

ПЕТРО ПАНЫЧ

821(477)'06

П-16

УД
П 16

ПЕТРО ПАНЧ

ТВОРИ
В ШЕСТИ ТОМАХ

КИЇВ • 1983

ПЕТРО ПАНЧ

ТОМ
П'ЯТИЙ

ОПОВІДАННЯ
ТВОРИ ДЛЯ ДІТЕЙ

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

В том вошли рассказы, произведения для детей.

05 07562/16 П

Упорядкування В. Г. Дончика та О. П. Рилєєвої

Редакційна колегія:

П. А. Загребельний (голова),
Б. С. Буряк, В. Г. Дончик, Ю. М. Мушкетик,
Л. М. Новиченко, М. П. Стельмах

Редактор тому

Ю. М. Мушкетик

Примітки А. О. Ковтуненка

II $\frac{70303-068}{M205(04)-83}$ передплатне. 4702590200

© Видавництво
«Дніпро», 1983 р.

ОПОВІДАННЯ

В ЖОВТНЕВУ ПІЧ

Солдати фашистської армії не витримали атаки червоних і побігли. Розпалений боєм лейтенант Макаренко перестрибнув через шапелець і кинувся слідом. За ним бігли червоноармійці, не перестаючи кричати «ура», що скоріше звучало як улюлюкання, викликане настрашеним противником. Раптом крізь дим і порох проступило бліде, спотворене страхом обличчя і зняті догори руки.

Це був німецький єфрейтор у довгій сірій шинелі. Пістолет лежав у нього біля ніг. Лейтенант Макаренко на одну мить зазирнув єфрейторові у вічі й ніби наштрикнувся на гостру колючку. Повні жаху очі не змогли заховати мстивого, злого вогника, який причаївся на дні чоловічків. Лейтенант уже був повів у його бік автомат, але тут же опам'ятався і тільки гукнув:

— Біжи, сволота! Теж мені ахіней...— і полонений єфрейтор залишився у нього позаду.

Рота пробігла ще кілька метрів, як несподівано з флангу зацокотів кулемет, а слідом за ним затріщали постріли ще й з тилу. Лейтенант Макаренко здивовано озирнувся і, мов скошений, упав на землю, вогку від дощів. Уже падаючи і втрачаючи свідомість, він краєм ока встиг помітити, що йому в спину вистрелив той самий єфрейтор, якого він пропустив у тил. Перед єфрейтором лежав забитий червоноармієць, автомат якого й скористався полонений.

— Пристукніть його, товариші! По кумполу його, ахінея...

— Кого пристукнути? — почувся поруч хрипкий голос. — Тепер нас можуть пристукнути.

Лейтенант розплющив очі і, ще не розуміючи, де знаходиться, повторив:

— По кумполу його! — Потім злякано крикнув: — Хто тут? Чому темно?

— Бо ніч надворі, тому й темно,— відказав той же голос.— А ти очутився вже. Краще б тобі не приходити в пяття.

— Хто тут? — повторив лейтенант.— Де ми?

— В хліві, під караулом. Чуєш, німець тупає за дверима. А тут хто ж, як не ми. Хочеш знати, хто я? Був боєць третьої роти, ну а тепер теж полонений, і в кутку он ще двоє.— Він важко зітхнув і тим же невдоволеним голосом продовжував: — Раз тебе за командира наставили, так ти мусиш мати очі і спереду і ззаду, а то — «вра, вра...», а противник теж обучений, він поза тобою, поза тобою, і ти вже в полоні.

— Хто в полоні? Може, я, скажеш, так брешеш, я ще живий. Чуєш, боєць третьої роти?

Лейтенант, певне, ще не до кінця зрозумів, що з ним трапилось, і продовжував загрозово повторювати:

— Живий, живий!

— На біса та жисть тепер, коли ти безоружний, щоб жили з тебе тягли?

Із темного кутка почувся стогін, лейтенант, ніби прислухаючись, ураз замовк. У дзвінкій тиші почувся кашель вартового німця, десь далеко гриміла канонада, і це ніби очутило лейтенанта. Він проговорив уже якимсь дерев'яним голосом:

— Значить, ми в полон потрапили? Значить, лейтенанте Макаренко, вийшов тобі край? Не довго ж ти воював і за себе, і за дітей.

Боєць знову важко зітхнув:

— Про дітей це ти правильно об'ясняєш: фашист їх віпати буде, наших дітей, щоб не вирости з них супротивники.

— Ні, цього не може бути... Пристукніть його, ахінея!

— Знову звихнувся. Ти б краще помовчав — німець розгнівається і пристукне, а я вірю, що ще паша візьме. Може, й ми доживемо.

Лейтенант почав уже вигукувати звичні команди. Солдат умовляв:

— Тихше, тихше.

Лейтенант замовк і вже переполошеним голосом спитав:

— Який сьогодні день, товаришу боєць?

— Четвер — сьогодні день.

— Четвер? Значить, завтра сьоме листопада? Жовтневі свята! — Він гірко зітхнув.— Може, зараз саме до нас звертаються з трибуни, щоб ми пищили ворога, надіються... Чуєш, товаришу боєць?

— А певне, надіються, тому як народ за правду воює, бо нам до чужого байдуже, а фашисти — ті думають увесь світ собі підкорити. Що їм хоч би й наш радянський народ, на поводку не хоче йти, стріляй його, вішай. Як ті гунпи. Попомнили б вони третю роту, коли б не бісова міна.

Лейтенант хотів звестися на ноги й з протяжним стогоном упав назад, на солону. Від болю він аж зарипів зубами, проте знову звівся, але тепер тільки на руки і, волочачи за собою понівечене тіло, поповз до дверей.

— Геносе,— закричав він, штовхаючи двері головою,— геносе!

Двері зарипіли, проти неба вирисувався темний силует вартового, він сердито прикрикнув:

— Рус, цурюк!

Із хліва почувся все той же хрипкий голос:

— Даруйте йому, гарячка в чоловіка.

— Цурюк!

— Ген... Ні, не геносе,— замотав головою лейтенант.— Чуєш, ти, бандит, я їст лейтенант армії соціалізму...

— Назад! — ще сердитіше викрикнув вартовий по-німецькому.

— Ні, тільки вперед! — уже істерично кричав лейтенант.— Чуєш ти, ахіней, з дороги!

Вартовий ударив його чоботом в обличчя, але лейтенант схопив німця за ногу й щосили смикнув до себе. Той втратив рівновагу й ляпнув на землю.

— Це ти стріляв мені в спину, фашистська мордо, за мою жалість,— захлинався злістю лейтенант, дістаючи горлянку вартового. Нарешті його пальці вп'ялися в хрящувате тіло.— Це ти мордуєш наших матерів і дітей, а я щоб валявся у полоні! — Він відірвав від землі голову вартового і почав нею трясти.— Я ще живий, живий!

Вартовий пручався під його руками, як гадюка під чоботом, але жодного звуку вже не міг видобути з горла, щоб покликати собі на поміч.

Коли розводящий прийшов змінити вартового, він побачив на землі два трупи. Закляклі вже руки стискали, мов обценьками, горлянки один одному.

Москва, 1942

Вулиця починалася будиночками під червоною черепицею. Вони визирали із зелених садків, як стиглі помідори з грядок. Притомлений Василь Кондра зійшов на тротуар, опустив свій важкий чемодан і сів на нього відпочити. От він тут і довідається, чи справді таки заблудився, чи, може, щось трапилось із його селом? Кажуть же, що більшовики приневолюють навіть ріки назад текти.

За дротяними штахетами стояв повенький будинок з ганком посередині. Вікна блищали чистими шибками, крізь які просвічували білі занавіски. Збоку видно було ще альтанку на колонках, по яких дерся лапчастий хміль. За будинком, певне, був двір, а в дворі, певне, і корова, і поросся, і курочка, і гусочка. Заздрощі укололи Кондру.

Чепурненькими будинками забудована була вся вулиця, а далі, мабуть у центрі, стояли вже великі кам'яниці на два, на три поверхи. Серед них високо здіймалась якась колона, така, як пам'ятник. По вулиці пробігали сюди-туди машини, одна була повна дітей з червоними галстуками на біленьких сорочках. Порівнявшись з ним, діти разом вигукнули: «Привіт і шапа!» Він озирнувся, крім нього довкола більше нікого не було.

Його роздуми обірвала круто загальмована проти воріт машина з блискучим буфером попереду. З неї вийшли двоє огрядних, чисто поголених пасажирів, з орденами на світлих піджаках, і попростували до ганку. Слідом під'їхала друга, потім третя машина. По тротуару підходили піші. У дівчат були букети квітів у руках, на квіти схожі були і їхні легенькі плаття. Всі вони виглядали святково, пашіли здоров'ям і веселою юрбою заходили до будинку з ганком. Діти залишалися на вулиці і намагалися щось побачити крізь штахети.

— Он вона, он Ярина! — сказав більший хлопчик.

— Де, де? — затикали в штахети носами інші.

— Уже не видно. У празниковому платті. Секретар райкому за руку вітає.

Кондра озирнувся на вікна. Поверх занавісок виднілися голови, чулися веселі голоси.

— Дочку засватала ваша Ярина, чи що? — спитав він у хлопчиків.

Діти озирнулися на незнайомого. На ньому у спеку був товстий сукняний піджак, викладений на бортах і на

кишенях жовтою шкірою, на ногах важкі черевики з зашнурованими халявками, на одній руці висіло пальто, а в другій він тримав палицю з собачою мордою на кінці. Незнайомий був уже підстаркуватий, на запалих щоках руділа, як гречана стерня, давно неголена борода, кущики сивого волосся поприлипали до спітнілої потилиці. На худій шиї, розписаній зморшками, випиналися товсті жили.

Але дітей зацікавив не стільки незнайомий, як його потертий чемодан. Він був обкресний різнокольоровими ярликами з картинками і незрозумілими написами. Діти облишили штахети і обступили незнайомого. Найбільший, що був у трусиках і рожевій майці, знизав плечима.

— Ярина нашої не знаєте? — В його голосі звучала зневага. — Уся область знає.

— Увесь Радянський Союз! — додав другий, теж не без здивування.

— Один я такий...

— Ви хіба не чули: Ярина одержала Героя Соціалістичної Праці!

— Кого, кого? — без патяку на вдавання перепитав незнайомий. — Як ти сказав?

— Героя! — повторив хлопчик, але все-таки зрозумів, що незнайомий жартує з ним і кисло осміхнувся. Маленьке дівча раде було нагоді повеличатися й пропищало:

— А я знаю, то така Золота Зірка. І наша Галя одержала орден за буряки.

— Ваша Галя одержала медаль «За трудову доблесть», — сказала більша дівчинка, — то наша Марія — орден.

Діти засперечались. В цей час із будинку почали виходити гості, і діти знову побігли до воріт, але одного хлопчика Кондра встиг притримати:

— Може, ти чув, де тут таке село — Кринички називається?

Хлопчик здивовано глянув на незнайомого і теж певний, що він жартує, тільки схилив голову до плеча.

— Чи мара мене якась обвила?

З двору ішло двоє чоловіків, одягнутих у парусинові костюми.

— Молодець Ярина, — говорив один.

— Голову на плечах має, — казав другий, — розуміє, що сила не тільки в ній, а в дружній роботі бригади.

Кондра зняв прибитий пилом капелюх і сказав ввічливо:

— Слава Ісусу.

— Здрастуйте,— відказав молодший здивовано.

— Чи можу я у вас запитати?

— Будь ласка.

— Ви не чули про таке село — Кринички?

Чоловіки переглянулися, посміхнулись і вже пильніше оглянули незнайомого. Тепер на їхніх обличчях проступила цікавість.

— Чули, товаришу,— відказав старіший, в якого вже сивіли скроні.— А ви, мабуть, здалеку приїхали?

— Здалеку, пане добродію.

— Та з мене такий пан, як з вас японський імператор. Комбайнер ніби не поганий. Так кажете — здалеку. Звідкіля ж саме?

— З Америки.

— Аж із Америки? — звів брови комбайнер і хутко озирнувся до приятеля.— Чуєш, Іване?

— Цікаво,— протяг Іван.

— І давно?

— Та оце щойно з поїзда.

— Що ж ви там робили, у тій Америці?

— Всього було...— Він знову хотів сказати «пане добродію», але зирнув на комбайнера, в якого вже засмикалися губи, і запнувся.

— Та кажіть просто — товариш. В саму точку попадете.

Але Кондрі, певне, ще важко було наломити себе, і він, ніяковіючи, сказав:

— Всього було, пане-товаришу. Попервах узяли клануть ґрунту в оренду. Корчували, корчували, провалився б він, прости господи, розчистили, посадили каву. Саме в ціні була. Бах — криза. І ґрунт відібрали, і ще й проценти якісь нараховували. Кажу вам, обчистили, як липку. А без грошей там людина — як віз без коліс. Пішли в найми. В наймах цих батьки померли, а цього року і дружина. Залишився сам, як палець. Думаю, доки його тиятися по чужині-чужениці, хоч помру дома, а попадеться поцінно якийсь морг, то, може, ще й на власний ґрунт сяду. Може, ви чули, хто тут поцінно продає? Хоч і тяжко було, а таки дещо відклав.

Комбайнер на цей раз не посміхнувся, а, глянувши на свого приятеля, уже з сумом сказав:

— Чуєш, Іване, от тобі жива політграмота. І вам, хлопці, буде цікаво послухати,— звернувся він уже до юнаків, які проходили повз них. Хлопці зупинились.

— Так я оце, дякувати консулові, й приїхав,— продовжував Кондра.— Писати було нікому, бо що не дуже грамотний, а що й не знаю, чи живі мої родичі. Якщо ми вже старцювали, так вони і поготів. Так що ніхто й не зустрівач. Шофер, мабуть, помітив, що я людина приїжджа, можна підробити, й питає по-вашому: «Куди вам, товаришу?» — «Не кудикай,— кажу,— а то закуди-каєш!» Мабуть, таки й закудикав.

— Таки закудикав? — спитав один юнак з іронією, але його смикнув комбайнер, і він споважнів.

— От слухайте ж. Біля трьох дубів дорога повертає на моє село. Хоч і малим виїхав з батьками до Америки, а не забув ще. Злазю з машини. «Скільки тобі?» — питаю шофера і даю гривеника. Сміється, клятий. Додаю ще п'ятка — не бере. Гукнув тільки: «Живіть здорові!» — і погнав далі. Образився, чи що? Чимчикую собі далі, попереду видніється лісок, а за ліском було й наше село — Кринички. Я ж таки пам'ятаю, у балці лежало. Убоге було село: на всю округу старців постачало. Дивлюсь, а дорога ще більше заросла споришем, хоч хліба стоять обабіч, як дим. Таких і в Америці не бачив. Мабуть, за багато років уродив бог.

— Ті, що надіялися на бога, цього року тільки насіння повернули.

— Грицю,— сказав з докором комбайнер,— не перебивай. Хіба й студентам закоп не писаний? Кажіть, кажіть, товаришу.

— Та воно так, паничику, тільки без бога, як то кажуть, пі до порога.

Гриць пригладив чуба й задерикуватю підморгнув до приятелів, в яких слово «паничик» теж викликало посмішку. А Кондра, гірко зітхнувши, продовжував:

— А я набачився на своєму віку — землі не покажеш.

— А ми наказуємо. Тепер більше голова потрібна, ніж руки, щоб родила земля,— не вгамовувався Гриць.

— Що б моя голова була варта без оцих рук,— і Кондра вивернув зачовгані долоні, схожі на старі підшви.— А коли не поталанить людині, так посіє буряк, а вродить будяк. Як криничанам було: і доглядали, й поливали, а щороку вже з рідва в кожній хаті билися з голодом.

Гриць знову хотів щось сказати, але тепер його зацятькували вже товариші.

— Отож іду я собі,— продовжував Кондра,— та все згадую. Виходжу на узлісся — гульк! Ніяких Криничок нема. Жодної хати. Сама вода. Протер очі — вода, скільки оком кинеш! Ціле тобі море.

Обличчя слухачів розтяглися в задоволену посмішку.

— Озираюсь праворуч — белебень, там ще колінь прикажчик із панського двору відшмагав мене, озираюсь ліворуч — Макущина гора. Усе так, як змалку пам'ятаю, а села нема. Нема землі наших батьків. Видерся на Макущину гору, глянув, а за панським лісом — село не село, місто не місто. Думаю — ввижається. Де б йому взятися, коли там споконвіку був папський винас. Мало того, осторонь бачу загопи, бачу силу худоби. Сказати б, пан розбагатів, так були в нас чутки, що більшовики вивели панів. Тут уже я зовсім стратився. Гадав, може, хоч родичів розшукаю, а воно й села вже нема,— і він, дивуючись із свого безглузлого становища, знизав плечима.— А що ви, пане-товаришу, чули про Кринички?

— Чув, товаришу,— відказав комбайнер,— що люди надумали зробити на тому місці озеро, а село перенесли на суходіл. Може, бачили, як ми тепер поливаємо поля? Тому так і вродило...

— А не бог,— докинув Гриць.— Каховка напоумила. Чули про таку? Буде зрошувати степ...

Але Кондрі хотілося скорше довідатися про те, що йому боліло, і він уже не перечив.

— Ну, а де ж Кринички?

— Оце вам і є Кринички,— сказав комбайнер, не приховуючи гордощів.

— Оце Кринички? Кажіть!

— Що, не пізнасте? — сміявся Гриць.— Ви ще нашого стадіону не бачили!

Кондра юнакові, може, ще й не повірив би, але комбайнер був людиною уже статечною. У нього й очі були добрі і обвітрене обличчя посміхалось лагідно, як у покійного батька. Навіть і голосом він нагадував йому батька. Такий не стане брехати... І Кондра тільки сказав:

— Диво, та й годі: наші Кринички! А оце криничани? — і він кивнув на людей біля воріт.— Отакої... Не знаю тепер, біля якої тут і комерції заходжуватись!

— Хіба такі капітали пажили в Америці?

— А що ви думаєте! — не без гордоців відказав Кондра. — Сот п'ять-шість знайдеться.

— П'ять-шість? — перепитав комбайнер.

— Що, мало?

— Це ж як, за все ваше життя, чи що?

— Та так, років за сорок.

— Чуєш, Іване? Оце тобі вже повний курс політграмоти. А ти кричав учора на зборах: «Я, може, ночей недосипав на тракторі, а виходить, і дванадцяти тисяч не одержую за рік!» А чоловік, ось бачиш, горб нажив, на руках мозолі — як сучки, і ще й задоволений, що хоч кількасот настягав за все життя.

— Он Ярина, — сказав Гриць, — і то за рік більше семи тисяч заробила.

Кондра тільки кліпав ослизлими очима. Він не все добирав, але те, що людям смішними здаються його заробітки, це добре зрозумів, а тому й сказав виправдовуючись:

— Що ж, ми люди прості, а ваша Ярина, може, з дуже вчених. Добре, що в неї були такі батькі, а ми усе життя гірким шматком давилися. Отак і брат мій у первих теж змалку по наймах ходив, так у того дітям, мабуть, не до науки. Мали б шматок хліба, і тому будуть раді.

В цей час на ганок вийшли двоє гостей у світлих піджаках. Їх проводжала, кланяючись, підстаркувата, але ще моторна жінка в чорній косинці і молода дівчина. Вона була у вишитій блузці, на якій сяяла Золота Зірка. Так само сяяли в неї і великі променисті очі, а з пухких губів не сходила посмішка. Кондра уже здогадався, що це й була Ярина, а поруч її мати, і він мимохіть спитав:

— Чия вона, така гарна?

— Покійного Свирида Жолдака, — відказав комбайнер, і собі замилувавшись.

— Чия, чия? — поспішно перепитав Кондра.

— Свирида, кажу, Жолдака. Гарний був колгоспний бригадир, прокляті фашисти замордували. Ну, дочка теж молодчина: з честю заступає батька.

Кондра бистрими очима зиркав то на Ярину, то на комбайнера. Від хвилювання він то скидав, то надівав капелюх.

— Це ти, чоловіче, правду кажеш?

Комбайнер, помітивши його хвилювання, посміхнувся:

— Що, може, родичів знайшли?

— Моя небога! — ледь вимовив Коондра і, не відриваючи широко відкритих очей від Ярини, підвівся з потертого чемодана з американськими ярликами.

Харків, 1951

ГАЛЯ

Із українського міста на цілинні землі виїздило кілька хлопців і дівчат. Проводжати їх прийшли на стапцію комсомольці, приятелі й родичі. У матерів червоніли очі від сліз. Секретар міськкому комсомолу, в кашкеті танкіста, але вже в цивільному пальті, заклопотано підходив то до одного, то до іншого гурту, потискував руки від'їжджаючим і казав: «Ви ж пишть, як воно там... Щоб високо тримали!..» «Обов'язково!» — відказували хлопці. Парубійко у стьобаній ватянці й собі підійшов до гурту й важко зітхнув:

— Так радите їхати?

— На печі тепліше, — відказав секретар комсомолу, — а в степу, кажуть, ще не побудували печей.

— Я серйозно...

Їхні голоси перекрив дружний вигук «ура», громокання коліс, шипіння пари. Перед очима замиготіли вікна й двері вагонів, в яких ясніли молоді обличчя. На середньому вагоні червоніло полотнище з білими літерами.

Коли поїзд став, із вагонів посипались, як груші, хлопці й дівчата. Їх ловили в обійми, тиснули руки, дівчата цілувалися, хоч і бачилися вперше... Заграв баяніст, і на пероні закружляли пари. Скоро вони вже обмінювались адресами. Потім відбувся коротенький мітинг. Секретар комсомолу говорив про гарячу підтримку комсомольцями заклик Комуністичної партії їхати на освоєння цілинних земель. Але сам він залишався в місті і тому намагався не зустрічатись очима з тими, перед ким виступав.

Нарешті на трибуну зійшла дівчина в зеленій шапочці на русявій голові. Такий же зелений джемпер облягав невисоку постать. Її кругле обличчя з маленьким носиком і задерикувата усмішка видалися мені знайомими, а пригадати не міг.

Коли вона ще тільки почала говорити, я чув схлипування: чиясь матір, що виряджала сина на Алтай,

повторювала найдорожче для неї слово: «Вася, Вася...» Але зараз і вона примовкла, певне, заслухалася дівчини, як заслухались й інші, хто був на пероні. Дівчина, не виголювала гасел, а малювала картини. «А чого тобі їхати? — питали мене знайомі. — Чи тобі тут погано?» — «Хочу, — кажу, — щоб й іншим було в науку. Ми там зробимо ще краще, ніж тут. Насадимо і садки зелені, і тополі високі, і біля перелазів верби...»

Від її слів аж заздрощі брали.

— Хто вона? — питаю.

— Галя.

— Галя Іванівна, агроном.

— Галя. Ганна Іванівна. А звідки вона?

— Не знаємо.

— Галя... агроном...

Хлопці й дівчата уже махали ешелону руками й хустками, і тоді я пригадав перші місяці війни з пімецькими фашистами.

Ешелони з пораненими на фронтах уже докотилися до Башкирії.

Якось на квартиру до мене зайшла дівчина. Одужавши після поранення, вирішила відвідати земляка, а може, й почути щось нове про рідну Україну. Рожсве дівча з коротко підстриженим волоссям, а вицвіла гімнастерка і така ж спідничка полишали враження, що вона бавилася в солдата.

— Як вас звати? — питаю.

— Галя, — відказує і не знає, куди дівати руки з короткими пальцями. Почала розгляджувати спідничку, а потім смикнула плечима й каже: — Ви не дивіться, що я така мала, мені вже вісімнадцять років. У нас і мама такі.

— А звідки ви?

— Ми на Дніпропетровщині жили, батько був головою колгоспу, а дід завідував конторою «Заготзерно». Оцю реміняку бачите з мідною пряжкою — це мені дідусь подарували. Вони у вісімнадцятому році були партизаном. «Навіщо вона мені?» — кажу. А дідусь погладили мене по голові й кажуть: «Згодиться, онучко!»

— Ну, і згодилась?

Вона підшморгує маленьким носом і струшує головою.

— Ого, ще й як згодилась. Коли фашисти напали на нас, батько й кажуть: «Піду на війну». — «І я, — кажу, — піду!» Батько тільки зітхнули. «Я тебе, — кажуть, — не приневолюю, щоб тільки не нарікала потім». А чого б я

парікала, коли сама захотіла. І разом пішли до військкомату. Дідусь теж хотів з нами йти, так йому вже вісімдесят три роки, хто б його узяв до армії.

Призначили мене в піхотний полк сандружинницею. Як почула стрілянину, ой, так страшно стало, що хотіла втекти. Літаки кругом гудуть, як бджоли біля вулика, снаряди падають, а я під возом ховаюсь і плачу. Тоді лейтенант медичної служби й каже: «Ходімо зі мною на передову». Думаю, нехай краще вб'ють, як терпіти від страху. Спочатку ми йшли, потім повзли, потім перев'язували поранених. А другого дня я вже сама пішла на передову. Отак і звикла.

Оце бачите — дірочка на спідниці? Яюсь трапився окоп, я тільки хотіла переступити, а воно — чирк біля коліна, і вже дірочка. А одного разу облазила всю передову, немає поранених. Підповзла до кулеметників і кажу: «Який щасливий день!» А кулеметники й відповідають: «То, мабуть, ти така щаслива». А міна як бахне, так і розпанахало на мені всю гімнастерку, аж ніяково стало. Я — в ямку від снаряда. Сиділа, сиділа, аж набридло. Думаю, полізу. І тільки виткнулась, а воно як дзизне. Ой, думаю, вже голови немає! Помацала, голова ціла, тільки пілотка злетіла. А де ж коси? Віпком були складені. Мацаю, мацаю, а вони аж по плечах розспались, і пілотку як корова язиком злизала. Спасибі, кулеметник один витяг із-під каски й дав свою. Прислухалась: хтось стогне в бур'яні, підповзла — боєць. Уже немолодий. Міною так і розтрощило йому плече. Прив'язала його до себе й повповзла, а воно душно, аж млосно робиться, і пити хочеться. Поранений і собі просить води: у нього вже пропасниця почалась.

Підповзла до криниці, а вода погана; пу ж пити хочеться, аж тіло труситься. Розігнала осугу, напилась сама й бійцеві даю, а він і каже: «Дивись, ти теж поранена!» — «То ти, — кажу, — поранений, а мені від задухи млосно». Коли ж глянула, а каблука вже справді нема і вся п'ятка в крові. А своєї крові я не можу бачити. Злякалась, мало не зомліла. Хочу зняти чобіт, так нога вже розпухла. Наклала подушечку, обмотала чобіт і тягну далі пораненого.

Лейтенант як побачив: «Вона, — каже, — вся розпанахана, уже з собою балакає, беріть її на машину!» А мені і справді уже в очах туманіє. І вже кров'ю очі заліва. Я хотіла лівою рукою затулити ранки, а рука вже теліпається, як чужа. І в ухах уже дзвевить, у голові

шумить, в очах блискавки, чую — зовсім млію. Ой, думаю, це ж я поранена, та як заплачу. «Мамо, мамо!» А мій поранений враз загукав: «Вогонь, вогонь!» — і я ще дужче заплакала.

Хоч мені все боліло, а я чомусь кричу: «Ой, рука, ой, рука!» Чую: «Що з вами, вояко?» Я витріщила очі, де ці лікарі взялися? Обводжу очима, наді мною не наше блакитне небо, а біла стеля, і я лежу не в запорошених бур'янах, а на білих простирадлах. Думаю — палата, тільки нічого не можу зрозуміти. Хочу спитати, де я, а виривається: «Ой, рука болить!» «То вже не страшно, — каже лікар, — уже всі ранки вам залатали, хоч і довгенько морочились». Мені і радісно, що скінчилась операція, і ніяково, що зі мною стільки їх панькається. «Чого ви тут зібралися? — кажу. — А на позиції хто ранених виноситиме?» Так і розбіглись. «Молодчина, дочко!» — каже хтось. Повела очима, а біля дверей стоїть із забинтованим плечем мій двадцять шостий і посміхається. Я зачяїлась, чи не крикне: «Вогонь!» А він сів на сусіднє ліжко й почав лагідно зі мною балакати.

Галю зітхнула й подивилася на мене випуватимп очима.

— Скільки часу дарма провалялась. І ще, кажуть, тільки через тиждень випишуть. Може, й полку свого не знайду вже...

Усе це промайнуло мені в голові за якусь хвилину. Це ж вона з трибуни промовляла. Я кинувся до поїзда, але він уже рушив, і я тільки проказав вслід гомінким вагонам:

— Галю, невгомний воїне, знову на бій?!

1955

БАТЬКО Й СИН

До хати старого Пуги ще ніколи не сходилось стільки людей, як сьогодні. І кожен ще з порога гукав:

— Кажуть, що Андрія нагородили орденом Трудового Червоного Прапора, то правда?

— По радіо чули! — відказували з хати. — Сьогодні вранці.

Трактористи прийшли гуртом.

— Від усієї бригади, Андрію! — Молодий хлопець дов-

го тиснув йому руку обома руками, а потім ще й несміливо поляпав по спині.— Широ, щиро раді за тебе, Андрію!

Андрій почував перед товаришами ніяковість.

— Мені казали, що всю бригаду нагородили.

— І то добре! Але ти наш бригадир, тобі і в одвіті, і в нагороді бути.

Підійшов до Андрія і вчитель.

— Пам'ятайте, товаришу Пуго, життя людини оцінюється користю, яку вона приносить для загального блага.

— Айно, айно! — кивав сивою головою Андріїв батько. Він метушливо підсовував людям то стілець, то ослін. То ж такі гості в хаті, навіть Сурап зайшов. А то ж має Золоту Зірку. Цього бригадира знає ниньки і мале, і велике не тільки на Закарпатті, а, мабуть, і в Києві, і в Москві, бо картку з нього не один раз друкували в газетах. Може, тепер і Андрієву картку надрукують? Тоді й батькові кожен усміхнеться. Щоб не помітили люди, як йому з того втішно, Пуга кинувся до столу, біля якого поралася дружина.

— Ти мені туй нагаздубш, позирай, скільки всього нагрудили. Сідайте, прошу вас!

Сусіда Кадар, колгоспний бригадир, такий же сивий, як і господар, першим присів до столу.

— І ви, товаришу вчитель. Товаришу Сурап, всіх прошу...— метушився старий Пуга.— Тепер у нас красне життя!

— Не обидив бог вас сином,— сказала Суранова дружина, обласкавши Андрія теплим поглядом.— Справжній легінь!

— Тадь я собі так думав, наше минуло, їхнє йде, то й направляв, як учили колись: «Не пести дитину, бо в темниці буде глядати своє щастя!» А тепер нехай його Радянська влада доводить до ума.

— Нас ще всіх треба доводити до ума,— сказав Кадар.

Старий Пуга заметушився ще більше:

— То правда твоя, Василю. На мене, приміром, ніхто не скаже, що ледащо чи забув, як колись жилося. Дякувати Радянській владі, маю тепер і господу, і в господі, а що в колгоспі не працюю, то всім відомо, як укусила за шию коняка, не годен став робити з-під чужої руки — і він навернув потилицю з гулею до столу.

— А ти її теж укусив? — спитав Кадар.

— А я її в губу. Аби і їй так боліло, як мені.

Його вилицювате обличчя враз зробилося таке зле й хлиже, що сміх у гостей захолов на устах.

Андрій помітив, як Кадар розгладжує вуса, щоб приховати глузливу посмішку, почервонів і опустил очі в тарілку. А батько продовжував:

— Я на пам'ять не тугий, Василю, пам'ятаю, як ти вчив нас: «Буде людям гарно, буде нам гарно!» То треба було все розказувати людям, бо хоч і в колгоспі, а так і позирає, коби-сте хто інде робив, а йому лем гріти руки біля чужого, айно! А я, кедь робити...

— Ой аби ти вже помовчав,— з винуватою усмішкою проказала господиня.— Чи то люди прийшли тебе слухати? Призволяйтеся, прошу вас!

Кадар потягся до миски з вареною картоплею, але господиня притримала його руку:

— Чи то вам, кумцю, не набридли ті крумплі, прошу курчатка попробувати.

— Може, крумплі з мене й людину зробили. Не крумплі набридли, сусідко, а закони про них.

— Чиї закони? — пасторожено запитав учитель. Він приїхав у школу з Наддніпрянщини і ще не встиг зазнайомитись із людьми.

Суран зирнув на учителя, посміхнувся:

— То ви ще не знаєте, що за один наш товариш Кадар? Ще з Борканюком організовував комуністів.

— А чому набридло?

— Василю Петровичу,— гукнула Суранова молодиця,— розкажіть їм, бо товариш учитель, може, не знають, як тут жилося за мадярських законів.

— То й щасливий, що не знає,— відказав Кадар.— А ти знаєш, то й бесідує з ним.

— У нас, товаришу вчитель,— зацокотіла молодиця,— за мадярів коли було хто посадить картоплі на державному планку, того саджали за ґрати аж на тридцять днів. Товариш Кадар аж двічі відсидів.

— То мав хоч крумплі в хаті,— вставив Кадар.— Сів би і втретє, аби тільки з голоду не померти. Не один я такий був. Податки вергли, а землі — що тільки під нігтями. Але те минуло. Прийшла Радянська влада, дякувати, вижила панів з їхніми законами, уже й рік минув, кажу: «Давайте колгосп закладати, як на великій Україні!» Зійшлося аж сто чоловіка, і всі проголосували, а дійшло до підписування статуту, один каже: «Тепер народна воля!», другий: «Я воював за свободу», третій: «У мене жінка не

хоче, жінка проти». Насилу шістнадцять підписів зібрали. Ну, гадаю, і то добре: зернятко саджають дрібненьке, а яке дерево вигонить!

— І вигнало? — загонисто гукнув учитель, мабуть, щоб загладити свою невинуватану пастороженість.

— А то самі бачите,— відказав Кадар і взявся за ложку.

— Не все, не все, товаришу Кадар,— закрутив головою Сурац.— Най учитель почує, як тут привітали колгоспи, а як тепер працюють.

— По Золотих Зірках видно, як тепер працюють колгоспи. То колись було, що люди не могли знайти щастя-долі на своїй землі. А тепер — абп-но бажали. Гадаю, й Андрій ще доскочить Зірки. Хлопець на вірному шляху.

Андрій збентежено глянув на Кадара. На мить їхні погляди зустрілись. Кадар посміхнувся до Андрія по-батьківському, а він почервонів ще більше.

Хоч минуло вже сім років з того часу, хоч він тоді був ще хлопчиком сімнадцятирічним, але сором і досі вкривав Андрієві щокп, коли зустрічався з Кадаром. Про причину знало їх тільки трое: сам він, батько та Кадар. А знали от що: на другу ніч після того, як підписали Статут артілі, у Кадара загорівся хлів. А в хліві було повно сіна, там же стояла й корівка. А Андрієв батько побачив і буркнув: «Нехай не каламутять людей! І другим переднякам те буде!» Андрій вибіг на вулицю. Люди вже гасили вогонь. Кадар простоволосий, в постолах на босу ногу, пробігаючи з цеберкою до криниці, гукнув: «Чого стовбичиш?» Соромно стало, міг би допомогти сусідові, побіг до свого двору за цеберкою, але батько видер із рук цеберку ще й нагримав: «Глядай свого!» З того часу Андрій не міг без сорому дивитися у вічі Кадарові. А сьогодні сидів, як на жаринах: боявся, щоб Кадар якось не згадав про це при людях.

Кадар уже виходив із-за столу. Тепла хвиля вдячності підступила Андрієві до горла, хотілось припасти губами до його натрудженої руки, але подумав: «Кадар і так зрозуміє, хто для мене тепер справжній батько»,— і заступив його від старого Пуги, який з облудливою усмішкою кинувся проваджати сусіду.

Київ, 1955

ПОТЕРТА ШКІРЯНА КУРТКА

Ми ходимо берегом моря і на повні груди вдихаємо кримське повітря, п'янке, як вино. Особливо шумно робить це мій новий знайомий Микола, високий, стрункий молодик. Потерта шкіряна куртка сидить на ньому не гірше за модний костюм.

— Красиво? — питаю.

— Вільно! — відказує Микола, посміхаючись і сірими очима, і соковитими губами. — Вільно. Це важливіше, а краса — справа умовна. Я бував у ще більш красивих місцях, тільки нічого цього не помічав. Навіть відразу було з'явилася до синього неба, до високих гір.

— Тут, у Криму?

— Ні, в Тарбагатайських горах. Біля самого кордону.

— Здогадуюсь, сутички з диверсантами, з порушниками кордону.

— І не те, і не друге. Чули про дутовців? Так оця банда тримала наш червоногвардійський загін два роки запертим у горах. До двадцятого року ми були відрізані від усього світу. Тільки вкриті снігом гори довкола та синє небо над нами, а що діється в Петрограді, у Росії, чи перемогла революція, чи ні, ніхто не знав. У гори прилітали тільки птахи. А вирватись із цього кільця були не спроможні, бо сили білогвардійців переважали нас удесятеро.

Микола виглядав ще й зараз молодим, скільки ж йому було тоді років? Ніби у відповідь, він сказав:

— А знаєте, як називався наш загін? Гірські орли! Правда, такому орлові, як я, не було ще й сімнадцяти, але командував мій старший брат, колишній унтер. Батько теж був з нами. Засланий більшовик з Донбасу.

Микола згадував окремі епізоди, які, мабуть, дались пайбільш йому взнаки, але по них не можна було уявити повної картини пережитого червоногвардійським загопом.

— А більш детально не можна? — попросив я його.

— Це довга історія. Коли хочете, я розповім, як ми тікали від свого порятунку. От ви навіть уваги не звернули, коли оп на тій горі з'явився вершник, а в мене аж серце занило. Чому? Бо такий самий вершник і так само на горі з'явився одного дня, коли ми вже доїдали останніх коней.

У Миколи справді зникла усмішка, яка постійно грала на його губах. І, тільки перевівши дух, він продовжував:

— Спочатку ми всі були на конях. Тисяча шабель! Там копя дістати було не важко — в степу випасались цілі та-

буни. Коні і врятували нас, а то не довго б просиділи в горах. Але скоро не стало не тільки м'яса, а й хліба. Прикинулась цинга, потім голодний тиф. Мій старший брат загинув ще в перших боях з дутовцями, обрали на командира мого батька. Незабаром в сутичці з білогвардійцями і він наклав головою. Обрали третього — заслаб на тиф. А в загоні був хлопець моїх років. Ще й сімнадцяти не мав, а вже командував ескадроном. Не знав він ні втоми, ні страху, завжди попереду і більш розвинений за інших.

«Командуй усім загonom! — кажуть йому. — Ти в нас найбільший комуніст».

«Хто мене стане слухати, — відказує хлопець. — Хоч би був партосередок, щоб допомагав».

«Ми всі тепер стали осередком. Усі будемо допомагати, а твій батько був більшовиком, то й тебе чогось навчив».

«Та мене після тифу вітер валить».

«Усіх нас валить, а здорових і на ескадрон не пашкребеш».

Саме в ці дні й трапилась ця пригода. Ми стояли в киргизькому селі, останньому до неба. Вже все, що було, поїли. Ми голодуємо, і вони голодують. Ми мремо десятками, і вони мруть десятками, але щоб здатися на милість дутовцям — ні в кого й мислі такої не було. Молодші разом з червоноармійцями ходили в розвідку і рідко повертались, разом несли і сторожову охорону.

Одного дня в секрет пішло двоє, зовсім слабих, але здоровіших уже важко було знайти. Не минуло, може, й години, як у тому кінці враз з'явився вершник, як з землі виріс. Наче солдат і не солдат. Постояв, постояв і зник.

В загоні знявся переполох: з того боку дутовці ще не з'являлись, а коли вже з'явилися, то чекай наступу. І в селі люди захвилювались, тільки чомусь радіють і плачуть. Виявляється, киргизки, і не одна, бачили, як на белебні з'явився чи то пророк, чи то щось подібне до православного архангела.

«Та то розвідник!» — пояснюємо.

«А сяйво? Так і світиться. Аллах своє благословення посилав!»

Жінки плачуть, цілуються, а чоловіки розгубилися: вони вже були раді повірити і богові, і чортові, аби тільки побачити якийсь порятунок.

Новий командир загону менш за все звертав увагу на балачки, але над появою розвідника замислився.

«Коли дутовці,— каже,— знову підуть на приступ, ми вже не вистоїмо».

«Ну, а що ж робити?» — питають червоногвардійці.

«Пробиватись. Досиділись тут, що й третини загону не залишилось».

«Ну, а до кого ж пробиватись?»

«Не може бути,— каже,— щоб задушили революцію. І все одно ми тут вимремо до останнього».

«Але що то за розвідник такий був? Справді, до козака не подібний і наче не киргиз».

Пішли довідатися до сторожі, може, вони краще розгледіли, але і киргиз, і наш червоногвардієць уже марили, а до ночі й померли.

Коли червоногвардійський загін рушив із ущелини в долину, киргизи знялись усім селом і потяглися слідом, а хто міг носити зброю, приєднався до загону.

На другий день із трьох розвідників повернувся тільки один, а останні попали до полону. Зовсім близько вони здобали незчисленну силу війська, навіть з гарматами.

В загоні, мов їдкий туман, запав гнітючий сум: хіба можна буде пробитися крізь таку силу, коли більшість червоногвардійців і киргизів були хворі, несли їх на руках. Відступати!

«Куди, до дутовців у пащу? — питає командир.— Он спитайте тих, хто останній залишив село. Їм уже стріляли услід!»

Минула ще ніч, холодна, безпросвітна, виють шакали. Страшнішої ночі й не придумаєш, а вранці вже кожен міг не тільки почути стрілянину, а й побачити з гори на власні очі, як за передніми роз'їздами сунуло військо, що й не злічити. Тепер уже зчинилася справжня паніка. Командир загону був увесь час попереду, а то не встиг і оглянутись, як опинився позаду. Загін тікав у гори без оглядки. Кидав хворих, кидав зброю, кидав навіть останню сорочку, аби легше було дертись по каміннях.

Ви коли-небудь спостерігали паніку? — запитав мене Микола і, не чекаючи на відповідь, додав: — Страшна річ! Повінь, мабуть, не така небезпечна, як паніка. Людина ніби втрачає розум. Їй здається тоді, що кожної хвилини її може настигнути щось страшніше за смерть, бо червоногвардійці кілька разів ходили на видиму смерть і не боялись, а тут бігли, мов навіжені. Командир зупиняє — стріляють у командира, хоч би то був рідний батько. Так само сталося і з нашим командиром. На щастя, куля про-

летіла повз вухо. І він уперше заплакав. Заплакав, що не міг уже зладнати з цією масою. Плакав, як дитина. Навіть проказував: «Мамо, мамо!» А може, мені то вчулось.

Очутив його немощний голос старого киргиза, покинутого на дорозі.

«Товариша, наша тобі вірив... Наша тобі хорошо радів... Дутову не хорошо радів: там смерть... Попереду легше смерть...»

Щодалі постріли долітали голосніше, щодалі люди все більше кидали хворих на дорозі. Командир відводив від них очі, з яких не переставали капати сльози. За якусь годину цих хворих будуть уже добивати, а це ж були стійкі, самовіддані бійці революції, тільки голод і хвороби підкосили їм сили, і от...

«Ні, ні! — закричав він враз щосили. — Хіба ми не червоногвардійці, хіба ми коли боялися смерті? А чи краще здихати з голоду, гнити по царських тюрмах? Попереду ми ще можемо надіятись, позаду надії ніякої. Хворі, беріть зброю, будемо пробиватись!»

А зброєю була вистелена дорога. Я не знаю, що більше вплинуло, чи його слова, чи вигляд хворих, які дійсно сходились, а то й злазились до свого командира, тільки й інші почали зупинятись, піднімати покинуту зброю й повертати назад. Киргизи теж вернулись. Саме в цей час вітер доніс постріли з покинутого села: певне, дутовці виступили навздогін нашому загоні. Це ще більше очутило спанізованих червоногвардійців, а командир тим часом уже ладнав загін до наступу.

За якусь годину ми знову рушили вперед, але спотикались не довго... нас перестріли розвідники, що повертались із полону. «Стійте, стійте!» — закричали вони і так голосно, і так радісно, що весь загін, не чекаючи на команду, посунув до них. Перш за все ми побачили на шапках обох розвідників червоні зірки, коли до того червона зірка була тільки в одного.

«Вона нас і врятувала! — розповідали розвідники. — Коли нас застукали в сусідньому селі солдати, ми просто розгубилися, хто такі? Але доштували не ми їх, а вони нас. Розгубилися ми, нічого не розуміємо, тільки бачимо, що не дутовці, але мовчимо. І тоді один помітив на моїй шапці зірку. Бачу, зблід ураз і за револьвер. «Признавайся, душа з тебе вон!» — кричить і трясє мене за петельки. Ну, добре, думаю, що промовчав, а він уже зводить курок. «Це, значить, ви забили нашого Куропата!»

Це, значить, тобі його шапка дісталась!» Я блимаю, блимаю. Хоч і не розумію ще, в чім справа, але відчуваю, що на душі полегшало, і від того, мабуть, посміхнувся. А він своєї: «Ну,— каже,— де взяв шапку?» А мені його вже не страшно чомусь. «Ну й скажу,— говорю.— Ніде не взяв, моя шапка. І зірка моя, комуністичеська. А тепер стріляй, коли хочеш!»

«Отак і сказав?» — дивуються червоногвардійці.

«Отак і сказав!» Чую, відпускає, відпускає петельки, а сам тільки зирк, зирк на мене. «Та хто ж ви такі?» — «Гірські орли!» — кажу. Як же ляпне він мене по спині, ледь на ногах устояв. А він: «Мать твою!» — та мало не навприсядки і побіг кудись. А я все ще пічого не розумію. Коли ж вбігає до кімнати ще чоловіка п'ять, і всі із червоними зірками на шапках. І шапка, й не шапка, таке з шишаком. Як на тому розвідникові, що з'явився на бе-лебні. Всі чомусь радіють, сміються, а побачили мене — й замовкли. «Хто це тебе, товаришу, так захарчував, чи, мо', хворий?» Тут уже і я витріщив очі — товариш, товариші... «Та хто ви такі?» — питаю. «А ми Червона Армія», — відказують в один голос.

«Армія, Червона? — кажу.— Не чули про таку!» А вони вже обступили мене. «Армія більшовицька!» — кажуть. Тут уже і я чи засміявся, чи заплакав, хресті-бог, не розберу, а тільки кричу: «Петре, це наші, це товариші червоні!» Вводять його ні живого ні мертвого. Це вже він у дорозі відійшов. «Адже правду кажу, Петре?» — «Правду, правду,— відказує другий розвідник,— готуйте делегацію — з'єднуватися будемо з Армією, з Червоною!»

А далі вже самі можете уявити...

Від хвилювання голос Миколі осікся, і він хутко відвернувся. Я перечекав трохи й спитав:

— А як звали вашого молодого командира?

Мій новий знайомий зніяковіло відказав:

— Миколою звали! — і хутко додав: — А справді тут красиво!

Але і синь моря, і бузкові гори, і прозорі хмарки в небі чомусь уже не милували мій зір. Перед очима стояли голі гори Тарбагатаю, а на них я бачив мого нового знайомого, який потерту шкіряну куртку носив так, як уміли її носити тільки перші командири революції.

Київ, 1957

РОЗПЛАТА

Хуртовина ганяла по вигону сухий сніг і вила біля шибениці. На шибениці висів труп молодої ще жінки, довкола ходив з автоматом німецький солдат, а під шибеницею сиділа дівчинка років восьми. Від сліз їй розпухло личко, голос захрип.

— Мамо, ріднесенька,— голосила вона, зводячи догори очі,— прости, прости, мамочко.

Солдат кривився, як від зубного болю, нарешті підійшов до дівчинки й грізно крикнув:

— Век!

Дівчинка з переляку відбігла від шибениці, але тільки солдат рушив, знову припала до стовпа.

Солдат вернувся, навів на неї автомат, але дівчинка тепер не злякалася навіть автомата; тоді він віддер її від стовпа й кинув на землю. Дівчинка заголосила ще дужче:

— Мамочко, мамочко, я більше не буду...

Солдат кричав уже на селян, що боязко топталися віддалік:

— Век, век!

Селяни, яких зігнали на вигін, відступали на крок, на два і знову прикипали очима до білої дощечки на грудях повішеної. На пій було лише одне слово: «Партизанка».

— Але ж цього не може бути,— стиха перемовлялись селяни.

— І я так думав, а от же паважилась.

— А може, вигадують німці?

— Мала ж усе бачила.

— Що бачила?

— Як мати стріляла.

— А кажуть, вона його ножем.

— Та то однаково, а зробила по-геройському.

— Тихше, бачиш, прислухається.

— І на нього прийде погибель.

— От тобі й Мотря, хто б подумав.

Батько Мотрі загинув ще на першій війні з німцями, а мати працювала в колгоспі. Непомітно із худенької спроти виросла вродлива дівчина, розумна комсомолка, а згодом Мотря стала кращою дояркою в колгоспі. І стали за нею упадати хлопці, навіть із сусіднього села, навіть голова райвиконкому, що був нежонатий, почав чомусь

частіше навідуватись у колгосп. А Мотря, на диво усім, віддалася за Трохима Війтенка. Був собі такий тракторист, сухий, білявий, тонкогубий і навіть нижчий од неї.

Сільські парубки й раніше не любили Трохима, хлопцем прибулдився до їхнього села, а хто такий, ніхто не знав. Худе, обірване і зле. Таким і ріс. Коли ж він відбив у них кращу дівчину, Трохима й зовсім не злюбили. Тільки на Мотрю не можна було гпіватись, і після одруження вона залишалась веселою, славною для дівчат подругою, а для хлопців — товаришем.

Але минуло, може, років два, і Мотрю наче хто підмив: стала відлюдна, сторонилась навіть своїх подруг, ніби чимсь провинила перед ними. Без причини, звичайно, нічого не буває на світі, була вона й у Мотрі.

Одного разу, саме в живна, Трохим приніс уночі мішок зерна.

— Це що таке? — здивувалася Мотря.

— На пироги пшеничка!

— Украв?

— Крадуть чуже, а я в своєму колгоспі взяв. Скажапо ж — кожному по потребі.

— Ти й працював, мабуть, по змозі?

— Та надриватись не збираюсь.

— Віднеси назад, чуєш?

— Помовч, ударнице, а то... Хочеш, щоб мене під суд віддали? Не бійся, ніхто не бачив, а зерна комбайни насипали на стерні — вистачить і нам, і... — Віп запнувся.

— Ну, доказуй, доказуй.

— Наче я неписьменний, не бачу, куди наша пшеничка йде.

Остатні слова кольнули Мотрю, як шилом: в його голосі вона вперше почула якусь приховапу злість. Хай би ще злився на неї, а то вже он куди закида.

Трохим зрозумів її настрої і, виправдовуючись, буркпув:

— Як норми перевиконувати, так Трохим, а як нагороди, так бригадиріві.

Але тільки нещодавно на правлінні колгоспу його прізвище фігурувало серед тих, хто не виконує норми, і виправдання було невдалим.

— Так ти не хочеш нести? — уже гостро сказала Мотря. — Тоді я сама. І понесу просто в правління.

Трохим щосили штовхнув її в груди, і вона відлетіла аж до дверей.

— Я, може, хочу щось кращого дочці справити, а тобі байдуже?

Мотря вибігла з хати, заблалась під повітку й там проплакала до ранку. Сором пік її за крадену пшеницю, за те, що він насмілювся її вдарити і що вона не побігла зразу до правління. Але вранці будь-що заявить. Нехай судять, нехай ганять і його, і її, байдуже, зате в неї буде чисте сумління, вона матиме право сміливо дивитися людям у вічі. І Трохим став їй огидний, як ще ніколи. А мати ж попереджала. Мабуть, відчувало її серце. А її, власне серце? Пригадує місячну ніч, берег річки, солов'ї у гаю. Вона сиділа з дівчатами й бовталась ногами у теплій воді. Хотілося чомусь плакати й сміятись. Прийшли хлопці, а з ними й Трохим. Почали співати, але пісня не ладилась, тоді заспівав сам Трохим:

Журба ж мене сушить,
Та журба ж мене в'ялить...

Аж дивно було, що в такому малому тілі був такий дужий бас. Коли він скінчив, Мотря, мов прокинулась, глянула на Трохима і не впізнала: на ньому все ніби не так виглядало, як досі, все стало чомусь милим, і сам він не схожий на інших... З того й почалось.

Вона пригадувала день за днем, як любилась, як одружились, як народилася донечка Леся, і гнів її притухав, як і зірки в небі. А коли вранці під повітку прийшов Трохим і почав колінкувати, кається, що більше не дозволить собі нічого подібного, Мотря заплакала ще гірше, але вже від того, що нікуди вона не піде і нікому не заявить про крадену пшеницю.

Потім почалася війна з німецькими фашистами. Трохима забрали до війська, а колгосп рушив на схід усім селом, але німці перейняли валку в дорозі, пограбували до нитки, а колгоспників з голими руками повернули назад. Повернулася Мотря до села, а пізньої осені неждано повернувся додому й Трохим. Казав, що їхня частина потрапила в оточення, а коли гнали полонених до концтабору, він утік.

— А що тут робиться?

— Люди лаштуються в партизани, дехто вже у лісі, а дехто ще збирається.

— Цікаво, хто саме?

— Свирид, Санько... Багато!

І Мотря розповіла все, що знала про настрої людей у їхньому селі.

— Може, і ти збиралась?

— Коли б не дитина. А як ти будеш тепер? Можуть погнати в Німеччину на роботу.

— Не поженуть,— хвалькувато відказав Трохим.— Тепер ми самі можемо погнати.

Мотря на його слова тільки лагідно посміхнулась. Гадала, що він відчув силу народну і сам став дужчим. Опір зростав з кожним днем.

Німцям не щастило досі зловити жодного партизана. Але не минуло й тижня по тому, як гестапо заарештувало в селі Свирида й Санька, про зв'язок яких з партизанами знало небагато людей. Трохим десь пішов, і Мотря тепер боялася й за нього.

Повернувся він тільки надвечір. На ньому був уже не кожущок, а якийсь чудернацький жупанчик із пов'язкою на рукаві, при боці теліпався наган. Губи розповзались у дурну посмішку.

— Не віриш, жіпочко? Факт! — Трохим був п'яний.— Дозвольте представитись — Пустовійтенко, а не Війтенко. Факт! І не Трохим, а Грицько. Грицько Спиридопович. Факт! Папаша й мамаша Спиридони, а через твоїх комуністів... «Журба ж мене сушить...» Тепер я віддячу усім активним... факт! Але ти моя дружинонько мила, хоч і не рівня Пустовійтенкам. Ручку, мадам!..

Мотря відсахнулась від нього, як від привида.

— Геть, не чіпай! Так це, може, ти й...

Трохим навіть не дав закінчити.

— А ти гадала, за чорні брови, за карі очі це дають.— І він ляпнув по пов'язці на рукаві.— Треба заробити, факт!

До хати вбігла мала донька й, здивована, втупилася в батька.

— А хлопці казали, що до нас пішов поліцай, щоб забрати маму.

Мотря кинула гнівний погляд на чоловіка й пригорнула доньку.

— Тепер свого маємо поліцаю. Бідна донечко, у кого ж нам тепер позичити очей? — І в розпачі впала на стіл головою.

Трохим сидів на ліжку, плямкав мокрими губами й щось собі мимрив під ніс. Нарешті упав на подушку й захропів. Мотря, уклавши доньку спати, знову сіла до столу. В хаті видно було від місяця, який розмалював долівку, цемов

гратами. Мотря аж здригнулась. Боліла голова, щеміло серце: чоловік — поліцай! Сьогодні видав двох, завтра може видати й останніх. Це вона допомогла, вона довірилась... Але він навіть не Трохим!

Мотря підійшла до ліжка: дрібне, тонкогубе обличчя, освітлене через вікно місяцем, повосковіло, як у мерця. Раніше б вона забідкалась, але зараз воно викликало тільки огиду. До огиди примішувалася ще й образа: далась обдурити себе, повіривши в його облудливі слова, пригріла на грудях страшну гадюку.

Кубура з наганом лежала збоку. Мотря, намагаючись не розбудити Трохима, дістала револьвер. Так чи так — життя її пропаще. Вона намацала своє серце і приставила холодну цівку нагана, але в цей час закашляла вві сні Леся. Мотря рвучко відсмикнула револьвер, знову глянула на повосковіле Трохимове обличчя — він був причиною її муки, він наробить тепер людям лиха. І вона стрельнула Трохиму в груди. Хутко озирнулась на дівчинку. Леся все ще кашляла, але не прокидалась.

Поліцай здригнувся і перестав хропіти.

Тепер треба було відвести від себе підозру. Мотря стягла враз обважніле Трохимове тіло з ліжка, виволокла надвір і кинула на стежці. Саме так партизани забили одного поліцає. На її щастя, у сусідніх хатах уже погасло світло, не було видно нікого й на вулиці. Ніхто не бачив, але коли вона повернулась до хати, її Леся сиділа в самій сорочечці на лаві біля вікна, що виходило на город. Матір вона зустріла переляканими очима. У Мотрі аж усе тіло отерпло.

— Донечко, то був не батько, то вдерся якийсь злодій. А коли ти комусь скажеш хоч одне словечко, німці мене повісять.

— Я нікому не скажу, не скажу. Ти його застрелила? — істерично закричала мала й зайшлася сльозами.

Гадка про те, що Трохима забили партизани, які набігли з лісу, німцям видалася правдоподібною, його поховали і з тиждень нікого не займали. А потім, просто серед дня, до Мотрі з'явилось двоє солдатів з поліцаєм, зв'язали їй руки й повели до комендатури. Ще тільки вони переступили поріг її хати, як Мотря вже зрозуміла все і тільки сказала з мукою:

— Лесю, що ти наробила, доню?

Дівчинка розгублено глянула на матір і, помітивши, як вона враз пополотніла, випувато опустила голову.

Леся вже зовсім знеслили сльози, але вона все ще пригорталась до стовпа, як колись до матері, і все ще не переставала жалібно проказувати:

— Мамо, мамочко, прости...

Вартовий солдат нарешті підійшов до дівчинки й тицьнув їй цукерку. Леся машинально взяла цукерку, крізь сльози глянула на неї. Губи вартового розтяглися в посмішці. Леся перевела погляд на нього, і враз її личко аж зсудомилось. Дівчинка кинула цукерку на сніг. Вартовий витріщив очі, потім схопив автомат і навів на дитину.

— Век, век! — закричав на повпий голос.

— Тікай, тікай, дитинко! — закричали з натовпу.

Леся звелася на ноги, але й кроку не зробила назад. Очі її стали такими колючими, що вартовий солдат не витримав їх погляду, відбіг від шибениці і, розмахуючи автоматом, уже істерично закричав на селян:

— Век, век!

1957

КРАСА

Вона не мала ні класичного профілю, ні правильного овала обличчя, ні гордо посаженої голови, хіба що ніс був з горбинкою, що надавав їй інтелігентного вигляду, а зеленкуваті очі наче іскрились, особливо коли вона зверталася до когось стороннього. Тоді їй губи склалися в таку приємну посмішку, що їй вам хотілося посміхнутись.

В місті її вважали красивою, хоч перехожі на вулиці не обертались і не дивились їй услід. Не це привернуло до неї і мою увагу. Товаришка Горленко була знапа в місті як відомий хірург. Про її легку руку ходили вже легенди, і хворі хотіли оперуватися тільки в неї.

Краще за все, коли з людиною знайомишся поза її установою, коли вона не думає, що її слова й думки можуть потрапити на папір. Забачивши блокнот, вийнятий вами із кишені, людина враз утрачає природну манеру триматися, а язик стає сукняним. Вона вже намагається говорити тільки розумні речі, а виходить навпаки.

З товаришкою Горленко я познайомився поза лікарнею. Банкет відбувався в ресторані, що містився на стадіоні біля парку. Був тихий літній вечір, на небі дотлівала вечірня зоря, і земля укривалася бузковим серпанком.

Може, тому музика, яка линула з танцювального майданчика, видавалася надзвичайно мелодійною. Я навіть зупинився на сходах, щоб продовжити насолоду.

Звідси видно було, як коливалися в такт музиці пари, мов човники на хвилях. Між ними вирізнялася одна — білявий хлопець з гордо відкинутою головою і чорнява дівчина, тоненька, мов тростинка.

Колись в одному концерті молода дівчина, співаючи, надмірно викривляла своє обличчя, і я враз побачив її старою, старою бабусею. Щось подібне трапилось зі мною й зараз, тільки надто страшніше: я виразно побачив білявого хлопця в обіймах кістлявої смерті. Що за біс! Мені аж мороз пройшов поза шкірою. Ще раз розшукав цю пару очима — дівчина мило посміхалася до свого кавалера.

Коли гості сіли за столи, із розмов я почув, що мій сусіда лікар, і спитав його:

— Цікаво, а товаришка Горленко є на банкеті?

Сусіда окинув оком залу:

— Щось не видно.

— А ви її знаєте?

Лікар ревниво оглянув мене й тільки загадково посміхнувся. Я витлумачив це по-своєму й попросив, щоб він познайомив мене з нею.

— Хочете вірші її послухати?

— Я кажу про хірурга.

— А Горленко препарує вірші, як хірург, а операції робить, як поет.

Я не зрозумів, чи це була похвала, чи навпаки, але перепитувати не став, бо прийшла ще одна жінка. Вона була в легкому кремовому платті, струнка, з великими зеленкуватими очима на овальному обличчі з ніжною матовою шкірою. Каштанове волосся крупними локонами спадало на плечі, і це її молодило. З усіх кінців зали замахали руками, запрошуючи гостю до себе. Біля мене було два вільних місця, і вона сіла до нашого гурту. Мій сусід, уже голосніше ніж треба, сказав:

— От Мар'яна Павлівна вас і познайомить.

— З ким вас познайомити? — запитала запізніла гостя.

— Коли ласка, з товаришкою Горленко, — відказав я поспішно.

Гостя, яку назвали Мар'яною Павлівною, оглянула мене холодним поглядом і мовчки відвернулася. Справді, з мого боку було нетактовно цікавитися іншою дамою в її присутності. Певне, вона до цього не звикла, але таке

ставлення з її боку до товаришки Горленко руйнувало той образ, який я вже собі склав, і це мимохіть роздратовало мене: я теж байдуже заговорив з сусідом. Проте коли на балконі заграла музика, я запросив її на вальс.

Мар'яна Павлівна трималась просто, тільки очі, чисті, прозорі, замріяно зводила до стелі, а мені хотілось її посердити, і я розповів про щойно баченого білявого юнака в обіймах кістлявої смерті. Я гадав, що цим зіпсую її настрій, але Мар'яна Павлівна перевела на мене стомлені очі й посміхнулась:

— Яка у вас буйна фантазія.

В її голосі вчулися нотки заздрості, і я, дражнячи її цікавість, сказав:

— Прерогатива письменника: фантазія здатна навіть смерть уявити живою.

Мар'яна Павлівна, дивлячись мені у вічі, проказала:

— Десь і я це читала.

Я почервонів і, щоб не запідозрили мене в привласненні чужих думок, хутко відказав:

— У Грооса!

— Можливо. А ви боїтеся смерті? Вона любить похлиливих.

— Ви й про це знаєте?

— Трохи.

В її голосі не відчувалося бажання порисуватися перед незнайомим мужчиною, і це мене примирило з нею. Вона заплющила очі й замріяно продекламувала:

Од цигарок снується дим,
І пахне житом молодим...

Глибоко зітхнула й ще раз проказала:

— І пахне житом молодим... Так просто... Пахне житом молодим,— і в неї навіть задрижали тонкі піздрі.

— Може, ваші? У вас тут, мабуть, усі пишуть вірші. Кажуть, що й товаришка Горленко теж пише вірші.

Мар'яна Павлівна звела на мене очі і якимось саркастично посміхнулась:

— А я гадала, що письменники читають своїх колег.

— Пробачте, а де цей вірш був надрукований? Я не маю часу перечитувати всі газети.

— В збірці Андрія Малишка.

Більш дурного становища, в яке я потрапив, важко було уявити. Виручив якийсь чоловіча в брезентовому дощовику. Він висунувся із-за гранчастої колони і притримав

за рукав мою даму. Я був псевец, що вона образиться з такої нетактовної поведінки цього погано поголеного парубійка, готовий і я був до цього, але Мар'яна Павлівна облишила мене на кілька хвилин, вислухала парубійка, кивнула головою і вже до мене сказала:

— Вас цікавить товаришка Горленко як хірург чи просто як жінка?

— І те, і друге.

— Ну, друге це дуже цікаве — у війну залишилася сиротою, виросла в колгоспі, потім служила санітаркою в сільській лікарні й вивчилася на лікаря.

— Тоді вона цікавить мене ще більше, — уже дражнячи мою даму, сказав я. — Не важко стати людиною інтелігентною за рахунок батьків.

Мар'яна Павлівна, не помічаючи мого дражливого тону, а може, навмисне, продовжувала спокійно:

— Коли маєте бажання, можна зараз поїхати до лікарні: невідкладна операція. І вона там буде.

В лікарні Мар'яна Павлівна пішла до операційної, а я залишився в коридорі. Знялася метушня — медсестра й санітарки в білих халатах сновигали між дежуркою, палатою й операційною і про мене, здавалось, забули. По тому, як робилось усе поспішно, можна було думати, що Горленко була вже в операційній.

Нарешті повз мене провезли хворого на операцію. Я глянув на нього і остовпів: на білій подушці лежало бліде обличчя білявого хлопця, на якого я звернув увагу на стадіоні. В цей час сестра подала мені халат і запросила до операційної.

Під враженням щойно побаченого я зайшов до кімнати, залитої сяйвом юпітерів. Біля столу, на якому лежав прив'язаний хворий, стояли в білих масках медсестри й лікарі. По очах я впізнав Мар'яну Павлівну. Вона вже робила якісь маніпуляції над розрізаним животом хворого, і її руки бігали, як пальці по клавішах. На мене вона ні разу не звела очей, і може, тому в мені знову заворушилося роздратування.

Пізнати між медичним персоналом товаришку Горленко я так і не зміг. Коли почали переливати хворому кров, я відчув, що більше не витримаю ні запаху ефіру, ні запаху крові, якою Мар'яна Павлівна була забризкана, і хутко вийшов до вікна в коридорі.

З лікарні ми не поїхали вже назад до ресторану, а пішли до річки. Мар'яна Павлівна була стомлена й бліда,

а може, в такий колір фарбував її щоки світанок, бо вона знаходила це сили посміхатись.

— Чому це ви? — спитав я.

— Уявляю, як казиться смерть: і тут не пощастило!

— А вас таки здорово вишколили: як на роялі граєте. Я так і не розібрав, була товаришка Горленко чи ні?

— Була, — відказала Мар'яна Павлівна, дивлячись на сонну річку.

— Була Горленко?

— Горленко.

— А ви ж обіцяли... — І враз я відчув, як червонію. — Пробачте, а як ваше прізвище?

— Я вже вам сказала.

Досі я вів її під руку, навіть не спитавши дозволу, але після її слів я мимохіть облишив лікоть і розгублено сказав:

— Пробачте, товаришко Горленко, ніколи не міг подумати: про вас говорять...

— Ну от! — поморщилась вона.

Я довго ще не знаходив слів для продовження нашої розмови і з дурною міною на лиці мовчав.

— Яка красива голова в цього хворого, — сказала на-решті Мар'яна Павлівна. — Голова Аполлона!

— А ви знаєте, що це той самий хлопець, який вчора танцював на стадіоні?

Горленко здивовано підняла брови і тільки після довгої паузи сказала:

— Я весь час думала про вашу буйну фантазію, тепер зрозуміло, чому вам вималювався образ смерті. Ви на якусь долю секунди побачили хворобливу гримасу на обличчі юнака, в нього ж була виразка шлунка, і по асоціації з жіночим родом перенесли своє видіння на його дівчину. Можна тільки позаздрити гостроті вашого бачення. Тепер я розумію, чого мені не вистачає. — Горленко замислено оглянула виднокруг — на річці катери чохлали попередю барж, хвилі лінкуватобились об сонні береги, за річкою над лісом витикалося кілька фабричних димарів у шапках сивого диму, а пахло сіном і чебрецем, і вона проникливо показала:

Ранки духмяні,
Рясніють сади і поля.
Де я не гляну,
Моя це — радянська земля!

— Ви що, закохані в поезію Малишка?

— Ні, це мої вірші. Погані?

Вона дивилася на мене такими очима, як дивляться тільки підсудні, чекаючи на присуд від судді, а я бачив, що знову поставив себе в дурне становище, й не зовсім ввічливо буркнув:

— Я вже сказав свою думку.

— Куди мені до барда... Для цього треба мати хист бачення, а я тільки різник. Здається, усе б віддала...

Я навіть зупинився від здивування.

— Мар'яно Павлівно, невже ви не любите своєї професії?

Вона опустила очі й тихо сказала:

— Люблю. Над усе люблю. Боротися з смертю... Але в поезії стільки краси.

Я не дав їй закінчити:

— Краса там, де є благородна мета. А що може бути більш благородного за перемогу над смертю? Дайте вашу руку.

Рука, що так вправно робила операції, перед якими паувала навіть смерть, була вузенька, жіноча, і я поцілував її з побожністю.

Київ, 1957

СМЕРТЬ ЗУПНИЛАСЬ!..

З вікна готелю «Москва» видно Красну площу. Біля вікна сидить червоноармієць і з цікавістю розглядає Кремль, Мавзолей Леніна, круглий годинник на Спаській вежі.

У червоноармієця забинтована шия, і він з натугою повертає голову й морщиться. У нього ще зовсім молоде обличчя і дитяча усмішка, тому всі називають його просто — Вася, але солдатська гімнастерка з петлицями авіаційних частин, Золота Зірка, орден Леніна та ще кілька медалей надають йому вигляду солідного бійця.

Вася прибув до Москви на Другий антифашистський мітинг, там вручили і нагороду. Вася літає на бомбардувальнику лише другий рік, а вже на весь фронт уславився своїми нальотами на пімецькі аеродроми. Одного разу він

накрив цілу німецьку колону на марші. З артилерією, з обозом... Правда, і йому дісталось — був поранений в руку і в ногу. Та при останньому вильоті дісталось ще більше.

Вдень він скинув кілька бомб на німецькі окопи. По ньому стріляли і з землі, і з неба, але Вася благополучно повернувся на свій аеродром. На літаку виявилось тільки три пробоїни у крилах.

Коли він збирався вже спати, задзвонив телефон. Васю негайно викликали до штабу полка.

Начальник штабу ткнув пальцем у карту, розіслану на столі, й спитав:

— Знаєш цей об'єкт?

— Станція Богданівка, товаришу майор!

— Маємо відомості: на цю станцію прибув ешелон із нафтою і бензином. Ваше завдання: щоб од нього і сліду не залишилось. О двадцять третій годині десять хвилин бути в повітрі. Зрозуміло?

— На станції Богданівка розбомбити німецький ешелон, щоб і сліду не залишилось. Єсть, товаришу майор!

— Який?

— З нафтою і бензином!

— Отож... Все!

Коли Вася підняв свій літак у повітря, запала вже ніч. Станція Богданівка причаїлася в темряві, і відшукати її десь за сто кілометрів од фронту було нелегко. Допоміг випадковий вогник. Певне, хтось необережно прикурював, а скоріше — блимнув ліхтарик стрілочника. Міг він це зробити і павмисне. Та й цього було досить, щоб униз полетіла й спалахнула освітлювальна ракета. Стало видно, як удець.

Біля станції витяглися, мов разки намиста, кілька ешелонів.

Блимнули прожектори, загриміли зенітки, довкола бомбардувальника почала рватися шрапнель, трасуючі кулі прошивали ніч, як золотим пунктиром, але вже не могли зупинити бомб, що падали з літака.

Після перших же вибухів над вагонами спалахнув вогонь. Полум'я шугало в небо, а довкола схоплювалися все пові й нові вибухи й вогняні стовпи.

Вася вже розвертався, щоб повернутись додому, як біля самого літака розірвався снаряд. В очі до болю вдарило яскраве світло, і в ту ж мить гострі скалки вп'ялися йому в шию. В розбите скло засвистів вітер. На якусь мить Вася втратив свідомість, але стерна не випускав з рук.

Коли він опритомнів, літак ішов не до лінії фронту, а в тил до ворога. Та сил не було щось удіяти. Другий пілот звисив голову й не ворушився — певне, був уже мертвий. Хто ж візьме штурвал?

— Петренко, Іванов! — гукнув Вася. Мовчанка... А з шиї кров залила йому спину, у всьому тілі відчулась сонливість. Вася струшує головою. Від невимовного болю знову мало не втрачає свідомість. Чомусь на пам'ять йому спали слова Олександра Довженка: «Стій, смерть, зупинись!» Так боровся поранений борець із смертю — і переміг. А він хіба от зараз не хоче жити, не має бажання боротися за життя? І він, зібравши останні сили, вигукнув:

— Стій, смерть, зупинись!

І — диво: якимось відразу відчув, як до нього повертаються сили. Попробував важелі — слухаються. І воля мовби міцніє. Спрямував літак до лінії фронту — вже видно, як спалахують ракети. Та сили знов спливають разом із кров'ю...

— Стій, смерть, зупинись!..

Із останніх сил тисне на важелі. Літак уже над своєю територією, ось перший аеродром. Але його — третій, а в нього на більше не вистачає снаги.

— Стій, смерть, зупинись!..

Другий аеродром, третій... Дотяг, дотяг-таки!..

Сів. Скоріше — впав на землю. Зі всіх кінців біжать люди. Виліз на крило. Перед очима замиготіло, закрутились червоні кола, якісь спалахи — аж очам боляче. Заплющився, а коли відкрив очі — над собою побачив не синє небо, а білу стелю, білі стіни. Він у ліжку, біля нього лікар у білому халаті і білій шапочці.

— От і очуняв наш герой, — сказав він.

Вася хотів повернути в його бік голову, але від болю в потилиці навіть скрикнув. Лікар притримав за плече:

— Лежіть, лежіть, молодий чоловіче. Не треба ворушитись: ми витягли із вашої шиї три осколки, але не побивайтесь — ще й вам залишилось!

В московській лікарні у нього витягли ще три осколки, і поклали льотчика в таку ж білу палату, як і вперше. Та Вася знав, що на фронті готується великий наступ, а в його боковій кишенці гімнастерки лежить залізничний квиток.

Вася відбув у свою частину...

ЧЕРВОНІ ЯБЛУКА

— Здрастуйте, діду!— проказав парубійко дражливо.

Старий Артем навіть голови не повернув у його бік.

— Якась тума, а не чоловік,— буркнув парубійко, озирнувся ще раз, але діда вже прикрила хмарка пороху, збитого його важкими чобітьми.

В селі був звичай з давніх-давен вітатися при зустрічі, хоч би були й не знайомі. Вітали й Артема, але ніхто не пам'ятає, щоб він відповів тим же.

— Начеб йому язик усох, якби поздоровкався.

— З такими зустрічатися, що з бідою: пасупить брови й зиркає з-під них, як пугач.

— Мабуть-таки, гнітить щось людину.

Але старовинного звичаю не ламали: здоровкались.

Призначили було Артема за старшого стайничого, так усіх конюхів порозганяв. «Ледарі!» — тільки й сказав на правлінні у своє виправдання. Поставили до свиней. І тут так само повівся: товчється день і ніч сам і від інших того ж вимагає. Правда, свині стали — хоч на виставку. І все-таки заради супокою в колгоспі довелося перевести Артема в сад за сторожа. Там уже ні на кого буде гримати, хіба що на кудлатого Полкана, який прижився в курені. І дідові буде відпочинок, і людям спокій, бо в садку, вважай, і стерегти було нічого: у сушняк обернувся садок, а буде щось там, зав'яжеться, так дітлахи ще зеленими обірвуть. Але дід Артем і тут знайшов причину нагадати людям про совість.

Молодиця, проходячи повз садок, поласилась на яблука й зірвала чи підняла падалишніх з десяток, підвела голову, а над нею стоїть уже Артем з берданкою, і кудлатий Полкан поруч. Молодиця винувато посміхнулася, але Артем суворо сказав:

— Висип назад!

— А вони твої? — здивувалась молодиця.

— І не мої, і не твої, наші. Вистигнуть — на всіх поділимо!

Молодиця пхекнула і жбурнула на землю яблука.

Малий Сергійко раніше не раз приносив додому повну пазуху червонобоких яблук, а цього дня, щойно він хотів чкурнути на левадки, де збиралися такі ж, як він, охочі до яблук із колгоспного садка, мати гостро наказала: не лазьте в садок, там тепер дід Артем!

Коли б вона сказала, що там вовки, це б менше налякало дітей, ніж нагадування про діда Артема. Після цього вони ходили тільки навколо саду і зі страхом зиркали на діда Артема з берданкою в руках. А то раптом щось не видно стало його.

— Може, помер?

— Такий помре, його й смерть злякається.

— Я б тоді заліз аж найвище,— похвалився Сергійко.

— Я біля самого куреня обірвав би яблуню. Там такі червоні, як, як...— але так і не надумав, з чим їх можна було порівняти. Сергійка перебив інший хлоп'як:

— І в тому кінці саду є червоні, такі, як, як...— але і в цього не витанцьовувалося порівняння.

Що яблука червоні, для хлоп'яків без порівняння було зрозуміло, і їхнє бажання все зростало, а страх здавався все меншим. І вони таки наважилися, як зграйка горобців, налетіли на садок.

Сергійко, як і похвалявся, виліз аж на саму верхівку старої яблуні і переможно глянув униз на своїх приятелів. Але внизу щось трапилось: малюки чомусь кинулися врозтіч, а дехто з них уже плакав, хоч ніхто за ними не гнався. Сергійко глянув навколо і нічого страшного не помітив. Глянув униз під яблуню, і волосся йому на голові стало дибом: під яблунею стояв дід Артем із берданкою в руках, а страшний Полкан тримав за штанину одного хлопчика й гарчав.

Сторож, може б, і не помітив Сергійка за густим гіллям, коли б під ним не тріснула гілка. Артем підвів берданку.

Сергійко притулився до стовбура, навіть заплющив очі, але гілка не втримала й обломилась.

Хоч як гепнув він об суху землю, але зразу ж схопився й кинувся тікати. Проте не зробив і трьох кроків, як від нестерпного болю в нозі знову впав. Хотів хоч лізти, але сторож з берданкою стояв уже над ним. Сергійко зі страху закричав так, що його далеко почули.

На крик почали збігатися люди. Від хлоп'яків, які встигли вибратися із садка, вони вже довідалися, у чім справа, та й самі бачили, що сторож смикає та й смикає хлопця за ногу, наче хоче її відірвати. Молодиці почали ремствувати:

— За якесь гниле яблуко мучиш дитину! Облиш його!

— Звірюка, а не людина. Не чіпай хлопця, іроде!

Дід Артем жодним словом не обізвався до людей. Від

клопоту з хлопцем він аж упрів, а коли побачив, що хлоп'я не може стати на ногу, взяв його на руки й поніс до правління колгоспу.

За столом сидів голова колгоспу. Буркнув з досадою:

— Що ти там втворюєш, Артеме? Люди знову ремствують.

— Дайте коня, хлопчика в лікарню треба,— відказав дід і насупився.

— Саме час кататися: ніколи й нікому, а мати його аж на четвертій бригаді, прийде увечері й повезе.

— Треба зараз.

— Чи не ти його повезеш? Що в нього?

— Може, вивих, а може, й перелом.

— Ну, нема гулящих копей.

До лікарні було кілометрів п'ять. Артем узяв хлопчика на руки і попростував з ним на шлях.

В лікарні швидко направили вивихнуту ногу. Лікар після операції навіть почав жартувати, що хлопець тепер може навіть діда понести на руках, але враз осікся:

— Що з вами, товаришу? Ви хворі?

У діда пашіло обличчя, блищали очі, але він сказав якимось проникливо:

— А я боявся, думав, перелом, а нам нема часу хворіти...— і, не доказавши, похилився набік. Коли б лікар не підхопив, упав би на підлогу.

У сторожа виявився тиф, на який він захворів ще раніше.

Поклали діда в цю ж лікарню. Температура підвищувалась, і Артем почав марити. Все кликав якогось Івасика, балакав до нього то суворо, то лагідно: «Маму треба слухати.. більше ніхто їй не допоможе... У тебе чобітків нема? Я принесу, як повернуся...»

Гадали, що він згадує хлопчика, якого приніс до лікарні. А через три дні прийшла мати з тим хлоп'ям провідати Артема, і з'ясувалося, що його звати не Івасик, а Сергійко.

Дід Артем зрадив Сергійкові, аж мати здивувалась: все обмацував йому ніжку та по голівці гладив.

— А яким же він Івасиком марить? — запитала Сергійкову маму санітарка.

— Так що й не знаю,— знизала плечима молодиця.— Не тутешній він. Чували, що воював на фронті, а сім'я залишалась під німцями. В наше село він прийшов уже

сам. Дали йому пустку — живи, в колгосп прийняли, та він все суворий.

А дід Артем знову марив: «Виростеш і ти будеш лігати... аж до неба... Ми тепер усе можемо... Точно так, товаришу полковник, і своє село бачив... Самі комни стирчать... Кажуть, і людей фашисти в церкві спалили... Дружину мою, Теклею звали, а сінка Івасиком — на яблуні... обох». — І Артем так заскреготав зубами, що у присутніх аж мороз пройшов поза шкірою.

Коли через три дні Сергійко з мамою знову прийшли до лікарні, діда Артема уже не було в живих.

— Який сердешний був чоловік, — сумовито сказала санітарка. — Казав, щоб оце вашому синові передати. — І санітарка тицьнула молодіці потертий уже гаманець. На ньому були витиснуті цифри: «1941—1945» і слова «Перший Український фронт». А в гаманці — фотокартка: молода жінка з симпатичним обличчям, а за спідницю тримається маленький хлопчик.

1966

ІХ БУЛО ТРОЄ

Незабаром після війни з німецькими фашистами я завітав до майстерні знайомого художника. На стінах світлої кімнати були розвішані ескізи й малюнки, серед кімнати на мольберті стояло велике полотно початої картини.

В очі кинулися окопи серед поля, а вдалині чи село, чи хутір із майданом посередині.

Перед картиною підлога майстерні була застелепа зеленим брезентом, що справляв враження прибитого пиллом степу, на підвищенні, як на горбку, стояв макет кулемета. Його саме й наносив на полотно художник — сухий, стрункий і нервовий. В зубах йому стирчала сигарета. Коротко стрижене волосся бралось вже сивиною, хоч тонке обличчя видавалось ще моложавим.

Ескізи валялися і на стільцях. На одному й на другому були зображені німецькі солдати в рогатих касках. Вони скорше скидалися на свинячі туші в мундирах. Видно, художник залюбки підкреслив це.

Мою увагу прикував третій ескіз. Мужчина мав років тридцять, теж у німецькій формі, тільки вже без відзнак

і без каски. В нього був високий лоб, печесане волосся, сухе обличчя, а губи й підборіддя наче викарбувані з металу. Обличчя інтелігентної людини. Я запитливо звів очі на художника:

— Що, цікава морда? — кинув він через плече.

— Ви його бачили?

— Писав з натури, значить, бачив.

— Хто він?

— А яке це має значення? Німець! Дві години з ним розмовляв. Тоді ж і зробив цей ескіз, а підправив його він сам.

— А де ви з ним зустрілись?

— Зустріч наша була справді незвичайна. Можу розповісти.

Художник припалив од першої другу сигарету і, не одриваючись од полотна, виклав переді мною цілу історію.

— Для цієї ось картини, — сказав він чомусь сердито, — потрібно було мені побачити німців, які, огризаючись, кивали п'ятами. Тих морд, що наступали, я надивився досхоchu — пихаті кретини! Після розмови з ними в мене завжди залишався присмак роздавленого кліща. Цього разу я поїхав до військової частини, штаб якої знаходився в одному селі на Поділлі. Розташувався він у садибі, де, крім будинку, була ще й клуня. Біля неї ходив вартовий з рушницею.

Коли я звернувся до начальника штабу з проханням показати мені кількох полонених німців, він весело відказав: «Тепер цього добра скільки хочете. Он ідїть у клуню, там їх кілька валяється. На суд чекають». Я поспішив до клуні, навіть не дослухавши його останніх слів.

У клуні їх було трое. Лежали вони на соломі, двоє з виразом сонної байдужості на опецькуватих обличчях, третій виркнув на мене з неприхованим страхом у запалених очах. Того гонору й тої пихи, в якими вони трималися на допитах, коли перли до Волги, в цих полонених не було вже й слїду. «Гутен таг!» — кинув я на гурт. Вони закліпали очима й, незграбно підводячись, на різні голоси відповіли: «Гутен, гутен таг!»

Я не дуже знався на німецькій мові й мовчки почав вивчати їх, як експонати, а їм махнув рукою. Вони знову опустилися на солому. Коли я відкрив альбом і почав їх зарисовувати, третій, той самий, що ви ото тримаєте в руках з нього ескіз, пожвавішав, став придивлятися до мене.

«Мобілізовані?» — кинув я між іншим. Двоє перших закивали головами, третій закрутив заперечливо.

Далі я вже звертався тільки до нього. «Значить, доброволець?» Він кивнув головою. «Значить, — кажу, — переконаний фашист?» Він промовчав. «Може, й ти брав участь у тих звірствах, що їх чинили тут гітлерівці?» Він буркнув лише одне слово: «Кріг¹, — але згодом набрався відваги й додав: — Природа любить дужих, а соціалістичний гуманізм — то є тліть цивілізації». Я витріщив очі: «Ого!» — а потім подумав, що, може, не так його зрозумів, бо ми ж розмовляли більше на мигах. Питаю: «Я правильно тебе зрозумів — і культуру, і гуманізм, значить, до біса?» Він кивнув головою. «Значить, — кажу вже роздратовано, — назад до печерного віку?» Промовчав і на цей раз. «Ну от, — кажу, — ти бачив Україну. Вона стала такою після національного і соціального визволення, так ти хочеш повернути її назад, тільки під руку вашого Гітлера?» Відказав ухильно: «Я хочу бути корисним». «Може, хочеш, — кажу, — будувати соціалізм?» Але він помітив, що я вже скінчив ескіз, і, замість відповіді, потягся до альбома. Глянувши на ескізи перших двох, він посміхнувся і навіть сказав: «Гут, гут!» Але, вдивляючись у своє зображення, все більше морщив лоба, нарешті потягся за моїм олівцем. Думаю, певне, напише своє прізвище, але він упевнено пройшовся олівцем по щоці на малюнку, ще більш упевнено черкнув раз і вдруге по підборіддю — і з альбома глянуло обличчя людини сильної волі, і разом з тим проступила прихована похитливість.

Я був спантелечений. «Ви що, — питаю, — художник?» Він кивнув головою. Виявилося, що він не раз брав участь у виставках і що на батьківщині його ім'я досить відоме.

Далі балачки вертілися вже довкола нашої професії. І чим довше ми говорили, тим більше стушовувалася війна, жадливі її наслідки, зникала різниця в нашому становищі. Взагалі полонений виявився цікавим співбесідником і тільки між іншим запитав, чи його прийняли б до нашої Спільки художників, коли б він захотів лишитися в Радянському Союзі? Мені вже й самому починала заскакувати до голови слабкодуха думка: чому не використати його талант? Людина він ніби славна, а на війні, може, багнетом тим штрикав автоматично. Треба, думаю, поклопотатись перед командуванням. Таланти на дорозі не

¹ Війна.

валяються. Але було вже пізно йти до штабу, і я відклав цю справу до наступного дня.

Ночував я в селянській хаті. Господарювала в ній тільки молодиця, та ще на печі крєктала її стара свєкруха. Чоловіків якщо не забили на фронті, то тут доби́ли німці. «Ви ще така молода, а вже сива», — кажу молодиці. Вона подивилася на мене гарними, але повними смутку очима й відказала: «По́пи лякають людей страшним судом, та хіба може бути на світі щось страшнішого за німецьких фашистів? Або такого, як ото був тут комендант — і катував, і розстрілював, чи ти винуватий, чи не винуватий...» Але найбільше мене вразило те, що розповіла молодиця про себе. До їхньої хати якось зайшов цей комендант, такий сухощавий, алюрний. Начебто культурний. Вона пригостила його, чим могла, а він, побачивши її дочку, зовсім ще молоду дівчину, тут же й згвалтував. А ще за якусь годину прибула карета швидкої допомоги і двоє військових; забрали дівчину і за містом розстріляли. «Щоб його дурної хвороби іншим німцям не передала». «Ніби його спіймали, клятого», — кризь ядуху додас молодиця. «Того самого? — питаю, бо враз відчув якийсь неспокій. І вже само якось впрвалось удруге: «Того самого»? Молодиця кивнула головою: «Еге, коменданта!»

Вранці, відкинувши підозру, я попрямував до штабу просити командування про звільнення полоненого, що виявився моїм колегою. Йшов через майдан. Ще здалеку побачив на майдані натовп людей довкола шибениці, на якій вітер колихав трьох повішених.

У перших двох, схожих на свинячі туші, я зразу впізнав учорашню натуру, і мене це не здивувало, але на третього я вже перевів очі з острахом. Так, це висів він — мій вчорашній співбесідник.

Я запитливо звів очі. Художник ураз істерично вигукнув:

— Дивуєтесь? Так, той самий фашист, із харі якого ви мшлуєтесь, а я, дурень, легковажно припустився було думки, що й він теж людина!

Художник в серцем ще раз ткнув пензлем у потвору на полотні й кинув геть палітру, ніби й фарби були такі ж огидні, як і повішені.

Ще трохи — і, здається, сніг зовсім засипле будинок край міста. Хоч надворі і ніч уже, але вікна в будиночку все ще темні, бо баба Федора неспроможна вже навіть хоч би каганця налагодити. Вона лежить у холодному ліжку й напружено прислухається до кожного шереху за вікном. Під лісом лускають постріли, але не це тривожить Федору. Ось уже третій день минає, як пішов її онук, малий Петрусь, на села обміняти батькову шапку на хліб, бо в хаті вже й миші нічим поживитися, і досі нема. Стоїть він перед її очима, па плечах батьків піджак, на голові материна хустка, ноги замотані в мішковину, і крізь сльози каже: «А хто ж піде? Ви вже й хати не перейдете, а надворі таке мете, що й світу не видно!»

Постріли наближаються, тільки віхола то затуляє їх, то відгуляє. Щоночі стріляють, хоч і фронт уже далеко, і це наводить Федору на думку про сина. Повернеться з війни, спитає: «А де моя дружинонька, чому не стрічає?» Скажу: «Не зустріла й не зустріне тебе твоя дружинонька. Повісили твою дружиноньку німецькі фашисти, ще й напис написали: «Партизанка». Винесла якомусь перехожому води напитись». «А де синочок, мій Петрусь? Може, і його теж?» А що я на це відповім своєму татові? Не розрадила, не втримала, чи що, за війлу й малі стали великими?

За вікном щось забухпало, і в баби Федори аж серце тьохнуло: «Петрусь повернувся! Може, й хліба приніс? Хоч окраєць, хоч жменьку якого борошна. Та тільки де того борошна наставити, коли забирають усе ті рогаті фашисти. Дякувати богіві, хоч сам повернувся б».

Баба через силу вилазить із-під ряденця, бо чує вже, наче під вікном хтось схлипує. «Замерзла бідна дитина». Держитесь за стінки й дивіться до сіней: «Зараз, зараз!» — шамотить радісно. Відчинила.

— Іди, іди, мій хлопчику!

Через поріг переступило щось схоже на волохатого ведмедя. Воно зробило ще крок і блимнуло ліхтариком. У тьмяному відсвіті баба побачила в нього на голові рогату каску, на плечах якесь засніжене ряденце, в руках автомат.

Кругла пляма світла впала на голе ліжко з кутку, і солдат ніби щось хрюкнув. Баба Федора добрала тільки: «партизан, партизан» і ще «буду спати...». На столі лежав

сухар, солдат потягся до нього і пробелькотів: «Млека!» Баба чи то гірко посміхнулась, чи то схлиснула, повторюючи сухими губами: «Млека». Солдат озирнувся. Баба стояла у темній проїмі дверей, мов кістяк, виставлений напоказ у труні. Солдат злякано закліпав булькатими очима, мовчки обійшов її і зник у темряві. В покинуті двері шпуйнула снігом віхола і завила, мов голодна вовчиця.

Баба Федора бачила, як тягся солдат до сухаря, і в неї від самої думки, що зник останній сухарик із хати, похололо тіло: «А як Петрусь повернеться голодний!» Вона простягла руку й почала обмацувати стіл, нарешті намацала сухар і побожно приклалася до нього губами. В ніс ударив дух цвілі, але разом із тим і тонкий припах хліба. Аж запаморочилась голова, але вона знайшла ще в собі сили покласти сухар на стіл: «Може, Петрусь і цьому сухареві буде радий».

Знову полізла на ліжко під ряденце. Намагалася заснути, може б, не так мучив голод, але перед очима віяла віхола в голому степу, пригадувалися розповіді людей: «Отак іде, іде, притомиться, сяде край дороги відпочити, а встати вже несила. І на сон хилить, а то вже смерть...»

І знову із марення вивів її стук, але вже не за вікном, а ніби десь у хаті. Біля столу. Прислухалась. Не чути. Баба продовжує думати: «Важко виміняти той шматок хліба, а ще важче донести — тому дай, тому заплати...» Таки щось шарудить. Як шилом уколола думка: «Може, може...» Простягла до столу руку. Сухаря нема. Голий стіл, а шерех чується вже в кутку хати. Засвітила каганець. Нема сухаря!

Знайшла вона його біля мишачої нори. Затіпалась уся: «А як Петрусь повернеться голодний?» Баба копірснула ногою нірку, але миша сиділа вже в норі і бабин гнів для неї був не страшний.

Баба істерично гулить до рота сухар, навіть лизнула його, але перед нею знову зринає онучок. Вона струшує головою, ніби намагається струсити з себе спокусу, і тепер кладе сухар уже під подушку. Туди не добереться ніяка миша. «Теж, мабуть, сердешну мучить голод, — уже примирливо шепоче. — Чи мале, чи велике, а їсти однаково хочеться».

Думка знову перекинулася на онука. Йї уже ввижається, що він із останніх сил пробивається крізь замети, а клунок за спиною все меншає й меншає. Кажуть,

на шляхах поліція чатує, а хто заступиться за малого? Заберуть до крихти. Вона відчуває, як все дужче нис серце, і від болю аж згинається.

На долівці знову зашаруділа миша. «Шукає, бідна, — мимрить баба. — Може, хоч крихітку. Їй багато не треба». І дістає сухар із-під подушки, ламає через силу навпіл, половинку випускає на долівку, другу намагається підсунути собі під голову.

Все голосніше завиває надворі віхола, і все частіше баба Федора затискає рукою серце.

Коли знову постукали у двері, вона вже не чула. Не чула й коли кликав її дитячий голос:

— Бабусю, бабусю, це я — Петрусь!

А ЛОЗУ САМІ ВИБИРАЙТЕ!

Володимиру Дубовці

Було це в перший же рік війни. Люди по селу ходили, мов скупані в мертвій воді: німці пробули лише тиждень, а слід по собі залишили на все життя. Партизанів шукали. Майже в кожній хаті. А коли не знаходили нічого, коротко командували: «Ослін! Лягай!»

Якуб Пруд — сухий і довгий, мов жердина, жив край села. Коли був колгосп, пас череду, німецькі фашисти колгосп ліквідували, худобу до Німеччини погнали, і Якубу більше нічого не залишалося робити, як тупо дивитися на людей, що в страхі металися по дворах, а іноді й самому тікати на багнища, де шуміли очерети. Звідси було видно, як два дні горів його куток, було чути, як стогнали люди під шомполами. Хоч він не стогнав, але мучився не менше за них і, як і вони, до крові кусав собі губи. А німецькі солдати ще й сміялись.

— На кутні ви засмієтесь, анахтемські душі! — бурмотів Пруд: — Худобу без випи зобидь, і та повік не забуде!

Нарешті зайшло трое в рогатих касках і до нього на подвір'я. Якуба Пруда вони знайшли на призьбі за хатою. Сидів і плів із лози кошики:

Побачивши непрошених гостей, він заздрісно глянув на очерети, хазяйновито відклав роботу, витяг пасеред двору ослін і ліг на нього ниць:

— А лозу самі вибирайте!

Солдати в рогатих касках не розуміли білоруської мови, а Якуб не розумів по-їхньому, слово «партизан» зрозумів, і повернувши до них голову, сказав:

— Чи партизан я, чи ні, все одно відшмагаєте, — і почав зручніше уможувати свої кістки на ослоні. — То я тепер ніби як паспорт матиму.

Солдати, роздратовані його викривленою посмішкою, шмагали, аж доки не потюпились. Якуб через силу підвів голову й сказав:

— Дайте до вас краще придивитись!

На другий день він уже сидів на призьбі і знову плів кошички та час від часу зиркав на ліс.

Те, що Якуб Пруд підставив сам спину під кашкуки, створило йому серед поліцаїв репутацію людини несповна розуму. На це Якуб Пруд тільки хитро посміхався, а про себе думав: «Може, дасть біг, матиму, спокій».

Минув місяць, минув другий, до нього справді ніхто з поліцаїв не навідувався, та на третій місяць до села прибув цілий німецький каральний загін. І то не малий: самих поліцаїв прибуло щось чоловік з десять.

Село причаїлось. Наче вимерло.

Чи то надто примітна була стежка від Прудової хати до лісу, чи хтось не повірив у його божевілля, тільки карателі нагрянули до нього першого. Один запитав:

— Партизани в селі є, дядьку?

Якуб відклав недокінчений кошик і мовчки пішов у кінець двору.

— Чого шукаєш?

— Ослона.

— Нащо тобі ослін?

— А па чому ви будете мене шмагати?

— Хіба партизани не заступляться?

— Коби ж були.

— А па Вкраїні їх повні ліси й байраки.

— А ви що, хіба з України? — і боязко посміхнувся. — Даруйте мені, а я було погано про вас подумав. Був і я колись на Вкраїні. Які там люди, які душевні люди! А ви ж як, з доброї волі приїхали нас душити, чи як?

— Багато балакаєш, дядьку!

— Це й уся моя пожива: думок наїмся, язиком закусю, а кривцею запиваю. А душа гуляє степами-ярами. Як ваш Максим Залізник.

— Коли б твоя душа не пішла гуляти поїд небесами. Замовкни! — уже роздратовано викрикнув поліцай. —

Дурному й копиці мало, щоб визнати, чи сіно, чи солома.
Де ці степи та яри, кажи!

Якуб криво посміхнувся:

— Бач, і ослін здадобиться. Били ляхи, били німці, били й свої жандарі, а української руки ще не пробував. Ех, братики, бий! — Він звично уместив свої кістки на ослоні.— Ось вам моя спина, бийте, тільки брешете, що ви українці!

Київ, 1970

РУБЕЦЬ НА ЩОЦІ

З того часу, як відбулася ця подія, минуло майже півстоліття, а в цей вечір, коли в мене за довгим столом сиділи гості, на спогад наштотхнув рубець на обличчі одної з присутніх жінок.

— Рубець? — здивувався я.— Той самий рубець?

Я його побачив, ще коли зустрівся десь певдовзі після громадянської війни з друкаркою редакції журналу, який я редагував.

Працювала дівчина сумлінно, але помилок робила більше, ніж друкувала слів. Коли нарешті терпець увірвався, я вирішив її звільнити.

Заходжу в друкарське бюро і роздратовано питаю:

— Хто це передруковував? Статтю Могирянського.

Від машинки підводить голову молода ще дівчина й переполошено каже:

— Щось наплутала? — і її миловиде обличчя починає бліднути.

Може, саме тому на щоці виразно проступив червоний рубець. Не знаю, що більше мене вразило — чи її врода, великі сірі очі, розгонисті брови, а чи свіжий ще шрам, тільки я враз забув, чого прийшов сюди, що відповісти їй. Стою, мов прибитий, і не можу відвести очей...

Отетерів!

— Ви так дивитесь... Хочете, мабуть, спитати, звідки в мене ця позначка? — і засиненим пальцем торкнулася рубця.

Я нарешті опанував себе й питаю:

— Це тепер чи коли?

— За громадянської, товаришу редакторе...

— Де?

— В районі станиці Тихорецької. Може, пам'ятаєте...

Ну, тоді, коли генерал Шкуро відрізав цілий наш полк...

Це я добре пам'ятав, бо для нашої третьої армії тоді склалося загрозливе становище; ворог міг зайти нам у фланг.

— Тоді послали з наказом двох червоноармійців,— сказала друкарка.

— Так, послали. Чекайте, чекайте, а ви звідки знаєте? — запитав я здивовано.

— Я тоді працювала друкаркою в штабі армії.

— Може, вас Лідою звати?

Друкарка від несподіванки навіть слова не вимовила, а тільки кивнула головою і зашарілася. Потім глибоко зітхнула:

— Лідою.

— А чому ви зітхаєте?

— Такі гарні хлопці були, комсомольці.

— І загинули?

— Наступного дня козак Шкуро виставили над своїми позиціями їхні голови.

— Так ви, може, скажете, що далі було?

— Послали ще одного. Як треба, то треба. І цей не повернувся. Гадали, що його теж перехопили, бо ворог не переставав тиснути на правий фланг.

Про Ліду знали не тільки в штабі армії. В неї були закохані всі командири і всі червоноармійці, бо важко було уявити більш миле дівча. Коли б хтось назвав її на прізвище чи по батькові, певне, і не відгукнулася б: так звикла, що до неї звертаються тільки по імені — Лідочка.

Коли в штабі почали говорити, що шкуровці, мабуть, перехопили й останнього зв'язкового, Ліда помітно засумувала. Вирішили, що посланий був її коханий — надто вже вродливий хлопець. Коханий у Лідочки, виявляється, був і справді вродливий, тільки не зв'язковий, а командир роти, що опинився в оточенні.

Необхідність будь-що залагодити зв'язок з відрізнаними частинами вимагала послати ще одного червоноармійця. Серед добровольців опинилась і Ліда. Звичайно, жінці легше перебороти перешкоди, ніж хлопцеві, і командування погодилося послати наказ саме з нею.

Частину шляху Ліді довелося їхати у військовому ешелоні, забитому козаками. Шкуровці їхали на фронт, і тому

поведінка їхня не визначалась п'якими законами моралі. Всі намагалися залишатися до єдиної па весь ешелон жінки, та ще й такої припадної.

Виявилось: попередній червоноармієць теж добувся до оточеної частини, але ще в дорозі заслаб на тиф і тепер перебував у госпіталі, тому й не міг повернутися до штабу армії, а обставини потребували зробити це негайно і з найменшим ризиком. Ліді довелося знову зашити тонкий папірець у пасок і мандрувати назад, на станцію.

Залізницею ходили тільки військові ешелони, тому дівчина знову опинилася серед козаків, але тепер уже видавала себе за дочку відомого у білій армії полковника. Хоч ці козаки нічим не відрізнялися од попередніх, проте їхні зальоти надійно охолоджувало прізвище полковника.

Так вона доїхала до одної із станцій, на якій ешелон мав міняти паровоз, отже, часу було досить, щоб пасажири встигли збігати в буфет, розім'яти ноги на пероні. Ліда теж могла б зійти і вже далі добиватися до своїх пішки, але козаки виявилися надто балакучими.

Особливо один, з чубом, як навильник сіна, бажаючи покорити дівоче серце, почав розповідати, як козаки перехопили двох червоних із секретним пакетом: «А потім їм — секір башка. Мали відомості, що ще двох пошлють, але щось не чути. Тепер хочуть послати дівку. Навіть знаємо, що вона вдаватиме з себе селянську бабу...» Із кутка почулося: «Бреши, бреши». — «Не віриш? Раз я кажу, значить точно. В самому штабі червоних маємо свого. На великий палець трудиться!»

Третій козак, рудий і тонкогубий, що досі тільки слухав, проскрипів роздратовано: «А ти придержи язика за зубами. Балда!» — «А то що?» — огризнувся перший. «А те, що може всохнути!» — «Твій скорше всохне!» Він уже смикав із піхов клинок, але в цей час до вагона підбіг захеканий козак і радісно гукнув: «Пані! Ваші папаша прибули на станцію!»

Ліда не сподівалася на таку пригоду. Її батька, залізничного кондуктора, білі розстріляли ще торік. Що робити? Зиркнула переполошеними очима на козаків. Вони посміхалися, мабуть, радіючи за неї, тільки рудий і тонкогубий настобурчився і дивився на дівчину допитливо. Ліда отямилась, видавила з грудей щось схоже на радісний крик і зіскочила на перон. В цей же час рушив поїзд, але, незважаючи на це, тонкогубий козак теж стрибнув на перон і побіг до дверей з написом: «Комендатура».

Ліда кинулася в натовп, на ходу зав'язуючись хусткою, щоб хоч не зразу бути впізнаною, але не зробила й десяти кроків, як її оточили жандарми.

— Ходіть за нами, громадянко! — сказав один холодно.

— На поїзд можете не озиратись, — сказав другий, — уже поїхав. Веди її в комендатуру, а я забіжу в буфет.

Жандарм, що залишився з нею, був уже немолодий, якийсь немічний, і коли в дверях він ненароком зачепився португезою за ручку, Ліда хутко оглянулася на перон. Він був уже порожній. Ніби допомагаючи старому відчепити ремінець, вихопила із піхов його шаблю, але жандарм виявився дужчий, ніж вона гадала, — почав викручувати Ліди руку.

Клинок спочатку вжалив Лідину щоку, а потім встромився просто в горлянку старому жандармові. Він упав за двері у тамбур, а Ліда між вагонами запасними коліями кинулася до садків, що зеленіли біля хаток.

...Я підвів очі на мою гостю: на щопі все ще виразно проступав рубець, але я згадав, що це ж було років з п'ятдесят тому, а присутній жінці не сповнилось ще, мабуть, і тридцяти.

ПАРТИЗАП КАЛАЧ

Товариш був учасником партизанського загону з першого до останнього дня, і тому ми слухали його з особливою увагою, а він читав:

— «...На другий же день після того, як німецькі фашисти захопили це село, на дверях школи з'явилася вівіска — КОМЕНДАТУРА, а ще через кілька днів на паркані проти комендатури забіліла об'ява. Перед нею зараз стояли поліцаї і німецький жандарм і від сміху аж за боки бралися. Сміх поліцаїв, правда, був нервовий, бо поза спиною їм пробігав холодок. На клаптику паперу було написано:

«Отряд мой приступает к действию. Прошу уважать!

Ив. Калач»

Підїхала машина, поліцаї виструнчились, а жандарм підбіг до машини і відчинив дверцята. Із машини вийшов високий і сухопарий офіцер у довгій шинелі. Це був комендант. Жандарм відрапортував, як належало, і показав на

об'яву. Той прочитав її і запитливо вставився на жан-дарма.

— Партизан, партизан, пане гауптман,— відказав жан-дарм,— «Прошу уважать!» — і знову зареготав.— «Уважать...»

Тепер зареготав і комендант, а ще дужче поліцаї, намагаючись, щоб не помітив комендант.

— А він що, тутешній?

Жандарм крутнув головою до поліцаїв.

— Пан комендант питає, він тутешній?

Поліцаї ніби враз вдаврилися сміхом і вже перелякано відказали:

— Так є, пане гауптман. Був обліковцем у «Хвилі»!

— Що то є — хвиля?

— Така була комуна: як колгосп, значить, пане гауптман.

— Щоб ще сьогодні він був мені за ґратами! — Зірвав об'яву, помимрив собі під ніс: біте верехрен! Я тебе уважу! — і пішов у комендатуру.

Минув день, минув і тиждень, а наказ коменданта лишився не виконаний, зате на тому ж паркані перед вікнами комендатури з'явилася друга об'ява, підписана тим же Іваном Калачем.

Вона викликала в поліцаїв уже зовсім протилежну реакцію, бо з цим Іваном вони разом парубкували і знають, на що він здатний. Весь у батька, такий же більшовик, а той попа вигнав із хати, коли піп прийшов із різдом величати, морду урядникові набив прилюдно. І цей почав з того ж.

На окупованій фашистами території колгоспи стали називатися «громадське господарство». В цьому селі голова господарства, наставлений німцями, знущався над селянами, як тільки міг, а з Івана Калача, що попав у оточення, намагався три шкури здерти. Одного дня заставив його боропувати поле телятами. Для сміху.

— Для Советов робив, туди твою мати? Пороби тепер для Гітлера! Він навчить вас, іродів, як шанувати добрих господарів. Ти, кажуть, ніби і в начальниках ходив, які знущалися з нашого брата-хазяїна. Чого мовчиш, харцизяка, заціпило?

Калач тільки зиркав спідлоба, нарешті огризнувся:

— Ну, робив, ну та й що? Для Радянської власті робив і робитиму, а для твоїх фашистів не робив і робити не буду. Зрозумів, гад? — Кинув телят і подався до лісу,

а за три дні з'явилася та перша об'ява, яка насмішила коменданта. Мало того, ось з'явилася й друга. Тим же почерком було написано:

«Доводиться до сведения граждан Украины, что с сего числа объявлен прием в партизаны. Прием производится во всех лесах, которые есть на вашей территории. Всем вступающим обеспечивается бесплатное питание, и одежда, и оружие.

Прощу спешить!

Командир отряда *Иван Калач*»

Комендант сміявся із об'яви й тепер, не сміялися тільки поліцаї, бо ніякі облави на партизанів досі не дали успіху. Комендант дивився на них уже з підозрою. Рятувало їх доки що від розплати те, що полювання на партизанів цілих загонів німецького війська теж було безуспішне.

Партизанський загін і далі нагонив страх на окупантів, а особливо на їхніх прислужників. Таким був і староста, на прізвище Пузир. В селі він з'явився разом з пімцями, хоч був же висланий аж в Наримський край, і тепер тільки й знав, що мстився на селянах. Одного дня він перестрів червоноармійця, який утік із полону і шукав, де б переховатись. Для Пузиря мало було того, що він молодому хлопцеві поламав руки й ноги, так ще й виколов очі, закував у ланцюги й відправив у жандармерію. Про це зразу ж довідалися партизани, і Калач вирушив взяти Пузиря живим, щоб хоч подивитися на такого звірюку. Тої ж ночі партизани оточили хату старости. Стукають, одчиняй! У відповідь заверещала Пузирева дружина:

— Ой людочки, нема чоловіка дома, ой, я боюсь!

— Не бійся, тітко, я — Калач!

Тітка ще дужче заверещала, нарешті таки відчинила. В хаті, крім неї і двох дітей, справді більше нікого не було. Калач пхекнув:

— Нас не обдуриш. Зброя в чоловіка є?

— Ой, та чи я знаю!

— Так-от, щоб не було жертв, забирай дітей і виходь із хати, а тоді й чоловік знайдеться.

Коли хата запалала, партизани обложили її й чекають. Ніхто не з'являється, і аж коли вже запалав дах, зверху скотилось щось схоже на вогняний сніп, упало на город і покотилося в картоплиння. Коли його загасили, староста встиг уже спектись.

Комедантові було вже не до сміху, особливо коли партизани за кілька днів по тому пустили під укiс цілий ешелон з вугіллям, що прямував до Німеччини.

Тепер на Калача робили облаву за облавою і все з такими ж наслідками. А одного дня він навіть з'явився серед білого дня у «Хвилі». І тільки з одним партизаном. Про це зразу ж довідалася поліція і поклала будь-що взяти Калача живим. Про небезпеку довідався Калач і зумів засісти поліцаїв у такому місці, що вони опинилися під перехресним вогнем і кинулися вже не ловити його, а самим рятуватись. З цього й скористалися партизани для свого порятунку.

«Хвиля» притягала партизанів тим, що там був склад провіанту, який мусили постачати селяни для окупантів. Коли потребували цього й партизани, вони забирали, що було потрібно, і обов'язково залишали розписку, яка рятувала завідуючого пунктом.

Довше залишатися в сусідньому лісі було вже небезпечно, і партизанський загін тої ж ночі рушив до іншого. Під ранок надибали хату лісника.

— Перепочинок! — гукнув Калач.

Де стояли, так і попадали на зеленій моріжок, а Калач подерся на високу сосну. За лісом сірів шлях, який западав у рів, деь далеко над степом стирчали тополі, отже, там було село. Із яру показався чолов'яга з рушницею на плечі і повернув до лісу. Калач зліз із сосни і пішов йому назустріч.

У чолов'яги при поясі було два рожки, людина вже літня, обвислі вуса, давно вже не голена борода. Наближаючись, все більше сунувся, нарешті владним голосом питає:

— Ваші документи, пане!

— А хто ви будете? — і собі владно питає Калач.

— Я призначений німецьким командуванням, ліс охороняю.

Калач зціпив зуби.

— Німцями? А я народом поставлений, радянським командуванням охороняти.

— Ага, ось німці тобі покажуть, який ти охоронець, — і простяга руку до рiжка.

— Облиш! Тобі каже командир.

— Бачили таких командирів. Бандит ти, а не командир. Ось зараз, — і хапає руками рiжок.

Калач одною рукою вибиває йому ріжок, другою дає лісникові по вуху так, що той, як підкошений, падає на землю. Довго не ворухиться, нарешті підводиться.

— Простіть, пане...

— Я не пан, я товариш. Тільки не таким, як ти.

Надбігли партизани.

— Зв'яжіть цю сволоту, німецького лакузу!

А тим часом на згаданому вже паркані з'явилась нова об'ява: німецька комендатура оголошувала, що за голову партизана Івана Калача вона дає винагороду три тисячі карбованців. Поліцаї, які першими прочитали цю об'яву, від задоволення потирали руки. Кожен уже прикидав в умі, що він на ці гроші придбає. Їм уже вчувалося мукання корівок, кувикання свиней і хата під залізом. Але вони забули народне прислів'я: «Не кажи гоц, доки не перескочиш». На рапок поверх цієї об'яви з'явилась інша. Командир партизанського загону Іван Калач оголошував, що за вбитого гітлерівця партизанський загін виплачує десять тисяч карбованців.

Тепер не тільки поліцаї, а й комендант спав уже з розкритими очима, а свою злість зганяв на поліцаях: «Свинен, ледарі! — кричав він. — Більше панькатися з вами не буду, болягузи трикляті. За тиждень не приведете мені цього Калача, парікайте самі па себе! А вас, — кричав уже на своїх солдатів, — на фронт, на фронт!

Для поліції настали чорні дні: піймати чи не піймати партизана Калача значило — жити чи не жити, бо шибениця на майдані вже чекала на свої жертви. Тепер вони всю свою увагу скупчили на хатинці під лісом, в якій жила рідна сестра Калача. Провідали й про те, що він іноді навідується до сестри, і одної ночі засіли. Їм пощастило: із одного куща ліщини, що вибігала з лісу в самий двір, виткнулася шапка. Охорона! Значить, Калач тут. Охорону зняли без жодного пострілу, але Калач мав добрий слух: зразу почув небезпеку і, коли поліцаї кинулися до хати, він уже був напоготові.

Практика підказує, що застуканий в хаті ворог буде рятуватися здебільшого через заднє вікно, тому коли біля дверей на всякий випадок, залишили тільки двох — одного німця і одного поліцає, то за хату пішли їх аж п'ять.

— Виходь! — злорадно гукає старший поліцай під вікном з хатини і держить напоготові рушницю. — Побалачать треба!

Калач не примусив довго на себе чекати. З'явився на

весь зріст тільки не у вікні, а на дверях, які розчахнув з тріском.

— Руки до го... — гукнув поліцай, вдавився на півслові і, як підрізаний, ляпнув па куц ліщини. В Калача в обох руках було по гранаті. Він оскаженіло вдарив гранатою об закаблук і шпурнув її на куці.

Не тільки поліцай, а й німецький солдат уже рив писком бур'ян, намагаючись врятуватись од куль, що шелестіли по ліщині.

Поліцаї, що були за хатою, почувши якийсь тріск, вирішили, що то залишені проти дверей поліцаї добиваються вже до хати. Тепер Калачеві для відступу залишається тільки вікно. Один поліцай було визирнув із-за рогу, але, нікого не побачивши на подвір'ї, поспішив і собі спрямувати рушницю у вікно.

Поліцай і німецький солдат, які врятувалися од першої гранати, підводитись не поспішали, бо ж у партизана було по гранаті в руці. Другої він чомусь не поспішав кидати.

Настрашений поліцай наренті насмівся розплющити очі і похолов: граната лежала поруч із його писком. Мабуть, сповільненої дії, майнуло в голові. Він ще глибше занурив носа в бур'ян і в цей же час вирішив відкинути її геть. Доки не зірвалась. Він хапає її і відчуває, що граната і не холодна, і не тверда, навіть тепла. Здивовано впріщає очі і бачить у руці звичайний розломлений навіл пиріг із квасолею.

— Держіть його! — враз зарепетував поліцай істерично і стрельнув до дверей.

За ним стрельнув і німецький солдат. Із-за хати вибігли і всі, що там були, поліцаї, зарепетували й собі ще дужче:

— Що? Де? Кого?..

— Калач, Калач! — репетував наляканий поліцай і знову стрельнув до ганку, але ні в дверях, ні в дворі ніякого Калача вже не було. Десь тільки шелестіла порушена ліщина.

При переході до іншого лісу розвідка партизанського загону донесла, що в ближньому селі поліцаї загадують по дворах селянам зганяти до сільської управи худобу, яка тільки є. На другий день її мають гнати до Німеччини. Ніяких німецьких військ в селі ще немає.

Порадившись із своїм комісаром, Калач вирішив спробувати відбити реквізовану в селян худобу, а може, й взяти для свого загону якусь корівку.

Коли загін добувся до села, стало вже розвиднятись.¹ Вирішили отаборитись у крайній хаті. Комісар зразу ж постукав у вікно.

— Открой, тетка! — на стук ніхто не озвався.

Постукав і вдруге. Теж тихо.

— Сам ти тьотка! — відсторонив його Калач. — Не вмієш стукати, треба по-нашому!

Підійшов ближче й виставив до шибки циферблат на-ручного годинника.

— Тітко, пора вставати. Час показує, що люди давно вже пораються на дворі. Сьома година, чуєш? І ми ж не скотина, що може й на ногах перестояти. До хати пустіть!

І на цей раз ніхто з хати не відгукнувся. Калач почав уже гніватись.

— Оглухли там, чи що? — і запитливо вставився на своїх партизанів. Партизани тільки здвигували плечима, бо ніхто з них не відав, що це була хата поліцаїв. І саме в цей час до нього зібралися погуляти поліцаї не тільки цього села, а й сусідніх сіл, де вдало провели реквізицію селянської худоби.

Від першого ж стуку в двері вони, як таргани, розповелися по кутках і виставили вперед рушниці.

Іван Калач уже погрозливо викрикнув у саме вікно:

— Даю п'ять хвилин, тітко, не відчиниш, хата буде горіти!

Поліцаї знали вже вдачу Івана Калача і зразу почали стріляти.

Перша ж куля влучила в голову Калача, і він попід стінкою осунувся на землю...

ЖМЕНЯ ЗЕРНА

...З кожним кроком настрій у Микити Трохимовича псувався все більше. З чого б це? Його за приклад треба ставити іншим: колгоспи, хоч і довелося той... а все-таки і зорали, і засіяли. Секретар райкому, хоч і кривиться: перегинаєш палку, може, й перегинав. Я людина з характером... ще й дякувати будуть.

Так розмірковуючи, Микита Трохимович підійшов до сільради, осмаленої німецьким снарядом. На призьбі і просто на зеленім моріжку сиділи селяни, Про пережиту

окупацію, голодну зиму і ще голоднішу весну свідчили їхні обличчя з запаленими щоками і драні свитки. Але ж тепер, слава богу, і німців прогнали, і вродило. Микита Трохимович навіть посміхнувся на гурт: може, вони почули загравання з богом, але йому ніхто не відповів тим же.

В кабінеті з серцем кипув на стіл кашкет із слідами зірки й гукнув до сіней:

— Ларивоне, пускай!

Із ганку почувся старечий голос:

— Хто там до голови, заходьте!

Посунули всі разом.

— Діди, діди, ви б солдаток пропустили!

Від останніх його слів Микита Трохимович аж скинувся: лише зараз він згадав, що в холодній, під замком, сидить Одарка, Василева дружина: перед днем у неї на колгоспному току витрусили зерно. В кишенях під фартухом. Хай небагато, хай там усякі причини, але є вказівка — за колгоспне добро... І Одарку замкнули в холодну.

Одарчин чоловік, Василь, разом із Микитою Трохимовичем працював у колгоспі, разом і до партії вступили, а коли на Радянський Союз напала фашистська Німеччина, одного мобілізували, другий сам добровільно пішов до армії. Припало їм служити в одній частині, і з одного казаночка їсти в окопах.

Перед Микитою Трохимовичем впливає, мов на екрані, залитий водою окіп. Та це ж йому сю ніч снилося? Вони з Василем ніби настягали ломаччя, вивернутих мінами пеньків і на них щуляться під вогкою стіною, а над головами повискують кулі, квакають міни, рвуться снаряди. Прохоплюється то там, то там крик, стогін, і тоді...

Ні, це вже не сон, це було насправді. Перед атакою Василь на цей раз чомусь заговорив сумовитим голосом:

— Микито.. воно... Це війна... бува...

— З чого це ти, Василю,— насупився Микита, мабуть, і сам в душі відчувши тривогу.

— Кулі влучають і в правих, і у винуватих, а в мене, сам знаєш, жінка, діти... Без чоловіка в хаті... Сам знаєш...

— Та звичайно, як своїх догляну.

Микиті поталанило: повернувся з фронту хоч трохи й контужений, але живий, а Одарка, замість свого Василя, дочекалася на повідомлення з траурними смужками в конверті.

Микиту обрали на голову сільради. Він навіть полегшено зітхнув. Нуда, через це він і не знаходив часу провідати Василеву дружину. Хіба це не причина? Чував, що бідує з дітьми — двоє чи троє. Звісно, після окупації зразу не настачиш усім. Чував, працює у колгоспі, ну тепер не будуть голодними — вродило. Треба було б ще вчора з нею побалакати, але що ж він їй скаже? Микита Трохимович хмурить лоба: скаже, як вони з Василем поклялися один одному, коли що, подбати за сім'ю, як Василь першим вистрибнув на бруствер з рушницею. А хіба я його не притримував: не лізь наперед!

Старий селянин у шкарбунах на босу ногу мене в почорнілих руках лису шапку й щось шамотить беззубим ротом, а голова сільради все ще морщить лоба й розводить руками, нарешті глянув і на діда:

— Га, що? Гаразд, гаразд, розберемось, іди!

Дід немічно пошкрябав до сіней, а Микита Трохимович запетляв по кімнаті, як вовк у клітці: відчуття провини перед Одаркою не вдавалося затамувати, і це драгувало його ще більше.

— Приведи її, чусш, Ларивоне?

— Кого це? — озвався сторож.

— Одарку! Василеву! Кого, кого. Ще й ти будеш мене драгувати, кого!

— Згадав-таки, — бубонить дід.

Микита Трохимович знався з Одаркою ще за її дівування, коли він був просто Микита-водовоз. Підвозив до ферми воду чи фураж, а Одарка була вже кращою ланковою. Її фото майже щороку прикрашало Дошку пошани, і він ще здалеку кланявся їй. Як же зустріти її тепер? Провинилась, а закон є закон. Від цих слів йому наче аж полегшало. Він навіть відчув, як до нього повертається самоупевненість — закон є закон! Машинально підтягся, наморщив лоба, навіть попробував голос, а чи то тільки рипнули двері.

Через поріг сторожко ступила чорнява молодиця. Худа, але все ще струнка з міцно стиснутими губами, з очима, які вкололи його, мов голки. Микита Трохимович навіть знітився і враз захриплим голосом промимрив:

— Здрастуй, Одарко!

Молодиця тільки гірко посміхнулась, і в цьому беззвучному смішкові було стільки сарказму, що Микита Трохимович розгубився.

— Хіба ж це я?..

Одарка докірливо похитала головою:

— Злодійку з мене хочете зробити? За жменю збіжжя! А може, я з відчаю! Чи вам байдуже, що діти...— З кожним словом її голос усе більше ставав істеричним, від цього все нижче опадали плечі у Микити Трохимовича.

— Це ж не я вигадав.

— Їди б ви хліб, коли б не цими руками,— і вона протягла їх перед собою, худі, чорні.— Своє брала, зароблене!

Микита Трохимович враз випростався:

— Не твоє воно і не моє — громадське!

— А я його, бач, для своїх корівок, для своїх свиней.

І те і друге було у нього, а на вдовиному подвір'ї, це він знав, не лишилося й поганої кози, то в чий же це город камінці? — насупився.

— А ти не розумієш, що таке дисципліна, закон?

— Не розумію, Микито, не розумію. Мабуть, дурна стала: гадала, що треба жити не тільки по закону, а й по совісті.— І враз істерично закричала: — Де ти дітей моїх подів?

Голова сільради аж позадкував.

— Ну ти не забувай, це тобі не на току. Ларивоне, одведи її назад!

Дід прокашлявся.

— Не побивайся, молодице, моя стара догляне дітей.

Микита Трохимович зпову забігав по хаті, але дідові слова піби вкололи його, і він викрикнув:

— Є така вказівка!

— І все тут,— мугикнув дід.

— Тобі щό сказано — відведи в холодну! Які розумні стали, чи не в гітлерівців навчилися? — Зустрівся з їхніми поглядами і залишився з відкритим ротом.

На суд довелося чекати недовго. Для Одарки було це вже байдуже: більшої кари для неї не можна було придумати за ту, якої вона зазнала, доки міліціонер вів її через усе село, ще й повз Дошку пошани, на якій вже чорніло гніздо, де було її фото. А скільки ночей було недоспано, скільки натерто мозолів! Але вона не шкодує за цим: робила не на пана, і Василь було проказував: «Важко робити, легко жити!» Одарка глибоко зітхає і відчуває, як ние серце: злодійка! По судах тягають! В ній скипає злість: судить, судить мене — я злодійка!

— Підійдіть ближче, громадянко! — каже суддя стомленим голосом, В нього такі ж стомлені й рухи, тільки

глибоко посаджені очі дивляться допитливо, пронизливо.

Одарка ніби його не чує, і суддя тим же голосом повторює:

— Ближче, Кажу, підійдіть, громадянко!

Лоб йому борознять глибокі зморшки, а від сухого його обличчя й твердого підборіддя у Одарки стискається серце: ще більше дрижать руки. Суддя морщить лоба.

— Вашого чоловіка забито на війні?

Одарка ще дужче зціплює губи й мовчить. «Судіть, судіть! — кричить усе в неї всередині, — судіть!» Суддя переводить погляд на папери, що лежать перед ним, але не вчитується. Двоє засідателів її літ стиха перемовляються й зиркають на неї. Суддя продовжує:

— Скільки ви того зерна взяли, кіло, два, а чи тільки жменю?

І на це не відповідає Одарка, хоч погляд судді стає більш лагідним. Він чомусь ще пильніше придивляється до неї. Вона не знає, що суддя в цей час згадує, що серед тих, хто журився його долею, коли він опинився в холодному льосі гестапо за трьома замками, чув, була й Василева дружина, і його погляд ніби питає: «Оце ти така?» Досі він її не бачив, яка вона, а Василь казав: «На таких правда тримається». Обличчя йому світлішає, зморшки розгладжуються. Може, й він згадав її Василя? Але ніби вітерець, що подув у відчинене вікно, здував йому з обличчя лагідність: він знову супить брови:

— Ти гадаєш, що ото твоєму чоловікові було б байдуже, що його дружина підриває те, за що він боровся, наклав головою? Не ти сама була голодна й холодна. І не тільки в тебе самої діти. Шкода? Гітлерівцям не шкода було ні нас, ні наших дітей. На них має бути наш гнів, а не на радянські закони. За таких обставин, як ці, тільки залізна дисципліна, тільки суворий закон допоможе. Так, так, закон нами ж установлений і для наших же благ. Ти правильно думаєш, що до закону треба ще й совість. Нашу, революційну совість! Тільки не до кінця ти подумала. А ти подумала, яка буде спокуса для інших: «Йй, — мовляв, — можна, а чому нам пі?» Ну, а як такому та бракуватиме совісті? Він же одною жменею не обмежиться. От чого ти не подумала.

Слова судді ніби обухом били по голові, і вона хлипла її все більше й більше до землі. Суддя по черзі глянув на засідателів, глибоко зітхнув і тим же голосом сказав:

— Іди, іди і працюй, щоб твій Василь і на тому світі радів за тебе! Чекай...— Він витяг із шухляди завернуту в газету хлібину і простяг Одарці.— Бери, бери і йди собі! Діти, певне, виглядають.

Засідателі схвально кивнули головами.

Одарка пішла, мов не своїми. Стримувані досі сльози рясно закапали на хліб, враз істерично схлипнула й повернула до столу. Судді ще сиділи на своїх місцях і про щось радились. Одарка впала на коліна і вся затіпалась.

— Винувата, винувата... Судить мене! Заради Василя судить! — і гірко заплакала.

ПОЛОВАННЯ НА ЗАЙЦІВ

Мої товариші зібрались якось на полювання. «Поїдь і ти з нами. Постріляємо зайців! — запропонували й мені». Хоч зайці переді мною нічим не завинили, але мені давно вже кортіло подивитися зиму в полі чи в лісі, і я відказав: «Гаразд, поїду! Тільки з чого я буду стріляти?»

— Знайдемо й для тебе рушницю! — відказують.

В першу ж неділю рушили дорогою на Переяслав. Обіч шляху сумні гаї, крізь сніг чорніє земля. Проїхавши пасмурним степом кілометрів з тридцять, вїхали в село. Завернули до крайнього двору. Дядько й тітка привітали нежданих гостей, надіючись, що сьогодні вони разом із гостями і вип'ють, і закусять чогось ласого.

Коли вже виходили з хати, кожен взяв до рук свою рушницю. Дали й мені. Я зразу побачив, що рушниця була добута, мабуть, десь із брукхту: від ложі залишалася тільки половина, ремінець був прив'язаний не за кільце, а вже поверх, а ще й цівка була, здається, звернута трохи набік. Попробуй з такої стрільнути, коли тобі не шкода свого життя. «Гаразд,— думаю,— все одно я по сердешних зайчиках стріляти не буду».

— А звіра того в полі,— каже господар, виряджаючи нас із хати,— не розминешся. Особливо в гайку!

За селом зразу ж починалася рілля, глибоко зорапа на зяб. Груддя нагадували гривасті хвилі на морі. Хоч спігу було ще мало, проте земля вже була мерзла і гула під ногами, мов ті мостини.

Ішли ми розгорнутим строем, кроків на п'ятдесят один од одного. Спочатку цей ланцюжок був рівний, але незабаром почав ламатись. І першим стрій порушив я. Мерзла земля під сонцем почала слизитись. Що тільки станеш ногою на грудку, зразу ж шубовснеш у борозну. Доки вирівняєшся, такий гуркіт зчиниш, що глухий почує. Товариші спочатку сердито махали на мене руками — «Тихше!» або, мов, «відстань!», — а далі й самі почали витанцьовувати на гривах кордебалет. А зайцям цього тільки й треба було: дивись, там схопився й дремечув уперед, там схопився, а стріляти немає рації, бо не дістанеш.

Так ми додибали до гайка, що кущився серед ріллі. Я опинився з правого боку, з інших боків зайшли товариші. «Аж отут спочину», — думаю і придивляюся, де б пристісти. Щойно наглядів пеньок, аж чую — бах, бах з протилежного боку і крик: «Пильнуй, пильнуй — заєць!» Мене наче електричним струмом пройняло, завертів на всі боки головою. Дивуюсь, як вона втрималася на плечах, сюди, туди, а рушницю так стискаю, що аж ложка тріщить. Оглянувся й назад. Заєць пухнастий, кучохвостий стрибав просто на мене. Я чемпо поступився йому з дороги, парешті отямився, підняв до ока рушницю й почав цілитись. Шукаю оком мушку на цівці, але ніякої мушки на тому місці, де вона мусить бути, не бачу. Мушка була збита, а до того був ще й ремінець зав'язаний через цівку...

Доки я розмірковував, як можна прицілитися без мушки, заєць не став чекати, стрибнув за кущ і перед моїми очима мерехтів уже тільки його пухнастий хвостик.

Лише від одної думки, що заєць може втекти, я патиснув курок. Ну, думаю, зараз мій бідний зайчик поточиться, поточиться й брякне на бік. Але всі мої припущення виявилися перебільшеними: заєць, не міняючи ритму, пострибав собі далі.

Надійшли товариші. В одного на ремені висів уже вниз головою заєць.

— А твій де? — питають мене. Я указав їм на ріллю, там де ще маячив заєць, потім на рушницю із збитою мушкою.

— Ладно, — без потки співчуття відказав удачливий мисливець. — Сонце сідає, треба назад уже дбати!

Пішли назад. Властиво, не пішли, а вже подибали вкрай натрудженими ногами. Я навіть рушницю закинув на

плечі. Іду й картаю себе, що таки вистрелив у бідного зайчика. Може, ще й поранив.

Переходжу через маленький місточок, товариші мої тягнуться десь позаду, враз чую гукають:

— Заєць, заєць, стріляй!

Оглядаюсь, справді, з-під містка вистрибнув куцохвостий. І знову мене наче електричний струм пройняв: хапаюсь за рушницю, рву з плеча, а ремінець за щось зачепився, тебе б трясця взяла! Рву ремінець: заєць же не буде чекати, а він, дурненький, відбіг кроків на десять і сів. Пряде вухами, перебирає губами і злякано блимає червоними оченятами на мою рушницю. Мабуть... Та що там думати — я вистрелив. Навіть не цілячись. Капловухий підстрибнув і впав на ріллю.

Я не став аналізувати свій вчинок, а прив'язав куцохвостого за задні лапи до ременя й гордовито закрокував поруч із удачливим мисливцем. Це ж не жарт: перший заєць в моєму житті!

Удачливий мисливець час від часу зиркав на мою здобич і чомусь ехидно посміхався. Ну, звичайно, мій каплавухий був вдвічі менший за його зайця, зате більш пухнастий. Інші товариші теж переглядалися між собою і якимось двозначно посміхались. Байдуже, я не за м'ясом їхав.

Коли ми ввійшли вже в дядьків двір, удачливий мисливець не поніс свого зайця до хати, а кинув у багажник машини, я й свого поклав туди ж.

Мисливець уже без насмішки чомусь сказав:

— Правильно! — і зачинив багажник.

Нарешті сіли до столу. Сів і господар хати, тільки щось довго не було господині, а коли з'явилась і вона, по всьому видно було, що з нею непереливки.

Господар сердито запитав:

— Де ти там ходиш?

— Кролів заганяла. А сірого так і не знайшла.

Мої товариші попускали очі в тарілки, а удачливий мисливець чомусь уже роздратовано сказав:

— Ну, скоріше призволяйте, та їхати пора!

Коли повернулися вже додому, мисливець забрав свого зайця і, не дивлячись на мене, пішов до хати. На цей раз я вже не наслідував його, а свого кролика, тільки схожого на зайця, віддав шоферові.

ДУРЕНЬ

На початку Жовтневої революції зустрівся двов. Коли розмова перейшла вже в суперечку, той, що був у бушлаті з кулеметною стрічкою через груди, питає крізь зуби:

— А тобі той цар сват чи брат, а чи нагодував хоч раз, що ти за нього так розпинаєшся?

Той, що був у латаній світлі, відказує:

— А й нагодував! Коли взяв мене за бунт. Це ще перед революцією було. Хоч я й не бунтував, хіба що попав в стіжки в панській економії, так я в того пана все життя наймитував. Ну, посадили мене за ґрати, і, ей-ей, не брешу, не було такого дня, щоб мене не нагодували. Не те, що на волі! Думав, може, пощастить так і до смерті прожити, так, кляті душі, щось через рік з гаком, вигнали з тюрюги. А спитати б за віщо? Що одному там таки підсобив утікти? Так він і сам, мабуть би, зметикував, як перелізти через тую стіну: шустрый був — політичеський!

Хотів комусь поскаржитися, так таке почалося, що, кажуть, уже й царя за решітку посадили. Бунтував, дурень, чи що?

ГОЛКА

Саливонові за цісаря тільки снилися достатки, а тому, коли він, нарешті, придбав голку — звичайну тоненьку, гостреньку виміняв за гниле шмаття у ганчірника, — то так зрадів, піби збагатився на цілий морг ґрунту. Про більше він не наважувався й думати.

Його радість була така велика, що, коли зненацька вколосся, то й палець обсмоктав із усмішкою.

Цілі дні сидів Саливон із голкою і все латав, латав і усміхався до кожної латки, мов до обновки.

Ідучи в суботу на колодки, що на вигоні, він застромив голку в сорочку на грудях і щедро намотав навхрест нитку, щоб видно було голку й за кілометр. Ступав, хоч і босими ногами, але як ніколи, твердо, здоровкався до людей: «Слава Ісусу!» — голосніше, ніж завжди.

На колодках балакали про все, а найбільше про Борухів шинок і про панський двір: «Якщо не тхір, то звір!» Говорили і про дощ, що вже набридливо мрячив кілька

днів. Мидзатий газда потряс у вусі коротким пальцем і промимрив:

— Таке, як знову на дощ. І поперек щось ломить!

— Дощ пересядеться,— вже насмілився Саливон і собі вставити хоч слово.

Газда повернув до нього червону пику й чмихнув.

— Кури вже не ховаються. Така прикмета є! — вже задьористо додав Саливон.

Газда аж зареготав:

— Коли це він курами обзавівся?

— Атож курами. Та ще он і голками,— вискалилися й інші.

Саливон враз знітився і ліктем прикрив голку, вже захриплим голосом відказав:

— У сусіда бачив. Курей!

ОБРАЗА

Ми зайшли вже до вагона і визираємо у вікна. Під вікнами стоїть група товаришів, з якими нам довелося відпочивати в санаторії «Україна», в Гаграх.

Другий дзвінок, прощаємось. Один із проводжаючих, який ще доношував широкі штани і полюбляв мугикати пісеньки, затримує мою руку і з докором, але й з неприхованою гордістю каже:

— Е-ех, цілий місяць жили разом, а й не знаєте, хто я.

— Товариш Бондаренко Іван Свиридович,— кажу я.

— А який Бондаренко? Бондаренків багато.

— То кажіть, який,— кажу вже винуватим голосом.

Пиха сповнює його ще більше.

— Той самий, про якого був фейлетон у «Правді» — «Любитель рябчиков».

Поїзд смикнув, покотився. Увесь перон жваво замахав руками, а я тим часом силкуюсь пригадати цей фейлетон. Згадав.

У ньому йшлося про якогось адміністратора на периферії, що полюбляв з будь-якої нагоди улаштувати банкет за державні кошти. Зараз він стояв осторонь і помахував на прощання тільки одним пальчиком.

На заводському подвір'ї стоїть кілька повеньких машин марки «Волга». Вибирай, яку бажаєш! У блондинки з вихростою зачіскою розбігаються очі, вона приїхала придбати собі машину, але на автомобілях не розуміється. Остеронь стоїть робітник у спецівці. Блондинка потай сунула йому в руку два папірці по п'ять карбованців і пошепки каже:

— Порадьте, будь ласка!

Робітник затиснув гроші в кулаці, допитливо оглянув блондинку і відказав:

— Беріть оцю, крайню.

Шофер вивів машину, зробив коло.

— Гарна, — каже, — слухається!

Блондинка вдячно посміхається до робітника в спецівці, він теж посміхається й каже:

— А тепер я вас попрошу, порадьте, будь ласка, якого кольору краще купити для моєї дочки? Вона теж блондинка, як і ви, — і потай тиче їй в руку папірці.

— Звичайно ж, блакитного кольору, — відказує блондинка, а відчувши в руці хрусткі кредитки, червоніє по самі вуха. — Я не розумію, гроші?!

— За пораду, — каже робітник. — Спасибі вам. От за більше даруйте: ми на жалуванні.

Тільки сидячи вже в машині, блондинка наважилася витягти із сумочки всунуті їй гроші. Порахувала — дві кредитки по п'ять і ще один карбованець.

Тепер блондинка з вихростою зачіскою, хоч би що купувала, забирає здачу до одної копійки, і здається їй, робітник із автозаводу бачить це і посміхається.

ВЕРБА РЯСПА

Слава отцю й сину. Язык мій прославить правду твою, о господи! І був день, і була ніч, і залюбився бог Саваоф в одну молодлицю. Кращої на вроду, солодшої на мову ще не бачив піколи і тому почував себе найщасливішим на весь рай.

Не шкода було, що й день суботній з молодницею змарнував, бо негоден уже був творити аж ніяк.

І був день, і була ніч, хоч в око стрель, і пішов бог нишком до молодиці, та й потрапив не на той перелаз. І обнесли бісові собаки на Саваофіві мало не всенькі його шати.

І вирішив бог, щоб більше не помилятися, придумати якусь позначку на перелазі.

Про богову скруту почула молодиця і посадила біля перелазу вербу.

Росте верба і виросла рясна, але богові вона видалася за копицю сіна і знову мало не потрапив у біду.

І порадили богові душі праведні створити окуляри. Зрадів Саваоф, а молодиця аж руки заломила з розпачу:

— Не роби цього, боженьку, не твори!

— Або чому?

— Та тільки уявити тра: якими тоді будуть здаватися блохи, вони ж нас загризуть!

Але чудо вже було спущене на виробництво, та й в заводі такого не бувало, щоб бог міняв свої вказівки, хоч у думках молодиці, може, й була рація.

І виготували першу партію окулярів і принесли їх богові. Начепив Саваоф на ніс окуляри, подивився, чого натворив і тільки головою покрутив. Зате тепер ясно бачив перелаз.

Дивиться й дивується: на перелазі стоїть його молодиця і жирує з луципером. «Невже це я створив таке опудало?» — губки намазані, брови вищипані, очі блудливі, а перманент на голові, як тряся, трясеться від лукавого сміху.

Аж засудомило бога-Саваофа. І прорік він украй збен-тежений:

— Коли це краса, о господи, то що ж тоді є чортова перечниця?!

І прокляв бог Саваоф той день, коли створив окуляри, і grimнув грім, і заблискали блискавиці, і розчахнули вербу рясну біля перелазу.

Аміль!

ВОЛОШКОВІ ОЧІ

...Сонце усе топить на лій.

Нестерпно тхне дух розпеченого гудрону. Його розривнює на дорозі молода дівчина. На руках у неї величезні рукавиці, на ногах забризкані смолою черевики, а з червоної косинки визирає личко, як бутон троянди. Воно ще дитяче. І посмішка в неї ще дитяча, тільки лопата в руках не дитяча, а важка навіть для десятника, навіть для бригадира, які поблажливо посміхаються з робітниці, що з натугою пересуває ворохи гарячого гудрону.

Мужчини були широкоплечі, м'язисті і в кожного по квітці в дебелих руках.

Тож терпляче чекають, доки дівчина оспить ворох, щоб піднести їй ці квіти: в неї ж бо такі волошкові очі!

ТВОРИ ДЛҀ ДІТЕЙ

ОПОВІДАННЯ

ПОРТРЕТ

В хаті хтось так голосив, що аж на вулицю було чути, аж люди зупинялись і журно хитали головами. Їм і на думку не спадало, що то голосить над своєю лялькою маленька Дарочка. А Дарочка чує, як побивається над нею мати, та й собі так приказує:

— Сирітка ти моя бідна, забили твого батька бандити. Аж двічі влучили в груди, і вже він більше не прийде додому. Хто тепер буде нами журитися, ти ще мала, таку й гуска заб'є і порося з'їсть. Тільки чав, чав... Бідна моя, — і ніжно гладила обдерту ляльку, зроблену з ганчірки. Потім уклала її спати, а сама зіп'ялася до вікна.

Надворі була зима, все біліло від снігу, а дерева стояли, як гільця. Дарочка бачила таке гільце у сусідів, коли їхня дівка видавалася заміж. На столі стояла вишенька, а кожна її гілочка була обгорнута в білі волохаті папірці. Отакі білі були зараз усі дерева. Через двір пурхали зелененькі синиці і цінькали. Хлопці кажуть, що то вони чують весну й приспівують:

Горшковізі, горшковізі,
Кидай сани,
Бери віз...

Із вікна було видно великий майдан, через який брели кудись високі стовпи, тягнучи на собі ціле пасмо дротів. І вони були волохаті, як і дерева. По вибоїстій дорозі потрюхала конячка, запряжена в маленькі санки, й зупинилася біля великого будинку. Він був аж на два поверхи. На ганку товклися люди, а збоку дверей вивішували червоні прапори.

В такі дні Дароччина мама змазує в хаті долівку й застилає її рябими доріжками, а Дарочці, коли холодно, дає

свої чоботи і дозволяє вийти не тільки у двір, а навіть за ворота.

Одного разу вона побігла з сусідськими хлопцями навіть аж до великого будинку, навіть видряпалась на штахети й дивилась у вікно. В кімнаті на стінах висіли різні картини: на одних було намальовано багато людей і коней, на інших тільки по одному чоловікові. З кутка в куток були натягнуті шворки з прапорцями — червоними, синіми, жовтими, різними. І від цього в кімнаті було так гарно, що цілий би день дивився. А як стало вечоріти, так і засяяло враз. Тепер стало видно, що в кімнаті сиділо багато людей, а до них від столу говорив якийсь дядько в гімнастерці. Вікна були відчинені, і його слова долітали аж на вулицю, тому біля штахетів зібралось уже багато людей. Вони слухали й кивали головами. Дарочка теж почувала, як казав дядько від столу:

— Товариш Ленін допоміг скинути царя... Товариш Ленін допомагає таким неможливим, як ми...

— А що таке цар? — запитала Дарочка вихрестого хлопчика, який теж сидів верхи на штахетах.

— Думаєш, не знаю? — пхекнув вихрестий хлопчик. — Ех ти, кирпата-маката, цар той, що на царстві сидить!

— А що таке — Ленін?

— Ленін — значить Совпарком.

Дарочка нічого не розуміла з хлопчикових пояснень, але питала й далі:

— А мамі він допоможе?

— Хто?

— Ленін. Совпарком.

— То ж треба просити, а товариш Ленін хіба знає, що твоя мама живе в Перекопі. Ти бачила, який він?

— Ні, — і Дарочка винувато схилила голову до плеча.

— Он дивися, над столом, то Ленін намальований. У золотій рамці.

Дарочка побачила на картині намальованого дядю з великим лобом і з борідкою, а руки в кишнях. У них дома, у кутку, теж був намальований дід з бородою, тільки вже сивий і чомусь угніздився на пухнатій хмарині. Мама казала, що треба до нього молитися, тоді він допоможе. І сама молилась, і Дарочку заставляла, але Дарочка ще ніколи не бачила, щоб він дав їм чи молока, чи хліба, хоч як вони просили. І Дарочка вирішила, що той дід не добрий.

Злий дід.

І очі в нього злі, так і зорять: куди б не заховався — і вони туди дивляться. Аж страшно. А в цього дяді, що над столом, і очі добрі, і посміхається, і допомагає бідним. Так же дядько казав? І Дарочка тут же надумала щось таке, що мати аж поцілує її, як зробить. Треба тільки прийти сюди, коли нікого не буде в кімнаті.

Після того вона аж двічі підходила до великого будинку, раз навіть заглянула аж у двері, але в кімнаті знову було повно людей. І вона тільки в щілинку побачила того дядю, що над столом, і вже хотіла проказати молитву, як учила її мама, але до кімнати ішов якийсь дядько й відіпхнув її від дверей.

«А може, зараз у тій кімнаті нікого нема?» — подумала Дарочка і зирнула на піч. Там спала її бабуся, а шкарбуні її стояли біля лежанки.

Матері дома не було. Дарочка вирішила зараз збігати до великого будинку, тоді ніхто й знати не буде. Вона вдягла батьків піджак з довгими рукавами, озула бабині черевики і почала тихенько скрадатися до дверей, але бабуся, мабуть, не спала, бо тільки Дарочка рушила йти, як вона гукнула:

— Ти ото куди? Мати кому казала, щоб сиділа в хаті! І так бухикаєш. Скинь мені черевики!

— Я тільки до вітру.

— Знаю тебе, аби з хати. За поріг і босій можна вибігти.

Дарочка ніби послухалась, скинула бабині черевики, але обмотала ноги ганчірками й вибігла надвір. Тепер її нічого не зупинить, і вона майнула по снігу на вулицю, але за хвірткою Дарочку перестріла мати й за вухо привела назад до хати. А в хаті ще й набила.

— Хіба так довго застудитись? Коли мені з тобою панькатись? По коліна влізла в сніг.

Дарочка сиділа на лежанці й схлипувала, аж доки мати не крикнула на неї:

— Переставь мені хникати! І без тебе нудно. Гадала, хоч у куркулів позичу борошна, і балакати не хочуть.

— Я не до вас плачу,— схлипувала Дарочка,— я до бабусі плачу. Їм шкода було шкарбунів, наче вони нові.

Бабуся закректала на печі:

— Тебе мені шкода, дитинко, а не шкарбунів, ти б же зразу набрала в них снігу.

Мати кипула на лежанку згорнутий удвоє батьків піджак і сказала:

— Лягай, спи, все одно вечеряти нема чого.

Дарочка хоч і лягла, але тільки чекала доки засне мати, тоді вона встала, озула материні чоботи, наділа батьків піджак і побігла до великого будинку. В ньому ще світилось, усі вікна були як золоті.

За людьми Дарочка непомітно зайшла до великої кімнати, в якій із кутка в куток висіли різні прапорці, по стінах тяглися переплетені стрічками соснові гілочки. Портрет Леніна тепер був увесь у сьйві електричних лампочок, і тому дядя Ленін наче ще дужче усміхався.

Хлопці й дівчата прибивали на стіни ще якісь картини і слова, а інші збилися біля столу, на якому було ще багато картинок. Хлопець вибрав одну й сказав:

— Цей портрет треба над дверима повісити, при вході.

Дарочка глянула на картинку, на ній був такий же дядя Ленін, як і над столом. Він трохи мружив очі й усміхався. Їй здалося, що Ленін до неї посміхається. Дарочка й собі посміхнулась, і враз стало так гарно, що вона аж застрибала. І всі, хто був у кімнаті, почали весело стрибати. В цей час одна дівчина, що розвішувала картинки, обірвалась із драбинки, і всі побігли до неї. Біля столу залишилася сама Дарочка, тоді вона схопила портрет Леніна, звернула його в трубочку, засунула в пазуху й побігла на вулицю.

Коли вона вже перебігла майдан, побачила, що за нею женуться. Дарочка хотіла бігти швидше, але материні чоботи такі великі, такі важкі, що вона ледь пересувається в снігу, а хлопці й дівчата вже за плечима. Дарочка падає на сніг і починає допомагати руками. Нарешті таки добігла до двору й заховалась у хату.

Не здогнали!

Коли не стало вже чути хлопців і дівчат, Дарочка знайшла золоті цвяшки, знайшла молоток і прибила принесений портрет поруч із дідком, що сидів на хмарі. Він дивився на неї злими, колючими очима, а дядя Ленін посміхався. Дарочка вийшла на середину хати й почала бити до нього поклони, як учила її мама:

— Нашого тата забили куркулі, щоб не робив революції... Допоможи нам, щоб вистачило хліба до нового...

Дарочка, може б, і довго ще проказувала, та враз хтось затупав у сінях, загнував дверима, мабуть, ті, що гналися за нею, і вона...прокинулась.

В хаті було вже видно. Дарочка зразу ж зирнула в куток на стінку, але ніякого портрета не побачила. Серед

хати стояло кілька чоловіків, може, вони забрали портрет, і вона крикнула:

— Не віддавайте, мамо, не віддавайте!

Мати здивовано видивилася на неї.

— Мабуть, щось приснилось. Вставай, дочко, ти ж учора так не ївши й заснула. Ось дяді хліба принесли.

— А чого ти в комітет не звернулась? — сказав один дядько. Дарочка упізнала в ньому того, що у великому будинку промовляв до дядей, тільки зараз він був у кожусі.

— Прийшла б у комітет, знайшли б чим допомогти, — сказав другий.

— А то пішла куркулям клаятись.

— Усім не надопомагаєшся, — відказала мама.

— А може, ти підеш працювати на дитячий майданчик? Там би й харчувалась.

Дароччина мама приклала косинку спочатку до одного ока, потім до другого і крізь сльози посміхнулась так, як посміхався на портреті дядя Лепіц, і сказала:

— Ви ще й питаєте, та я за двох працюватиму, аби тільки не клаятись отим пикатим куркулям!

— Ну, то сьогодні й виходь на роботу, скажеш, голова волревкому прислав. І Дарочку бери на майданчик, у гурті їй буде веселіше. Що тобі снилося, мала?

Дарочка все ще не розуміла, чи про портрет дяді Лепіца їй наснилось, чи було насправжки, але подумала, що ніяких золотих цвяшків ніколи в їхній хаті не було й молотка теж не було, і вона за звичкою винувато схилила голову до плеча.

— На дитячий майданчик хочеш? — допитувався дядько в кожусі.

Тепер Дарочка посміхнулась так, як її мама, і хутко почала натягати на себе батьків піджак.

ВОВЧИЙ ХВІСТ

В кошарі було шестеро овець. Ще ягнятками їх одержала мама із колгоспної ферми за добрий приплід. Василько дав кожному свою назву: овецкам — Витрішкувата, Бирішка, Манька, Піддушка, Чичітка, а барана прозвав Гаврилом. Удень вівці топталися в занесеній снігом загорожі й перебирали чорними губами сухий бур'ян або

листя очерету; ввечері Васильків батько виганяв їх до корита напувати. Василько у гострій шапці, що палазила аж на очі, забігав попереду барана, тикав його головою й приказував:

— Барашка, барашка, гур!

Баран Гаврило довго дивився булькатими очима на хлопчика в кожусі, потім для розгону задкував кроків десять, опускав лоба з крутими рогами, дригав важким хвостом, підкидав задніми ногами й хутко кидався вперед. Задоволений Василько поступався трохи вбік, і баран здивовано проскакував далі. Назад він уже не повертався. На нього чекали переполохані вівці, бо на стежці лежав з кісткою в лапах рудий Шарко й загрозливо гарчав.

Коли заходила ніч, овець заганяли в хлівчик, сплетений із хворосту. Хвіртку в хлівці міцно зав'язували мотузкою й підпирали кілком, щоб не залізли вовки. Їхні сліди вже декілька раз знаходили біля кошар. Вовки навіть пробували вже виламати дірку в стіпі, але їх, мабуть, щось налякало. Василько був певний, що налякав їх Шарко.

— А чого ви, тату, не повбиваєте вовків? — спитав він, попадаючи чобітками в сліди від круглих лап. — Я б з Шарком як захватив їх!

— Ану, захвати! Тільки вовк хитрий. Бач, хоч хвіртка у садок стоїть і відчинена, так не йде у хвіртку, а стрибає через тин. Пастки боїться. В готову дірку теж не полізе, нову собі проламає. Хитра звірюка.

— А хіба баран не хитрий? А я ж перехитрив його: трошки поступився вбік, він і проминув мене.

— Ну, то хіба вдвох з бараном його впіймаєте. Підете в ліс і пополюєте на вовка.

Ліс темною стіною починався зараз же за городами. Влітку на узлісся виходили якісь незнайомі люди (батько їх називав дачниками), по вогких стежках повзали гадюки, а на зелених галявах біліло пір'я від розідраних рябцями курчат. Узимку на кучугурах снігу вовки поїдали задувлених овець і собак, лисиці потрошили курей, а сірі зайці пападали із лісу на садки і обгризали молоду кору на деревцях.

«От якби засісти на ніч із Шарком!» — думав Василько. Пораду про барана він не знав, як сприймати, і заплятно закліпав із-під шапки червоними від морозу очима.

— Іди краще на піч, — сказав йому батько й повернув його за плечі до хати, де вже світилася лампа.

Василько неохоче зачовгав чобітками, а коли батько пішов засувати хвіртку, злодійкувато зігнувся й хутко заліз у собачу будку до Шарка. Рудий песик, що дрижав од холоду, зрадів теплому кожущкові і застукав об дошки хвостом.

— Цить, дурень! — пошепки посварився Василько. — Ти гадаєш, я буду гратись?

Але Шарко не міг стримати свого настрою, завищав і поліз до Василька лизатися; той сердито стусонув його під бік:

— Тато йдуть!

Повз будку лунко прорипіли по снігу батькові кроки, потім рипнули сінешні двері, і на подвір'ї стало тихо. Василькові враз зробилося страшно, а коли в садку щось луспуло і Шарко нашорошено підняв вуха, він заляк і від страху боявся вже навіть дихати. Мороз голками колов йому пальці. У садку знову щось таємниче зашелестіло, піби хтось підкрадався; разом з цим рипнули й сінешні двері.

— Васильку, Васильку! — це кликав його батько. — Де воно, дурне, поділося? Шарко!

Василько затаїв дух, а щоб від нього не втік Шарко, він схопив його за довгу шерсть. Песик засовався по соломі і вицувато заскімлив. Почувши незвичайне скімлення, батько підійшов до будки і зазирнув усередину.

— Ти чого сюди заліз? — здивувався він, побачивши сина. — На собачу службу поступив, чи що?

Василько мовчав. А коли батько витяг його із будки, він промимрив:

— Я б вовка впіймав. Він уже, мабуть, ішов! — і ображено засопів носом.

— Ти ж хоч би шило взяв. Чим би ти вовка колов?

Василько зрозумів, що батько глузує з нього, а в руки зайшли зашпори, і він голосно заплакав:

— Вовк уже шелестів у садку!

— Ну, гаразд, гаразд, — погладив його батько по холодній щічці, — ми його неодмінно спіймаємо, треба тільки простежити.

Стежити за вовками батькові було ніколи, бо щоночі ходив працювати на колгоспний млиш, але Василькові не терпілось. Тієї ж ночі він прокинувся від бліх, яких набрався у собачій будці. В хаті було темно, тільки чітко білили вікна. Такі ж вікна простягалися на долівці і діставали аж до полу, на якому тихо дихала його мама, Василь-

ко в одній сорочечці зліз з теплої лежанки, босоніж перебiг холодну доiвку i бiля мисника зiп'явся до вiкна. Вiн ще нiколи не бачив, що робиться вночi надворi. Крiзь мерзлу шибку гостро блиснув блакитний снiг. Од дерев по снiгу тяглися жилки, перехрещенi на кiнцях. Серед двору в зелених iскорках лежала гiрка, а на нiй — забутi Васильком санчата. Бiля кошари з одного боку був день, а з другого — нiч. Такий же шматочок ночi лежав бiля кожної грудочки снiгу, бiля комори, бiля Шарковоi будки i пiд тином. На сiньому небi, просто над коморою, висiв ясний мiсяць, схожий на тонке кружало криги.

Надворi нiби все причаїлось.

Василько прохував на шибцi бiльшу дiрочку. Свiг став ще яснiший, а на стежцi темна грудочка обернулася в кiшку. Це була чиясь чужа кiшка, бо iхня, Мариська, терлася Васильковi об ноги й тихо мурчала. Чужа кiшка по стежцi побiгла до комори i влiзла в дiрку. Потiм iз-пiд ворiт вилiз кудлатий собака з великим хвостом, схожим на вiшник. Василько подумав, що це й є вовк, але коли собака лiнькувато побiг до будки, вiп побачив, що то не вовк, а iхнiй Шарко, який, мабуть, на нiч робився бiльшим. Шарко заглянув у свою будку, потiм побiг до кошари i став нюхати повiтря. Вiд кошари вiн повернув у садок. На подвiр'ї знову стало порожньо, але Василько все ще терпляче вдивлявся в шибку.

Вiд мерзлого вiкна дуло холодом, розiгрiте на лежанцi Василькове тiло давно вже задубiло, i вiн дрiбно цокотiв зубами й трусився. Трусився вiн ще й вiд того, що за його спиною стояли по кутках темнi волохатi тiпi i вiп тепер не знав, як йому перебратися знову на лежанку. На стiнi бiля дверей iржаво вистукував годинник. I годинник вищав якось особливо: i голоснiше, й жалiбнiше, нiж удень, i Васильковi вiд цього хотiлося плакати.

Коли вiн уже не вiдчував задубiлих нiг, iз садка враз почувся тривожне гавкання Шарка, потiм Шарко з пiдiбганням хвостом i наiжаченою на спинi шерстю вбiг на подвiр'я i шпарко кинувся не в будку, а пiд помiст комори. Слiдом за ним iз садка через тин легко перестрибнуло двоє великих, як телята, сiрих собак з вигнутими коромислом хвостами й гострими вухами. Вони обiгли Шаркову будку, високо задертими писками обнюхали повiтря й тихо почали скрадатися до кошари.

Василько не розумiв, чого iхнiй Шарко налякався чужих собак. Вдень вiп гризся з цiлою зграєю, але коли

гостроморді собаки обступили кошару з обох боків і почали зубами троцити пліт, у Василька враз захопило дух, волосся на голові боляче заворушилось і все тіло наче задерев'яніло.

«Мамо, мамо!» Але мама не прокидалася, бо Василько тільки намагався крикнути й не міг.

Він не знав, як довго ще стояв біля шибки. Її вже зовсім затигло морозом, і кошара крізь неї була тепер схожа на сиву шапку. Враз перед ним щось стрибнуло на вікно. Василько не впізнав своєї кішки Мариськи і з переляку закричав не своїм голосом:

— Вовк, мамо, мамо!

Він кричав, аж доки не схопила його на руки мама:

— Що тобі, синку? Приспалося?

— Вовки, вовки!

Мати хукнула на шибку, потім схопила кочергу і прожогом кинулась у сніг.

— Шарко, Шарко! — почувся уже з присінок її голос.

Зачувши людський голос, Шарко жалібно завищав під коморою, але коли через двір майнуло дві вовчих тіні, він вистрибнув із своєї засідки і біля самого типу вчепився зубами одному вовкові в ріпицю хвоста. Це місце у вовків пайдошкульніше. Вовк завив і випустив щось із своєї пащі. Воно, як чорний кожух, упало на сніг і злякало Шарка. Цим скористався вовк і перехопився через тун.

Поспішаючи надвір, мати не причинила дверей, і в них тепер білими хмарками котився мороз. Василько, як тільки побачив, що Шарко вчепився вовкові у хвіст, уже не міг залишатися в хаті. Спочатку він кинувся шукати своїх чобіт, але боявся лізти під лаву, потім треба було взяти рушницю або сокиру. На столі він намацав тільки дерев'яну ложку і, войовниче викрикуючи: «Держи, держи, Шарко, я його вб'ю!» — в одній сорочечці кинувся у розчинені двері. На порозі він зіткнувся зі своєю мамою. На руках вона несла вівцю. Це була маленька Бирішка з біленькою зіркою на лобі.

Придушена вовком, вона жалібно мемекала, а коли Василькова мама опустила її на долівку, вона вже не могла стояти й упала на передні колінця.

— Це вже занадто знахабніли вовки, — сказав батько вранці, як повернувся з млина.

За день у їхній хаті перебувало чоловіка з десять сусідів, і всі говорили:

— Ці вовки — як паші ледарі Грицько та Кіндрат. Знову куркульські синки підбиралися до колгоспної комори!

— Я їх усіх повбиваю! — хвалився Василько. Він аж захлинався від задоволення, що його оповідання про вовків слухають навіть дядьки з довгими бородами. Тільки чим більше розповідав Василько, тим більше ставало вовків. То їх було двоє, потім п'ятеро — сірі, чорні й білі, а під вечір він уже розповідав аж про двадцять вовків. Серед них були вже й червоні, сині й жовтогарячі. Помітивши, що йому ніби не зовсім вірять, Василько образився:

— Якби мама пустили, я б убив їх, і ви б тоді побачили. У мене вже й ніж є, і ружжо!

Всю цю зброю Василько носив тепер при собі: ніж із тріски виглядав з-за пояса штанців, а рушниця з кривої палиці, як і палежало, висіла за плечима на шпагатині. Він чув, як батько домовлявся із сусідою зробити на ніч засідку, і щоб як-небудь не забули й про нього, щойно засвітили лампу, одягся в козушок, надів шапку, причепив свою зброю і почав терпеливо чекати. Його батько приніс від сусідів новий кожух, що смердів овечими смушками на всю хату. А коли він його ще й вивернув наверх хутром, не було вже ніякого сумніву, що цієї ночі підуть на вовків. Василько й собі вивернув кожух і став в ньому схожий на рябепьке ягнятко.

Свого мисливського одягу він не захотів знімати навіть за вечерею. За столом, крім Василькового батька, сидів і його товариш із млина. Він увесь час розповідав про вовків.

— Минулої зими було, — каже. — Повертаюсь увечері додому, дивлюсь, а проти вікна видно, біля хлівця стоїть щось велике, як теля, і в зубах держить нашу гуску. Думаю, це ж, мабуть, сусідський цуцик забрався, та до нього, а він як засвітить очима. Ой, думаю, це не цуцик, це вовк! Я тоді за сірники та тільки чирк! Сірник блиснув, я глядь, а вовка вже нема, як крізь землю провалився!

— Мабуть, згорів, — сказав Василько. Оповідання він слухав із широко відкритими очима, але скоро вони почали меншати, меншати.

— То ти вже спати хочеш? — спитала його мама. — Роздягайся, а вовки нехай почекають до завтраго!

— Я спати не буду, я піду зараз на вовків, — відказав Василько і ще більше закліпав червоними очима. А ще

за якусь хвилину голова його в гострій шапці упала на ручки і він розмірено засопів носом.

— Отакий мисливець! Ну, то я, мабуть, сам піду,— сказав його батько, одягся у вивернутий кожух, засунув за халяву ніж і пішов до кошари. Товаришеві сказав, щоб він прислухався в хаті.

Надворі було місячно, а в кошарі зовсім темно. Вівці лежали на соломі. Васильків батько причинив за собою хвіртку й ліг серед овець. Від його кожуха йшов такий же важкий дух, як і від овець, і вовкам, хоч вони й мали гострий нюх, трудно було тепер зачути навіть близько живу людину. Шарко, мабуть, щоб показати хазяїнові, який він гарний пес, увесь час бігав то до садка, то до вулиці і безперестанку гавкав. Потім, як і минулої ночі, коли вже в хаті погасло світло, він загавкав тривожно, і з садка вбіг у двір, і, мабуть, знову заховався під коморою.

Васильків батько, зігрітий овечим теплом, мабуть, задрімав, бо нічого не чув, аж доки не затріщало щось за хлівцем. Тріщало разом з двох боків. Він насторожився. Вівці схопилися на ноги й злякано зблизилися до купи.

Тин ламало щось дуже хутко, бо за декілька хвилин у стінах, обмазаних глиною, вже були дірки з одного й з другого боку. В дірки забілів сніг, а проти снігу стало видно гострі вуха. Васильків батько вже знав, що будуть робити вовки. Один з них проламав велику дірку, таку, щоб можна було самому вскочити, і буде біля неї чекати, другий вовк напроти проламав меншу дірку, засуне в неї хвоста і почне ним гупати об стіну. Настрашені вівці будуть тікати від нього в інший бік, і, як тільки наблизяться до дірки, в неї вскочить вовк, схопить вівцю і придушить. Вівці знову тікатимуть на той бік, а там вовчий хвіст, вони назад, а тут вовк у дірку. Так і будуть ганяти, аж доки всіх не передушать. Минулої зими Васильків батько теж отак робив на них засідку. Тільки вовк просунув хвоста й почав ним гупати по стіні, він тихенько підповз і схопив його за хвіст. Вовк від несподіванки забруднив йому і кожух, і руки, а вкусити не міг, бо хвіст у кошарі, а голова за кошарою. Дряпав він, дряпав передніми лапами землю, аж доки збіглися люди. Побачив вовк людей і з переляку здох. Треба тільки вгадати, в яку дірку він просуне хвоста.

Васильків батько почав придивлятися. З лівої руки дірка була менша, і він, затаївши дух, поповз до неї. Вівці все

ще стояли на одному місці. Вони, мабуть, не сподівалися ні на який порятунок і покійно чекали свого кінця. Баран Гаврило навіть плямкав щось губами, може, прощався з своїми вівцями.

Дірка для хвоста була вже ніби достатня, а самого хвоста вовк ще не просував. Навіть і вовка ніби не стало чути. Васильків батько почав стежити за другою діркою. Вона вже була така завбільшки, що в неї могла пролізати й людина. Гострі вуха на мить прислухались і нахилилися в дірку, а потім вовк, не чекаючи, доки вівці підійдуть ближче, сам поліз до них у кошару. У другій дірці все ще не було вовчого хвоста; тоді Васильків батько тихенько поповз до великої дірки й причаївся біля неї.

Про всяк випадок із-за халяви витяг ножа.

Вівці навіть і тепер стояли все ще на одному місці. Вовк підліз до Витрішкуватої, схопив її за горло й почав души-ти. Інші вівці кинулися вбік і жалібно замемекали. Придушену вівцю вовк, важко сопучи, потяг до дірки. Васильків батько, щойно вовк хотів просунути голову в дірку, стрибнув на нього, звалив на землю й почав кричати. Вовк од несподіванки ойкнув, потім скажено загарчав і почав пручатись.

За діркою показалася друга пара гострих вух і вишкірені зуби, але в цей час рипнули сіпешні двері і батьків товариш закричав:

— Держи його, держи!

За ним бігла з кочергою Василькова мати. Шарко, ніби він і не ховався під комору, зриваючи лапами сніг, теж хоробро кинувся до кошари. Вовк, який був знадвору, кинувся за хлівець і залопотів по снігу до лісу. За ним ув'язався Шарко, намагаючись цапнути зубами за ріпцю.

Другого вовка витягли з кошари всі разом. Коли його втягли до хати, Василько все ще спав за столом, одягнутий у свій вивернутий кожушок. За плечима стирчала його саморобна рушниця. Мати підійшла до лампи й вкрутила гнотик. Хата наповнилася світлом.

— Васильку, Васильку, чуєш? — поторсав його батько. — Вставай, подивися на вовка!

— Справжній вовк! — ствердив батьків товариш.

Василько підвів із кулачків голову і закліпав на світло сонними очима. Серед хати батьків товариш тримав якогось дядька. Василько вже зовсім прокинувся і враз побачив перед собою гострі вуха й вишкірені вовчі зуби. Від

несподіванки він перелякано крикнув і шарахнувся з-за столу до печі.

— Не бійся, синку! — сказала його мама. — Це ж Кіндрат у вовчій шкурі. Бач, їм мало своїх овець, так вони останні у нас передушили!

Василько з-за материної спідниці обережно висунув голову. Серед хати все ще стояв із вишкіреною вовчою пащею на голові старший куркуленко Кіндрат. Позаду в нього теліпався вигнутий коромислом вовчий хвіст.

Київ, 1934

ВАЛЕТ

ЧИЯ ЗАПИСКА?

До полку прибудився пес. У нього були м'які вуха і хвіст бубликом. Щоб випросити їсти, він ставав на задні лапи і блимав очима, аж доки червоноармійці не кидали йому шматка хліба. Його прозвали Валетом.

У полку Валет лащився до всіх. Не любив тільки одного чубатого червоноармійця, його так і прозвали Чубатий, який теж не минав пагоди, щоб вдарити Валета.

— Чого ти з ним воюєш? — питали його товариші.

— Дурний пес, — відповідав Чубатий.

— А може, він не любить тебе за чуб. Такі чуби носили колись тільки козаки, що були робітників нагаями.

Чубатий криво посміхнувся:

— Мене самого били. Ти краще приюхайся, — і хотів, як завжди, ударити собаку ногою.

Валет відскочив, вишкірив зуби і гавкнув. Червоноармійці гуртом засміялися, а Чубатий уже зовсім розгнівався й нахилився, щоб пошукати грудки. Валет загавкав і сховався за Кирика.

Кирик у полку був наймолодший червоноармієць. З Валетом він заприятелював ще з першого дня. Коли полк зупинявся на відпочинок, Кирик завжди кудись зникав із собакою. Це почало вже викликати у декого підозру:

— Де вони бувають?

А Чубатого цікавило:

— Що вони там роблять?

Але цього ніхто не знав.

Уночі Кирик з Чубатим пішли в розвідку до сусіднього села. В тому селі були білі з золотими погонами на плечах.

Темна ніч минала, а Кирик з Чубатим усе ще не поверталися.

— Може, їх підстрелили там? — говорили червоноармійці.

— А я й постріл чув.

— Де?

— У долині!

Чекати довше було неможливо, бо починало вже світити, і полк, не знаючи, що там думає ворог, рушив у наступ. Командир і собі збирався вже сідати на коня, як хтось помітив Валета. Він нервово метушився біля ліхтаря, що стояв на землі.

— Це він з розвідкою повернувся, — сказав червоноармієць, що тримав коня.

— А де ж розвідка? — зрадив командир.

Почекали ще трохи, але ні Кирик, ні Чубатий не з'явилися, тільки Валет стояв на задніх лапах і пильно дивився червоноармієцеві у вічі.

— Ну, де ж твій Кирик? — знову почав нервуватися командир.

Валет заскімлив, зашарудів хвостом по землі і перевів очі на командира.

— Ти чого, собако? — нахилився до нього командир. — А це що в тебе?

Зашийником у собаки білів клаптик паперу. Командир витяг. Це була записка. Від роси вона розмокла, і літери, написані хімічним олівцем, розповзлися в сині плями. Біля ліхтаря командир зміг розібрати тільки окремі слова: «Обходить... долині... зрадник... приведе Валет...»

Ким була написана записка, прочитати не можна було, що означало слово «зрадник», теж було незрозуміло. Одне було ясно із записки, що ворог обходить червоних по долині.

— А що ж сталося з розвідкою? — запитав червоноармієць, що тримав коня. — Може, вона попала в полон, може, ото тільки собака вискочив.

У записці на це відповіді не було, але була в одному рідку якась червона пляма, схожа на кров.

Командир хутко звівся на ноги.

— Зупиніть полк! — І тут же дав наказ наступати в долину. — Молодчина Валет, розумний пес. Хто його навчив?

— Кирик навчив, — сказав червоноармієць. — Ото він і ховався, мабуть, для того на відпочинках.

Валет задоволено крутив хвостом і збивав за собою порох. Командир хотів його погладити, але Валет ураз вишкірив на когось зуби. Всі здивовано озирнулись. З темряви на світло виступив засапаний Чубатий. Він виструнчився, дзенькнув шпорами і голосно відрепортував:

— Товаришу командир, у ворога в селі тихо. Він зовсім не чекає на наш наступ!

Командир здивовано запитав:

— Де ви були?

— По долині пройшли під саме село.

— А Кирик де?

Чубатий трохи змішався, відкашлявся і вже тихше додав:

— Кирик — зрадник... утік до білих.

— Хто зрадник?

— Кирик! Хотів і мене вбити, та не попов.

— А хто ж це записку прислав?

Чубатий здивовано закліпав очима, він не знав, про яку записку йшла мова, і не знав, що в записці було написано, але в цей час помітив Валета, який все ще шкірив зуби, і з обуренням сказав:

— Це Кирик прислав записку. Щоб обдурити полк. От же хитрий, щоб на мене подумали. І собаку привчив, — і хотів знову ударити ногою Валета.

Командир наморщив лоба. Кирик був комсомолец, син робітника, Чубатий теж був ніби робітник. Так він про себе говорив, тому й від білих перебіг до червоних.

— Значить, ворог нам не загрожує обходом? — запитав ще раз командир.

— Може, з правого флангу, — відповів Чубатий. — А в долині тихо, як у вусі.

Командир щось сказав своєму помічникові і очима повів на Чубатого, потім ще раз прочитав у записці останні слова: «приведе Валет...»

— Зараз ми визнаємо, хто з вас зрадник. — Покликавши собаку, він заткнув назад за нашійник записку, а сам сів на копя і скомандував:

— Гайда, вперед!

Валет знав, що записку треба нести назад, гавкнув і застрибав по стерні в долину. Слідом тюпки рушила кінна розвідка.

СЛІД ПРИВІВ У БОРОЗНУ

Про Кирикову зраду і про Валета, що приніс якусь записку, хутко довідався весь полк. Червоноармійці, щоб не почув ворог, розмовляли пошепки.

— Такий розумний пес.

— А Чубатий казав, що дурний пес.

— Сам він дурний, раз від нього втік Кирик.

— А я не вірю, щоб Кирик, комсомолец, та втік до білих.

— Мабуть, бреше Чубатий.

— Може, він сам підсланий шпигун?

— Недарма його й Валет не любить.

Валет біг попереду. Сам рудий і на рудій стерні, він був ледь помітний. В борозні Валет зупинився, покругився на одному місці і побіг уже не просто вниз, а кудись у бік від села. Командир з розвідкою не відставали від нього. Валет пробіг, може, метрів з триста, зупинився й радісно завищав. Там хтось стогнав.

— Таке, як Кирик. Слово честі, Кирик! — сказали всі в один голос і похапцем подалися в той бік. Командир зіскочив з коня:

— Ти що тут робиш, Кирику? Чому не повернувся з розвідки?

— Я стежив за ворогом, товаришу командир. Він хоче захопити переправу.

До полку з наказом поскакав ординарець, а командир знову нахилився над Кириком, який тримався за бік і стогнав.

— Хто тебе поранив?

— Чубатий. Стрельнув ззаду і втік до білих, гадина.

— А він каже, що ти хотів утекти до білих.

— Куди ж я від своїх буду тікати? Що ви, товариші?

— Так це Чубатий хотів нас обдурити, гаразд! А може, й ти брешеш про переправу?

— Який же я був би комсомолец?

Червоноармієць роздер сорочку і перев'язав йому рану.

— Який ти комсомолец, зараз узнаємо, а ти лежи, доки прийдуть санітари.— І командир знову поскакав до полку.

Кирик попробував було лізти, але тільки застогнав і похилився на сірій полинь. Валет,— мабуть, радий, що знайшов свого приятеля живим,— став на задні лапи, передні підігнув і задоволено заблимав вороними очицями.

— Якби не ти,— прошепотів до нього Кирик пересохлими губами,— чого б той Чубатий наробив. Ах ти ж, гад! — і він, скривившись, стиснув кулак.

Валет закрутив хвостом, потім ураз наставив вуха. Від переправи долітала вже густа стрілянина, і якась заблукана куля пролетіла над його головою. Полк може не встигнути підійти до переправи, тоді білі прорвуть фронт і він попаде в полон. Перемагаючи біль у боці, Кирик звівся на лікоть, щоб глянути в долину.

В долині блимали вогники, рвалися постріли і кричали люди. Над ними висів молочний туман, змішаний з димом. З диму вискакували люди, стріляли, бігли і знову стріляли.

— Наші відходять,— стривожено проговорив Кирик,— не встигли, мабуть, не встигли... сюди відходять!

Валет і собі зіп'явся на борозну і, оточений свистом куль, заляпав вухами. Цеп уже наближався до борозни. Повз Кирика червоноармійці проносили поранених. Пронесли й командира. Він лежав на рушницях і кволою вже рукою направляв полк униз, на переправу. Але червоноармійці бігли до борозни, в якій можна було хоч голову сховати від куль. Кирика червоноармійці помітили, тільки він знову підвівся на лікті й злякано закричав:

— А переправа, товариші! Білі ж захоплять,

На нього витріщили очі.

— Тебе не спитали. Їх он хмара суне!

— Спробуй ще ти наступати. А то ховаєшся в борозні.

Кирик на ліктях, кривлячись від болю, видерся з борозни. На нього закричали.

— Куди ти!

— Уб'ють!

— Не вилазь!

— Вони фронт прорвуть, товариші, не давайте їм переправлятися,— і поповз з рушницею назустріч білим. Біля нього збоку, лякаючись куль, скімлив Валет.

— А говорили, що Кирик зрадив.

Уздовж цепу зашелестів шепіт здивування:

— А ми що? Лізьмо, товариші!

За ними поповзло ще декілька червоноармійців, але решта, засипані кулями, не могли навіть підвести голови, хоч Кирик все ще кричав:

— Вперед, товариші, вперед!

Валет, почувши знайому команду, запитливо піддивився на Кирика. Довкола тоненькими голосами співали кулі, яких так не любив Валет, але він вибіг наперед, найжачився і сердито загавкав, ніби на нього наступав хтось із дрючком. Червоноармійці, почувши гавкання собаки, здивовано повисовували з борозни голови. Шерсть на спині Валета здибилась, тонкий хвіст був затиснутий між ноги, а вуха піднялись, як ополоника. Враз Валет якимось неприродно підстрибнув, завищав, упав на землю і почав зализувати бік. Біля нього розплатався зпесилений Кирик. Все це бачили з борозни, і по ній перекотився збентежений лемепт.

— Соромно дивитися, товариші! — хтось вигукнув гірко.

— А я що кажу, лізьмо! — проказав другий.

У цей час по цепу поповзла чутка, що командир помер од ран. Червоноармійці захвилювались. Тепер уже кілька голосів кричало:

— Вперед, товариші!

— За мною, товариші!

Бійці схоплювались на руки й повзли, а більшість звелась на весь ріст, безладно, але грізно закричала «ура» і з багнетами вперед побігла в долину.

Білі не сподівалися на такий дружний натиск і зупинились. Червоноармійці вже не звертали уваги на кулі, а йшли в штикову атаку, тоді білі кинулися навтьоки через переправу.

Кирик, перекирвлений від болю, звівся на лікті. Попереду виднілися тільки спина, курава та спалахи пострілів.

— Тікають, тікають, Валет. Наші вже на переправі!

Валет жалібно заскімлив, кволо заворушив хвостом, але вже не міг підняти голови. Кирик часто зашморгав носом, в нього самого туманіло в голові, і хотілось опустити її на землю. Нарешті прийшли санітари з ношами. Кирик запитав:

— Про Чубатого не чули?

— Пробиував тікати, анахтема, спіймали!

Санітари поклали Кирика на носі.

— А Валета? — несміливо запитав він.

Один санітар нахилився над собакою, поторкав голову, вона важко падала на землю.

— Йому вже перев'язка не потрібна. Гарний був пес! — санітар зітхнув і взявся за ноші.

Полк гнав ворога вже по другий бік переправи.

Харків, 1934

НОВІ ЧОБІТКИ

Вікно з Йосиної кімнати виходило на вулицю. По вулиці щоранку проходили з піснями червоноармійці на стрільбище. Попереду йшов з револьвером при боці командир, а за ним чмокала об асфальт підшвами його рота. Йося нетерпляче чекав цієї години. Щойно долітала в кімнату пісня, він хапав саморобну гвинтівку, вибігав на вулицю, рівнявся з командиром і, взявши ногу, марширував з червоноармійцями аж до другої вулиці. Вулицею пробігали, заливаючись дзвіпочками, трамваї. Йося відставав від роти, злодійкувато перебігав на другий бік і чіплявся на приступку.

Рота звикла щодня бачити кучерявого хлопчика. Командир навіть почав з серйозним виглядом вітати його. Йося відповідав не менш серйозно. Спершу він, правда, прикладав обидві руки і приказував:

— Раз, два!

Але скоро зрозумів, що вітаються однією рукою, і не рахують «раз, два», а роблять це мовчки. Ось так: витягну праву руку хутко підносять до виска і зразу ж опускають.

— А з нього буде бравий командир,— почув він із ряду.

— Якби ще йому чоботи.

Йося зирнув на свої ноги. Вони були взуті в брудні черевички, панчішки зсунулись, і за однією панчішкою хвостиком тяглася обірвана підв'язка. Він почервонів, збився з ноги, наступив на підв'язку і мало не впав. Тепер уже Йося зовсім збентежився і, щоб не показати червоноармійцям, що він зараз заплаче,— хутко подався назад.

Біля їхнього двору гралися сусідські діти — Марко й Сусанна. Вони збирали маленькі каміпчки й викладали з них на асфальті хатку. Їхня старша сестричка на сходах читала книжку.

Йося, все ще сердитий на самого себе, підбіг до хатки з камінців і розкидав її ногами. Марко хотів урятувати свою роботу і почав закривати її ручками. Тоді Йося з усієї сили наступив йому на пальці.

— Ото щоб знав, як не давати!

Марко й Сусанна заверещали на всю вулицю.

Злякана їхня сестричка кинулася до дітей.

— За віщо ти його б'єш, хуліган!

Йося відбіг від неї й насупився.

— Він тобі заважає?

— А чого він, а чого він кувіка під вікном, як порося? Тут наше вікно, а він кувіка, як порося.

У вікні стояв Йосип батько. Він усе це бачив і тепер кликав Йосю до хати. Йося збептежився. Він тільки збрився просити, щоб йому купили чобітки, а тепер, мабуть, батько його вискубить.

Щоб хоч не зараз це трапилось. Йося поминув квартиру, збіг на п'ятий поверх, а звідти через віконце виліз на дах.

Зовсім іншим здавалося звідси місто. Червоні й зелені дахи ніби лежали просто на землі, інші будинки стояли, як кубики, а вулиці між ними чорніли вузькими смужками. Над вулицями тяглися сіренькі нитки, а під ними бігав маленький трамвайчик. Побачивши трамвай, Йося вирішив побігти покататися на приступках, але на дверях його перестріла мама. Вона вже шукала його по всіх усядах.

— Ходімо, хлопче, нехай ще з тобою батько побалакає, бродяга!— і потягла його за руку до хати.

Йося побачив, що тепер уже не втече, і голосно зарюмсавав.

— Чого ти верещиш? Поглянь, па що у тебе черевикки схожі! Вони ж іще повенькі.

— Я не хочу черевиків. Якби чоботи.

— По болоту бродити?

— Червоноармійці казали, якби чоботи.

— А ти будеш у них на дах лазити?

— Я тоді не буду лазити, я тоді буду командиром.

У хаті зустрів їх батько. У нього були суворо насуплені брови, руки він тримав за спиною. Йося від страху заголосив уже істерично. Мати, що була не менше сердита, теж злякалася батька і заступила дитину.

— Він більше не буде. Ти ж не будеш більше хуліганити, Йося?

— Аби купили чоботи.

— А ти будеш на трамвай чіплятися, малих хлопчиків бити? — проговорив батько.— Я скільки разів казав, щоб ти не чіплявся на трамвай.

— Я не чіпляюсь.

— А вчора хто катався по Трінклерівській вулиці?

— Я не катався по Трінклерівській вулиці.

— А по якій?

Йося заплакав ще дужче.

— Хочеш без ніг залишитися?

— Ну, годі, Абрашо, він більше не буде чіплятися. Адже не будеш, Йосю?

— Не буду. Ленінське слово!

— Ну, гаразд. Ступай умійся.

Йося, глибоко схлипуючи, пішов умиватися, а його мама звернулася до батька:

— Не треба залякувати дитину. Давай краще зробимо йому якийсь гостинець.

— Ти потураєш на все і тільки псуєш мені дитину. Говорив тобі, віддаймо у дитячий садок.

— Ну, а як дитина не хоче? І сама догляну: він же сказав, що більше не буде.

— Подивимося. Йосю, ти ким би хотів бути, як виростеш?

— Командиром,— відповів Йося з краплинами води в кучерях. Другого доказу умивання не видно було.— Командиром, що з револьвером і в чоботях.

— Гаразд. Щоб ти ж і тримав себе, як червоний командир, тоді я тобі й гостинець куплю.

— Завтра — гостинець?

— Ну, то, хлопче, треба ще заслужити.

Три дні після цього Йося щоразу марширував поруч з командиром, доходив до другої вулиці, заздро дивився на безпритульних, що висіли на трамваї, і повертався назад. Увечері він нетерпляче виглядав батька з роботи. Батько приходив, клав йому засмальцьовану в мазут руку на голівку і питає:

— Ну, скільки шибок вибив, скільки носів розбив сьогодні?

— Я нікого не бив.

— Йосі не впізнати, просто зразковий хлопчик став,— похвалилася задоволена мама.

— Молодчина, таких нам і треба командирів!

На четвертий день батько, ідучи на роботу, довго щось шепотів матері так, щоб не чув Йося. Мати зраділа з його

слів і ласкавіше, ніж коли інше, погладила Йосю по голівці. Проте Йося був насуплений: нікого не вдарив, не лазив по парканах і з рогатки стріляв тільки в чужі вікна. Не проходили сьогодні чомусь і червоноармійці з командиром, і Йося блукав, мов неприкаяний. Блукаючи, він з іншими хлопчиками опинився на вулиці, де дзвеніли трамваї. На кожному вагоні висіли зграйками хлоп'яки, висіли на приступках і дорослі. Йосині товариші, мабуть, ніякої обіцянки батькам не давали і пустилися навздогін за трамваєм.

Скоро по тому цією ж лінією повертався додому Йосин батько. По тротуару струнками рядочками йшли діти з дитячого садка. У першій парі, тримаючись за ручки, виступали Марко з Сусанною. Трамвай зупинився — попереду на лінії стояв другий трамвай, оточений людьми. Серед натовпу біліла карета швидкої допомоги з червоними хрестами. Йосин батько з пакунком у руках вистрибнув із вагона.

— Що тут трапилося?

— Хлопчик попав під трамвай.

— Отож чіпляються.

— Буде тепер калікою навіки.

Йосин батько продерся всередину. Біля вагона на бруку лежав блідий, як мертвий, хлопчик. Чорні кучері закривали заплющені очі. Батько зазирнув йому в обличчя і відсахнувся сполотпілий. З рук йому випала коробка і розкрилась. У ній лежали нові чобітки в блискучими халявками.

— Йосю, синочку, я тобі купив чобітки. Ти ж хотів бути командиром!

Йося лежав непритомний. Лікар у білому халаті хутко сповивав йому колінця. І вже, коли скінчив перев'язувати, проговорив до Йосиною батька:

— Чобітки, може, ще й придадуться.

БУДЕМО ЛІТАТИ

Перша зміна в школі починала працювати о дев'ятій годині. Хто приходив раніше, мусив чекати у дворі, бо сторож пускав у школу тільки за десять хвилин до дзвоника. Школярі, щоб зігрітися, качали із снігу бабу, ставили серед двору і починали розбивати її сніжками.

Менші вичовгали собі довгу ковзачку і верещали на ній, мов поросята.

Одного дня школярі збіглися до школи раніше майже на годину. Було ще зовсім темно. Сторож ніс із хлівця дрова — топити печі. Він ніколи не дивився на годинника, але завжди точно закінчував прибирати до початку навчання. Побачивши повен двір дітей, сторож подумав, що він сьогодні проспав, і заметушився. В четвертому класі проти грубки висів на стіні круглий годинник. Червоний вогонь із грубки освітив білий циферблат, і сторож побачив на ньому, що тільки починалася дев'ята година.

— Чого ж їх принесло так рано? — здивувався він. Потім згадав, що Іван Петрович — учитель — збирався цими днями зробити в садку табір Отто Шмідта.

— Мабуть, з лопатами поприходили.

Він вийшов на ганок. Діти не гралися, як завжди, у спіжки, а стояли купками і жваво про щось розповідали. Розібрати було неможливо, бо намагалися говорити всі разом. Ніяких лопат у руках не було.

— Чого це ви посходилися? — не витримав парешті сторож. — Ще ж рано!

Діти поважали сторожа: він був на фронті, був червоним партизаном, бачив Ворошилова, Будьонного. І цей сторож не знав, що трапилось учора з Грицем Ковалем.

— Як вони з батьком їздили в район, не чули?

Старші зневажливо пхекнули. Сторожів авторитет враз підупав у їхніх очах.

— Про це, мабуть, уже вся область знає, а він не знає!

— І в столиці вже, мабуть, чули.

— Про що? — нетерпляче запитав сторож.

— А ви вчора бачили, як летів аероплан?

— Бачив, ну то що? Що два дні літає, яка повина!

— Літає, та не так.

— Ось Гриць прийде. Він розкаже, як летів аероплан.

— Я б ото вмерла там, — прохопилась дівчинка і сором'язливо відвернулася.

— Ти й собаку побачиш, так уже вмираєш, — зневажливо кинув хтось із хлопців.

— А Гриць і вовка не злякався. Наш клас нічого не боїться. — Це величалися учні четвертого класу і притоптували задубілими ногами, бо надворі було холодно.

Сторож все ще не міг второпати, що трапилось з аеропланом, чи з вовком, чи з Грицем? Щоб випитати все це

в школярів, він, хоч ще й рано було, відчинив двері до школи:

— Заходьте, чого його мерзнути.

Але школярі не спокусилися на теплі класи, а зграйкою, мов горобці з току, шугнули на вулицю. Звідти хтось кричав, пританцьовуючи:

— Гриць іде, іде Гриць!

Четвертий клас заступив інших. Гриць був з їхнього класу, але наперед протискувались і члени технічного гуртка, де теж працював Гриць. Почали сваритися і давати стусапів під боки. Робилося все це тихо, щоб не порушити урочистої зустрічі. Тільки один з малих школярів другого класу враз заверещав:

— А я тебе трогаю? Чого ти по голові б'єшся? — і голосно заплакав. Але до воріт підходив Гриць із своїми приятелями, і малому закрили рота.

Низенький, у гостроверхій шапці і в теплому козушку, схожий на копичку сіна, Гриць серед своїх приятелів виступав з надто поважним виглядом. Приятелі улесливо заглядали йому у вічі.

Школярі затаїли дух, лише сива пара здіймалася над ними. Вони не знали, як їм бути далі, чи щось кричати, чи зразу розпитувати. Тому стояли тихо і, коли Гриць наблизився, мовчки розступилися, щоб дати йому дорогу.

Гриць з такої зустрічі зніяковів. Він підшморгнув носом видавлені морозом дві краплі і теж мовчки зупинився серед школярів. Стояли і мовчали. Його ніхто не питав, а йому нетерпеливилось розповісти про цю надзвичайну пригоду з найменшими подробицями. Адже це не з кожним трапляється.

А трапилось ось що.

Вчора правління колгоспу послало Грицевого батька в МТС скласти договора на обслуговування їхнього колгоспу тракторами. Гриць бачив уже трактор, але тільки здалеку, а в МТС їх було аж сорок вісім. Можна було побачити і розібрані, і як їх ремонтують. І все це розповісти у себе в технічному гуртку. Адже всі члени гуртка хочуть бути трактористами.

Гриць упросив батька взяти його з собою. Батько погодився, але з умовою, що Гриць буде добре вчитися.

Від їхнього села до МТС було п'ятнадцять кілометрів. Вранці батько сховався до колгоспної конюшні і під'їхав до двору парою баских коней, запряжених у глбці, повні сіна. Гриць, закутаний у кобеняк, ліг у сіно назад

обличчям, батько сів у передку, ляснув віжками коней, і дві колії побігли з-під саней.

Гриць ще ніколи не їздив так далеко, а взимку далі вітряка на вигоні він не бував. Коні дружно рвали копитами дорогу. Грудочки снігу вилітали з-за потилиці і густо спадали у Гриця перед очима. Деревя, прибрані сивою памороззю, хутко бігли в село. За ними сунули хати, над якими стояли рожеві стовпи диму. Нарешті від них побігла в село крайня хата — Микити Кривого. Тепер з-під саней утікали тільки дві колії. Обабіч дороги, скільки забачиш, лежало поле. Воно було таке біле, що аж боляче різало очі. На рожевих від сонця кущиках шириці й будяків боком висіли жовтогарячі щиглі і видзьобували насіння, а перед саньми бігли чубаті посмітюшки. Коли коні їх паганяли, вони підлітали догори і знову плавко спускалися за саньми. Вітер стовбурчив на них пір'ячко, і від цього чомусь робилося холодно й Грицеві.

— Отак він литками кресає! — почув Гриць батьків голос і смикнувся, щоб подивитися вперед, але під кобеняк вдерся холод, і Гриць знову зіщулювся в незручній позі.

— Що там, тату?

— Заєць. Аж через голову перекидається, так тікає.

— Куди тікає?

— В балку. А-а, то його собака той палякав.

Гриць витяг, скільки можна було, шию, відсунув з очей шапку й побачив клаптик лісу. Він стояв весь прозорий від паморозі, а під ним лежала мережкою синя тінь. Щохвилини ліс висувався більше, і з рожевої стіни вже виступали окремі дерева, як ялинки на картинці. Під ними, мабуть, і сидів зайчик, якого тепер намагався побачити Гриць, але він побачив не зайця, а собаку. Собака груз у сніг по саме черево й посувався вперед стрибками.

Густий ліс, і заєць, і собака були як у казці. Грицеві захотілося встати з саней, щоб довше надивитися на цю казку, але коні не зменшували ходу, мороз залазив йому за комір, і він знову втяг голову в плечі. Собака зник з очей, а натомість на небі з'явився аероплан. Він летів тим же шляхом, що бігли й коні, тільки не торкався землі. Гриць задивився на аероплан, що ніби застиг, як рябець, на одному місці, тільки крилата тінь хутко повзла по снігу. Вопа ніби гналася за саньми. Біля тіпі Гриць знову побачив собаку.

— Тату, собака за нами біжить. Дивіться, як вовк.

Його батько озирнувся. Коні хоч і не оглядалися, але

теж учули погоню й сторожко захропли. Враз батько схопився на ноги, висмикнув із сіна батіг і почав шмагати коней.

— Но, но, но! — кричав він, хоч коні самі смикнули вже так, що Гриць беркицьнув у кубельце, видавлене батьком. Сніг з-під копит полетів градом на Гриця й за сани, колії вже миготіли в очах синенькими стьошками, ліс почав кружляти довкола себе, а на вибоях сани високо підстрибували. У Гриця перехопило дух, а те, що батько так артистично вдавав наляканого і втікав, як від справжнього вовка, зовсім розвеселило Гриця. Він заверещав, замахав довгими руками кобеняка і собі почав кричати:

— Но, но!

Собака не відставав. На дорозі сніг не заважав, як під лісом, і собака, витягнувши хвіст, піби летів по снігу, як тінь від аероплана. Грицеві уже видно було, як лиснула на спині сіра шерсть, а на грудях і під черевом — біліли підпалини. В розкритій пащі червопів язик, біліли оскалені зуби, й клубками виривалась гаряча пара. Гострі вуха були прищулені, ніби він хотів кинутися на Гриця.

На одному вибої Гриць мало не випав із саней і, задоволений, заверещав ще дужче. Батько наступив на рукав кобеняка ногою. У рукаві була Грицева рука. Він почав весело борюкатися, щоб звільнити руку, але батько чомусь grimнув на нього вже без жартів:

— Лежи! Держись за мене, йолопе! — а сам не переставав шмагати коней, з яких уже летіло шматками мило.

Гриць перекинувся на спину.

— Я впаду з саней. Буде вже, тату! — проговорив він теж, уже без сміху, і глянув на батька.

Батько був біліший за сніг. Переляканими очима він зиркав то назад, то на коней і не переставав їх шмагати. У руках зосталось у нього від батога одно тільки пужално. Гриць зирнув і собі назад. У небі стояв аероплан. Він тільки став більший, і вже видно було тупе рильце мотора, тінь пурхала по снігу, а за саньми стрибав сірий, з гострим писком пес...

— Це вовк, тату! — враз крикнув Гриць і закликав, ніби його прибила блискавка.

— Лежи! Держись за мене! — Але Гриць не міг ні за що схопитися. Руки були десь у довгих рукавах кобеняка, і він підстрибував на сіні, як м'яч, що може кожної хвилини скотитися на сніг. А по снігу стрибав вовк. Він уже звернув з дороги, — мабуть, щоб забігти наперед

і стрибнути коневі на спину,— але біля дороги снігу було по коліна, і вовк поринав у нього, як у борошні, і не міг так хутко посуватися. Він скалив на сани наляте кров'ю око, вишкіряв зуби, хекав цілими снопами білої пари і все стрибав наперед.

Коні хропли, вибивались із сил, а сани вже летіли, ніби не торкаючись землі.

Враз сани тицьнулися і на момент стали: спіткнувся правий кінь, аж зубами вгруз у сніг, але в ту ж мить схопився на ноги і рвонув з такою силою, що луснув по-сторонюк. Сани стрибнули і побігли знову, але вже не так хутко.

З цього скористався вовк і кинувся просто до коней. Коні шарахнулись від вовка і обидва по черево поринули в сніг. Після двох-трьох стрибків вони зовсім стали. Боки, всі в милі, ходили ходором, а па мокрих клубах дрижали м'язи. Налитими кров'ю очима вони косили на вовка і не-самовито били копитами пухкий сніг. Із роздутих ніздрів снопами з шумом виривалось гаряче повітря і бралось білою парою.

Вовк тепер міг не поспішати. Він, щоб вибрати зручнішу позицію, притишив кроки, ніби поплив у снігу, потім спинився й приготувався вже стрибнути на спину коневі.

Гриць дивився на все це широко розкритими переляканими очима. Він бачив, як потім із саней у сніг стрибнув батько і з одним пужалном кинувся до вовка. Саме в цей момент перед Грицем небо заступив аероплан. Він падав просто на сани і ревів, деренчав з такою силою, що Гриць од страху втяг у плечі голову й заплющив очі.

Аероплан промчав над самим вовком. Коні злякано кинулись убік, але, заплутавшись у посторонках, не могли відірватись від дишла і затунотіли на місці. Гриців батько теж упав у сніг. Йому здалося, що аероплан збив з нього шапку, яка давно злетіла з його голови. Вовк з-під аероплана випорснув, ніби ошпарений окропом. Він навіть заскиглив по-собачому і з усіх ніг вдарився тікати до лісу.

Аероплан одлетів трохи наперед, підлетів догоря, розвернувся й знову повернув назад. Вовк, забрюханий у снігу, з висолопленим язиком, щодуху мчав до лісу, аероплан полетів слідом за ним і знову, як рябець на курча, упав на вовка. Вовк кинувся в один бік, потім у другий, але аероплан ревів над його головою і ніби здирав з нього шкуру. Вовк завив і шугнув під перші дерева.

Під лісом аероплан злетів над деревами й повернув до саней. Гриць уже не боявся аероплана. Він дивився на нього широко розкритими очима, але вже повними цікавості. Зверху між крилами висунулась голова, з великими окулярами, потім той, хто там сидів, перехилився вниз і помахав рукою. Гриців батько теж задрав догори бороду, набиту спігом. Побачивши руку, він і собі закивав простоволосою головою і замахав руками.

— Спасибі, спасибі, що відігнали! — кричав він угору. — От дякуємо: колгоспні ж коні, і то найкращі!

Аероплан похилився на крило, вивернув на свій курс і полетів далі.

Батько глянув до лісу:

— Дали прочуханки? До нових вінчиків пам'ятатимеш, злодюго! — потім підійшов до Гриця, який все ще лежав у кобеняку догори обличчям. — Ну, бачив тепер вовка? — Гриць хотів посміхнутись — і враз голосно заплакав.

— От тобі мавш, дурнику. Тепер уже не страшно. Коли б тільки коней не загнав через нього. Оце так пригода!

Коні все ще важко дихали й полохливо озиралися на ліс. Але спокійний батьків голос вплинув і на них. Тільки Гриць ніяк не міг заспокоїтись. Він схлипував, аж доки легенькою рисою доїхали до Грякового, де була МТС. Під самим селом Гриць знову побачив аероплан. Тепер він, як сипя бабка з прозорими крильцями на воді, сидів на білому снігу. Біля нього ходив, мабуть, механік, і навколо стояло декілька цікавих селян. Гриців батько стишив коней і запитав зустрічного:

— Це що у вас?

— Аероплан.

— Бачу, що аероплан. Питаю — давно він тут?

— А з годину тому, хтось прилетів із області.

— Треба подякувати, обов'язково треба, — сказав батько.

Але, як виявилось, біля аероплана не було навіть механіка. Ходив тільки вартовий комсомолец із гуртка Тсовіахіму з рушницею.

Гриць задро дивився на цього комсомольця і ніяк не міг уявити того, хто керує цим літаком.

«Він, мабуть, розумніший від Івана Петровича, — подумав Гриць, — розумніший за всіх учителів. От якби в школі вчили літати: я б першій полетів».

Про це він думав, аж доки вони доїхали до райвиконкому. Батько завів його погрітися до великої кімнати, а сам пішов у двері, оббиті чорною клейонкою. У великій кімнаті за столом, біля телефону, сидів секретар і вів розмову з дядьком у шкірянім пальті. В розмові вони згадали про вовків. Гриць почав прислухатися, а коли дядько оглянувся, Гриць враз змішався, почервонів і мало знову не заплакав.

— Чого ти, малий? — здивувався дядько в шкірянім пальті.— Он я бачив сьогодні малого. Вовк чуть не з'їв його, а й то він не плакав. Геройський, мабуть, хлопець.

Гриць мовчав. Він хотів сказати, що то за ним гнався вовк,— і не міг. Сльози лоскотали горло,

— Ти в якій школі вчишся?

— В Одринській.

— У вас авіагурток є при школі?

— Немає. А хіба можна? — несміливо запитав він.— І літати будемо?

— Звичайно,— відповів поважно дядько.

Двері, оббиті чорною клейонкою, відчинились, і до кімнати ввійшов батько з другим дядьком, у зеленій сорочці, що, мабуть, прилетів з області.

— Оце вам і пілот,— сказав він,— йому дякуйте!

Батько підійшов до того, що сидів у шкірянім пальті, й узяв обома руками його широку долоню...

Оце все й хотілось Грицеві зразу розповісти школярам і повеличатися, як він розмовляв з пілотом, але вони мовчали, вони не питали, а тільки заздрими очима дивилися на нього й поштиво давали дорогу у двір до школи. Гриць теж мовчав. Він навіть утратив свою гоноровитість і вже вицувато дивився на своїх товаришів і на сторожа, який стояв на воротах. Тоді один з його приятелів, що улесливо заглядав йому у вічі, теж почувуючи себе не меншим героєм, голосно сказав:

— Ми вже не будемо у вашому гуртку. Гриць організує новий гурток — ав, ав...

Він далі не знав, як вимовляється це слово, і піяково замовк.

— Авіагурток, а не «ав, ав...»,— заступив його другий Гриців приятель.— Теж пілот! Ми будемо з Грицем літати. Самі аероплан зробимо.

У школярів заздро заблестіли очі. Тільки сторож зневажливо махнув рукою і повернув до школи:

— Я думав, що там за повинна!

За сторожем посупули школярі. Вони теж говорили одне перед одним, говорили про авіагурток, про гурток моделістів, але тільки не про те, про що так нетерпеливилось розповісти Грицеві. Від досади він розсердився:

— Ви думаєте, що гнався один вовк, їх було, мабуть, аж десять! — І він сердито засопів носом, ладний стусоннути першого, хто не повірить. — Одного я б і сам убив, а їх було аж десять!

Школярам хотілось навчитись літати на тому аероплані, який колись буде у Грицевому гуртку, і вони зробили вигляд, що повірили, що було десять вовків і що Гриць міг би й сам убити якогось там одного вовка.

— А ми будемо літати?

Гриць згадав, як тримав себе у райвиконкомі пілот у шкірянім пальті, і собі відповів таким же тоном:

— Звичайно, будемо!

1934

ПІСЛЯ БОЮ

1

Сільською дорогою, побитою снарядами, спішно втікали ташки. Годиши три тому вони великою колоною ходили в атаку на червоних. Атака скінчилась втратою дев'яти машин, а решта безладно намагалась тепер виприснути з-під артилерійського обстрілу.

Минувши село, задній танк почав зменшувати хід і, зробивши ще декілька ривків, зупинився. Довгий час він не виявляв ніяких ознак життя і стояв, мов чорна труна, з хрестами на обшивці. Нарешті ляда повільно піднялась, і з башти обережно висунулась голова. Танкіст оглянувся довкола: машини продовжували повзти вперед, покинувши його напризволяще.

Він виліз із башти і зіскочив на землю. Потім крикнув у щілину:

— Ніякої вже стрілянини не чути, вилазьте!

На землю стрибнуло ще троє солдатів. Чи від страху, чи від утоми вони довгий час не відходили від машини і трималися за її обшивку, ніби стояли над якимсь урвищем.

— А що в цьому селі, пане єфрейтор? — пошепки спитав водій.

У спаленому селі стояла мертва тиша. Живими, здавалось, залишилися тільки стрижі, що з писком снували довкола розбитої дзвіниці.

— Нікого не залишилось,— відповів єфрейтор.— Я там був учора.

— Може, поїсти чого дістанемо?

Єфрейтор кинув оком на село, прислухався.

— Треба танком під'їхати,— і додав: — Безпечніше буде!

— Танк не піде, пане єфрейтор,— відказав водій.— Техніка треба викликати.

— А самі не можете направити?

— Скалка в запалювання влучила, потрібний ремонт.

— Тоді — нема дурнів, щоб іти в село.

Водій з бездумними блакитними очима здивовано сказав:

— В селі ж нікого немає!

— Мені ось учора прострелили рукав на голому полі, а теж нікого не було. Або в лісі. Прочесали його, мов гребінкою, кожен кущик штиком прощупували, а на ранок партизани з нього знищили роту мотоциклістів.

— Але ж це завойована територія,— не вгамовувався водій,— чому ж ми повинні боятись кроку ступити? Треба, щоб руські боялися навіть духу німецького. З них треба шкіру здирати.

Солдати закивали до нього головами, але один з тупим плескати обличчям сказав:

— І здирають, і вішають, але такого впертого народу я ще не зустрічав. Мені батько розповідав, як він ледь урятувався з України у вісімнадцятому році...

Передніх машин уже не було видно, і солдати почали боязко озиратися. Єфрейтор ураз заспішив:

— Ти оставайся тут, Віллі, постережеш машину, а ми підемо в батальйон.

У водія раптом десь зник увесь його войовничий запал, і він уже плаксиво сказав:

— Машини ніхто не зрушить, доки технік не полагодить, а я теж їсти хочу.

Заздро озираючись на зелене село, солдати черідкою потьопали по курній дорозі. Щойно відлунали їхні кроки, у кущах над дорогою обережно зашелестіли гілки, і на тлі зеленого листа спочатку з'явився гострий ніс, потім

дрібне обличчя в ластовинні і нарешті вся голова білявого хлопчика.

— Вилазь, Тарасе, уже пішли.

— Ти їх бачиш, Грицю? — питав хрипкий голос за кущами. — Зовсім пішли? Ти краще подивися.

— В рівчак спустилися.

Із-за куща висунулась ще одна голова — кругла й чорна, як ф'утбольний м'яч.

— Ти думаєш, я боюсь? Це так треба, по-воєнному.

Обвітрені, засмагли видики хлопців луцилися від сонця, а босі ноги були одного кольору з землею.

— Що то вони понесли? — спитав білявий Гриць.

— Мануфактуру. Це, мабуть, з нашої кооперації.

— Може, в танку ще є?

Тарас сердито насупив брови, і Гриць винувато зіщулювся:

— Я щоб тільки подивитись, я ж не брати!

— Візьмемо, коли треба буде. Ти подивися, щоб ніхто не надійшов, на караул стань, а я полізу всередину. Тільки не втечи! Коли побачиш кого, в стінку стукни!

Хлопці підповзли до танка. Гриць прилип до гусениці, а Тарас вужем прослизнув у люк. Хутко ізсередини почулося обережне цокання.

Гриць перебігав з одного боку на другий, допитливо витягав шию, але довкола не видно було жодної душі. Раптом щось пухнасте торкнулось його поги і жалісно запищало. Гриць затамував подих. Боячись поворушитись, він навіть не блимав очима, і тільки коли жалісний звук повторився, сердито затунав ногами.

— Тпрусь, ти, клята!

Худа кішка відскочила вбік і знову занявкала, мабуть, шукаючи хазяїв. Німецький сфрейтор говорив правду: крім здичавілих кішок, у селі зараз нікого не залишилось. Хто встиг, відійшов з Червоною Армією, а решта сховалась у лісі. І Гриць, і Тарас теж ночували в лісі. Вранці голова колгоспу наказав їм іти на дорогу й стежити, куди буде пересуватися німецьке військо. Сьогодні вислідили колону танків, а завтра, може, вислідять аеродром, потім їм дадуть коней...

Замріявшись, Гриць зовсім не помітив велосипедиста, який наближався. Солдат, з рюкзаком на спині, їхав у бік фронту і, побачивши біля танка хлопця, щось голосно його спитав. Від несподіванки Гриць крикнув, ніби його хто

підколов, і щодуху кинувся тікати. Солдат стрибнув на землю, затюкав і затупав ногами. Гриць закричав уже істерично і, тільки ускочивши у зелені кущі, замовк.

Тарас, почувши крик, але не чуючи умовного стуку, висунув голову із башти.

— Чого ти, Грицю? — спитав він здивовано.

Але замість Гриця побачив німецького солдата. Кинувши велосипед біля дороги, солдат підходив уже до танка. Тарас хутко викинув ноги за борт башти, але солдат широко розчепірів руки, чекаючи, щоб тільки він зіскочив на землю. Тарас презирливо викривив губи і, як миша, шмигнув назад у башту. Солдат з револьвером у руці незграбно видерся на танк, обережно зазирнув у темну башту і повільно вліз усередину.

Деякий час у танку було тихо, потім почувлась якась приглушена боротьба, нарешті почувся несамовитий крик, і слідом за цим над баштою з'явився солдат. За вухо він тяг Тараса, який намагався вкусити його за руку.

Вилізши на танк, солдат від здивування витріщив очі: другий, білявий хлопчик, схопив його велосипед і потяг у кущі. Про чорнявого хлопчика, якого тримав за вухо, він забув і саме в цей час відчув, як зуби вгризлися йому в руку, і закричав, мов недорізаний віл.

Відбиваючись від розлюченого хлопця, солдат штовхнув його в груди, і Тарас скотився на землю, але в ту ж хвилину схопився на ноги і, як заць, стрибнув у кущі.

Погнавшись за своїм велосипедом, солдат зник у зеленому переліску. Довгий час він бігав від куща до куща, які шелестіли то в одному, то в другому кінці. Попереду стояв стіною темний ліс. Раптом у кущах пролунав короткий постріл і такий же короткий крик.

Луна відбилась від лісу, і знову тиша запала над сільською дорогою. Її не порушив навіть німецький солдат. Витираючи рукавом піт з червоного обличчя, він, уже кульгаючи на одну ногу, вивів велосипед на дорогу і, боязко озирнувшись, попхав його поперед себе.

За деякий час над тим місцем, де почувся крик, голосно заскрекотала сорока. Не перестаючи сокотати, вона перелітала з дерева на дерево, наближаючись до дороги, нарешті кущ біля дороги заворушився.

Із-за куща спочатку вистромився гострий ніс, потім виткнулась і вся білява голова Гриця.

— Немає вже, вилазь, Тарасе!

— Справді немає? Ти краще подивися, це так треба по-воєнному.

— Аж онде пошкандибав фріц. Ото щоб знав, як ганя-тись за мною. Я йому палку під ноги як кинув, так він так і беркицьнувся. Аж стрельнув!

Із-під купця виліз Тарас. Він присів навпочіпки, гостро подивився на Гриця і мовчки стусонув його в груди. Гриць, стримуючи сльози, розгублено посміхнувся.

— А якби він до полону мене взяв! — сказав сердито Тарас. — Чому ти не стукнув у танк?

— Коли він несподівано з'явився.

— Оце тобі несподівано, — і вдарив його по потилиці. — Він міг мене вбити, а ти не стукнув. Будеш тепер дивитися як слід, я ще полізу.

Тарас знову пірнув у темне нутро машини, а Гриць, ображено хлипаючи, став попереду танка і, мов дятел, закрутив головою.

Коли нарешті Тарас виліз із башти і причинив за собою ляду, щось загорнуте в брудну ганчірку задзвеніло в нього в руках.

— Це гроші? — заздрісно спитав Гриць.

— Гроші, — відказав глузливо Тарас, — це такі гроші, що німці аж луснуть з досади.

Гриць запобігливо і з заздрістю подивився на Тараса, хоч той був на цілу голову нижчий за нього.

2

Більше години хлопці ішли лісом, не зустрічаючи нікого. Щоб не збитися з напрямку, вони стежили за тим, аби сонце весь час було їм з правого боку. Крім того, напрямок показувала стрілянина, що з кожним кроком чулась усе дужче. Стріляли праворуч і ліворуч, а просто перед ними було чомусь тихо.

Пройшовши ще з кілометр, Гриць і Тарас побачили попереду великий скошений лан, подзьобаний чорними вирвами. Далі іти було небезпечно, бо з сторожових схоронів їх зразу ж могли б помітити. Щоб побачити, де знаходяться позиції, треба було десь вилізти на дерево. На узліссі вони вибрали найвищий дубок і, як мавпи, подерлись аж на самий верх.

З дуба було видно далеко вперед. За стернею ще була зелена балка, а далі ішов перелісок, ліворуч тягся

глибокий рівчак. На белебні в одному місці ховались за кущами якісь люди.

— Німецькі окопи,— прошепотів Тарас.

— Де ти бачиш?

Тарас висунув голову і крізь зуби прошепотів:

— Тихо, чорт горластий! Он збоку щось блискає.

В цей час кулі, як бджоли, тонко заспівали повз вуха, і хлопці стрімголов шубовснули вниз. Гриць застогнав.

— Тебе поранили? — спитав стурбовано Тарас, розтираючи собі обідрапий бік.

— Ногу забив.

— А хто тебе заставляв стрибати?

— Коли куля просто в мене летіла.

— Ото щоб не кричав. Раз у лоб стріляють, так то вже наші там. Як ми тепер дістанемось?

— Вночі не видно буде, тоді й підемо.

Тарас роздратовано махнув рукою:

— Треба вдень, а ти не розумієш. Підемо кукурудзою.

Зелена кукурудза могла захвати хлопців з головою, але до самої балки вони повзли на руках. За балкою, укритою скіпцями, починались кущі ліщини, але будь-яких окопів чи червоноармійців не було видно. Тарас запитливо глянув на Гриця:

— Давай кликати.

— А як там німці?

— Тоді давай я полізу.

— Який хоробрий знайшовся, а з дуба стрибнув, як засць. Хустка в тебе є?

Але хустки не знайшлося. Тоді Тарас відірвав з подолу сорочки білий кланоть, повісив на сухе бадилля кукурудзи і обережно висунув вперед.

Рука починала вже деревіти, але їх білий знак нічиєї уваги не привертав. Попереду, як і раніше, панувала тиша.

— Може, написати на полотні, хто ми такі,— порадив Гриць.

Тарас мовчки наморщив лоб:

— Я друкованими літерами напишу.

— Треба хімічного олівця.

— Може, в червоноармійців є? Давай спитаємо.

— Тихше! Ти знову...

— Хто будете? — враз почувся голос десь зовсім близько.— Вер іст дорт?

Від несподіванки хлопці припали до землі й затаїли дух. Нікого віде не було видно, хоч голос почувся десь тут поруч. Тарас нарешті повів оком на Гриця, він лежав, уткнувши голову в землю, і, здавалось, зовсім не дихав.

— Це, мабуть, почулось,— прошепотів Тарас.

— Німці! — видихнув Гриць і позадкував, мов рак.

— Так він же по-нашому казав.

— А воно по-німецькому.

Той же невідомий голос, ніби з-під землі, повторив:

— Вер іст дорт? Чого треба, хто ви такі?

— А ви хто? — спитав Гриць, не підводячи голови.

— А тобі нащо знати? Диви, який білий, як сметана.

Тарас чмихнув і вже сміливо висунув голову:

— Ми не вер іст, ми із колгоспу, розвідники, а ви, товариші — еге?

— Та вас там ціла рота. Що скажете? Тільки тихо, не ворухіться.

— Нам потрібен командир армії, негайне донесення.

— Оп як, почекайте там.

Кроків за п'ятнадцять попереду один скіпець здригнувся, підстрибнув догори, і той же голос з-під нього прошепотів: «Товаришу Гончар, передай командирові,— на лінії перебіжчики».

— У нас донесення,— обережно сказав Тарас.— Ми партизани, а не перебіжчики.

— Чи бачили таких? Ладно, нарвіть трави, он того листя наламайте й замаскуйтеся.

Хлопці охоче заходилися прикрашати себе листям і хутко стали подібні до оберемків бадилля, покинутих у борозні.

— Тепер повзійте у куці, біля мене не зупиняйтесь, навіть не дивіться, а то стріляти буду! — грізно сказав бобць.

Скіпець здригнувся і знову став звичайним. Хлопці якнайтихше поповзли вперед. За третім куцем до них закивала чиясь рука.

— Сюди лізьте!

На траві сидів старший лейтенант і посміхався:

— Гарне маскування, молодці хлопці!

— Служимо нар...— в один голос заверещали хлопці і попробували схопитися на ноги, але лейтенант грізно замахав руками:

— Тихо! Повзійте далі.

Кроків за тридцять, в густій ліщині, майже під кожним кущем сиділи бійці в круглих касках, стирчали рильця кулеметів, наведених в небо, і зеленіли стінки танкеток. Лейтенант, який проповз за ними, звівся на ноги.

— Ось тут можна й поговорити. Так ви, значить, червоні партизани?

— Точно так, товаришу командир, ми розвідники!

— Доповідайте, товариші розвідники.

— Біля нашого села,— почали вони разом,

— Хто-небудь один кажіть.

— Я скажу! — знову відповіли хлопці разом,— Біля нашого села проходили танки...

— Нехай доповідає старший,— уже гостро наказав лейтенант. Хлопці зглянулись, завагались.

— У військових справах завжди мусить бути старший,— додав лейтенант.

Гриць глянув на командира запобігливими й благальними очима, але Тарас насупився і твердо сказав:

— Я старший, товаришу командир. Я вже й трактор умію заводити.

— Ні, ні, я, мені більше років,— заперечив Гриць.

— А я старший,— червоніючи спересердя, сказав Тарас і, ставши струнко, почав доповідати, як біля їхнього села бігла колона німецьких танків.

— Ти нічого не зробив,— не вгамовувався Гриць,— а я шпиді на велосипеді погнув німцеві.

Лейтенант вислухав обох і ласкаво поляпав їх по плечах:

— Дякую, хлопці, так і надалі робіть. Тепер трохи відпочиньте, а я начальникові доповім.

3

Сонце хутко сідало за ліс, і на розбитій дзвіниці незабаром погас останній промінь. Водій з блакитними очима стояв біля танка і первою озирався довкола: мотор не заводився, хоч технік ніби залагодив уже всі пошкодження.

— Ану ще попробуй!

Стартер загарчав, як собака з-під воріт, але розворушити мотора не зміг.

— Не заводиться! Неначе його хто заворожив,— плаксиво сказав водій.

Із башти виліз технік із паяльною лампою в руках і роздратовано закричав:

— Роззява, чому ж ти не сказав, що в тебе проводок зрізано? Тепер знову треба їхати до майстерні!

— Який проводок? — здивувався водій.— Все було ціле, тільки саме запалювання.

— А де б же воно поділось? — кепкував технік.— Водій називається. Голову тільки морочить.

— Кажу ж, що проводок був цілий. Хто б його міг зрізати?

Технік в замішанні глянув на село, але водій, помітивши його погляд, сказав:

— Там нікого не залишилося, це, мабуть, наші мерзотники.

— Наші і обшивку б здерли. Ні, тут щось інше, коли ти правду кажеш.

Тепер уже вони обидва почали злякано озиратися на всі боки.

— Біля танка хтось показяйнував.

— Гадаєш — партизани? — спитав уже шепотом водій, і його очі розширилися від страху.— Та ні, коли б партизани, вони б перш за все забрали патрони. Цілі патрони?

— Патрони цілі!

— І снаряди?

— І снаряди цілі.

— Але у машину хтось лазив: тут же й вентпля вже немає.

— Треба пошукати, вони могли десь тут їх покинути.

Але в цей час кущі зашелестіли і владний голос викрикнув:

— Стій, руки вгору!

Німецькі солдати від несподіванки втягли голови в плечі і зацікавилися. На дорогу вистригнули червоноармійці з виставленими вперед багнетами. Водій з блакитними очима позадкував до кущів.

— Цурік! — грізно крикнув червоноармієць.

— Цурік! Цурік! — запищали дитячі голоси позаду.

Він злякано озирнувся, але нікого не побачив, тільки червоноармієць, посміхаючись, підганяв його багнетом.

— Назад!

Знявши догори руки і злякано поглядаючи на широкі ножі багнетів, німецькі солдати згрудились біля танка.

— А тепер, молодчики,— сказав по-німецькому командир у чорному кашкеті,— завертайте машину назад.

Солдати перезирнулися, і на їхніх пополотнілих обличчях проступила зловтішна посмішка.

— Машина не піде, — відказав один із них.

— А ми попросимо.

— Машина не піде, — уже тішився водій. — Ваші партизани зіпсували танк.

— Я ж кажу, попросимо партизанів, вони нам допомагали і ще допоможуть. Хлопці!

Кущі розсунулися, і на зеленому тлі показалися дві голови — біла з переляканими очима Гриця і чорнява та кругла, як футбольний м'яч, Тараса. Він хитро посміхнувся.

— Чи у вас немає запчастини до танка, хлопці?

— Є, товаришу командир! — відказав Тарас, прибираючи поважного вигляду.

— Ну, то допоможіть нам цю машину полагодити!

На обличчях німецьких танкістів, перекривлених від страху, такий вигляд партизанів викликав розгублену посмішку.

Чорноголовий Тарас, підтримуючи обома руками щось у пазусі, хутко юркнув у башту. Слідом за ним заліз до танка червоноармієць. Решта застигла в напруженому чеканні.

Не минуло й десяти хвилин, як стартер загарчав, мотор зачмихав газом, зафиркав, і танк, підвівши тупе рило, як черепаха, поповз уперед. У німецьких танкістів очі розширилися від здивування: їхній пошкоджений танк вільно повз по дорозі. Вони дали пов'язати собі руки й мовчки полізли в танк, а із танка виліз весь замуруваний, але задоволений Тарас.

На землі він розгорнув засмальцьовану ганчірку і уважно перелічив якісь блискучі деталі.

— Запас? — спитав командир. — По-хазяйському, хлопче, робиш. Може, знадобиться.

Гриць витріщив очі.

— А чому ти казав — гроші. Хіба це гроші? Це ж гвинтики з трактора.

— То тобі ввижались гроші, — відказав Тарас.

Командир останнім заліз у башту, і танк повернув у бік фронту. Білоголовий Гриць і чорноголовий Тарас довго бігли поруч, аж доки з люка танка не визирнув командир і гукнув на прощання:

— Тримайтеся, хлопці, ще зустрінемось...

Хлопчаки зупинились і жалісно подивилися на себе, потім хутко, не озираючись, побігли в зелені кущі.

— Чекайте,— гукнув командир,— як вас звати?

Але на його голос ніхто вже не відгукнувся.

Уфа, 1942

ПАНИЧІ

ЧАПЛЯ ХОЧЕ ПИТИ

Василь і я ходили вже в четвертий клас, а Микита Дудка ще тільки в третій. Дудкою його прозвали за те, що його батько робив сопілки з липи й продавав на базарі, а Василів — шив чоботи. Коли ми після купання поверталися з ставка, уже звечоріло. В дворах люди вже вправлялися на ніч: чулось, як у дійниці дзюрчить молоко, в садках виднілися вогники під кабицями, біля колодязів бряжчали цеберкамн.

Враз в одному місці почало жевріти небо.

— Диви, що то? — спитав Василь.

— Не знаєш: місяць сходить! — відказав Микита Дудка.

— Хіба там сходить місяць? Місяць сходить за церквою.

Небо все більше червоніло, ніби мінілось.

— Може, то пожар? — сказав я.

— Авжеж, що пожар.

— Пожар, пожар! — закричали ми щосили, горді, що побачили першими.

З кожного двору вибігали люди, дивилися на червоне небо і відгадували, де горить. Чулись голоси:

— Далеко, аж у маєтку.

— Отак узялися за панів: це вже третьому червоного півня підпускають!

— А він тільки вчора почав молотити!

У церкві часто зателенькав дзвін. Стало моторошно, і по спині наче забігали мурашки. З кінця вулиці було видніше, і ми побігли туди. Горіли, мабуть, ожереді соломи або ж хліба, бо над полум'ям літали чорні віхті.

В гурті людей, які теж вийшли за село, бідкалися тільки жінки, а чоловіки навіть піддавали жару:

— Нехай горить. Отак би всіх панів за димом пустити.

— Гадаєш, підпалив хто?

— А то хіба не заслужив, катюга?

Ми теж були вдоволені, що горів маєток. То такий був пан: їде селом, обов'язково задавить або курку, або гуску. А тиждень тому навіть наше поросля затоптав кіньми. І кучер у нього такий же: як тільки побіжимо наввипередки з його кіньми, неодмінно потягне батогом по спині.

— Може, це Григор підпалив? — пошепки каже Микита Дудка.

— Кажуть, він і пана Базилевича спалив, — погоджується Василь.

Але вони не знали, що в той день, як горів тік пана Базилевича, Григор лагодив у нас ворота. Коли я сказав їм про це, Василь почав вигадувати, що революціонери такі — одна нога тут, друга там.

— А ти його сьогодні бачив? — допитувався він.

Сьогодні я справді не бачив Григора, хоч ми з цікавістю стежили за кожним його кроком.

Григор сидів у в'язниці аж три роки за участь у селянському повстанні, коли розбивали панські маєтки в 1902 році, і повернувся в село лише кілька місяців тому. Кажали, що в нього тепер збираються люди й читають заборонені книжки. Йому було років тридцять. Високий, худий і мовчазний. Жив він із старою матір'ю край села в кривобокій хатці. В селі його називали бунтівником. Ми самі хотіли бути такими і раділи, що можна було чимось йому прислужитись.

Збивши куряву, на пожар пробіг на змилених конях становий пристав. За тарантасом пішки трюхав стражник, притримуючи збоку шаблю. За довгі ноги його прозвали Чаплею.

Чапля щодня проходив повз Григорів двір, хоч йому було це й не з руки. Ми здогадувалися, чому він блукає біля Григорового двору, і щойно з'являлася його цибата постать у кінці вулиці, бігли через садки до Григора і під вікном кричали:

— Стражник іде!

Одного разу вбігли навіть у хату. В хаті круг столу сиділо кілька чоловіків із цукроварні, що була в сусідньому селі, і читали вголос якусь газету.

Григор поклав мені на голову свою руку і похитав, як стовпчик:

— Молодці, хлопці! — А потім сказав до людей: — По одному виходьте в садок.

На цей раз стражник зайшов у двір, потім до хати.

Ми причаїлись під вікном за кущами бузку. В хаті залишився вже тільки сам Григор.

Стражник не знав, з чого почати, й переступав з ноги на ногу.

— Чого тобі, Чапля? — спитав Григор глузливо.

— Хотів води напиться, — відказав стражник.

— А хіба на колодязі цеберки нема?

— Я щось не помітив.

— То в тебе так очі поставлені — бачиш не те, що треба. Там і кухоль стоїть.

Стражник аж позеленів від злості.

— Ну, ти ще мені попадешся! — просичав він уже надворі і пішов, навіть не глянувши на колодязь.

На другий день робітники цукроварні застрайкували. А ще через день нашою вулицею погнали кількох робітників, оточених кінними стражниками. Серед них була і одна жінка. Казали — вчителька із сусіднього села. Це було в неділю, тому на колоди зійшлися люди. Тут же був і Григор. Арештовані, побачивши людей, враз заспівали:

Отречемся от старого мира,
Отряхнем его прах с наших ног...

Люди схоплювалися на ноги і здирали з голів шапки, наче проносили перед ними ікону. Ми були захоплені відвагою робітників і заспівали з ними й собі, ловлячи окремі слова:

...ми-ра ...отряхнем...

Уже й на колодах почали шамотіти губами:

...его прах с наших ног...

Стражники занепокоїлись, щоб ще більше людей не збіглося, і закричали:

— Перестаньте співати! Забороняється арештантам... Облиште!

Але арештовані, мабуть навмисне, уповільнили ходу, привітно закивали головами до Григора і заспівали ще голосніше:

Нам не надо златого кумира,
Ненавистен нам царский чертог...

До гурту підбігло ще двоє хлопців — Троша й Ладя. Ми спочатку злякались, але й вони заспівали, навіть голосніше за нас. Тепер ми нікого не боялись, бо Троша

був сином волосного старшини, а Ладя — попів син. За це ми простили їм навіть те, що вони нас ніколи не приймали до свого гурту, називали «голопузими» і проганяли з лавочки біля попових воріт.

Коли робітників погнали далі, чоловіки посмутнішали, а жінки ще довго витирали очі краєчками косинок. Я спитав у Ладі:

— А що вони співали?

Ладя відкопчили губу й зневажливо відказав:

— Теж мені революціонер, а марсельєзи не знає!

Троша й собі пхекнув так само, як пхекав, коли дражнив нас «голопузими». Заклавши руки в кишені, вони пішли по вулиці, заспівавши цю саму пісню, назви якої я зразу не міг запам'ятати.

БАЗІКАЛО

В той же вечір біля сільської управи була сходка. Ми з Василем теж прибігли на майдан. Зійшлося багато людей, навіть з другого села. Всі були чомусь стривожені, говорили сердито і комусь погрожували.

На ганок управи виходили робітники із цукроварні і говорили, що фабрики й заводи треба віддати робітникам, а землю роздати селянам. Виходили говорити і пані селяни. Люди одним піддакували, кричали: «Правильно, правильно!»,— іншим: «Геть до біса, панський підбріхувач!» Потім вийшов на ганок і Григор і почав говорити, що староста тягне руку за куркулів, що піп випитує людей на сповіді й переказує все стаповому приставу, що цар, як павук, ссе кров із бідних, і голосно викрикнув: «Геть царя-кровопивця!» Йому найбільше піддакували селяни, тільки останніх слів злякались і примовкли.

Стражник Чапля увесь час штовхався між людьми, а почувши останні слова, почав продиратися до ганку, але люди навмисне згрудились і не пропускали його, аж доки Григор не скінчив говорити і не пішов у сіпці управи. Коли стражник, нарешті, продерся й собі до сінець, Григора там, мабуть, уже не знайшов, бо вибіг назад лютий, як пес цесний, ще понишпорив очима по натовпу і кудись подався.

— Мабуть, за Григорем побіг,— сказав Василь.

— Григора за те, що кричав «Геть царя!», посадять у тюрму,— кажу я.

— А ми давай випередимо стражника.

— Нехай заховається Григор.

І ми побігли, але ще з вулиці побачили, що на дверях Григорової хати висить на двох кільцях велика колодка. Григор ще не повернувся. Ми вирішили чекати на нього тут же, біля двору, і заходилися гуляти в цурки.

Коли вже від сільської управи почали розходитися люди, до нас прибіг Микита Дудка. Відсапуючись, він ще здалеку крикнув:

— Хлопці, нехай довгонога Чапля шукає дядька Григора хоч сто год і то не знайде!

— А де Григор? — запитали ми в один голос.

— Заховався у Матея Лисого, — уже тихше сказав Микита Дудка.

— Або ти знаєш? — не вірив Василь.

— Складаний ніжик ставлю, коли брешу!

— А Чапля не довідається? Гляди, не ляпни кому-небудь.

— Щоб я ляпнув?

— Знаємо, який ти базікало.

— Який я базікало, — образився Микита Дудка. — Аби ви не розляпали, а з мене хоч жили тягни, не скажу.

Стало вже смеркати, і ми рушили додому. Враз недалеко почувалась та сама пісня, що її співали арештовані робітники з цукроварні:

Отречемся от старого мира...

Ми прислухались.

— Ладя й Троша співають, — сказав Микита Дудка. — Вони вже стали революціонерами, як Григор.

Ми зраділи, що й паничі тепер будуть разом з нами допомагати Григорові, і, коли вони підійшли, дружно підхопили:

Ненавистен нам царский чертог...

А як скінчили, Ладя сказав:

— Ви знаєте, що зараз Троша зробив?

— Що Троша зробив, що? — закрутився Микита Дудка.

— Троша пішов у сільську управу і випустив із холодної Гната Кривого! А то вже не знати який бунтівник!

Гнат Кривий дійсно вчора побив у школі вікна, за що його й посадили до холодної, але казали, що він був п'яний.

— Ми тепер нікого не боїмося,— вихвалявся Ладя.

— І стражника нашого не боїтесь? — дивувався Микита Дудка.

— А що мені Чапля,— пхекав Троша.— До нас сам становий пристав заїздить у гості, а урядник так, мабуть, щодня. Хай би тільки зачепив мене стражник, так тато йому покажуть.

— Ти скажи стражникові, щоб він не ганявся за Григором,— буркнув Василь, який не поспішав приятелювати з паничами.

— Все рівно не знайде,— вихопився Микита Дудка,— хоч би й сто год шукав, не знайде!

— Наче ти знаєш, де він ховається,— сказав Ладя.

— Хоч і знаю, а не скажу. Нізащо не скажу.

— Бо Дудка знає тільки дудніти,— під'юджував і Троша,— ду-ду-ду, брехати буду!

Василь смикнув Микиту Дудку за сорочку, але він уже розпалився, аж почервонів, і одним духом викрикнув:

— Ставлю складаний ніжик, коли брешу! Ви далеко живете, а ми сусіди з Матеєм Лисим, і я бачив...— Потім опам'ятався і вже злякано додав: — Тільки про це нікому не можна казати,

— А ти й не кажи,— Троша зіщулив одне око й підморгнув Ладі.

Ми з Василем затривожились, і, щоб зарадити біді, яка може статись через базікала Микиту, Василь сказав:

— А ви й повірили. Микита такий вигадник, як ота баба Клинина. Справжня відьма, а вигадує, що була колись найвродливіша дівка. Тільки й зна, що бреше.

Микита хотів, мабуть, сперечатись, але я непомітно ущипнув його за руку так, що він аж скривився і нічого не сказав.

— Наче ми не знаємо цієї дудки: «Ду-ду-ду, більш брехати не буду...» — відказали разом Троша й Ладя й зразу ж завели пісню:

Вихри враждебные веют над нами...

Ми й собі замугикали:

...Ра-ра-ра-ра...

Враз біля нас, як з-під землі, виріс стражник Чапля і закричав:

— Ви що тут, мерзотники, співаєте?! Проти царя?

Ми не знали, що це була революційна пісня «Варшав'янка», і неохоче змовкли, тільки Троша все ще вигукував:

В бой роковой мы вступили с врагами...

— Це вони співали, — вказав на нас Ладя.

— Ви за це мені насидитесь у холодній! — кричав Чапля і хотів уже цапнути мене першого, але я встиг відскочити й дременув навтьоки, а за мною побігли Василь і Микита Дудка. Оглянулись ми, коли відбігли вже далеченько, і з жалем помітили, що ні Ладя, ні Троша не встигли втекти. Треба було щось придумати, щоб їх виручити, і ми рушили назад. Тихо підкралися поза тином. Ладя й Троша стояли похнюплені, а стражник щось сердито бубонів. Ми тільки почули: «Не скажете — і вас посадять у холодну». Потім утрюх кудись пішли. Василь почухав потилицю і стусонув Микиту Дудку в спину.

— Ех ти, сорока. Справжня дудка. Ляп-ляп, базікало! Візьмуть і скажуть стражникові про Матея Лисого.

— Я ж не казав, що там Григор, — виправдовувався Микита Дудка. — А хоч би й сказав, так вони нікому не скажуть. Вони вже всі пісні проти царя знають, а ти не знаєш. Значить, вони ще більші революціонери, ніж ти. І Гната Кривого випустили.

— «Випустили, випустили», — перекиривив Василь, — бо Гнат Кривий, кажуть, підглядає за Григором і за нашим учителем.

Суперечку перебив крик хлопчаків, які з паліччям гналися за собакою й кричали:

— Бийте її, бийте, вона скажена!

Вулицею бігла кудлата собака з низько опущеною головою й хвостом. Ми набрали грудок і черепків і собі погналися за собакою. Собака тікала від нас майже через усе село, аж нарешті повернула в темні кущі, куди ми вже побоялися лізти.

Коли йшли назад, Микита Дудка винувато сказав:

— Може, треба попередити дядька Григора?

— Бо паничі слабкі на вторі, — додав Василь.

— Обов'язково треба, — погодились ми й рушили до Матеєвої хати.

Але довго нам не довелося бігти: на півдорозі ми перестріли Григора уже з руками, зв'язаними за спиною. За ним ішов з оголеною шаблею Чапля і ще один стражник. Григор упізнав нас і вигукнув:

— Буде ще й на нашій вулиці свято, хлопці! Ростіть здорові!

За це Чапля штовхнув його кулаком між плечі. Ми стояли розгублені, як сироти на похованні батька, і нічого не відповіли.

Коли вже зникли з очей спини стражників і оголені шаблі, по другий бік вулиці, скрадаючись попід тином, пробігли Троша й Ладя. Помітивши нас, вони розгубилися й зіщулились, як спіймані на шкоді. Василь схопив велику грудку й крізь сльози крикнув:

— Це ви дядька Григора виказали. Я вб'ю вас, як скажених собак! — і шпурнув у них грудкою. Паничі, боязко озираючись, кинулися тікати.

1955

ДОРОГИЙ ПОДАРУНОК

1

Микола з своїми товаришами прибіг у порт і від здивування тільки вигукнув:

— Ого!

На рейді стояв тритрубний броненосець, а попереду, як оса, гостроносий міноносець. Їхні команди повстали проти царського самодержавства, перебили своїх офіцерів і підняли червоний прапор. Освітлений вранішнім сонцем, він палахкотів, як вогнище.

Броненосець «Петемкин» із Одеси простував до східних берегів Чорного моря, щоб підтримати повстання, яке охопило вже всі народи Кавказу, але через нестачу вугілля й харчів мусив повернути до Феодосії поповнити запаси.

Цього вже вистачило, щоб збурити місто, а на додаток ще застрайкували портові робітники, їх підтримала тютюнова фабрика. Навіть службовці деякі не вийшли на роботу. Микола теж не пішов у свою ремісничу школу, бо такого у Феодосії ще не бувало. Ніколи ще й на березі не було стільки людей, як сьогодні. Мабуть, усе населення зійшлося. Тільки переполошені дачники тікали на вокзал.

— І ти поїдеш, Мишко?

Худенький гімназист покрутив головою. Він з хворою матір'ю приїхав тільки тиждень тому. Кімнату найняли у Миколиних батьків.

— У нас у Харкові вже давно бастують.

— От якби дістати револьвер.

— Навіщо?

— Городового б застрелив.

— Наче він один.

Поліцейські в чорних кашкетах з мідними бляхами над блискучими козирками то тут, то там викрикували:

— Не бачили забастовщиків? Розійдись!

Але сьогодні їх ніхто не слухав, а Микола навіть обізвав одного оселедцем. Товариші аж голови втягли в плечі, але поліцай тільки крикнув: «Побалакай мені!» — і побіг далі, ніби не мав часу баритися.

В обідню пору порт оточило військо, яке прибуло з Катеринослава, але люди не розходились. Всім хотілося послухати чи хоч побачити сміливих матросів, які перші у флоті підняли повстання.

На мітингу виступило двоє із броненосця. Микола зразу ж довідався, що один прозивався товаришем Денисом із Одеси, а другий був матрос Матюшенко, який застрелив офіцера, що вбив його друга Вакулинчука. Обидва вони входили в повстанський комітет.

Коли говорив товариш Денис, рослий, з рудою бородою, поліція знову заходила розгаяти людей, але її ніби вітром здуло, як товариш Денис крикнув:

— Папе справнику, революція не потребує ваших послуг. Геть рабські кайдани самодержавства!

Матрос Матюшенко зразу ж почав з вимоги, щоб міська дума постачила ще сьогодні броненосець вугіллям та харчами.

— Не дасте, обстріляємо місто. Ми повстали не заради себе, а за свободу для всіх трудящих! Досить терпіти! Геть тиранів, хай живе свобода!

Таких слів у Феодосії ще ніхто не наслідювався вигукувати голосно. Нащо вже Миколин батько був сміливий, а й той три дні тому читав якусь газету вантажникам, щільно затуливши вікна. Мабуть, заборонену. Шкода, що він пішов на Батум. Може, тепер ту газету прочитав би на весь голос. Адже матроси кричали: «Геть тиранів!»

Потім говорив ще Мангубі, голова міської думи, що все потрібне буде постачено на броненосець.

Миколі теж хотілось чимсь допомогти повсталим матросам, але він не знав чим. Гімназист і собі захопився цією думкою.

— Може, яблук та груш їм передати?

— Навіщо передавати, я візьму дядьків човен і пове-
земо!

— Ходім зараз накупимо!

— Знайшов багача. В садку зірву.

— У вашому садку ще зелені, у мене гроші є.

За яблуками далеко не треба бігти, торговки тут же були, на пристані, але у гімназиста вистачило грошей тільки на три десятки.

— А матросів, мабуть, триста або й більше буде. Тільки роздражнимо.

— Може, насіння купити?

Микола нічого не відказав і пішов на набережню. Враз його очі прояснились.

— А ти знаєш що?.. Оце на всіх вистачить!

— Що ти придумав?

— Так і скажу тобі. Це знаєш, яка таємниця? За неї можуть батька мого посадити в тюрму.

— А я ж нікому не скажу. Хочеш — перехрещусь?

— А то ти так не хрестися? — Він озирнувся й гукнув до своїх ремісників: — Грицю, Лаврін, сюди! Слухайте, щоб у школу ні ногою. Будемо бастувати, а ввечері заходьте до мене і весла захопіть. Тільки обов'язково. Я щось таке надумав, що вам і не приснилось!

— Ну, чому ти не можеш сказати? — уже канючив гімназист. — Хочеш — поклянусь!

— Ех ти, гімназія, — покругив головою Микола, — от їм теж, мабуть, цікаво, а не питають, доки сам не скажу.

— Ладно, — образився пристиджений гімназист. — Гадаєш, так уже й цікаво, що ти там надумав. Теж мені геній!

Хлопці презирнулись і тільки посміхнулись йому в спину.

— І вам скажу тільки тоді, як сядемо в човен.

2

Микола жив у протилежному кінці міста. Те, що він надумав, видавалось йому вже надзвичайно цікавим, і він, щоб скоріше дістатися додому, не йшов, а біг. Ви-

явилось, поспішав задаремно: кімната була замкнена. Мати, мабуть, не дочекавшись його на обід, теж пішла в порт. Микола сів на ганку й почав обдумувати, як краще зробити. Найбільше він боявся, щоб не розгнівався батько, а в старого боцмана рука була важка. Але ж можна так зробити, що батько й знати не буде. Тільки де він заховав ту газету?

Повернувся вже й гімназист, а матері все не було.

— Мишко, не бачив моєї матері? — спитав Микола.

Гімназист буркнув: «Не бачив», але далі не витримав:

— От ти боїшся мені довіритись, а я тобі теж хотів щось розказати.

— Все одно зараз не скажу.

— А коли? — зрадів уже гімназист.

— Як мати прийдуть.

— Так вона он у сусідів.

Микола не став чекати, а побіг сам за ключем. Вскочивши в хату, він зразу кинувся до шухляди в комоді, куди батько складав свої речі. Бляшанка з тютюном, бляшанка з гачками на рибу, розрахункова книжка, членський квиток профспілки, книжка «В чому моя віра» Л. Толстого, «Крок вперед, два кроки назад» — прізвисьце автора було відірване, кілька номерів газети «Утро». Все це було не те, чого шукав Микола.

Він уже перетрусив усе, що тільки було в хаті, але загадкової газети знайти не міг. Мати теж нічого не могла сказати.

— Може, батько в неї оселедця загорнув. Чого це тобі так приспичило? Позавтра повернеться й скаже.

Микола побачив у вікно Гриця й Лавріша з веслами і вже сердито буркнув:

— Вам що революція, що квашена капуста — однаково.

— Наробите ви з батьком ліворудій, як не дам капустин. Куди ото надумали? Ще голови там попровалюють!

Микола вийшов на ганок. Хлопці вже стояли в дворі.

— Нема, не знайшов!

Гімназист теж вийшов із своєї кімнати.

— Прийшла мати?

— Наші матері тільки капусту знають. Та й пізно вже. Е, шкода! Що там чути, хлопці?

— Кажуть, дума вже не хоче давати вугілля.

— Самі візьмуть!

— Уже й гармати навели на місто.

— Раз стрельнуть — Мапгубі сам попросить.

На броненосці спалахнуло світло. Він тепер був схожий на казкову ялинку, яка ніби виринула з води, і від цього здавалось, що й люди на броненосці перебувають якісь незвичайні. Тепер Миколі захотілось ще дужче стати їм чимсь у пригоді, самому бути таким же.

— Піду ще шукати!

Хлопці з веслами потягли назад. Гімназист сказав:

— Може, я тобі допоможу?

— Не приставай, оце найкраща буде допомога.

За цим разом Микола знайшов за шафою клапоть газети «Искра». З такою назвою він не бачив у батька газет, але вона була ще за 1904 рік і вже пожовкла. Микола заспокоївся на тому, що коли дума не дасть «Потемкину» вугілля, він поїде на броненосець і скаже, що біля хвильерізу стоїть повна баржа його, нехай заберуть. З цим і заснув.

3

Вранці Микола, щойно прокинувся, зразу підбіг до вікна, але від дощу шибки спітніли. Він вибіг надвір: броненосець все ще стояв на рейді, але крізь сріблястий туман видно було тільки його контури. По вулиці бігли стривожені люди.

— В чім справа? — гукнув Микола.

— А ти не знаєш, он почитай! — відказав знайомий крамар з клунком за плечима.

На паркані біліла об'ява. Микола перебіг вулицю й похапцем прочитав: «Виконати вимоги повстанців-матросів немає змоги, а тому, з огляду на їхню погрозу, радиться населенню до рашку вибратися в гори...»

Гаятись не можна було. Він забіг до хати, щоб попередити матір.

Вона вислухала спокійно і відказала:

— По нас їм нема чого стріляти, самі часом сидимо в неопленій хаті. — І стала хреститись до образів: — На тя уповаєм, мати божа...

Микола машинально глянув на потемнілий образ богородиці, до якої не раз він бив і сам поклони, і помітив, що її обличчя чомусь перекривилось. Наче стримувало гірку усмішку. Від здогадки він і сам посміхнувся. За іконою була газета. Він пізнав її по вигляду. Почав пробігати очима: «Le prolétaire. Пролетарій. № 1. Женева 27 (14)

мая 1905 года. Центральный Органъ Россійской Соціально-демократической Рабочей Партіи».

— Он яка це газета! Зрозуміло, чому так радів батько читаючи. Значить, він у мене неабиякий батько!

На першій сторінці було видрукувано: «Извѣщеніе о III-емъ съѣздѣ Россійской Соціально-демократической Рабочей Партіи» і «Главнѣйшія резолюціи». Деякі рядки були підкреслені олівцем. Микола не став чекати на Гриця й Лавріна, а, вкинувши газету за пазуху, вирішив бігти їм назустріч. На ганку стояв заспаний гімназист.

— Ну, Мишко, в гори чи хочеш з нами на броненосець?

Гімназист, навіть не попередивши матір, побіг за Миколою. Хлопців вони перестріли на півдорозі. По вулицях пішки і в екіпажах бігли обивателі за місто, в сквері виднілись військові намети з червоними хрестами, стояли осідлані коні, на перехрестях вулиць ходили військові патрулі, до пристані скакали кінні стражники.

Хлопці, коли вже вигребли в море, тільки тоді помітили, що міноносець і катер підійшли до берега, де стояли баржі.

— Самі знайшли вугілля! — сказав Микола розчаровано. — Нічого, гадаю, що мій подарунок буде теж не поганий. Ось дивіться, — він витяг з-за пазухи газету. — Закордонна. Останні партійні новини. В Лондоні відбувся Третій з'їзд робітничої партії. А який може бути революціонер, коли не знає, що там ухвалили, а тут про все ясно говориться.

В цей час на березі почувалась стрілянина, і навіть до човна долетіли розпачливі крики. Кілька чоловік уже пливли в море, а по них стріляли солдати, які вибігли на берег із-за амбарів. Із броненосця теж долетів крик, довгі гармати заворушилися і вставилися на місто. Враз червоний прапор, як язик полум'я, згас, а на його місці заплоскався білий.

— Наляж, хлопці, на весла! — крикнув Микола. — На палубі якась заворушка.

Гімназист зблід і зарепетував:

— Назад, назад!

— Сиди мовчки!

— Тоді висадить мене! Я не хочу...

— Налягай, налягай на весла. Міноносець і катер повертаються назад.

Нарешті вони підійшли до трапа.

— Ходімо зі мною, Грицю!

— А вам чого? — сердито спитав вартовий.

— Товарища Матюшенка. Важлива справа. Відомості із закордону, — відказав Микола.

Вартовий при слові «із закордону» підняв брови, потім глянув нагору.

— Карабаєв, знайди матроса першої статті Гречаного. А Матюшенко, хлопці, пішов на берег по вугілля, а їх, бач, як зустріли катюги.

— Я знаю, де баржа з вугіллям, — сказав Микола.

— Тепер уже не вугілля, а революцію ділять, — і вартовий сердито кивнув у бік палуби.

— Давай їх сюди! — почувлось із палуби.

Матрос Гречаний був чимсь розлючений, за його спиною пробігали такі ж розлючені й інші матроси з гвинтівками в руках. Усі щось кричали.

— Чого вам?

Гриць позадкував до трапу, Миколі теж відібрало мову, і він мовчки тицьнув Гречаному газету.

— Що це? — Гречаний тільки розгорнув газету, як брови його високо піднялися над здивованими очима. — Повідомлення про Третій з'їзд? Резолюція? Так це ж скарб... Товариші! — крикнув він уже до матросів. — Сюди! — І став хутко пробігати очима підкреслені рядки. — А-а, так от у чім справа, чого нашим меншовикам захотілось перемир'я з буржуями. Ви чуєте, товариші, меншовики бойкотували Третій з'їзд! До біса меншовиків! Ось резолюція, ми повинні збройною силою допомагати повстанцям Кавказу. Геть білий, даєш червоний прапор!

Один матрос підніс гвинтівку й вистрілив у білий прапор, інші побігли до щогли. Там зняли крик, зчинилась бійка.

— Ідть собі, хлопці, — сказав Гречаний, блимаючи злими очима на матросів, що, мабуть, стояли за перемир'я.

— А газету? — сказав несміливо Микола.

— За цю газету тобі голову знімуть, а з нею ми самі зніmemo! Ідть!

Білий прапор, як підстрелений птах, упав на палубу, а на гафелі¹ знову замайорів червоний.

Човен відчалив саме, коли підійшов до броненосця міноносець і катер. З палуб чувся стогін поранених матро-

¹ Гафелі — брус, похило укріплений у верхній частині щогли корабля.

сів. На броненосці знову з'явся крик, і довгошії гармати знову заворушилися.

Хлопці в човні налягли на весла. Микола з тривогою поглядав на гафель, але червоний прапор продовжував гордо майорити над броненосцем.

БІЛЕНЬКИЙ ФАРТУШОК

Окопи проходили через горб, який спускався до зелених луків. Такі ж ямки було видно і по другий бік річки. Солдати, що лежали на вгороді, називалися червоні, а навпроти були білі. Час від часу вони стріляли, і повз хату, в якій жила білява Явдошка з своєю мамою, пролітали кулі. Вони дзижчали, наче справжні бджоли.

Одна влучила в шибку й зробила дірочку.

— Батькові в лоб своєму, — сказала Явдощина мама сердито.

— Це наші стріляють? — спитала Явдошка.

— Чого б це вони стріляли по своїх? Денікінці стріляють.

— Чому стріляють?

— Мабуть, царя свого шкода.

— А чого їм шкода?

— Що люди скинули його, душогуба, з престолу.

— І татко мій скидав царя?

— Може, й татко скидав. На фронті солдати теж збурилися проти царя, щоб народ сам собі правив. З того й поділилися: пани за царя, за свою владу, народ за свою, і давай чубаритись, воювати.

У цей час десь на вгороді розлігся вибух, аж здригнулася земля, а розбита шибка дзенькнула і брязнула на долівку.

Явдошка зробила великі очі й глянула на матір. Мати схопилася за серце й посірілими губами зашепотіла:

— Ляж, ляж на долівку! — сама знеможено опустилася на лаву. — Дай води!

Явдошка вибігла з кухлем у сіни, де стояла діжка з водою.

У розчинені двері було видно, як на подвір'я падали скалки від снарядів. Вони гупали, як груші, і там здіймався тоненький пилоч.

Із горбоду йшов якийсь чоловік. Він був у старій шинелі без хлястика, на зім'ятому кашкеті жовтіла зірка. На одному плечі в нього висіла гвинтівка, з другого звисав пошматований рукав, і по ньому стікала кров.

Солдат був худий, високий і заріс давно не голеною бородою. Побачивши Явдошку, він повернув до сіней.

— Дай, дитино, водички напитись,— сказав він побілілими губами,— все пересохло в роті.

Явдошка не зводила очей з його розпанаханого рукава.

— Ой, як кров біжить,— проказала вона, а сама аж зсудомилась.— Рука тільки на чуточці держиться.

Солдат сам набрав у кухоль води і випив її до дна.

— Від того, мабуть, і в очах мені темніє, дочко. Аби можна було кров зупинити, так нічим.

— Ой дядю, як дзюрчить. А як зупинити?

— Ти ще мала, дочечко, а де твоя мама?

— Мама зрушила серце, вона боїться війни, а я не боюсь, я вам перев'яжу руку, вона й перестане.

Солдат дивився на Явдошку ласкаво, наче хотів погладити її по голівці, тільки здоровою рукою треба було підтримувати гвинтівку.

Явдошка зиркнула по кутках сіней, але нічого не побачила, що б годилося для перев'язки; тоді вона зняла з себе біленький фартушок з вишитими півниками вниз у почала обмотувати ним закривавлене плече.

Щоб їй зручніше було, солдат трохи нагнувся, а сам все дивився й дивився на дівчинку, аж доки в очах йому показалися сльози.

— Як тебе звати, дочечко?

— Явдошка, а маму — Онипка.

— Явдошка! От спасибі тобі, Явдошко, зразу полегшало. Наче з своєю Галочкою побалакав.

Гвинтівка зсунулась на край плеча, і солдат так скривився, що аж застогнав.

— Покиньте її, дядю! — замахала руками Явдошка.— Вопа важка.

— Не можна, дочечко, над нею трудилися люди. У ній сила велика... Ти її перевісь на друге плече.

Явдошка аж почервопіла від натуги, доки переклала гвинтівку на друге плече.

Солдат звівся й пішов на вулицю. Плечі йому опустились, а ногами ледь пересував.

Явдошці було й шкода дяді, і радісно, що йому стало легше, як перев'язала рану, і вона аж підстрибнула.

Із хати вийшла мати:

— З ким ти балакала, доню? І тобі не страшно?

Явдошка вказала на солдата, який виходив уже на вулицю:

— Тому дяді відбило руку. Він води просив.

Від цих слів мати знову схопилася за серце.

— Отак десь, може, й батько наш... А де ж ти поділа фартушок?

Явдошка враз ніби згасла, похнюпилася, потім скривилася і заплакала.

— Мабуть, замазала фартушок? То відпереться, доню, не плач.

Але Явдошка заплакала ще дужче:

— Я, щоб зцілити руку дяді... Я більше не буду, не бийте...

Мати заплакала й собі, але рука не перестала гладити дочку по білявій голівці.

Київ, 1957

БРУС

Минуло вже багато років, як загинув Брус, а про нього все ще згадують.

— Розумний був пес, — каже господар.

— І для дітей забавний, — додає господиня. — Злізе яке на спину й катається.

— Що там катається, малого Сашка від смерті врятував.

— Атож, полізло, дурне, до корита, а свині в нас дикі, були б з'їли, та Брус відігнав, хоч і сам потім довго на трох стрибав.

— Справжній ярчук. Я його в полі знайшов. Дивлюсь: лазять двоє біля дороги. Подивився їм в роти, а в одного піднебіння все чорне: такі й вовків не бояться. І взяв. А виріс такий непоказний, тільки що кудлатий. У сусіда теж були собаки. Одного літа стали ми примічати убуток курчат. Наче й рябця не видно, а що не день, то й не вистачає курчати. І ніяких слідів. Спустили Бруса з цепу, — може, він швидше викрис злодія. І викрив. Яюсь чуємо на вгороді гвалт — собаки гризуться. Побігли діти, аж воно

Брус колошматить сусідового Рябка, а від Рябка з писком тікає курча і вже волочить одно крильце. Перестали ми саджати на цей Бруса — і курчата перестали зникати. Але Рябко мало того, що був шкідливий, так ще й мстивий пес. Ну, що ж, не стало Бруса: і його розірвали вовки!

І я почув від господаря цікаву історію.

На хуторі було тільки п'ять дворів. Хати стояли одна від одної далеко, коли щось би трапилось, то й не почують сусіди, тому кожен господар тримав якомога більше собак. Собаки оберігали садиби не тільки від злодіїв, а й від вовків, які зграями нападали на хутір. Щоб собаки не заважали, вовки душили їх ще більше, ніж овець. Не могли осилити тільки Бруса, а одинак і поготів не насмілювався потикатися на подвір'я.

Якось улітку з хати потягло смаженим, двері були розчинені, і Брус зайшов до сіней. В хаті обідали. Брус поклав морду на передні лапи і вступив чорні очі в господаря. Саме в цей час на подвір'ї з'явився вовк. Брус був настільки здивований, що тільки звів голову й застиг. Шерсть на спині йому паїжачилась і стала, мов щетина на дикому кабані. Вовк оббіг хату і знову показався перед дверима, Брус завищав, ударив кігтями об долівку, аж курява зпялась, і кинувся у двері.

Хазяїн бачив, як Брус вистрибнув із сіней, але не звернув уваги — подумав, певне, кури почали гребтися в квітнику, — і продовжував обідати.

«І ніхто не казав, а розумів, що шкоду роблять!»

І в цей час почув, як завив Брус, що аж мороз пішов поза шкірою. Такого ще не було. Хазяїн кинув на стіл ложку, вихопив макогін із макітри й вибіг надвір.

Брус знову завив. Коли він вистрибнув із сіней, вовк кинувся тікати повз клуню в поле, Брус подався за ним, а із-за клуні вистрибнув ще один вовк. Проте він побоявся нападати на Бруса, а став забігати ззаду. Передній вовк теж почав кружляти: і до себе не підпускає, і в поле заступає дорогу.

Брус побачив, що двох вовків сам не осилить, і кинувся назад до двору, але тут другий вовк заступив йому дорогу. Брус зрозумів, що потрапив у пастку, і голосно завив. Він був певен, що на допомогу йому прибіжить хазяїн, але вовки не стануть чекати, і вирішив тікати до сусідів через перелаз, за яким гавкав ненависний йому Рябко і ще двох собак. Обидва вовки і собі повернули до перелазу. І не наближались, і не віддалялись.

Хазяїн побачив вовків, тільки коли вибіг за клюну, вони ніби йшли наперегоні з Брусом і ніякої уваги не звертали ні на його крик, ні на макогін, бо бачили, що йому їх не наздогнати. Не боялися вони чомусь і сусідових собак, а в Бруса тепер була єдина надія на них: нехай би вони втрюх хоч одного затримали, він ураз тоді розправився б з другим, а після і їм би поміг, нехай би хоч вуха показали з-за перелазу, але сусідові собаки все ще гавкали собі десь аж на подвір'ї. Мабуть, із страху позалазили під комори й потерпають.

В цей час Брус почув хазяїнів крик: «Рви їх, шматуй їх... Ось я їх!..» Брус на мить зупинився й озирнувся: до перелазу було ще далеко, до хазяїна ближче, але вовки в ту ж мить збагнули його намір і перехрестили йому стежку. Тепер єдиний був порятунок у тому, щоб першим добутися на перелаз і встигнути перехопитись, щоб вовки не вчепилися йому зубами в ріпицю, як робив він це сам не раз, ганяючи вовків. Від лютого болю в хвості вони ставали нездатними оборонятись.

Брус мчав із останніх сил, хоч вовки й не намагалися його випередити. Перед самим тином він загрозливо загарчав на обидва боки й стрибнув через перелаз. Тепер Брус побачив і сусідових собак: двоє із здібленою шерстю рвали кігтями землю біля самої хати, а Рябка навіть і там не видно було — десь гарчав аж у дворі.

Брусові залишалося поклатись тільки на себе. Віп мусить зразу ж зайняти оборону на перелазі, а тим часом наспів хазяїн з макогомом. Тоді вовки будуть пам'ятати і цей сонячний день, і зелений моріжок з гусячим пухом. Може, це їхня робота? Ну то він їм зараз віддячить, а Рябкові теж не забуде його підлоти. І в цей час щось шорстко підбило його під передні лапи. Брус напруг останні сили, щоб не заорати носом, бо тоді вовки змогли б насісти його, як з-під перелазу вистрибнув третій вовк і вгризся гострими зубами йому в горло.

Брус ще встиг побачити, як над перелазом показалися вуха останніх двох вовків, навіть почув переможний крик хазяїна, зрадлого, що Брус устиг взяти перелаз, але яскраве сонце почало вже йому жовтіти, потім чорніти і зовсім почорніло. Більше вже нічого він не бачив і не чув.

ЧАРІВНЕ РАДІО

До кімнати, в якій жив малий Толя з мамою, протягли дрiт, до дроту причепили тарiлку з чорного паперу i повiсили її на стiнi. Тарiлка враз заговорила, потiм заспiвала, як жива. Толя стояв серед кiмнати з широко вiдкритими очима i навiть палець перестав смоктати.

— Це патефон такий, мамо? — спитав вiн.

— Нi, синочку, не патефон, — сказала мама. — Це таке радiо, що само говорить.

— А менi можна говорити?

— Нащо тобi говорити?

— А Вася почує, як я буду спiвати?

— Може, й почує, бо вiн он пiд вiкнами бiгає, а по радiо балакають з тими, хто далеко.

— Аж на вiйни?

В цей час зайшов листоноша i подав жiнцi листа.

— Це вiд татка, еге, мамо? — спитав Толя.

— Нi, синку, — зажурено сказала мама, — мабуть, нема вже на свiтi твого татка.

— А нам тiтця в дитячому садочку розказувала: дядi воєннi зайшли в Берлiн бити нiмцiв, i мiй татко зайшов.

— I бiльше не писав уже.

— Не журiться, — сказав листоноша, — я всiм радiсть приношу, то й вам принесу.

— А менi самокат принесiть, — сказав Толя.

Листоноша дав хлопчиковi цукерку й пiшов. За ним вишла з хати i мама, а Толi сказала:

— Гляди менi, не чiпай радiо, а я пiду дровець принесу.

Коли мама повернулася назад, вона почула, що в кiмнатi хтось розмовляє. Тихенько вiдчинила дверi i побачила тiльки одного Толю. Вiн злiз на стiлець i дрiбно говорив у чорну тарiлку на стiнi:

— Татку, слухай, татку, Васян татко вже прийшов i медаль привiс... I слухай, татку, i Колин татко вже прийшов, а ти ще не прийшов, ти прийдеш? Нам тiтця в дитячому садочку розказувала — дядi воєннi зайшли в Берлiн бити нiмцiв. Ти розкажеш про Берлiн?.. А в нас iз стелi течить водичка...

До квартири зайшов якийсь вiйськовий у золотих погонах. Мама, як побачила його, зблiдла, потiм засмiялася i почала цiлувати. Потiм приклала палець до губ, i вони

навшпиньки підійшли до дверей. Толя все ще говорив у чорну тарілку:

— Я сковзався, а мама прийшла і загнала в хату. Татку, слухай, татку, ти будеш сковзатися зі мною, як прийдеш? Само їде аж далеко-далеко.

Військовий переступив поріг і голосно сказав:

— Буду, синку, сковзатися аж далеко-далеко.

Толя обернувся, насупився і почав мовчки смоктати палець.

— З ким ти розмовляв, синку? — спитала мама.

— З татком розмовляв.

— Ось твій татко!

Толя вийняв із рота палець.

— Ви почули радіо, еге?

Татко схопив на руки хлопчика й поцілував.

— Мій любий синочку, батьки, де б не були, скрізь почувуть своїх діток!

Толя поліз руками під шинелю:

— А медалі у вас є?

— Аж п'ять!

— Ми повісимо медалі на ялинку і будемо салют стріляти.

— Гаразд, синку, так і зробимо!

1960

РОЗБИТІ НОЧВИ

Школярам загадали збирати брухт. Ланки тут же вирішили змагатися, хто більше назбирає старого заліза.

Мишко й Гришко заклалися з Сашею й Наташею — з школярками їхнього ж класу. А щоб виграти першість, вирішили не кидатися на дріб'язок, а шукати, що важче і що більше.

Вранці вони побачили на вулиці, біля прокопаних канав, чорні труби, взяли по одній і віднесли в школу.

— Вважай, уже половину норми виконали, — каже Мишко.

— А я набачив у нашому дворі ще ночви, — похвалився Гришко.

— Може, вони ще нові?

— Уже розбиті!

У дворі, під стіною, справді стояли ночви і справді були погнуті. Хлопці й ночви понесли до школи.

По дорозі вони наздогнали Сашу й Наташу, які везли на санчатах залізний брухт. Його було мало і взагалі якийсь непоказний: шматки іржавого дроту, побиті конфорки, погнута бляха.

— Де ви назбирали такого барахла? — спитав згорда Мишко.

— У номері шістдесят восьмому.

Хлопці презирнулись.

— А почов і не примітили?

— Ми брали, що двірник дав.

— Тоді ви й за тиждень не виконасте норми, а ми вже павіть перевиконали.

Тут їх наздогнав робітник у замазаних глиною штанях.

— Це ви, хлопці, наші труби забрали?

Мишко й Гришко похнюпились:

— Хіба ми для себе?

— Ми на утиль.

— Новенькі труби?

— Адже їх ніхто не доглядав.

— Зараз же принесіть труби назад! Вам що в школі паказували? Збирати брухт, щоб з нього робити нові труби, а ви з нових труб робите брухт. Таких винахідників у нас називають хапугами!

Усе це було б не так образливо, коли б не чули дівчата.

— Ну, чого ви баньки витріщили? — не стерпів Мишко.

— Хочемо надивитися на передовиків змагання, — розсміялися разом Саша й Наташа.

Хлопці віднесли назад труби, видихнули на всі груди повітря й сказали:

— Байдуже, у нас самі ночви потягнуть усю норму, а дівчата нехай собі визбирають цвяшки. Вони й до кінця року не назбирають до норми.

— А все я. Я перший побачив ночви! — похвастався Гришко. — Я побачив, що вони розбиті.

Мишко пхекнув і відкопав трубу.

— Побачити не важко, важко захопити попереду інших, а це я зробив, а не ти.

— Ні, я!

— Ні, я!

— Ти б нічого не зробив...

— «Нічого не зробив», — перекинув його Мишко. — То ти б нічого не зробив, задавака!

— Я — задавака? — посунувся на нього з кулаками Гришко. — А ти — знаєш хто?

Почути, хто ж він є, Мишко так і не встиг, бо саме в цей час до них підійшла жінка з їхнього двору. За нею бігла юрба дітей і тикала пальцями:

— Ось вони, ось! Це вони взяли, ми бачили. Ми в ховачка тоді гралися, а вони взяли й понесли.

— Ночви мої ви забрали? — грізно спитала жінка. — Тільки відвернулася на годинку, ночви вже як корова язиком злизала.

Мишко сердито зиркнув на Гришка:

— То він. Каже: ночви розбиті!

— А взяв ти.

— Ні, ти!

— От і ні, бо ти.

— Мені байдуже, хто перший, хто другий, кажіть, куди ви поділи мої ночви?

— Ми на брухт віднесли.

— В школу.

— Цілісінькі ночви! А чого ж ти, Гришко, в своїй матері не взяв?

Хлопець не зрозумів іронії і простодушно відказав:

— Нам і цих уже вистачить до норми.

— Ми всіх випередили, — хвастливо додав Мишко.

— Я вас випереджу. Щоб мені зараз були ночви! Ич, які швидкі, пема, щоб пошукати, так хапають, що зверху. Я і в школу заявлю, як не повернете.

Цього пайбільше боялися хлопці й вирішили зразу ж бігти назад, але мати покликкала Гришка обідати, тому до школи вони потрапили тільки надвечір.

Прибігли, глянули й остовпіли: ніякого брухту на шкільному дворі вже не було. Двірничка в білому фартусі навіть сміття вже замела.

— А де... ночви? — несміливо запитав Гришко.

— Які ночви? — не розуміючи його, перепитала двірничка.

— Наші ночви, брухт! — уже злякано викрикнув Мишко.

— А, старе залізо? Спасибі їм, забрали зразу. Або ж на завод, або ж на станцію повезли.

Хлопці опустили голови. З опущеними головами вони поверталися й додому. На вулиці їх наздогнали Саша й Наташа.

— А у вас скільки? — защебетали вони. — Більше, ніж у нас?

Хлопці мовчали.

— Все одно у нас більше! — крикнула Саша.

— Учителька казала, ми перші! — додала Наташа, обганяючи хлопців.

Не дочекавшись своїх почов, жінка з двору пішла скаржитися Гришківій матері:

— Коли б я мала за що придбати нові ночви, — бідкалася вона, — хіба б я стала вас турбувати?

У Гришківій матері були червоні очі, певне, вона перед цим плакала. Чути було схлипування і з другої кімнати. Плакав, мабуть, Гришко. Вона обернулася до дверей і сердито крикнула:

— Перестань! Тільки сором за тебе ковтаю. — А до жінки з двору сказала: — Коли так трапилося, беріть мої почви.

Жінка глянула на почви, ніби памороззю вкриті, й почервоніла:

— Вони ж ще новенькі.

— А в мене інших нема.

— То й не треба. Мої були вже старенькі, погнуті. Ну, й не па смітник же викинули, а здали на діло. Шкода тільки, що тепер ні в чім буде прати білизну.

— Коли хочете, я вам позичатиму свої.

— От за це спасибі, — сказала жінка з двору, милуючися новенькими ночвами. — А на Гришка не дуже гнівайтесь: виросте — порозумнішає!

1960

СМЕРТЬ ПІОНЕРКИ

— Тату, а хіба не можна мене вилікувати?

Дівчинка з руками, як сірнички, лежала горілиць на ліжку і незмигто дивилася великими синіми очима в стелю. — Я ще хочу жити. — Тоненькі посірілі губи ледь ворухнулись. — А якби була жива мама, вона б вилікувала?

Батько не витримав і голосно схлипнув. З горя він аж почорнів: умирала вдина його дочечка Леся, яка вже переїшла в четвертий клас. Треба ж було трапитися такому.

Копав він криницю перед хатою. В обідню пору прибїгла із школи його Леся і ще від хвїртки загукала:

— А я сьогодні дві п'ятїрки принесла! Де ви, тату?

— Я тут! — відгукнувся він із ями й присїв, щоб довше шукала.

Леся справді не могла його знайти, аж доки він не виліз.

— Близько не підходь до ями, а то ще впадеш,— попередив він дочку.

Але Лесї кортіло побачити дно, вона стала на гребїнь викиданої глини і нахилилася над ямою. Глина під її ногами розсунулась, дівчинка втратила рівновагу й скотилася в яму. Криниця була ще не глибока, і Леся тільки набила собі гулю на лобі.

Гуля не проходила, навіть гірше — невдовзі Леся почала втрачати слух, потім зір, а потім і зовсім злягла в ліжку.

Лікарі визнали, що дівчинці прикипулася невилгойна хвороба, і вона була вже в такому стані, що їй операція не може допомогти.

У вільний від роботи час батько читав їй казки. Спочатку вона слухала уважно, а потім і до казок стала байдужа. Тільки з подругами оживала.

Цього разу прийшло їх багато, поставали біля ліжка й злякано дивляться: їхня подружка вже стала зовсім не подібна на себе — скроні запали, боки видуло, а колись сині очі вже помутніли.

— Хто це? — прошепотїла вона наче глиняними губами.

— Це ми, Лесю, ми — Валя, Мотя, Рива, Оля Донець, Маша Рибка. Прийшли тебе провідати, не впізнаєш?

— Ви із школи?

— Еге, із твого класу. Забула?

Найменша сказала:

— Ми вже вирішили, щоб прийти всім класом на твої похорони.

— Хїба я умру?

Дівчатка розгублено дивилися одна на одну, і всі разом засмикали меншу. Леся продовжувала незмигнуто дивитися в стелю. На вікні пурхав метелик і бився об шибку, дзижчала муха, а за вікном буяла весна: світило сонце, зеленїли дерева, літали ластівки.

— Ідїть... Мені краще самїй.

Коли дівчатка мовчки повернули вже до дверей, вона додала:

— Поховайте мене в шкільній формі. І щоб піонерський галстук.

Дівчатка хутко вийшли за двері, щоб Леся не почула їхнього плачу.

1960

ОДИНИЦЯ

Андрійко бавився малим кошеням, яке спритно ловило іграшкову мишку. На столі задеренчав телефон. Батько зняв трубку з вилок. Мати теж почула й гукнула:

— Коли питатимуть мене, скажи — нема дома!

В телефонній трубці щось зашамотіло, батько послушав і сказав:

— Немає дома!

— Мама в другій кімнаті! — сказав Андрійко.— Ти думав, її дома немає, а вона дома.

Але батько вже поклав трубку, подивився на хлопчика через окуляри й чомусь почервонів.

Андрійко, мабуть, подумав, що це вони так граються з мамою, і, коли няня покликала його їсти, теж гукнув:

— Мене немає дома!

Няня знову кличе, а він свої:

— Мене немає дома! — і не йде.

Прийшла в кімнату мама:

— Ти що ж брешеш? Сором брехати. Ступай їсти, доки я тебе не нашльопала!

Андрійко почув слово «брехати» вперше, але запам'ятав назавжди, бо коли його батько знову почав говорити по телефону, він спитав:

— Ви будете брехати?

Мати розгнівалася і хотіла дати йому потиличника, щоб не говорив так на тата, але тато поклав назад трубку телефону, зачинився в мамою в кабінеті і довго про щось говорив з нею, потім покликав і Андрійка.

— Слухай, синку,— сказав батько й поклав йому теплу руку на голову.— Слухай і назавжди запам'ятай — брехати не можна. Ніколи, ніколи не бреш! Говори тільки правду, хоч би тебе й різали, а ти правду кажи, отоді ти будеш справжній комуніст. Як Ленін! Такого і в космос пошлють, і на Марс.

— А на Венеру?

— І на Венеру.

— І по телефону не можна брехати?

— І по телефону не можна.

Тато зиркнув на маму, знову почервонів і додав:

— То ми з мамою трохи схибили, але більше не будемо.

З того часу Андрійко говорив тільки правду, навіть кошенияткові:

— Ти гадаєш, що це миша? Ні, це я з козушка відірвав шматочок хутра.

Кošеня і слухало, і старанно вмивалося лапкою, але тільки Андрійко смикнув за ниточку, воно в ту ж мить зцапало пазурами шматочок хутра.

Коли Андрійко підріс ще трохи, його віддали в школу. Батько сказав:

— Не запускай уроків, задали — зразу вивчи, тоді легко буде вчитися. Та гляди ні в кого не списуй і не надійся на підказку. З таких виростають бовдури. Їм не те що на космічних кораблях, а й на «кукурудзяниках» не дадуть лігати.

— А в мене сьогодні списував Іван Потороча.

— Що ж він списував?

— Ми палички писали, а він заглядав до мене в зошит. Я закрити рукою.

— То ти перестарався, хлопче. Всім же вчителька на дошці показувала, як писати палички.

Учителька полюбила Андрійка: він завжди знав уроки і ніколи не брехав. За це вона ставила йому п'ятірки.

Ще ні одного разу не мав менше.

І так було аж до кінця року. Учителька раділа: коли не зірветься, її клас може вийти на перше місце по успішності. На останньому уроці вона вирішила викликати тільки таких учнів, які завжди відповідали на «відмінно». І хоч Андрійко нещодавно відповідав, вона знову викликала його:

— Андрійко Дух, прочитай нам заданий вірш!

Андрійко зніяковів, навіть приблід, бо заданий вірш він устиг прочитати тільки один раз, та й то вже в класі. Він би вивчив, коли б напередодні мама не справляла свій день народження. Було повно гостей, і його теж причепурили, навіть побризкали одеколоном і посадили разом з гостями за великий стіл. Потім поставили програвач, відсунули до стіни стіл і почали танцювати, а до другої

кімнати виходили палити цигарки, хоч Андрійкові вже хотілося спати.

— Ну, читай! — каже вчителька.

— Іван Нехода. Весна.

Весна, весна, весняночка...—

почав Андрійко з натугою і зупинився. Вчителька трохи почекала й показала пальцем на другого учня:

— Борисенко, продовж вірш.

Названий учень хутко підвівся й голосно проказав:

Прийди до нас, подоляночко...

Школярі захвилювалися: тепер уже їхній клас не вийде на звання «Супутник», — збентежено вставилися на Андрійка. Андрійко судорожно глигнув і глухо продовжив:

Прийди до нас, теплом утіш,
А ти, сонечко, світи ясніш!

— Ну й вистачить! — каже вчителька. — Виразно читаєш. Молодець, сідай! — і червопіє.

Андрійко тупо дивиться на неї і каже:

— Який я молодець, я не вивчив вірша.

— Що, що? — кліпає очима вчителька.

— І читав погано, — додає Андрійко.

— Я тобі сказала: сідай!

Андрійко не рухається, тільки опускає очі.

— Я б краще прочитав, якби вивчив.

— Кому я сказала: сідай! — уже голосно наказує вчителька.

— Треба правду казати, — бубонить Андрійко і блимає на вчительку.

Вчителька каже ще голосніше:

— Одишця. Сідай! Борисенко, прочитай ти вірш!

Андрійко прийшов додому заплаканий.

— Що трапилось? — спитала перелякана мама.

— Одиниця... — Сльози йому побігли з очей так, що він навіть не закінчив.

Коли мати допиталася, в чім справа, тільки зпизала плечима.

— Ну й дурень! Хто тебе тяг за язик. Розпащекувався! — І чим більше говорила, тим більше розпалювалась. Може б, і потиличника дала, та надійшов батько.

Андрійко, як і в школі, потупився й чекав нагінки ще й від тата, але тато, довідавшись, у чім справа, поклав йому теплу руку на стрижену голову й сказав:

— Молодець, Андрійко. Тільки такі й мають право жити в комунізмі! А вірш вивчи.

1960

ГРИЦЬ І МИКОЛА

В наше село забігла банда отамана Лиха. Цілу ніч чубаті лобурі пивачили в куркулів, а вранці запалили хати голови сільради й голови комнезаму, які встигли заховатись, і посунули далі.

З того часу сільські активісти спали не роздягаючись у сільраді, а інші теж ходили, мов приречені.

Саме в ці дні до школи приїхав новий учитель. Його синок Микола, білявий худенький хлопець, почав ходити в четвертий клас. Він мало чим відрізнявся від нас, хіба що штанці та сорочка були кращого гатунку та на ногах новенькі черевики, а ми ходили майже всі босі.

Одного разу Микола прийшов підв'язаний поперх сорочки червоною косинкою. Такого ми ще не бачили.

Поруч із Миколою на парті сидів Гриць, опецькуватий хлопець, густо засіяний ластовинням. Він безцеремонно обмацав червону косинку, навіть понюхав її й спитав:

— Що це в тебе?

— Піонерський галстук, — відказав Микола.

— А це що за бляшка?

— Піонерський значок.

Ми вперше чули такі слова і, що вони значать, не розуміли.

— Ти партієць? — догадуючись, спитав Гриць.

Всі принишкли і вставилися на Миколу. В нашому селі не було ще жодного комуніста: його б зразу вбили куркулі, тож треба було мати сміливість. Микола посміхнувся:

— Я ще тільки піонер.

Але ми й тепер не розуміли значення цього слова і вже дивилися на нього перенолошеними очима. Від задньої парті підійшов рябий з качачим носом Кіндрат, потяг за піонерський галстук, як за налигач, і погрозливо спитав:

— Комунія?

Микола виявився не з лякливих, відіпхнув Кіндрата, що той аж плечима вдарився об стіну, і до всього класу сказав:

— В партію малих не приймають. Школярі, коли хочуть, можуть в піонерську організацію вступати.

— А що це таке?

— Ну, це комсомол організує, щоб гарно вчилися, поведінка на дуже добре і щоб у всьому допомагали більшовикам.

— А як допомагати? — допитувався Гриць.

— А нас приймуть у піонери? — почали вигукувати й інші.

Але найбільше цікавилися, чи й їм дадуть червоні галстуки. Тільки найменше дівча запитало:

— А в нашій школі можна скласти піонерську організацію?

Кіндрат, якого досі всі боялись, промимрив:

— Попробуйте тільки!

Пробувати не довелося, бо в нашому селі ще довго не було комсомольської організації, та й школярі все ще боялись рябого Кіндрата. Тільки Гриць став у всьому наслідувати Миколу.

По жнивах від нашого села послали усім миром одного селянина до столиці на з'їзд незаможників. Повернувшись, він розповів на сходці, як по інших селах борються з куркулями. На другу ніч хтось підпалив йому скирту соломи, а від неї згоріла й хата.

Підозра падала на Кіндратового батька — Кендюха, але ніяких доказів не знайшли, і міліція пі з чим повернулася до міста. Гриць усі ці дні ходив, як неприкаяний. Коли розпитували людей про пожежу, він теж хотів щось сказати, навіть і почав уже: «Я знайшов...» — але зустрівся з очима рябого Кіндрата й замовк.

— Що ти знайшов? — оглянувся на нього міліціонер. Його перебив старший Кіндратів брат:

— Ви ще он у немовлят поспитайте! — процідив він крізь зуби. Гриць зрозумів, що його висміюють, почервонів як рак і заховався між люди.

— Що ти хотів тоді сказати? — спитав його Микола, коли вони кілька днів по тому йшли на став купатись.

Гриць знітився, довго мовчав, нарешті пошепків сказав:

— Мені, може, тільки здається, що це та сама...

- Ну, ну, чого ж ти замовк?
— Тихше! Кажуть, банда Лиха вчора в сусідньому селі була. Краще помовчати.
— Ну й мовчи, а я нікого не боюсь. Я піонер!
— Ти краще заховай свій галстук, а то як набіжить банда!
— Я не такий боягуз, як ти.
— Хіба я за себе, я за тебе! Про мене ще ніхто не знає, що я теж буду піонером.
— Справжній піонер не стане критися від товариша, як ти.

Гриць розумів, що коли паліїв викриють, їм буде тюрма, а не викриють, тоді йому треба буде начуватись, але все-таки твердо сказав:

- Я не криюсь. Я на пожарищі пляшку знайшов.
— Ну то й що?
— Гасом пахне.
— Ну то й що! На ній же не написано, чия це пляшка.
— Наша пляшка.

Микола мовчки вставився на Гриця.

— Вона з надщербленим дном. Примітна.

Микола навіть зупинився:

- Твої батьки?
— Тю, дурний. Пляшку позичила в нас Кіндратова мати.

— Так чому ж ти... Треба ж зразу заявити!

— Щоб спалили нас?

— Ех ти, боягуз!

— А ти не лайся. Я не боягуз.

Купатися вже не хотілось, і вони повернули назад у село.

— Покажи пляшку,— сказав Микола, коли прийшли до двору.

На пляшці дійсно була щербина, яка робила її примітною, і Гриць не міг помилитись.

— І ти будеш мовчати?

Гриць нічого не відказав, тільки з серцем засунув пляшку собі в пазуху.

За тиждень по тому до сільради прибув із міста слідчий. Причини його появи ніхто не знав, а може, мовчали. Він обстежив пожарище, потім викликав до сільради старого Кендюха. Сини його теж прийшли і стали на вулиці попідвіконню.

— Ваша пляшка? — спитав слідчий.

Кендюх вирнув з-під кошлатих брів і розгубився, але тільки па якусь хвилину, потім криво посміхнувся, хоч очі, як бите скло, залишалися холодними й колючими.

— Мало пляшок на світі!

— Таких мало.

— Мо', мічена?

— А ви подивіться.

Побачивши надщерблене дно, Кендюх зразу не знайшовся, що відповісти, нарешті, вдаючи байдужого, сказав:

— Це, мабуть, та, що Кіндрат брав молоко на толоку. А ми її дома шукаємо.

— Вона тхне гасом, а не молоком.

— Значить, колись із карасиною була. Панам воно, може, й тхне, а нам ще й пользительно: від карасину, кажуть, горлянка не буде боліти.

— А чому ж вона опинилася на пожарищі?

Кендюх насупив брови:

— Казати усе можна. А може ж, на толоці хто підняв! Тепер які люди, раді втопити ні в чім не повинну душу християнську.

Незалежний вигляд цього бородатого куркуля починав дратувати слідчого, а па протокол ще й клякса сіла, і він уже сердито сказав:

— Дурниці! Пляшку знайшов на пожарищі...— але спохватився й почав гортати папери.

Кендюх навіть шию витяг:

— Хто знайшов?

— На суді довідастесь.

— Ні, ви його викличіть сюди, нехай мені у вічі скаже.

— Коли треба буде, тоді й викличемо, а вас поки що посадимо до арештаптської.

Кендюх, піби щоб висякатися, відвернувся до вікна, за яким стояв його старший син. Той ураз зарепетував па всю вулицю:

— Отаман Лихо, Лихо скаче!

Слідчий прислухався, а старий Кендюх, ніби не чуючи синового голосу, знову повторив:

— Нехай він у вічі мені скаже...

Але повз вікна вулицею проскакало двоє якихось вершників. Слідчий зблід, згріб із столу папери й вибіг у двері на подвір'я. Старий Кендюх висунувся у вікно на вулицю й сердито гримнув на синів:

— Вистачило б і одного: ще запалять мені коней. А з тобою, Микито, я ще дома побалакаю! Лобуряка чортів!

Минув день і другий, слідчий не повертався, а на третій знайшли в кущах біля ставка Гриця й Миколу з надітими на голови мішками. Гриць уже й не дихав, а Микола продовжував ще стогнати.

Хто це зробив, він не міг сказати. На нього накинули мішок ззаду, затулили рота й почали бити чимсь важким по голові.

Бандити нічого не пограбували на побитих, тільки у Миколи зник піонерський галстук. Певне, поласилися на клапоть червоного кумачу.

Гриця ховали усім селом. За труною ішли й плакали не тільки батьки, а й школярі. Не було на похоронах тільки Миколи, який лежав при смерті у лікарні.

Минуло по тому двадцять два роки. З України гнали німецьких окупантів. Червона Армія звільнила вже від гітлерівців і наше село. Того ж дня до хати Грицевих батьків зайшов молодий білявий генерал і привітно сказав:

— Живі-здорові, дядьку Юхиме, тітко Уляно? Здрастуйте!

Старі презирнулись, непевно усміхнулись:

— Спасибі, спасибі, товаришу командир, що визволили нас... А ви ж тутешні, чи як?

— Тутешній і не тутешній. Мабуть, уже років із двадцять, а то й більше, як був я тут. А це що у вас?

На стіні під вицвілою вже фотографією малого хлопця висів піонерський галстук.

— Гриць? — схвильовано вигукнув генерал.

Мати розпачливо махнула рукою й заплакала.

— Хотів бути піонером... Клятві душі... куркулі... Обох... — проказувала вона крізь сльози.

Батько, ніяковіючи перед високим гостем, почав зацитькувати її:

— Ну, вже замовкни. Може, товаришеві командиру не до цього. Це ми колгоспну стайню перешивали, дивлюсь, за однією кроквою щось червоніє, розгорнув — галстук піонерський. У куркуля, думаю, щось не водилося піонерів. І тоді згадав. Це ж скільки буде? Років із двадцять минуло вже, забили куркулі мого сина і ще одного. Славне хлоп'я було — перший піонер у нашому селі. Наш зразу

помер, а той десь там, у лікарні, кажуть, ще довго мучився. Так тоді бандити зняли з того хлопця галстук піонерський: на кісники годився. Так і не знайшли. Аж оце тепер обнаружився. Колгосп розташувався на куркулевому подвір'ї, був тут такий — Кендюх...

— А в нього синок — рябий Кіндрат.

— Еге, еге, рябий. При німцях у поліцаях ходив... А звідки ви його знаєте, того Кіндрата?

— Бо разом училися.

— Так і Гриць же мій...

— Теж разом зі мною учився... Разом нас і вбивали куркулі, тільки я вижив, і от червоний галстук вижив...

Грицеві батьки стояли приголомшені. Вони ще не вірили своїм очам, хоч і придивлялись до генерала. Першою отямилася Грицева мати.

— Микола? Синочку... А де ж мій?.. Він же хотів бути таким...

Генерал зняв із стіни піонерський галстук і з мокрими від сліз очима сказав:

— Покажіть мені Грицеву могилу. Ми хоч тепер приймемо його в піонери.

Київ, 1961

МІЩАНКА

В той час, коли це трапилось, Олесь не думав, як воно буде називатися: чи хоробрість, чи необережність. Він був піонер і знав, що піонери у своїх вчинках мають бути зразком для інших. Дбати не тільки про себе, а й про всіх.

Після того, як він живим вистрибнув із-під машини, то перш за все подумав, що йому тепер перепаде від матері за вимазану сорочку.

Порох на штанях він так-сяк обтрусив і пішов собі в школу, але щойно побачила його вчителька, сердито загукала:

— Кривенко, ти куди прийшов?

Олесь здвигнув плечима:

— У школу прийшов, Маріє Іванівно.

— Подивись, на що ти схожий!

Олесь уважніше обдивився себе. Справді, весь він був викачаний у поросі, ще й рукав був розірваний на лікті.

— Це мене машина збила з ніг.

— Вигадуєш. Знову, мабуть, з кимсь бився! — викрикнула вчителька.

Спочатку Олесь хотів розповісти їй усе до дрібниць, що трапилося з ним по дорозі до школи, але після її окрику похнюпився й сів мовчки за парту.

На перерві Олесю обступили школярі.

— З ким ти побився, з ким? — допитувалися вони.

— Мабуть, із Прошею. Він хуліган, з ним не треба заводитись.

— А ти йому хоч раз дав по завийку?

— Я ні з ким не бився, — відказав Олесь.

— А де ж ти так викачався? Он і кров на рупці.

— Мене машина збила.

— Як вулицю переходив?

— Ні, я йшов по Леніна, з будинку вибігла маленька дівчинка і побігла поза автобусом просто на дорогу. А з гори мчить «Волга». Шоферові хіба видно, що за автобусом біжить дівчинка? Ну я й кинувся за дівчинкою. Із-під самої машини вихопив.

— Ти? — видихнуло враз кілька школярів.

— Оце й зачепила мене машина, — показав Олесь на рукав.

— А чия ж то дівчинка?

— А я знаю? Отакісіпка. — І він показав нижче парти. — Там уже народ почав збиратися.

— Ти її хоч би нашльопав, щоб сама не бігала.

— Вона й так ревла на всю вулицю.

За розірваний рукав на сорочці мати, як і гадав Олесь, не розпитуючи, зразу ж дала йому потиличника. Потім вичитувала аж до вечора. Олесь спочатку хотів було розповісти про все, що трапилося з ним, а після потиличника образився: ще й стусанів надає, як довідається, що він ледь виприснув із-під машини, — і тільки сопів надутий.

На другий день по обіді листоноша привіс вечірню газету. В ній була надрукована курсивом замітка такого змісту:

Вчора вранці наша мала донечка непомітно вийшла на вулицю й побігла просто на дорогу. Ще хвилинка — і її переїхала б машина, але проходив школяр; побачивши небезпеку, він кинувся на дорогу і просто в-під машини вихопив дівчинку. Він не назвав свого прізвища, але кажуть, на ньому був піонерський галстук. Велика подяка тобі, хлопчику, за врятування нашої донечки. Ти справжній піонер!

Батьки

Олесь сидів червоний і тільки кліпав очима, а мати, дочитавши замітку, сказала:

— От щаслива мати! Бачиш, які в людей діти, а ти хуліганом ростеш!

Олесь не витерпів:

— Я знаю цього хлопця: він з нашої школи. — І почервонів ще дужче.

— От з такими і треба товаришувати тобі. Мати його, мабуть, радіє!

— Набила його мати, а не радіє.

— Набила, кажеш? За віщо?

— Штани розірвав на коліні, як упав.

— Ну то й що? Якась міщанка або ж дурепа його мати! Таким хлопцем і школа буде пишатись, а вона тільки про штани дбає. Хіба це в бійці, як ти!

В цей час до кімнати зайшла ціла ватага школярів його п'ятого класу. Всі вони були в червоних галстуках і з букетами квітів у руках. Біля дверей стали в ряд, як на лінійці, а найвища дівчина сказала:

— Дорогий товаришу Олесь Кривенко, ми прочитали сьогодні в газеті про твій вчинок, як ти врятував дівчинку. Таким і мусить бути справжній піонер. Пишаємося, що ти належиш до нашої піонерської ланки. І вам велика дяка за сина! — закінчила вона. — Прийміть від нас оці квіти!

Олесева мати все більше витріщала очі.

— Про кого це ви, ніяк не второпаю?

— Про вашого Олесья!

— Про Олесья? Про нашого? Це він під машину? Ти що, здурів? — Ураз витріщилася вона на нього. — А якби переїхала машина? За чужу дитину? Йолоп! — і лягнула його по потилиці. Олесь аж носом клюнув у букет квітів. — Та ти розумієш, дурню... — Вона хотіла і вдруге лягнути

Його, але збентежена дівчина хутко вклала їй в руку букет квітів.

Олесева мати закліпала очима, враз заплакала, крізь сльози посміхнулась і поцілувала сина.

1961

СИНИЧКА

Коли я свідав, над головою враз щось цвірінькнуло. Глянув — по кімнаті пурхає пташка з чорною манишкою.

Синичка!

Надворі було холодно, пташці й захотілося погрітись, а тут трапилася відчинена квартира. А може, ще й їсти хотіла, бо сніг засипав усю землю, піде й зернятка не знайдеш.

Я причаївся. Сиджу й не ворущусь. Тільки самими очима зорю за пташкою. Пурхала, пурхала, потім опустилася на край канапи й крутить голівкою: до мене придивляється. Носик гострий, оченята — як краплини чорнила.

Я посміхнувся.

Синичка пурхнула й сіла край столу, а біля мене стояла вазочка з грудкою масла. Синичка націлилася на нього своїм оком і по краю столу скік, скік, скік, потім на вазочку стриб і заходилася клювати масло. Перед самим моїм носом.

— Може, ти й цукор будеш їсти? — спитав я і підсовую цукорницю.

Синичка відскочила на край столу, зирнула на цукор, подумала, мабуть, що це білий сніг, і пурхнула на буфет.

Снігу вона й надворі наїється скільки завгодно, а от гарбузове насіння — це не часто трапляється. Дивлюсь, біле лушпиння з-під її дзьобика розлітається вже по всій кімнаті.

Від задоволення вона навіть цвірінькнула. Я повернувся до неї й кажу:

Синичко, синичко,
Зелена птичко,
Заспівай!

Синичка підвела голівку й бадьоро зацвірінькала:

Горшковіз, горшковіз,
Кидай сани,
Бери віз...

Я аж зрадів:

Синичко, синичко,
Чуєш весну,
Птичко?

Синичка сіла на спинку крісла й заметушилась:

А вже сонце гріє,
Сніг чорнів...

І задержувато додала:

Цвінь-цвірінь!

Пурхнула й вилетіла надвір. А надворі сонячно, аж сліпить. І з стріх вода капле.

Другого дня синичка знову залетіла до мене в кімнату — і просто до масла.

Тепер ми щодня спідаємо вдвох. А потім співаєм:

Горшковіз, горшковіз,
Кидай сани.
Бери віз...

1961

ПУШОК

ЗВІРЯТКО НА КРИЖИНІ

Будиночок, в якому жив Михась, стояв на самому березі Дніпра. Із вікна йому було видно, як на річці від сонечка почала чорніти крига, стала кострубатою, а там, де він катався на ковзанах, виблискувала вже вода.

— Отепер буде весна, обов'язково! — сказав собі Михась, який занудився за зиму. — Як тільки скресне лід, можна вже ловити рибу, потім купатись. — Уже ввечері він дочитав книжку про діда Мазая і зайців і ліг спати.

Прокинувся Михась від якогось незвичного гуркоту, який долітав знадвору. Аж зайці порозбігалися. Ні, не

зайці, а ніби кролі, які йому снились. Подумав, що німці знову скидають бомби на мости через Дніпро, і вже хотів бігти в бомбосховище, але згадав, що війна ж давно вже скінчилась. Мати побачила його переполох і посміхнулась:

— Чого ти, Михасю, злякався? Це крига рушила на Дніпрі.

Два дні лід сунув по річці суцільним полем. Крижини ламалися, тріщали, лізли одна на одну і спішили вниз, ніби там щось трапилось. На третій день пливли тільки окремі крижинки.

Михась бігав по березі і, щоб скоріше очистилася річка, підпихав крижини прутиком. На крижинах лежав різний послід: на одній — старий повстяк, на другій — дохла кішка, на третій щось сиділо з гострими вушками. Михась підбіг аж до води й придивився.

Кролик сидить! Сіренький! Живий кролик! Такий, якого бачив уві сні.

Крижина була маленька, довкола холодна вода, до берега далеко, і сіреньке звірятко дрижало від страху. Під берегом стояв маленький човен, Михась вліз у нього й погнав навперейми крижині. Бистра вода підхопила човен і понесла на середину річки, у самий вир.

Михась хотів пливти тихенько і схопити кролика, але човен, розігнався вже, як наляканий кінь, і стукнув носом по крижині. Крижина пірнула у воду. Сіреньке звірятко, рятуючись, само стрибнуло в човен і причаїлось.

— Ага, тепер нікуди не втечеш,— зрадів Михась.— Як тебе звати?

Звірятко стригло вухами, стукало передніми лапками і від кожного хлопчиковаго поруху намагалось вистрибнути з човна, але довкола була вода, і воно тільки крутило на всі боки голівкою.

— Ти будеш «Пушок» називатися,— сказав Михась.— У тебе такий само хвостик, як у мами пуховка для пудри.— У звірятка перелякані очі були обведені червоними смужками, і здавалося, що воно почало вже плакати.— Ти боїшся? Я ж тобі нічого не роблю. Хочеш їсти? — Михась нашкріб у кишені крихіт і на долоні простяг до звірятка: — На їж! Не бійся, їж!

Пушок злякано задріботів ніжками і стрибнув на самий кінчик корми.

ЗВІРЯТКО ТІКАЄ

Михась спрямував човна до берега. Коли човен мав уже торкнутися землі, він став на ноги й простяг до Пушка руки, але звірятко враз високо підстрибнуло, мов футбольний м'яч, перелетіло через воду і опинилося на березі. Михась рвонувся за ним, дуже хитнув човна, не втримався і шубовснув у воду.

Дна він не дістав, а течія несла його на ще глибше. На березі не видно було вже ні Пушка, ні людей. Михась щосили вимахував руками, але намокла одежа тягла його на дно. Коли б хоч крижина яка трапилася, щоб ухопитися, але не було крижини, а Михась уже вибився із сил. Враз він побачив, як із шельюги вибіг назад Пушок і знову стрибнув на човен, що сунув за водою попід берегом. Звірятко, стрибаючи, влучило на кінець дошки, що лежала впоперек, дошка від удару впала з ним у воду і попливла просто до хлопчика. А хлопчик уже то потопає, то вирипає. Побачивши дошку, Михась із останніх сил поплив назустріч і схопився за її край. Звірятко сиділо на другому кінці і переполошеними очима дивилося не на хлопчика, а на берег, куди зносило тепер дошку.

Щоб Пушок не втік зпову, Михась ще далеко від берега схопив його за ніжку, і так вони разом вийшли на берег.

— А ти б утопився, якби не врятував я тебе, — сказав Михась. — І я б утопився, якби ти мене не врятував. Це ти мені віддячив, еге?

В цей час із шельюги вибігла з червоною пащею собака. Звірятко запручалось на руках у Михася: собака винюхувала його слід, а добігши до води, аж загавкала від здивування: де ж те звірятко поділося — утопилося чи в небо стрибнуло?

Звірятко дрижало, як у лихоманці.

ПОМИЛКА

Михась приніс звірятко до себе в кімнату. Вони дрижали обое — одне від страху, а друге від холоду. Мами вдома не було. Михась переодягся в сухий одяг, звірятко теж завернув у мамин платок, і вони сіли грітися біля гарячої печі.

— Ти, мабуть, хочеш їсти, Пушок? — спитав Михась.

Притиснуте до грудей звірятко стукнуло хлопчика двічі трічі лапкою.

— Це ти так балакаєш? Як на телеграфі: крапка, крапка, риска. Це значить: хочу їсти? Гаразд. А ти будеш їсти капустку чи котлети?

Звірятко, пручаючись, знову дригнуло лапкою.

— Крапка, риска, крапка,— значить, хочеш! І моркву їстимеш? А чай?

Пушок запручався ще дужче. Михась погладив його по спинці:

— Я теж не люблю чаю. Краще молоко. Я тебе зараз віднесу у хлівець, ти будеш там жити.

Михась виніс звірятко в двір, пустив у хлівець, а сам побіг готувати йому їжу.

На кухні він знайшов тільки варене м'ясо і сметану. Поклав усе на блюдечко. На дверях його перестріла мама.

— Ти куди це несеш? — спитала вона.

— Я впіймав кролика, мамо, Пушок називається. Він уже привик до мене. Він врятував мене. Ось, дивись, який гарний. Пушок, Пушок!

Хлопчик відчинив двері до хлівця. В ту ж хвилину з хлівця прожогом вистрибнуло сіре звірятко і щосили пострибало через вулицю в шелюгу. Тільки хвостик заблимав.

— Заєць, де ти його взяв? — здивувалася мама.

— Це кролик,— сказав Михась, ніскільки не стурбований поведінкою звірятка.— Він знову прибіжить. Ми так домовились: я йому буду допомагати, а він мені.

— Чого б він повертався в клітку: зайчику воля дорожча.

— Живий зайчик? Зайчик? Я ще не бачив зайчиків, мамо, впіймай його, впіймай!

— Його тепер і собаками не здоженеш.

Михась заплакав:

— Я змерз, мені холодно, впіймай!

Мати не розуміла, що сталося з хлопчиком, і посварилася, щоб перестав скімлити. Хлопчик не переставав плакати. Мати приклала йому руку до лоба. Лоб був гарячий. У хлопчика починався жар, його вже тіпала пропасниця.

Собаку назвали — Білка, хоч вона частіше була брудна, ніж біла. Може, тому, що її ще малою взяли на цець, Білка не захотіла більше рости. Не хотіла вона й на прив'язі сидіти. Я часто бачив її з обривком на шиї то в нашому саду, то на вулиці.

Коли ми з Туром, з моїм собакою, гуляючи, підходили до паркана, за яким бігала Білка, вона злякано тьякала раз і вдруге й ховалася в свою конуру.

На початку зими щедро випав сніг — стали білими і земля, і небо, і сосни, і вуса в дідів, а мороз скував річки й озера.

Прийшла біда для звірів і птахів: ні травинки, ні насіння!

Про це сповістила нас зелененька синичка. Ні літом, ні восени їх не видно було, а щойно випав сніг, як зразу з'явилися аж дві під вікном і жгалібно зацвіріпкали. Одна навіть залетіла через кватирку в кухню, подзьобала розсипані на столі крихти й пурхнула надвір.

Незабаром голод відчули і зайці. Це видно було з того, що в садку між молодими деревцями з'явилися їхні сліди — наче пунктиром прострочили сніг. Страх перед Туром, певне, був більший за голод, і зайці, не зупиняючись ні під вишеньками, ні під яблуньками, бігли далі.

У сусідів не було собак, і зайці стали підрізати їм гілочки на деревах, краще за садівників.

А що треба зайцеві, щоб наїстись? Трошки кори з плодних дерев, та й усе.

Серед старих зайців був, певне, один ще молоденький, а мо', й дурненький. Він проліз крізь репітку у двір, де була Білка. Вона саме сиділа серед двору з обривком на шиї і щось думала.

Може, тому, що Білка зливалася із снігом, заєць її не помітив, зопалу стрибнув до молодої вишеньки і опинився перед носом Білки.

Що вони відчули в перший момент, сказати важко. Видно було, що обоє ніби скам'яніли і, ошелешені, заблимали віями так часто, як би хто махав рукою їм перед носом.

Спочатку Білка хотіла тьякнути, але втрималась: ще ж невідомо, якої сили ця вухаста звірюка. А враз вона розгнівається та почне її колошматити, хто тоді допоможе — Тур? Він на прив'язі! Тузик, Валет, Єва, Бурка? Так вони

без Тура ні кроку. Сусідський Галактіон? Теж мені пес: тільки крикни на нього, як він уже падає на спину, задирає ноги й пищить, як пацюк. Лакуза. А великий!

Білка закліпала ще частіше очима, і хоч хотілось їй глибоко зітхнути, проте з обережності випустила дух крізь зціплені губи.

Заєць почував себе ще гірше. До його свідомості тільки зараз дійшло, що перед ним сидить собака. А мати ж весь час йому торочила: «Гляди, Пушок, не попадайся собакам на очі!» Крикнути б на допомогу, а хто прибійжить — старий Зайченко? Він тіні своєї боїться, а стара зайчиха десь, мабуть, хропе під ялинкою. Вчора тільки здалеку почули, як десь гавкав пес, так тікали, мало дух не виперло. І ще б стрибали, та зустрілася лисичка — рудий хвіст трубою, писок скривила:

«Куди це ви так поспішаєте?» — питає єхидно. Баче ж, що у зайців з переляку аж очі на лоб повилазили.

«Вовк!» — гукнула задихана зайчиха.

«Де вовк?»

«На горі! Гавкав. Мабуть, за нами женеться. І ти тікай!»

«Та то ж Тур!»

«Він теж, кажуть, вовчої породи!»

«І сидить на прив'язі. Бачили, який ланцюг — сльона може удержати».

Коли б це була не хитрюща лисиця, може б, і повірили, а на неї тільки звірє, так і вскочиш у біду.

«Цікаво, як би вона повелася в мосму становищі?» — подумав Пушок і скося глянув на Білку. Зирнув ще раз і очам не повірив — у Білки від страху навіть хвіст дружав.

Тільки він так подумав, як йому наче сили прибуло. Пушок, мов на пружині, підстрибнув і опипився за парканом. А поруч посадка, а далі густий ліс.

— До побачення, звірюко з мотузкою на шиї!

Білка тільки зараз отямилась: тіка! — і вона враз заляцала так, що аж господар вийшов з хати.

— Чого ти репетуєш? — запитав сонливо.

Білка кинулась до паркана, а зайця вже й слід простиг.

— Тільки хліб даром їси! — похитав головою господар, дивлячись на заячі сліди.

Чи від хазяїнового докору, чи від щойно пережитого боягузтва, але Білці стало соромно, аж під очима заціпало. Вона кинулась у дірку під парканом, стала принюхуватися до сліду, а їх виявилось аж кілька, і розбігалися

в різні кінці, але вона пострибала по тому, який вів у посадку.

За посадкою пролягав асфальтовий шлях, по якому одна за одною бігали машини. Туди й назад.

Вистрибнувши на дорогу, Білка про одне дбала: щоб не загубити заячого сліду, тому не відривала писка від асфальту. На середині дороги вона не побачила, а скорше почула біля самого вуха шум шин, машинально відстрибнула вбік і влучила просто під колеса зустрічної машини.

1961

ТУР І НАМОРДНИК

Цієї весни була така велика вода, що підійшла аж до нашої садиби. А з водою прийшла й риба, а де риба, там і рибалки.

Одного дня Тур, гриватий, як лев, з горба побачив унизу чужого рибалку, зайшов потай ззаду й цапнув його за погу. Один тільки раз, а що на штанях залишилася дірка, так то зуби зачепилися за сукно, і вудку рибалка сам впустив в переляку. Попливла за водою. Тур тому не винен. Ну, то був дядько дуже високий, подумав я, може, на інших не буде кидатись. А він і інших рибалок не пустив на наш берег. Довелось надіти намордник. Довго я вовтузився, доки вцілив накинути дротяний ковпачок на його писок, але Тур з цим не захотів миритись. Він перекидався, скавчав, здирав лапами дротяну мару і, мабуть, лаявся, аж доки таки не здер намордника.

— Ну, на цеп посаджу! — кажу йому.

Тур щось гиркнув у відповідь і поліз у конуру.

На другий день прийшла молочниця. Доки вона чимчикувала через двір до хати, Тур тільки стежив за нею із конури своїми карими очима, а щойно вона взялася за ручку дверей, як він в ту ж хвилину смикнув її ззаду.

Звідки собаці було знати, що на ній така вугла спідниця, — половина залишилася йому в зубах. А репетувати почала так, наче він усю спідницю здер. Аж на баяси видерлась. Отож, щоб дальше було чути!

«Щастя її, що господиня вибігла, — подумав Тур, — а то я б їй показав, як пащу дерти!»

— І ти довго думаєш рвати людей? — спитав я його не дуже лагідно,

Тур зробив такий вигляд, наче хотів сказати: «Тільки писк собі запорошив!»

— І шкода мені тебе садовити на цеп, а доведеться, а то в наморднику бігай!

При слові «намордник» Тур блимнув на мене холодними очима й сховався в конуру.

Ну, гаразд, подивимося, що буде далі. Може, таки схаменеться собака. Але не минуло й двох тижнів, як Тур побіг до сусідів, побачив у клітці кролів і всіх передувив. Їсти їх він погидував — значить, душив з помсти, думаючи, що це такі саме зайці, як і ті, за якими він гнався і не здогнав, а потім з нього кепкували.

На ранок Тур уже сидів на цепу.

Спочатку він гадав, що це з ним жартують; але минув день, минула й ніч, а залізний ланцюг волочиться за ним, як кайдани за каторжником. Тур почав скімлити, потім безперестану гавкати. Особливо, коли бачив, як інші собаки вільно гасають по садибі. «Ага, раз так, не буду їсти. Умру з голоду!» — сказав собі Тур і два дні навіть не навертався до миски. Але на третій день, у неділю, приїхали з міста гості — Олександр Іванович, Ольга й Маринка. Тур запам'ятав, як казала служниця: зять, дочка й онука.

Вони привезли йому цілу банку курячих кісточок. Кого ж не спокусять такі ласощі! І Тур потрощив їх всі до одної.

З того часу він чекав на неділю, як на справжнє свято. Навіть і з цепом примирився заради цього. Тільки просив, — а він це виразно вмів робити очима, — щоб довше з ним гуляли вранці, вдень і ввечері та щоб Тузик не ходив на службу до сусідів.

Тузик чорний, волохатий, радий був позбутися у своїх хазяїв такого ж цепу, як і в Тура, і охоче сидів біля нього цілі дні. До їхньої компанії часто приєднувався і сусідський Букет. Його чомусь перехрестили у нас на Галактіона. Було ще троє цуценят, підкинутих нам чужою сучкою. І всі вони товклися біля Тура, щоб він не так гостро відчував свої кайдани. Видно було, що собаки його шанували. І було за що.

Одного разу, як завжди у неділю, Тур ще на вулиці побачив «Волгу» і не загавкав, а затявкав, присідаючи, підстрибуючи так, що не треба було й бачити, щоб сказати: «Гості приїхали!»

Від Ольги Тур одержав традиційні кісточки, від Маринки — ласку, а Олександр Іванович, чуючи, як він гримить ланцюгом, співчутливо сказав:

— Йому треба побігати, а то занудиться на цепу.

— Сьогодні рибалок багато на луках.

— Давайте з намордником пустимо!

— Спробуйте спершу надіти намордник.

Тур зустрічає гостя, як завжди, з радістю — стає на задні лапи, танцює, на всі боки вихиляється — «зять!», «зять!», — але побачив у нього за спиною намордник і зразу шуснув у конуру.

Довго вовтузився Олександр Іванович, доки такі надів йому намордник, витяг з конури й відв'язав:

— Біжи, гуляй!

Тур стоїть на місці, крутить головою, тикає пискком у сніг, рве лапами намордник. Олександр Іванович відтяга його за нашійник на стежку:

— Біжи, дурню, гуляй!

Тур ще дужче крутить головою, здирає лапами намордник — не допомагає. Тоді він стає посеред стежки, опускає низько голову, розставляє передні лапи і в такій позі завмирає.

Скільки його не кликали, не сварили, чого тільки не обіцяли, — стоїть, як закам'янілий. Позаду нього насупилися Тузик і Галактіон, а на веранді вряд три голівки цуценят — Валет, Єва і Бурка. Цуценята переполошено зиркають булькатими очима то на Тура, то на Ольгу, наче питають: «Тьотю, що то сталося з дядечком Туром?»

А він уже ліг на сніг, витяг передні лапи і поклав на них голову. По щочах йому котилися сльози.

Я глянув на цуценят — нервово перебирають передніми лапками, і теж уже очіці блищать. Глянув і на Ольгу — от-от не заплаче, а Маринка вже шморгає носом. А най йому біс!

— Зніміть намордник!

Олександр Іванович знову взяв Тура на цеп, потім зняв намордник. Пес ураз підстрибнув і закрутив хвостом.

— Іди, дурню, в конуру! — каже Олександр Іванович.

А Тур озирнувся і відказав, це було видно по очах: «Скільки завгодно лайте, але рота мені не затуляйте. Зась!»

Задрав голову, пішов і не оглянувся.

ВОВЧИ ЗУБИ

Коли Тур був ще малим цуценям, Пальма годила йому у всьому. Нізачо не підійде до миски, доки не наїється синок. Сидить і пильно зорить, як він хлебче суп. Сама ляже на голій долівці, аби Тур послав на сіні. А чи піде дощ:

— Ховайсь у конуру! — крикне йому по собачому, а сама гибіє під дощем.

І виріс Тур більший за матір: в'язи — як у буйвола, лапи — мов стояни, а хвостом хоч вулицю мети.

Пальма не намилиється: «І в кого він удався, сучий син? Сказати б у Рекса, так куди тому, що тільки одної масті — сірий», — і лизне Тура в біленький писок. А Тур тільки кліпне очима.

— Не заважайте! — каже замислено. — Я думаю, де ви будете, мамо, спати зимою. Удвох не помістимось, а конура одна.

— А хіба мій синок не пожаліє свою маму? — криво посміхається Пальма.

— Так-то воно так, — відказав Тур і знову втупив карі очі в одну точку.

Нарешті минуло літо, а за ним і осінь.

Настала зима.

Занесло снігом усе навколо, тільки віконце до конури чорніє. Тур увесь рапок гасав із Пальною на луках: то ганялись одне за одним, то ховались за кущами: «Шукай!» Аж враз щось сіре вухасте вистрибнуло із снігу. Просто перед самим носом Турові.

— Ой! — аж гикнув з переляку Тур.

Пальма озирнулась:

— Засць!

А засць уже пострибав до дач.

— Лови, лови його! — крикнула істерично Пальма і полетіла за ним, мов пущена стріла з лука.

«Як лисиця!» — подумав Тур, милуючись із спритності Пальми, але тут же спохватився: йому ж треба теж гнатися за цим зайцем — і застрибав по глибокому снігу.

Засць озирнувся і навіть засміявся: «Як паровоз — пух, пух!» Проте Пальма ось-ось нажене, тільки не страшно — починається вже горбок. Він на нього за два скоки вистрибне, а доки осиять його собаки, буде вже аж у посадці.

Так воно й сталося. Коли собаки вибігли на горбок, зайця вже й слід простиг.

«Ну, тепер і додому час,— вирішив Тур, навіть замуликав: — Час додому, час і пора...» Чув, як господарева донька виводила: «Буде ж бити мене моя мати...» А де ж Пальма?

Пальми не видно було.

«Мабуть, угналася за зайцем!»

Тур підійшов до конури, машинально всунув голову і зразу ж відстрибнув. Щось шкірило до нього зуби. «Чи не засць?» Він придивився — Пальма! Жартує, певне,— і знову до конури. Пальма ще дужче вишкіряє зуби, навіть гавкнула:

— Не заважай! Я думаю, де ти, сердешний, будеш спати, вдвох не вмістимось, а конура тільки одна.

— А хіба мати не пожаліє свого сінка? — криво посміхається Тур.

— Так-то воно так,— відказує Пальма, а про себе думає: «У сінка така шуба, що й пічки не треба. Нічого, не змерзне!»

Тур ще раз зирнув на матір — розляглася на всю конуру, ще й посапує, а йому б тільки трохи погрітись. Крім того, думає Тур, це ж його конура. Правда, про це піде не сказано, але байдуже. «Конура моя!» — вирішує він.

— Чуєте, мамо!

Пальма не озивається.

Тур чекає, чекає, аж нарешті зловтішно посміхається й голосно гавкає. На собачій мові це значило: «Хтось іде, чужий!»

Пальма вистрибнула з конури, загавкала й собі й закрутила головою: «Де, хто?» Нічого не видно. Хіба на вулиці? Побігла до воріт. Теж нікого не видно! «Що йому, привиділося, дурненькому?» — думає, трюхикаючи назад по снігу.

Прибігла до конури, машинально всунула голову і відстрибнула: із конури до неї щось шкірило страшні зуби. «Вовк! — Вона придивилася пильніше: — Тур!» І материне серце зайшлося від радості. Те, що вона буде спати на снігу, байдуже, але ж у її сінка зуби — як у справжнього вовка! І вона розчулено проказала:

— Спи, сінку, спи!

РАННІ СЛИВИ

В садку кирилівського панотця Кошиця почали визрівати ранні сливи.

— Зараз за них можна добре вторгувати,— каже панотець до матушки.— Нехай наш Ясь з Тарасом обірвуть та повезуть у Шполу.

Хлопець Григора Шевченка служив у Кошиця за попихача: пас кобилу, носив воду, рубав дрова й топив груби, хоч йому було не більше дванадцяти років. А тому, що він був уже письменний, піп посилав його ще й псалтир читати над померлими.

Настала педіля, вже й сонце зійшло, а Тараса скільки не кликали,— не обзивався. Заглянула попадя і в хлівець на примістку — нема, і в клуню на сіно — теж нема. Знайшла вона його за хлівом. Розхристаний, у полотняних штаних і такій же латаній сорочці, хлопець вуглиною малював на білій стіні півня. Хвіст як дуга, гребінь аж набік похилився, а шпори на ногах, як зубці на вилах. Злетів на тин і ніби кукурікає.

Попадя була роздратована і вже потяглася до Тарасової чуприни, як у вічі впав їй півень, а за ним ще й їхня церква на три бані, та така, що вона мимохіть аж перекрестилася.

— Ти диви, який маляр знайшовся! — І аж посміхнулась.— Іди запрягай гпіду, та повезете з паничем сливи на базар. Та дивись мені в дорозі за Ясем, щоб не трапилося чого.

Опецькуватий Ясь уже вчився в духовній семінарії. Сідаючи на воза, він суворо сказав:

— Ти мені дивися, хлопче, щоб не тягав слив із воза.

Щойно виїхали з двору, Ясь почав куняти, а далі так захріп, що аж кобила щулила вуха. Тарас і собі ліг на рептух із сіном і замилувався з ясного сонця, синього неба, зелених садків. Повітря було прозоре, як роса.

— От гарно! — проказав він, переводячи очі на білі хатки, якими починалось село.

За возом побігли замурзані малюки, збиваючи чорними ноженятами хмари куряви. Тарас, скоса позираючи на Яся, ласував сливами і кидав у порох кісточки. Малюки заверещали:

— Дай, дай і пам слив!..

— Хоч по одній!

— Ми ще не пробували!

Тарас приклав пальця до губів і очима показав на Ясь, але Ясь, розпарений на сонці, продовжував хропти. Тоді він відкрив ряденце, яким були прикриті сливи, і сказав пошепки:

— Тихо! Давайте ваші шапки.

Малюки мали кучми вицвілого волосся на головах, але жодної шапки. Єдине, що було на худеньких плечах,— драні сорочечки, з яких дехто встиг давно вже вирости, і вони діставали їм тільки до пупа, а в інших і до п'ят.

— Дай, дай,— продовжували вони канючити, замість шапок простягаючи замурзані рученята.

— Ну, гаразд, підставляйте подоли, янголята голопузі!

Коли останній малюк, світлячи круглими частинами за-смаглого тіла, відстав од воза, Тарас із страхом побачив, що слив на возі стало помітно менше. Це ж як побачить Ясь, обов'язково буде бити. Він почав терти лоба, щоб щось придумати, але до голови лізли думки не про сливи, а про те, що, може, й малюки такі ж сироти, як і він, і про те, що коли вже в нього завелася мачуха, то треба тепер самому дбати за себе. От і найнявся до попа, а він такий скаредний, що над кожним шматком хліба труситься. Але зараз треба йому думати не про це, а як виправдатися перед поповичем за сливи. А перед очима вимальовується півник на тину. От якби навчитися малювати — увесь би світ змалював.

Віз загуркотів по мосту, під яким виблискувала вода. Від гуркоту Ясь прокинувся і засмикав віжками. Тарас крикнув:

— Соб, паничику, соб, цабе, цабе!

Сонний Ясь уже безладно смикав віжками, і одне колесо провалилось у дірку. Віз хитнувся набік, і сливи посипалися в ставок. Мало й Тарас не випав. Попович парешті прочуявся і накипувся на хлопця з кулаками:

— Ти куди дививсь?

Але Тарас не злякався:

— Наче я правував! Себе й лайте. Як дізнається батюшка, буде тоді вам.

Ясь боявся батька, який за копійку міг прибити, і тільки сказав:

— Лізь тепер у болото. Щоб мені всі сливи визбирав!

У ставку води було мало, й визбирувати сливи було неважко. Ну от і всі, а віз далеко не повний.

— Шукай ще! — каже стурбований панич.

— Як нема,— відказує Тарас.— Хоч перевірте, всі до одної визбирав.

— Де ж вони поділись?

— Мабуть, за водою спливли.— Тарас вдавано зітхає й мимрить: — Ой верніться, сливки, верніться... Буде тепер нам! — І чуває потилицю.

Ясь теж чуває потилицю — мало, що й половини не залишилося слив, так ще й ці потовчені,— хто їх стане купувати!

1962

СМІШИНКИ

САМ СЕБЕ ПЕРЕХИТРИВ

Одного разу Андрійко прийшов до сусідів, саме коли господиня накривала на стіл. У Андрійка аж слинки потекли, коли він почув, як душить борщ із часником, але мати гостро наказувала нічого не клянчити у людей. Проте Андрійко хоч був іще малий, а вже хитрий. Він підійшов до столу й каже:

— А де я буду сидіти?

Господиня подивилася на його хитру мордочку й каже:

— А чому ти не приніс стільця? У нас тільки на своїх вистачає.

Андрійко побіг за стільцем, аж дома теж обідають. Він побоявся, що його примусять їсти манну кашу, й сховався в куцах. А коли виліз, уже пообідали і дома, і в тьоті.

— А що було на обід? — спитав у мами.

— Борщ з часником!..

ВИПРАВДАВСЯ

Хлопчик мнихається й мнихається біля ліфчика, аж мама розгнівалася:

— Не можеш сам гудзика застібнути?

— А як я увесь спереду, а ліфчик ззаду, — схлипнув хлопчик.

ДУРНІ СЛЬОЗИ

Дівчинка плаче та й плаче, а чого — невідомо. Мати і просила, і сварилася, щоб вона замовкла, нічого не допомагає. Нарешті таки затихла. Мати зраділа:

- От і молодчина, що перестала!
А дівчинка розмазала по щічках сльози й відказує:
— Це я щоб тільки перепочити!

ХИТРИЙ ДІДУСЬ

- Діду, чому ви газет не читаете?
— Дрібно друкують,— відказує дід.
— А ви б підібрали собі такий номер окулярів, щоб побільшували.
— Для цього треба бути грамотним, щоб ті номери читати, а нас не вчили, як вас!

СЕРІОЗНА РОЗМОВА

Борик входить до кабінету так тихо, що я, тільки випадково зиркнувши, помітив його. Стоїть, утупивши в мене очі, й мовчить.

— Чого тобі, Борику? — питаю.

— Дідусю,— каже він рівним голосом, мабуть, щоб не збитися,— давай побалакаємо як мужчина з мужчиною.

Хоч йому тільки сім, а мені вже за сімдесят, але ми все-таки мужчини!

— Давай,— кажу.

Борис притишує голос і таємниче каже:

— Купи мені радіоприймач!

ЗЛИЙ ВОВК І ДОБРА ВОВЧИЦЯ

Поліну Іванівну люблять усі діти, бо вона найкраща вихователька у дитячому садку.

— А воно моя мама найкраща,— заперечує дівчинка.— У моєї мами і коси довші, а у Поліни Йванівни коси коротші, і плаття коротше, і...

— Ти сама коротша, коротша від усіх! — перебиває її ображено хлопчик.— А Поліна Йванівна нічого не боїться, вона ходить і коли темно без мами.

— І я не дуже боюсь, коли темно в кімнаті.

— Поліна Йванівна й вовків не боїться. Вовки не страшні, тільки як виють, тоді страшні.

Діти з садочка ще не бачили живих вовків, а Поліна Іванівна бачила й піколи не забуде.

Це про неї склали казку в дитячому будинку, де вона виховувалась.

«У вдовиці Галини була дочка Поліна». Так тільки починали, а далі казали вже просто:

— Росла Полінка, як билинка, худенька, маленька та все хворіла. Матері кортить погуляти, а тут з Полінкою треба возитись.

Минув рік, минуло два, уже й три роки Полінці, а вона все хворіє. Набридло матері з нею панькатись, а тут ще подружки все тягнуть її то на танці, то на музики.

Повернеться пізно додому, а Полінка голодна й холодна і так докірливо дивиться, аж соромно стане матері. А з цього ще більше наростало зло проти дочки.

Одного разу вдовиця пішла в ліс і дочку з собою повела.

Гарно було в лісі: дерева перешіптуються, пташки пурхають, щебечуть, піснями заливаються, а десь чути зозу-

лю: «Ку-ку, ку-ку...» І соловей аж надривається: «Тьох-тьох, тьох-тьох!..» Так би все стояла й слухала. На галявину вибігла, травка зелена, квіти пахнуть, і різні: білі, червоні, жовті,— як на платтячку. І багато, багато.

Поліна нарвала їх уже цілий оберемок, хотіла віддати мамі, оглянулась, мами ніде не видно.

Почала гукати:

— Мамо, мамочко!

Ніхто не озвався, тільки десь відгукнулась луна: «Мамо, мамочко!»

Побігла назад, а куди бігти — не знає.

Уже й охрипла Полінка, уже й голосу не відтягне, а не перестає кричати: «Мамо, мамочко!»

А ліс усе густішає, усе темнішає. І чути, уже й грім гуркоче, уже й ліс шумить, реве, листям тріпоче, уже й дощ дріботить, а в Полінки вже й сил немає, щоб бігти далі.

Упала під дуб і причаїлась. Навіть очі заплющила, щоб не так було страшно.

Розплющила, а воно вже темно, ще й дерев не видно. І знову заплющила.

Чує, щось тріщить у кущах.

— Мама! — крикнула радісно Полінка.

Але ніхто не озвався, а там, де тріщало, заблмали вогники, як у кішок уночі. І все дужче тріщить, усе дужче блимає, аж нарешті просто до неї вистрибнуло двох вовків.

Полінка завмерла: один вовк клацає зубами вже перед самим носом.

«Я її з'їм!» — каже.

Але вовчиця відіпхнула його і стала розпитувати дівчинку. Потім каже до вовка:

«Вона сирітка, батька забили на війні з фашистами, а мати ще молода. Облиш її, вона гарна, слухняна дівчинка, нехай росте», — і обое побігли назад у куці.

І другий день проблукала Полінка, а дороги не знайшла.

Знову ночувала під дубом і тільки заплющила очі, знову затріщали куці, заблмали вогники. Полінка гадала, що то її розшукують люди з ліхтариками, і радісно крикнула:

— Мамо!

Але із куців знову вистрибнули вовки. Сірий вовк був злий і каже:

«Бачили твою маму, танцює твоя мама з хлопцями. Ми її ще сьогодні з'їмо!»

Шкода стало Полінці мамі, і вона заплакала:

— Не їжте моєї мами, вона ще прийде, вона ще забере мене додому. Ми будемо разом жити, а коли в мене щось заболить, я не дуже буду стогнати, щоб маму не дратувати. А як підросту, зароблю грошей, куплю патефон і модні пластинки, щоб мама дома танцювала.

Вовчиця відіпхнула сірого вовка й сказала:

«Гаразд, дівчинко, коли ти така розумна, пожаліємо твою маму і цього разу!» — і побігли обое назад у куці.

Минув іще один день. Полінка вже охляла так, що й іти не могла. Лягла під дубом і очей не розплющує.

І знову настала ніч, і знову затріщали куці, заблмали зелені вогники, але в Полінки вже не було сил крикнути «Мамо!». Зовсім знесиліла.

На цей раз із куців вибігла ціла згряя вовків. Сірий вовк грізно сказав:

«У цієї дівчинки погана мама, таку маму треба з'їсти!»

І почули вовки, як ледь чутно прошепотіла дівчинка:

— З'їжте мене, а мами не їжте...

«Дівчинка вже марить», — сказала вовчиця і завила, а за нею і всі вовки.

Вони так страшно вили, що аж люди жахались.

— Яқесь лихо стряслось, — казали вони і бігли до лісу.

Полінка розплющила очі. Доц перестав, уже був ранок, і крізь листя дерев сяяло сонце, а довкола неї стояли люди і радісно посміхались.

Із лісу Полінку відвели просто в дитячий будинок, де вона й виросла.

Київ, 1960

ЗАЦВІЛА ПАПОРОТЬ

Було у батька два сини. Менший розумний, а старший — ледащо. Першого звали Савою, другий Сидором прозивався. А ще в них була сестричка Марися. Хоч і маленька, проте до всього цікава і знала вже, що молодший брат Сава дбає, щоб усім жилось добре, а Сидір усе щось вовком дивиться на людей.

От почала в них валитися хатка.

Сава що не заробить, та все ту хатку латає, а Сидір що не заробить, та все кудись гроші ховає.

А жити в одній хаті довелося, бо другої не було.

— Давай же й працювати разом,— каже Сава до старшого брата.

— У мене руки болять,— відказує Сидір.

— То ходімо хоч глини вкопаємо!

— В мене ноги болять.

І так щоразу.

Хатка стояла, стояла та й упала. Похитав головою Сава та й каже:

— Вечір вільний, то ходімо, Сидоре, до лісу та нарубаємо дерева на хату, а колгосп допоможе збудувати.

А Сидір знову своє:

— Сьогодні, кажуть, у лісі папороть зацвіте. Хто зірве, тому скарб відкриється. Я краще піду та папороть зірву, тоді й робити не будемо, і хату збудуємо.

Почула це Марися, їхня сестричка, і собі захотіла побачити, як то папороть цвіте. Ніколи цього люди не бачили, а говорили так, шукаючи щастя. Побоялася вона братові сказати, щоб з собою узяв, і пішла за ним пазирці.

От вони йдуть та йдуть, а надворі ніч. Доки йшли до лісу, ще хоч зорі було видно, а в лісі так стало темно, наче хто лампу погасив. Марися хоч і маленька була дівчинка, зате смілива, а до того ще й стежку знала, то й зовсім не боялася. Чує — й Сидір попереду йде.

Йшли вони, йшли, аж нарешті щось не стало чути Сидора, просто ніби крізь землю провалився. Думає Марися: гукнути б,— так не можна, бо Сидір назад пожеє, а спереду ліс темний та густий. «От,— думає Марися,— і папороті не побачу». І хотіла вже бігти вперед, аж під ноги то колода, то ломачья, або просто у вічі гілля.

Так заплуталась Марися, що не знає вже, куди тут і йти. Почала вона обіруч розгортати гілля та тихенько лізти крізь нетрі.

Пролізла чи мало, чи багато, аж гульк — вогник мерехтить. Горить вогник, як свічка на столі. «От,— думає Марися,— таки побачила папороть. Може, ще й зірву». Ще тихше підповзла вона до вогника, коли ж то курінь стоїть, у ньому багаття горить, а довкола люди сидять і в руках ножі держать. Марися хоч і не сильна була, зате смілива. Лежить собі у траві і прислухається.

Один і каже:

— Ну, хлопці, до діла!

Зиркнула Марися, аж то Сидір, її старший брат. Стала Марися тоді уважніше прислухатися. Говорять про колгосп, про касу якусь, про ключі — і нічого про папороть.

Слухала вона, слухала і чує, що то бандити хочуть напасти на колгосп.

«Ну,— думає Марися,— треба попередити людей».

Почекала вона трохи, а потім хутчіше назад. Кинулась у кущі, а куди бігти, не знає. А дівчина була уперта. Зло її взяло. Рве об кущі плаття, ноги збиває, кісками чіпляється, а лізе вперед.

Лізла, лізла, немає ні стежки, немає ні краю, аж всякі страхіття ввижатися почали. Ну, от хтось регоче над самою головою, мало живіт не порве. Марися як крикне:

— Ось я тобі!

А воно тоді в плач. Стогне та й стогне під самим кущем. «Ах ти ж клята сова»,— думає Марися.

— Ось я тобі. Цить!

— Цить! — хтось перекривляє її в лісі.

Біжить Марися далі, а назустріч кущ, увесь у цвіту. Суне просто у вічі торчком.

Приліз до самого носа та так і шпуйнув їй в обличчя.

— Так ти ще й росою мене? — говорить Марися.

— Росою мене! — перекривляє у лісі.

— Ось я ж тебе! — та ще дужче роздирає кущі.

— Я ж тебе! — знову хтось перекривляє Марисю.

Блукала Марися, блукала, а стежки як нема та й нема, тільки перекривляє луна. «Ну,— думає Марися,— мабуть, доведеться тут і ночувати». Аж гульк, а перед нею вже галявина, така велика та зелена, і ромашки у траві цвітуть.

Тільки вибігла вона на галяву, а назустріч їй два вовки, та такі здоровенні та страшні.

Стоять і зубами клацають.

«От,— думає Марися,— з'їдять мене вовки, і людей попередити не встигну».

Ще дужче тоді розсердилась вона та просто на вовків. Бачать вовки: щось дуже сміливе дівча, і побігли собі в кущі. Озирнулась тоді Марися, аж галява знайома: вона удень на ній пасла бичка.

Хутко знайшла стежку і вискочила на шлях, а по шляху щось кіньми тупотить.

Марися біжить назустріч та й думає: «Скажу цим людям, нехай підвезуть».

Аж тут і коні надбігли.

Дивиться Марися, а на бричці щось страшне сидить. Вовків Марися не злякалась, у лісі блукала — не боялась, а тут аж затремтіла уся.

Думає: «Може, це ведмідь умоствився на бричці? Так він же не такий товстий. Може, спекулянт? Так він же не такий меткий».

Хоч і страшно Марисі, а все-таки придивляється.

Коли ж то — піп сидить.

«От,— думає,— опудало, дітей тільки лякає»,— та як крикне:

— Підвезіть мене!

Піп озирнувся на дівчину та як уперіщить коней, аж мало з брички не вишав.

Дивиться Марися — хреститься піп та тікає, як навіжений.

«От,— думає,— не встигну-таки попередити людей».

Давай тоді бігти услід. Обірване платтячко, мов крила, тріпоче, а волосся на вітрі летить.

Озирнеться піп та ще дужче по конях.

Чує Марися, що піп молитви починає читати і від страху ніяк більше трьох слів не згадає, тоді догадалася вона та й кричить:

— Батюшко, це я, Марися, не відхрещуйтесь!

Почув піп та й гукає до неї:

— А чого в тебе коси, як у відьми?

— А у вас, батюшко,— кричить Марися,— хіба не такі?

— Ну, то перехрестися,— каже піп.

— Так я ж піонерка,— відказує вона.

А піп у відповідь:

— То нам не по дорозі! — та знову коней по хвосту. Тільки курява знялась.

«От,— думає Марися,— так не встигну добігти до села, і пограбують наш колгосп». Давай тоді знову кричати:

— Чекайте, батюшко, я, здається, гроші знайшла!

Почув піп про гроші і зразу коней зупинив.

— Ну, то сідай,— каже.— У тебе ж, мабуть, ніжки болять! — І взяв Марисю у бричку.

— А грошей багато знайшла? — питає її піп.— Віддай мені їх, я заховаю.

Марися подумала, подумала та й відказує:

— Гроші заховані у колгоспі. Везіть мене просто туди, я вам покажу.

Зрадів піп, що видурить гроші у Марисі, й погнав коней до села. Аж курява знялась. Розповіла тоді Марися попові, що бандити хочуть напасти на колгосп, та й каже:

— Женіть же коней тепер ще дужче, а то не встигнемо попередити людей.

А піп вислухав Мирсю і відказує:

— Щось наче коні погано біжать. Мабуть, треба їх підгодувати.— Розпріг на шляху та й пустив їх на луки в попас.

Бачить Марися, що хитрує піп, та й каже йому:

— Я й забула сказати, що злодії ж і церкву змовляли бсь пограбувати.

Як схопиться піп та до коней, а коні почули волю та від нього. Тільки задом підгедкують.

Піп кричить тоді до Марисі:

— Переймай мені коні!

А Марися вже побігла до села.

Бігла, бігла, аж гульк — перед очима ніби сяйво палахкотить. «Онде папороть зацвіла»,— думає Марися. Прибігла, аж то в цю ніч електрикою освітили колгосп.

Тільки вбігла в село, а назустріч Сава іде. Був у лісі і на хату дерева везе. Почув Сава про Сидора, яку він папороть шукав, скликав людей і поставив на варті.

А Марисі за це увесь колгосп спасибі сказав, хатку поставив і електрику провів. Цвіте лампочка, як папороты!

1962

ЗАЙЦІ

У лісі під ялинкою жив заєць із зайчихою. Одної ночі вони побачили багато людей. Люди йшли пішки і їхали на конях, а за ними котилися гарби. За плечима у людей виглядали гвинтівки, а біля пояса висіли гранати.

Зайчиха перелякалась,— її вже раз чуть не вистрелив із рушниці мисливець,— і каже:

— Тікаймо, це, мабуть, пімецькі фашисти. Вони нас подушать, як людей!

Але заєць був такий хоробрий, що навіть носа висунув із нірки. Потяг повітря, пожував губами і каже:

— Не бійся. Наші. Вони не тронуть, це червоні партизани.

Зайчиха перестала труситись і заснула. Заєць і собі ліг спати, але очей не заплющує. Бачить — партизани спустилися в яр і почали собі робити хатки. Біля одної хатки розвели вогонь, стали щось варити, бо так запахло в лісі, що в зайця аж слинки покотилися. Навіть сонна зайчиха почала плямкати губами.

В яру гомоніли, гомоніли й поснули. Коли стало тихо, заєць сказав:

— Вставай, зайчихо, та підемо повечеряємо.

Зайчиха подивилася зайцеві в око, як у дзеркало, поправила зачіску, хвостик розпушила, і вони пострібали у ярк.

Біля партизанської кухні було багато обрізків капусти, моркви й помідорів. Заєць із зайчихою наїлися досхочу і почали розглядати партизанський табір. Зайчиха ще ніколи не бачила війни, тільки здаля чула, як стріляють: бах, бабах, бух!

— То так ота рушниця стріляє, — показав заєць на гармату. — А в цю ямку ховаються від бомб. Це щілина називається. А он, на горі, бачиш? Партизан стоїть. То вартовий!

— Він з рушницею, страшно. Ходімо звідси!

Заєць із зайчихою вибігли на галявину й почали бігати наввипередки. Потім гралень у жмурки. А коли стало вже світати, зайчисі знову захотілось їсти.

— Я салату хочу. Ходім у село!

— Там німці! — каже заєць. — Туди не можна: у них собаки такі великі, як вовки. Підемо краще до партизанів, бурячків поїмо!

Зайчиха надула губи — хочеться їй салату, хоч ти що.

— А ти знаєш, що німецькі фашисти з живих шкуру здирають? Буде тобі салат!

Але зайчисі тепер ще дужче захотілося салату. Вони вже хотіли побігти, як у кущах почувся тріск. Зайці причайлись. На галявині ввійшло трое солдатів у сірих френчах з автоматами в руках. Вони довго чогось шукали в траві, нарешті надібали сліди партизанів і пішли по них. Просто на зайців.

— Я боюсь! — каже зайчиха.

— Не роби паніки! — крикнув заєць. — Біжи назад, а я їх поманю в інший бік.

Зайчиха тільки кинулася бігти, солдати побачили й почали стріляти. Тоді заєць кинувся просто під ноги солдатам. Крутиться між солдатами, вертиться, а стріляти в нього не можна, бо в людей поцілнш.

Коли зайчиха вже втекла, заєць стрибнув у кущі, і тільки його й бачили.

Постріли почув вартовий, розбудив партизанів і каже:

— Чути, хтось пробирається в ліс, та, мабуть, побачив зайців і стрельнув. Треба засідку зробити!

Партизани засіли по кущах і чекають. Дивляться, біжить зайчиха, аж дух з неї виширає. Почекали ще трохи —

чують, хтось скрадається до яру, Партизани вистрибнули на дорогу й крикнули:

— Руки догори, здавайтесь!

На фашистів аж гикавка напала.

— Капут Гітлер! — кричать.

— Усім вам буде капут! — відказують партизани.— Це ж ви йшли, щоб нас викрити? Спасибі, вартовий з головою.

Зайчиха з переляку захворіла. Цілий день нікуди не виходила з нори і все прикладала листочки подорожника до лоба. Заєць уночі збігав на партизанську кухню, приніс їй капусти, навіть листочок салату роздобув.

— Попоїж,— каже,— та ходімо на повітря, а то як будеш лежати, то ще дужче розболиться голова.

Вони побігли знову на галявину й почали гратись у палочки-стукалочки, потім грались у війну. Зайчиха на цей раз угналась аж на дорогу і враз перед собою побачила страшну пащу й гострі вуха.

— Ой, рятуйте, вовк! — закричала вона, як навіжена.

— Сліпота куряча, це німецька вівчарка! — каже заєць.— Он і солдати йдуть. Мабуть, розшукують тих, що вчора в тебе стріляли. Тікай назад! Я їх заманю в інший бік!

Зайчиха дременула назад. Вівчарка щодуху помчала слідом; гавкаючи на весь ліс. П'ятеро солдатів побігли за вівчаркою, мало зайця не затоптали.

Гавкання вівчарки почув вартовий, побудив партизанів і каже:

— Хтось пробирається в ліс з собакою, та, мабуть, надибали зайців — чути, женуться. Треба зробити засідку.

Партизани засіли по кущах і чекають. Дивляться, стрибає зайчиха, аж за голову ногами закидає, а за нею жетється німецька вівчарка, аж язик висолопила, а за вівчаркою біжать німецькі солдати, аж очі їм на лоб повилазили.

Партизани вистрибнули із засідки й крикнули:

— Руки догори, здавайтесь!

— Капут Гітлер! — закричали перелякані солдати й підняли руки догори.

— Усім вам буде капут! — кажуть партизани.— Це ж ви хотіли з собакою викрити нас? Спасибі, вартовий з головою!

Зайчиха з переляку знову ослабла й цілий день з нори не виходила, хоч стручок гороху показував нормальну

температуру. Вночі заєць збігав на партизанську кухню і приніс два листочки капусти й скибочку дині.

— Це тобі повар передав, за те, що попередила партизанів. Попоїж, та ходімо на повітря, а то як будеш валятися, на свиню станеш схожа.

На цей раз вони вибігли аж за ліс, аж у чисте поле, й почали гратись у довгу лозу — стрибати одне через одне. Потім грались у футбол сосною шишкою.

Коли зайці бігали в полі, командир скликав партизанів і каже:

— Підемо зараз гітлерівців виганяти з села. Доки вони будуть людей катувати й дітей убивати? Запрягайте коні!

Тільки партизани хотіли виїхати з лісу, дивляться, біжить зайчиха, а за нею заєць, аж задніми лапами на п'яти наступають. Біжать зайці не до себе, а у яр, і просто в щілину. Вскочили, вухами трясуть, ніжками тупають, а зайчиха тіпається, аж зубами цокотить.

— Ой, страшно,— каже.— Ой, пропали ми!

— А ти думаш, мені не страшно, а сиджу тихо. Не хпикай!

— Нас тут партизани переловлять, тікаймо звідси!

— А ти хочеш, щоб тебе фашисти повісили? Цить!

— Сам ти хочеш. Я ще молода, я ще жити хочу!

— Ну, не плач, може, ще минеться. Партизани його встрілять.

Партизани побачили зайців у щілині й почали сміятись.

— Буде сьогодні обід із заячиною: самі прибігли в казан!

— Е, ні,— каже вартовий,— це не такі зайці. Я пізнав їх: вони вже аж двічі попередили нас про небезпеку, мабуть, щось чують і тепер. Покличемо командира.

Прийшов командир, побачив, як зайчик тупає ніжкою, і кивнув собі головою.

— Зрозуміло,— каже.— Заводьте підводи в кущі, а самі ховайтеся по щілинах, та хутко!

Тільки поховались партизани по щілинах, прилетів літак з чорними хрестами на крилах і почав скидати бомби на ліс. Один партизан прицілився з бронебійної рушниці і попав у мотор літакові. Літак спалахнув, а німецький льотчик викинувся з нього і впав просто в яр. Зайчиха побачила, як льотчик приземлився, й каже:

— Капуста з неба впала. Великий листочок!

— То парашут, а не капуста. Сиди тихо, може, німець ще стрілятиме.

Німецький льотчик побачив багато партизанів, кинув свій револьвер і підняв руки догори.

— Капут Гітлер! — каже.

— Усім вам буде капут! — кажуть партизани. — Це ж коли б ми виїхали в поле, ти б нас усіх розстріляв з кулемета? Спасибі, зайці трапились!

Партизанський повар почув це й приніс зайцям цілий оберемок бурячків і капусти, моркви і помідорів і каже:

— Отут у щілині й живить. Я вас щодня буду годувати свіжою капусткою, навіть салатом!

Зайчиха подивилася зайцеві в око, як у дзеркало, поправила зачіску, розпушила хвостик і каже:

— Які добрі партизани, а ти боявся!

1963

ВОГНИК

Наша бабуся була вже старенька і на очі слаба, і коли що розповідала, то не з книжки вчитала, а сама це бачила, а мо', чула. Так само і про Вогник.

— Заводську браму, — казала бабуся, — охороняли вусаті поліцаї. Щоб, бува, не пройшов на завод хтось сторонній, а ще більше, щоб не сходилися до гурту робітники. Тоді вони стали збиратися на пустирі за заводом. Зійдуться, про свої турботи поговорять: в цехах чадно, на подвір'ї брудно, роби дванадцять годин, а платять, аби тільки з голоду не вмер. Побалакають, побалакають і знову до роботи, бо не бачили порятунку. На пустир було вільно кожному прийти. Одного разу, пам'ятаю, скупчилися робітники довкола пенька, а на пеньку стоїть такий собі парубок у косоворотці, очі ясні, а сам усміхнений і все щось каже, каже до робітників.

Питаю:

«Хто це?»

«Якийсь революціонер!» — відказують.

А він:

«Повстань, підіймайся, робочий народ. На ворога йди, люд голодний!»

«А поліція, а цар?» — гукають йому.

«Геть поліцію! — кричить. — Геть царя!»

Люди аж голови в плечі повтягали:

«Та за такі слова тебе в тюрюгу засадять!»

А він ще й сміється:

«До цього нам не звикати! А вовка бояться — і в ліс не ходити».

«Тому він і революціонер,— каже один, найстарший, робітник.— Я,— каже,— чув, ніби одного такого взяли жандарі — так натомість двоє вродилося, взяли тих двох — четверо з'явилося. Народу,— каже,— не викоріниш».

І пішла про революціонера слава по всіх світах. Кажали, ходив він од міста до села, од заводу до хати та все повчав людей, щоб пролетарі всіх країн єдналися та разом на пана, на буржуїв ішли. За це його всякий, хто мав капітал, бунтарем називав, а бідний люд — своїм товаришем. Але і його заарештували жандарі. Тоді він гукнув до людей: «Годі вам у шорах ходити, годі терпіти біду. Ідіть на Вогник, він горітиме на пагорку!» — і вказав на північ, а сам високо підніс голову і заспівав, що аж мороз панам пішов поза шкірою:

Шалійте, шалійте, скажені кати!
Годуйте шпівнів, будуйте тюрми.
До бою сто тисяч побірників стане,
Пірвем, пірвем, пірвем всі кайдани!..

Але пани все ще силу в собі почували, жили на втіху, на здоров'я, а в людей аж жили рвалися на їхніх заводах, на їхній землі. Одна надія була — на Вогник.

З кожним днем усе частіше люди позирали на північ. Одні казали, що вже бачать Вогник, інші казали, що нічого нема, і все ще терпляче гнули спину. А панам мало було людського поту, так заманулося ще крові: втягли людей у війну.

Страх, скільки знищили солдатів, скільки наробили калік! Ще частіше трудовий люд став позирати на пагорок, згадувати мудрі слова революціонера. Згадували і собі так робили. І враз на пагорку засвітився Вогник.

Приходять на пагорок, аж там Володимир Ленін. Очі ясні, весь усміхнений і наче всіх хоче приголубити-приласкати. І каже такі слова:

«Товариші робітники, й селяни, і весь трудовий люд, хай живе соціалістична революція!»

Радо відгукнувся на це люд, аж Вогник уже на другому горбку, дальшому. І все більше розгоряється, більше.

Ідуть на нього люди, попереду Ленін, а за ним одиодумці, що в партію комуністів згуртувались,— за собою

трудоий люд ведуть і з дороги все, що заважає, скидають. Скинули паря, поміщиків геть, буржуазію підтяли.

Заходилися землю обповляти, селян нею наділяти, хто своєї не мав, на куркулів чи панів працював,— тепер маєш свою. Фабрики й заводи стали поширять, нові, ще більші будувати.

Стали шлях до соціалізму прокладати, один до одного гукати:

Вставай, хто серцем кучерявий,
Нова республіко, гряди!

Прийшли й на другий пагорок, а Вогник знову ще далі. І палає ще дужче, тільки Ленін уже стомився, і отруєні рани болять, аж мусив лягти відпочити.

«А вас далі Комуністична партія поведе,— сказав він до трудового народу і заплющив навіки стомлені очі свої».

Поклали Леніна Володимира в Мавзолей посеред самої Москви, щоб кожен міг побачити мудрого вождя, засновника першої в світі Радянської держави, і щоб кожен знав, що ідеї його невмирущі.

Попрощались у руку з небіжчиком і рушили далі.

Ідуть усі народи великого Радянського Союзу, хоч і різні з лиця, але мрії одної, ідуть — школи будують і великі заводи, риють канали і ріки проводять, у пустелях сіють жито-пшеницю й розводять сади, болота висушують, а суходоли обертають у моря. Попереду росіяни пісню заводять:

Наш паровоз, вперед лети!
В Коммуне остановка...

За ними українці свій голос подають і білоруси, узбеки і казахи, грузини і таджикки... Усі п'ятнадцять республік!

А Вогник палає все дужче, все дужче. Шириться на схід, шириться на захід. І на північ, і на південь.

Тільки то вже не Вогник,— сказала на кінець бабуся,— а п'ятикутна зоря, червона, як жар!

1963

ПАСТУХ І ХАЗЯІН

Бабусю Орину діти любили не тільки за ласощі, а й за казки. Вона їх знала стільки, що слухай хоч день і ще день і не переслухаш. А розповідала так цікаво, наче

сама бачила. Навіть малий Павлушка переставав смоктати палець і слухав, аж доки йому не скажуть: «Закрий рота!»

І до всього в неї був приклад. Маринка прийшла із школи й каже:

— А мене завтра будуть у піонери приймати!

— А ти хоч знаєш, чому піонерський галстук має три кінці? — питає бабуся.

— Знаю.

— А коли заклали Спілку піонерів? Як зробили революцію? А що таке революція, ти розумієш?

Маринка розгублено посміхнулась:

— Коли новий лад прийшов, еге?

— Новий лад, дітки, сам не приходить. Гадаєте, все так і вродилось? Аби ж то! От у нас у селі жив заможний хазяїн, а в нього був пастух...

Павлушка перестав смоктати палець.

— Одного вечора, — продовжувала бабуся, — пастух пригнав з поля худобу і заганяє її у двір через ворота, а сам іде через хвіртку, щоб не ковтати збитий худобою порох. Хазяїн побачив і кричить:

«Не можеш ото у ворота пройти, що покаєш мені хвірткою? Побачу вдруге, всі вуха обірву!»

Пастух хоч і перестав ходити через хвіртку, але образи на хазяїна не забув.

Минув місяць, може, два, як з чогось загорілася хазяїнова хата. Він вибіг надвір, побачив пастуха на вулиці й кричить:

«Чого ото очі витріщив, не бачиш, горимо? Кажу тобі: воду неси, пожар гаси!»

«А як ворота засунені», — відказує пастух.

«А ти хвіртки не бачиш?»

Пастух хитро посміхнувся й каже:

«Еге, щоб обірвали усі вуха».

Хазяїн тільки потилицю почухав.

Був ще у хазяїна дорослий наймит. Якось чує він: кричить кішка, наче з неї шкуру здирають. Заглянув у хлівець, а там хазяїнський сивок чужій кішці хвіст рубас. Щоб не ходила в їхній двір.

«Ой пані, — каже наймит до господині, — дивіться, щоб в вашого хлопця кат не виріс».

Хазяйка від цих слів, як гиндичка, надулась:

«А тебе найняли гній возити, а не господиню вчити. Не сунь свого носа, куди тебе не просять!»

«Ну, то дякую за науку»,— відказав наймит, і хоч не став уже більше клопотатися хазяйською бідною, але образи не забув.

Минув місяць, може, два, як з хазяїном знову трапилася біда.

«Чуєте, пані, хазяїн кричить».

«Бо з вами інакше говорити не можна».

«Коби ж тільки говорив, а то вже лементує. О, чуєте?»

«Чого ж він лементує?»

«Бугай на роги взяв».

«А ти стоїш і дивишся?»

«Бо нас гній возити паймали, а не сувати свого носа, куди нас не просять»,— відказав хитро наймит.

Господиня спересердя мало не луснула, а сказати нічого не могла.

Багатіє хазяїн на гроші, а пастух на розум. Уже він і прокламації розкидає по селу, а в прокламаціях тих писалось: «Селяни-бідняки і ви, наймити, не коріться панам і різним куркулям, бо вони тільки вашим потом і живі...»

Одного дня за пастухом прийшли жандарми, щоб відвести його у в'язницю і посадовити за ґрати, але пастуха попередила наймичка. Він побіг у степ і заліз у нору під ожередом соломи; коли ж у тій норі цілий виводок вовчепят. А назад не можна, бо чує — по сліду женеться хазяїн, позаду кричить його син, а попереду гавкає собака. Добігла до нори і теж сує поса в нору, а це як заскімлить, як заскавчить та тікати. А ще дужче закричав хазяїн:

«Рятуйте, рятуйте!»

Пастух зрозумів, що до нори повернулася вовчиця. Собака й хазяйський снінок утекли, так вона тепер, мабуть, шматує хазяїна. Подумав собі пастух: «От гарна нагода, я врятую хазяїна від вовчиці, а він за це не дасть мене поліції». Виліз із нори і насів на вовчицю, а хазяїн тоді давай тікати. Біг, аж шапку загубив. Добіг до двору і кричить:

«Он він, пастух, під ожередом, ловіть його, жандарі!»

«Отака подяка хазяїв»,— подумав пастух, пустив вовчицю до своїх вовчепят, а сам побіг шукати другу схованку. А друга була вже у наймика, у тому ж селі. Наймит уже не тільки революціонерів переховував, а й зброю. На

їхній клич зійшлися люди, побрали гвинтівки і пістолі, а кому не вистачило, той косу набив сторч, і пішли розбивати панів та їхні економії.

Ой тікали хазяї, а за ними жандарі, аж курява вставала.

Було це у нашому селі,— закінчила бабуся,— у тисяча дев'яцот сімнадцятому!

1964

СИНИЧКА Й ГОРОБЕЦЬ

Скінчилося літо, ночі стали холодними, і ластівки відлетіли у вирій. У теплі краї. Зраділи горобці, що тепер легко буде захопити їхні гнізда, тільки їх не вистачало на всіх. Чую, галас, крик: скубтись почали, аж пір'я летить.

Один горобець був пайбільш горластий, найбільш дзобастий, усіх переміг і захопив найкраще гніздо над моїм вікном. Радий, веселий: тепер буде куди сховатися від холоду. А надворі заходила зима. Почав уже й сніг летіти.

Горобець випурхне із гнізда, сяде на гілку, почистить носик об кору, покрутиться, повертиться — холодно, і назад у гніздо, а воно щільно зліплене, соломою і пір'ячком вистелене, ніякий тобі мороз не страшний. Тільки їсти нічого, горобець і бурчить:

Скрізь, скрізь, скрізь зима:
Ні тобі хлібця,
Ні тобі кашки,
Навіть мушки нема...

Прилетіла синичка. Жовта сорочка, чорна манішка, наче тобі до театру зібралась, а надворі віхола, а надворі сніг, і, мабуть, вона задубіла, бо жалісно зацвірінькала. А мені вчувається, що вона просить горобця:

— Пусти погрітись!

Визирнув горобець із гнізда і байдуже відказує:

— Зроби собі так, як я, соломки паноси, пір'ячка постели та й грійся скільки хочеш.

— Наче ти носив, наче ти робив, це ж не твоє гніздечко, а ластів'яче.

Горобець тільки пхекнув:

— Ну то поспівай мені, тоді пуцу. Тільки щоб тоненько.

А в синички був голосок як волосок, витягла вперед голівку й зацвірінькала:

Я по лісу літаю,
Я по стежці стрибаю,
Там десь мушку впіймаю
І жучка не минаю,
Цвінь-цвірінь!..

Прислухалась, аж горобець хропе на все гніздо. Заснув! Синичка з гілочки на гілочку і в гніздо, і аж цвірінькнула на radoщах, що так тепло. Це почув горобець і прокинувся.

— Хто тут? — закричав.

— Це я — синичка!

— Мені й без тебе тут тісно, геть, геть!

І ну бити її крильцями. Скакає, стрибає. До того розходився, до того розгнівався, що аж гніздо розвалив. Так і посипалось на сніг, а соломка й пір'ячко за вітром полетіли. Мало й горобець не гепнув на землю. Добре, що був близько бузок.

Сів на гілку й захникав:

Скрізь, скрізь, скрізь зима,
І хатки вже нема...

А синичка тільки цвірінькнула і полетіла. /

ПОВІСТІ

ЕРІК ШУКАЄ ЩАСТЯ

НА ГОЛОВНІЙ ВУЛИЦІ НЬЮ-ЙОРКА

В магазині готового одягу «Янкі Шпонкі компанії» після війни з кожним днем ставало все менше покупців. Дирекцію магазину це непокоїло, а хлопчиків для посилок тільки радувало: у них було більше вільного часу. У такі хвилини Ерік, худенький білявий хлопчик, тяг Макса куди-небудь у куток, сідав на купу пледів і починав висміювати покупців.

Макс був чорний, як халява, мав широкий ніс і товсті губи. Він боязко озирався, опускався навкарачки, схилив набік круглу голову й терпеливо слухав. Ерік іноді мріяв уголос про те, як колись розбагатіє. Він то знаходив безлюдний острів і ставав його володарем, то запливав у заморську країну, вимінював на буси золото і повертався назад мільйонером. Розбагатівши таким чином, Ерік обіцяв неодмінно взяти до себе на роботу Макса разом з його матір'ю.

Макс вдячно посміхнувся товстими губами. Його мати служила посудницею в ресторані і, коли він забігав до неї на кухню, іноді давала потайки шматок хліба або сиру, що залишалися на тарілках. Макс ділив усе на дві половинки. Одну з'їдав сам, а другу приносив Ерікові і був задоволений, коли той не відмовлявся. Ерік вдавав з себе байдужого до Максових гостинців, але тут же з'їдав їх до крихти. Він був круглим сиротою, матері майже не пам'ятав, а батько працював на заводі, потім довго був безробітним, а коли почалась війна з німецькими фашистами, записався в армію, виїхав до Європи і не повернувся. Хоч Ерікові було тоді тільки десять років, але він запам'ятав батькові слова, сказані на прощання: «Твоя доля буде щасливіша за нашу». З того часу минуло вже три роки, проте щастя до Еріка все ще не приходило.

— Якби в Росію поїхати, — яось сказав у розмові Макс. — Там, кажуть, усі рівні.

Ерік здивовано подивився на Макса прозорими очима.

— А ти чув, що казав нам директор про руських?

Макс винувато посміхнувся й мовчки кивнув головою.

— Ти забув, як директор казав, що в Росії усі червоні. Там самі варвари та ведмеді волохаті. На них, мабуть, і дивитися страшно, не те що з ними жити. Я б умер зразу.

— А я бачив руських. Там, де мама працює, служить офіціантом руський. У нього є хлопчик Нік. Він на тебе схожий.

— Брешеш. Чого б він опинився аж в Америці. Це знаєш як далеко? Аж за океаном.

Макс винувато схилив голову до плеча.

— Я не питаю. Я спитаю. Нік казав, що його батько...

У магазин зайшли покупці — високий білявий чоловік у світлому костюмі з чорнявою дамою і двома хлопчиками, і Макс не встиг доказати, що йому розповідав Нік.

Покупець був ще молодий, з сухорлявим обличчям, тонким носом і глибоко посадженими очима. Тримався він невимушено, хоч пі в галстуці, пі на руках не видно було брильянтів, навіть золотого персня. Більший хлопчик був схожий на батька — такий же білявий і сухий, а менший, повновидий, — на чорняву даму, яка вела його за руку. Він до всіх посміхався. Побачивши чорного Макса, хлопчик і йому посміхнувся.

— Що це в тебе на курточці? — спитав він, ткнувши пальцем у мідний гудзик.

— Така форма магазину «Янкі Шпонкі компанії», сер, — відказав Макс, витягнувшись у струнку.

— Ти негр?

— Так, сер!

— А як тебе звати?

— Макс, сер!

— А мене звати — Владик. Мамо, а я можу так засмагнути?

— Іди приміряй костюмчик, — сказала дама.

— Мені такий, як в Олесея, — показав він на більшого хлопчика, на якому продавець уже обскикував картату курточку...

Доки вони ходили від жердки до жердки, на яких один біля одного на плечиках висіли різних кольорів і розмірів

костюми, Макса покликали до інших покупців. Відбігаючи, він підморгнув Владикові і ледь помітно кивнув головою.

Коли вибрані костюми були вже запаковані, продавець, на всі боки вихиляючись, спитав:

— Накажете викликати таксі, сер?

— У нас своя машина.

— Ерік, винеси!

— Ну, де ж такому малому піднести їх,— сказав покупець і сам забрав пакунки.

— Дайте мені один,— сказав Олесь.

Продавець збентежено притримав пакунки.

— Ні в якому разі, сер. Це магазин «Янкі Шпонкі компанії»! Ти чого гав ловиш? — і він, з робленою посмішкою, підігнав Еріка потиличником.

Ерік густо почервонів і злими очима глянув на Олесь, вважаючи, що саме через нього схопив потиличника. У Владика від здивування очі зробилися зовсім круглими, а Олесь, міцно стиснувши тонкі губи, заговорив щось уже чужою мовою. Його батько теж насупився і сказав щось з обуренням, а відійшовши від продавця, додав уже по-англійському:

— Ми своїм втручанням тільки ще більше нашкодимо хлопцеві. Оксано, а ти чого розхвилювалась?

— Мале, худюче, а його ще й стусанами частують. Бідний хлопчик! — і вона погладила Еріка по щоці.

— І мені вже надокучило дивитися на дядю Сема,— сказав покупець.— Нічого, за місяць будемо в Радянському Союзі. Ви раді, хлопці, що за місяць будемо дома?

Машина рушила вже і зникла між іншими машинами, а Ерік продовжував дивитися їй услід. Щоку ніби все ще гріла тепла долоня. Швейцар, дядя Бінг, що стояв біля дверей, лагідно посміхнувся:

— Із Радянського Союзу?

— Із Радянського! — і Ерік чимдуж побіг на другий поверх.

— Макс, я руських бачив! Ото покупці були з Росії.

— Владик звати.

— А другого — Олесь. І Нік такий? Познайом мене з ним. Може, в нього книжка є про Росію?..

Нік з батьком жили в одній кімнаті, аж під самим дахом, тому вікно визирало на світ, як із глибокої ніші. В передньому кутку на білому столику стояла електрична плитка

на дві конфорки. На одній уже закипав кавейник. Під стійкою був такий же акуратний верстат, завалений інструментами. За ним сидів сухорлявий чоловік, з таким же гострим носом і білявим чубом, як у Ніка. Він обробляв напилником якусь деталь, затиснуту в лещатах.

— Тату,— сказав Нік,— познайомся, це хлопці з магазину готового одягу.

— Гаразд, Нік, пригости їх кавою.

— Вони хочуть почути електричну музику.

— Ще не чули? Покажи, покажи. Це те, хлопці, що колись витисне скрипку. Ще давно на зміну м'язам прийшла пара, пару заступила електрика, електрику вже заступає атомна енергія, а в музиці все цигикають на волячих жилах волосом із кіпських хвостів, як і дикуни ще цигикали. От ця музика і прийде на зміну волячим жилам.— Він указав на прутик антени з блискучою кулькою зверху.

Антина стояла на столику, закиданому книжками й газетами. Нік увімкнув електрику і почав то наближати до лоню до кульки антени, то віддаляти. Враз над кулькою заспівав невидимий голос. Він був трохи подібний до людського і подібний ніби до скрипки, тільки більш густий і без вібрацій. Нік почав ніби диригувати невидимим співаком, і хлопці почули знайому вуличну пісеньку. Вони широко усміхнулися, а Ерік навіть зазирнув під столик, чи не стоїть там схований гучномовець. Тепер посміхнувся Нік.

— Не віриш? Ну, яку тобі заспівати?

— Коліскову,— випередив його Макс,— ту, що Поль Робсон співає.

Але в цей час хтось постукав у двері, і, не чекаючи запрошення, до кімнати зайшов лисий чоловічок із фотоапаратом на грудях.

— Я кореспондент газети, яку бачу на вашому столі.

— Чого ви хотіли? — спитав Ніків батько, поклавши напилник.

— Кілька запитань. Ви переселилися в Америку із Росії?

— Не переселився, а втік.

— Що вас примусило так зробити?

— Коли б це було зараз, я б зробив навпаки, а тоді в Росії лютувала реакція після революції тисяча дев'яност п'ятого року, невдалої революції... Всюди будували шибениці, тюрми набивали революціонерами, а про Америку

розповідали як про країну свободи, достатку, про країну, повну чудес, де ніби кожен бідняк легко може стати мільйонером. Ну, й тікали. І від жандармів, і від злиднів, а хто й здуру.

Вертлявий кореспондент все це хутко записував до свого блокнота.

— Це дуже цікаво. Який контраст, який контраст!

— І гімназисти, начитавшись казок Купера чи Майл Ріда про різні тут прерії, теж пробували тікати до Америки. Таким гімназистом і я був. Ось і досі збереглась газета «Южный край» за 1908 р. Бачите об'яву, обведену червоним олівцем? Це про мене: «Зник гімназист Андрій Пшеничний, тринадцяти років. Батьки просять доставити його за винагороду на адресу: «Харків, Сумська вул., 15, або вказати місце перебування». А я в цей час уже сидів у трюмі пароплава, який відпливав із Одеси до Америки. Це вже мені потім батьки прислали газету.

— В Америці, містер Пшеничний, ви, звичайно, зажили якнайкраще?

— Не дуже. І мільйонером не став за тридцять п'ять років, хоч як старався. Навіть не можу за фахом улаштуватись. Я монтер, а доводиться працювати офіціантом, щоб хоч як-небудь прожити з хлопцем. А як і звідси прожечуть?.. От у Росії, кажуть, цим уже не журяться.

Кореспондент на півслові уклонився і пішов до дверей.

— Дякую, містер Пшен... Пшен... В Росії і негрів за людей вважають, але нам це не до смаку.— Він сердито блимнув на Макса і вийшов.

— Чого це він приходив до тебе, тату? — запитав Нік.

— А я тобі вчора читав, що до Росії повертається кількасот вірменів. Хочуть затримати. Певне, якусь гидоту напише, що я не хочу повертатися, або ще щось вигадас.

— А ми повернемось у Росію?

— Я не покину могили твоєї мами, а ти підростеш, тоді й рішай.

Ерік і Макс слухали, затаївши подих. Їх дивувало і те, як ласкаво балакав з Ніком батько, і те, що вони обоє були не тільки не схожі на волохатих ведмедів, а зовсім не відрізнялися від американців. Дивувала і кількість кнпжок. Вони лежали і на столі, і в шафі, і навіть на стільцях. І Ерік насмілювався:

— Дай мені одну книжку почитати, Нік. Щоб про Росію.

— Ти дай їм, Нік, книжечку про переліт Валерія Чкалова через Північний полюс,— сказав господар...

Ерік забрав брошуру, й вони з Максом бігцем подалися до магазину.

Як завжди, Ерік сів на купу пледів і почав читати, а Макс опустився напроти навкарачки й слухав. Про перший в історії переліт Валерія Чкалова через Північний полюс говорили й писали по всій Америці. Цікаво було, як він летів уночі, хто йому показував дорогу? Як домігся стати з робітника таким відомим льотчиком? Нік казав, що про все це написано в книжці. Вона навіть з картинками!

Хлопчики так захопились читанням, що й не почули, як їх кликали продавці. Ерік скинувся тільки тоді, коли грубі пальці директора схопили його за вухо й так скрутили, що йому аж потемніло в очах. З несподіванки і болю Ерік крикнув не своїм голосом. Директор, який ретельно оберігав репутацію магазину, загрозливо витріщив булькаті очі й ударив Еріка по щоці.

— Цить, паршивцю!

Але вухо так боліло, що Ерік не міг уже стримати крику. Макс не став чекати на розправу, а зараз шмигнув між колонами, обвішаними піджаками. Директор знову заніс руку й засичав, як гусак:

— Уб'ю, мерзотнику, цить! Ти з ким приятелюєш? Ти які книжки читаєш? — Він вихопив із рук книжку, пошматував її й кинув за купу пледів.

Ерік кинувся на директора й вчепився в його піджак.

— Віддайте книжку, віддайте!

Покупці почали озиратися на крик, витягати шиї. Вони були раді розважитися скандалом. Директор розлютився, схопив Еріка за горло й поволік до чорного ходу. За дверима він кинув його на брудні сходи, і Ерік покотився вниз, стукаючи головою об кам'яні приступки.

ТА САМА ПАЛАТА

Ерік прийшов до пам'яті тільки в лікарні, коли йому заливали побиту голову йодом. Перед його очима білів на стіні вищерблений абажур, схожий на тюльпан, під стінкою стояла низенька шафа, схилившись на підбиту піжку. Він повів оком на вікна. По другий бік вулиці видно було будинок з червоної цегли і балкон з жовтогарячим

тентом. Ерік потрапив у ту саму палату, в якій лежав і минулого року. Лікар тоді гадав, що він уже не виживе — паївся пацюкової отрути.

Трапилось те після того, як батько загинув на фронті. Хазяїн забрав усі меблі і всі речі за квартирну плату, а Еріка викинув на вулицю. Хлопець цілими днями блукав по вулицях міста і одної ночі був би замерз, якби його не завів до місії на Мот-вулиці якийсь бродяга. Це була огидна нічліжка у вогких льохах, а до того ж через кожні шість годин треба було ліжка звільняти для інших. У кого не вистачало грошей на ліжку, той купував місце на підлозі. Перед нічліжниками натягалася вірвовка, на яку можна було спиратись і так, сидячи, спати.

У Еріка давно вже не було жодного цента, але той же бродяга й тут допоміг йому: заплатив за місце біля вірвовки. Вдосвіта, коли від промерзлих кам'яних стін віяло надто пронизливим холодом, Ерік злову опинився на вулиці. Він ще не навчився красти, а голод роздирав кишки. Єдиною поживою були тепер для нього покидьки, і він побіг босими ногами по сивому від паморозі асфальту, приношуючись до різноманітних пахоців вулиці.

У палаті, крім Еріка, було ще багато хворих, але й вони не звертали уваги на хлопчика з забинтованою головою, а родичів, які б навідували його, він не мав. Може, захотів би прийти Макс, так магазин готового одягу закривався аж увечері, а тоді не впускали вже до лікарні.

Від їдконого духу ксероформу Еріка безперестану нудило, але ще дужче дратувало радіо, яке чути було з будинку через вулицю. То хтось галасливо верещав, то квакали якісь інструменти, то крипіли голоси дикторів. Ерік іноді не витримував і плакав. Одного дня із протилежного кутка палати до нього долетіли кілька разів слова: «Радянський Союз». Ерік наставив вуха, але хворий став говорити тихіше, і вже нічого не можна було розібрати. Перемагаючи біль, Ерік пішов у куток на голос хворого. Хворий був уже людина літня, з впалими щоками і померхлими очима. Під боком йому лежала грілка. Кілька хворих розташувались на сусідніх ліжках.

— Хіба ви були в Росії? — спитав Ерік.

— А тобі нащо знати? Був! — відказав хворий, повівши на нього самими очима.

— А ото що в наших газетах пишуть про відсталість, про злидні? — спитав із сусіднього ліжка хворий.

— Брешуть, як завжди! Радянський Союз мулить їм очі, війни не хоче. Там комунізм будують, і це бісить капіталістів. Війна для них — як дощ золотий.

— Їм дощ, а нам піт і кров.

— Самі винні — їх купка, а нас мільйони. Правильно в Росії зробили. Тепер їм одна турбота: як краще подбати за трудівників. Ба, який прапор придумали. — Над маленьким значком, який тримав у пожовтілих руках той, що був у Росії, схилилося кілька голів хворих так щільно, що Ерік не міг просунути й носа. — Робітники подарували, коли працював у них на Дніпробуді, — казав хворий і знову повів померхлими очима на Еріка. — Хочеш і ти подивитися? На!

На металевій пластинці був ніби намальований червоний прапорець, на якому в лівому кутку були перехрещені серп і молот під п'ятикутною зіркою із золота, а впизу чотири літери: ССРСР. Ерікові так сподобався цей значок, що він не міг з ним розлучитись. Хворий неміжно посміхнувся.

Ерік неохоче простяг назад значок, але хворий відвів його руку й зворушливо проказав:

— Візьми, може, колись пригодиться.

Цілий день потім Ерік то ховав значок, то діставав і знову розглядав його з усіх боків.

У неділю прийшов Макс. Він почував себе ніби в чомусь впикуватим, частіше, ніж завжди, схилив голову набік і намагався не дивитися Ерікові у вічі. Ерік навіть не дав йому присісти.

— Розкажуй, розкажуй, що у нас в магазині?

— Платню знизили.

— І нам?

— І нам. — Макс відвів погляд кудись у куток і сказав уже глухим голосом: — Тобі тепер все одно, на твоє місце взяли вже іншого. — І, мабуть, щоб хоч чим-небудь потішити Еріка, хутко додав: — Задавака! Каже, що за долар стрибне з третього поверху. — Ерік мовчав, навіть не повернув голови. — Я його однією рукою кладу, — додав Макс, але Ерік продовжував мовчати. Макс скривився. — Ми знайдемо тобі інше місце. Я вже розпитував. Чого ти мовчиш? Ти сердишся?

— Макс, позич мені грошей, — озвався нарешті Ерік. — Ну, в мамі візьми. Я все одно назад в магазин не вернусь.

— І я б не вернувся до такого боса...

— А мені Нік подарував картку, Москва.

— Справді? — Ерік аж підхопився на ліжку. — Покажи!

— Дома забув.

— А ти можеш мені її дати? Тоді я тобі теж щось покажу. — Йому кортіло розповісти Максowi про значок, який подарував хворий інженер, і що він тепер надумав, але й боявся, щоб Макс не розголосив раніше часу. — От якби збулось! — сказав він замріяно.

— Ти щось надумав?

— А ти нікому не скажеш? Поклянися, що не скажеш!

— Клянусь!

— Ні, ти скажи: «В ім'я бога!»

Макс винувато скривив червоні губи.

— Не хочеш? Тоді і я не скажу. А ви всі, як довідаєтесь, навіть не повірите.

— Я нікому не скажу... В ім'я бога! — з острахом проказав Макс.

— Тепер слухай. — Ерік підсупувся до Максого вуха. — Я хочу втекти в Росію! У мене тепер є такий значок.

— Сам? — У Макса від здивування очі стали зовсім круглими, як гудзики.

— Хочеш, удвох втечемо?

— Давай! — радісно вигукнув Макс. — Мені раз снилося, що я навіть пішки пішов. — І враз він посмутнів: — А мама? А за що ми купимо собі квитки, вони, може, й сто доларів коштують. А я мами не покину.

— Ну й не треба, одному зручніше тікати. От тільки як потрапити на пароплав?

— Хочеш, я розпитаю в Нікового батька.

— А ти про що клявся? Я й сам придумав: перебуду поки що в дяді Бінга, зберу трохи грошей... А ти гляди, — тільки пробалакаєшся, сам тебе тоді лінчую! Я навіть швейцарові не скажу, хоч ти знаєш, який добрий Бінг.

— Ерік, тільки ти не сердься... — Макс випувато схилив голову набік. — У швейцара вже оселився Піт, той, що на твоє місце взяли.

Ерік посунувся по ліжку, опустив голову на брудну подушку і, не кліпаючи, втупив очі в одну точку. Перед ним знову, як з туману, зринули скриньки з покидьками, віршовка в нічліжці на Мот-вулиці, холодні вагони... Згадавши, що розповідав хворий інженер про Росію, він уже суворо сказав:

— Де хочеш дістань мені грошей! Хоч три долари, хоч один!.. А на пароплаві я наймусь юнгою або на якусь роботу, як Ніків батько.

Макс похмурнів, забубонів щось про себе, потім витяг із кишені одну монету і з винуватим виглядом простяг її Ерікові.

— Тільки п'ять центів? — розчаровано сказав Ерік.

Макс засопів, знову довго ворухив губами, нарешті не поспішаючи вивернув з кишені всі свої скарби. На ковдру впала пара перламутрових гудзиків, поламана запальничка, складаний ніжик і кілька срібних монет.

— Може, тобі самому потрібні?

— Я тільки два центи візьму. Треба мамі аспірину купити.

— Тут сорок два центи,— сказав Ерік, перелічивши гроші.— Я тобі віддам з процентами, аж сорок п'ять центів. І ніжик візьму. Дай ще й картку!

Макс засопів носом.

— Може, ти ще й не поїдеш. Де ти заховаєшся на пароплаві? В трюм не лізь, а то, Нік розказував, троє поляків теж колись хотіли даром проїхати в Америку й заховалися в трюм, а там трапилася чомусь пожежа. Поляки пожежу, мабуть, загасили, а самі задушилися від диму. Ото й ти гляди.

Ерік знову зашепотів йому на вухо, але чим довше він говорив, тим більше сунився Макс. Нарешті він розчаровано махнув рукою.

— Я гадав, ти щось придумав таке, що ніхто й не помітить, а так нічого не вийде. Берись торгувати газетами, а то ще в поліцію попадеш.

Але в поліцію Ерік потрапив раніше, ніж побачив пароплав.

ХЛІБ І КАМІНЬ

Виписавшись із лікарні, Ерік не знав, де йому подітись, і пішов світ за очі. Спускатися легше було вниз, може, саме тому незабаром він опинився на Канал-вулиці, а частіше її називали Ринок рабів. Тут цілими днями топталися безробітні, пропонуючи себе в найми. Їх повно було на панелях, вони сиділи на розвалених огорожах, від чого каміння блищало, мов поліроване, лежали покотом у холодку під парканами. Приглушений гомін перекочувався від одного до другого гурту, але розмовляли мляво, піби хворі, і тільки коли заводив хтось мову за їжу, кожен намагався і собі вкинути слово. Колишній солдат причмокнув губами і аж закотив очі під лоба.

— А біфштекс з підливою? Біс мене візьми, коли хто скаже, що це не смачно!

— Ти б поменше їв їх, а то аж світишся вже,— сказав, криво посміхнувшись, старий робітник.

Колишній солдат, на якому ще не встигла видвісти форма, тяжко зітхнув:

— Що обидно: як заманювали на війну, золоті гори обіцяли, а тепер ти й на біржі не потрібний. Барнишники!

— Наперед знали, що коротка в тебе пам'ять — про біфштекси пам'ятаєш, а хто кривдить нашого брата, на силу згадав.

— Ех, товаришу, голодній кумі хліб на умі!

Від цих балачок у Еріка, що теж був голодний, засмоктало під ложечкою. Тут йому нічого було робити, і він підійшов із запобігливою посмішкою до гурту хлопчаків. Рудий, вкритий ластовинням, глузливо вигукнув:

— Вос іде! Наймасте, ваша честь? Можу служити за мішок для ударів.

— Ставлю сто проти одного,— вигукнув другий,— віп сам хоче найнятись у похоронне бюро!

— На себе глянь,— огризнувся Ерік,— у нас у школі такий стояв за склом на дротинках.

Хлопчаки зареготали: Ерік став для них свій.

— Постав йому банку під праве око!

Але Ерік не захотів більше тут штовхатись і пішов далі. На розі вулиці в ніші сидів хлопчик, схожий на Макса, і вибивав на скрипці щітками веселий марш. Трогуаром ішов вихляючою ходою студент у картатій куртці з малиновими рукавами. Чистильник гукнув:

— Містер, у вас запорошені черевики!

Студент недбало поставив ногу на скрипнюку. Ерікові нікуди було поспішати, і він зупинився на віддалі, дивуючись із проворлих хлопчикових рухів. Наостанку хлопчик пристукнув щітками й блиснув білими зубами.

— Готово, містер!

Студент сонно глянув на блискучі черевики.

— Хіба так чистять? — підняв ногу і витер черевик об кучеряву хлопчикову голову.— Тепер будуть блищати. Ол райт!¹

Хлопчик, винувато всміхаючись, відвів рукою ногу. Студент враз оскаженів. У цей час повз них пробігло двоє хлопців з буханками хліба в руках, але Ерікові цікаво

¹ О л Р а й т!— Все в порядку! (Англ.)

було, що далі робитиме студент, і він навіть не повернув за ними голову. Побачивши простягнуту хлопчкову руку, студент відсмикнув свою ногу, як від вогню.

— Кунь¹ паршивий, смієш мене торкатися чорною лапою! — Розмахнувся й тицьнув носком черевика просто в хлопчкове обличчя.

Хлопчик схопився руками за губи й упав на стінку, а студент закрив у кишені руки і, вихляючи плечима, пішов далі. В Еріка ніби в самого заболіли губи, він, і без того блідий, аж пополюгав і крикнув:

— Сам ти кунь!

Студент озирнувся, зробив два кроки й загрозово прошипів:

— Що?

Ерік ще раз крикнув «кунь» і кипувся тікати назад до Ринку рабів. Він не пробіг і півсотні кроків, як важка рука шарпнула його за комір.

— Не втечеш, чорна душа!

«Тепер і мені надав,— подумав Ерік.— А я закричу, прибіжать робітники. Нехай тоді поспробує вдарити». І він найжився.

— Пустіть!

— А хліб де подів, злопав уже!

Ерік озирнувся. Червонопикий, спітнілий крамар з волосатими руками й шлейками через плечі витріщив на нього булькати очі.

— Який хліб? Чого ви пристали?

— Ще й прикидається! Не на такого напав. Кличте поліцію. Сюди, поліція!

Їх оточили безробітні.

— Якого чорта, Блек? Що тобі цей хлопець зробив?

— Нехай сам скаже, розбишака... Мало вас трують.

— Облиш його. Він і сам знайде дорогу на той світ. Що ти там накоїв, ходяча смерть?

— Я нічого не знаю... Я йшов із лікарні. Пустіть!

— Задушу! Кажу, де другий?

Нарешті прийшов поліцей. Він не спитав, у чім справа, апатично махнув гумовим кийком і сказав: «Іди!»

Тому що це трапилося по обіді, поліцей привів Еріка в нічний карний суд. Довгий коридор сполучався з камерами ув'язнених, і від смороду не можна було дихати. На ослопах сиділи затримані бродяги в лахмітті, а може,

¹ К у н ь — воночя тварина.

такі, як і Ерік, і терпеливо чекали на виклик до судді.

— За віщо? — коротко спитав худючий сусіда, на сухому обличчі якого вирізнялися тільки живі, гострі очі.

— Я не знаю! — щиро відповів Ерік.

— Можна позаздрити. А мені цей верблюд припаєє три роки, не менше.

— За віщо? — спитав уже Ерік.

— Ох ти, свята простота, така вже в мене фортуна. — І він повернувся до другого сусіди. — Тепер грати надійніші за американські традиції. Думали, будуть вічно дурити простий люд, а він усе буде мовчати. Минулося! Шкода, що тільки ребра поламав, окаянному, а треба було душу з нього витрясти. Слово боже ніби проповідує, а сам винюкує, випитує: а що там говорять, а що там думають? Ксьондз називається.

Сусіда з сизим носом і рудою щетиною на круглих щоках поплямкав масними губами й сказав:

— У таких паразитів по душі в кожній кишені. Ти й долари потрусив?

— Долари, долари! Вони нам і сонце вже заступили. Ти чув таку казку? Один фабрикант був жадниучий на гроші, всі льохи забив золотом, а йому все мало. Хочеться ще, щоб люди бачили й заздрили. І вирішив він носити не сукняну, не шовкову одягу, а звелів зашити себе в золоту сорочку, в золоті штани, взути в діамантові чоботи.

— Ото б цапнути! — вигукнув сусіда. — Ну й що?

— Ну й здох! Тілові не стало чим дихати — і здох!

Нарешті дійшла й Ерікова черга. У великій кімнаті за зеленим столом сидів капловухий суддя з довгим носом і такий же носатий клерк. Обидва в однакових окулярах. Десь знову взявся крамар із шлейками через плече, підбіг до столу дрібними кроками і ще дрібніше заговорив:

— Ваша честь! Я торгую хлібом на Канал-стріті. Годину тому мені хтось вибив зразу аж двоє вікон. Каменюками. А на вікнах хліб лежав для виставки. Вибігаю, дивлюсь — тікають хлопці з буханками хліба, але я й не таких доганяв.

— Ви певні, що це він розбив вікно? — спитав суддя скрипучим голосом.

— Він самий, ваша честь. Руку покладу па вогонь!

— Тобі скільки років? — гиркнув суддя вже до Еріка.

— Тринадцять! — відказав Ерік, зіщулившись.

— Навіщо ти бив вікна, чорт візьми?

— Я не бив вікон, я тільки що виписався з лікарні.

— І заманулося хліба,— докинув крамар.— Знаємо, як годують по лікарнях.

— Я й крамниці вашої не бачив.

— Заприсягнися в цьому,— сказав суддя.— Підійми два пальці й прокажуй за мною: «Клянусь всемогучим господом, що буду говорити правду, всю правду, тільки правду...» Де батьки? Викликали їх?

Крамар, коли почув, що Ерік круглий сирота, заверещав ще дужче:

— Отак вони й годуються, сер! Його треба засадити не менше як на три роки.

— Суджу я! — гримнув суддя.— Докази принесли?

Крамар розгорнув газету й передав судді важку камешнюку. Суддя зважив її на руці, і від неї залишився брудний слід на пальцях.

— Покажи твої руки!

У Еріка були чисті долоні, а від недокрів'я ніби аж прозорі. Судді це не дуже сподобалось, він покрутив себе за кінчик довгого носа, глянув на свіжі рубці на Еріковій голові й буркнув:

— Ну, ти мені ще попадешся. Я тоді за саму підозру й трьох років не пошкодую опіки. Марш!

— Ваша честь,— засмикався крамар, намагаючись затримати Еріка,— хоч на місяць його!

— Кандидатів у мерці у мене і без нього вистачить!

Слідом за Еріком у коридор вибіг крамар.

— Ну, то я сам тобі в'язи скручу! — закричав він.— Ти ще не знаєш Рудого Блека: на тому світі знайду!

Ерік ледь вивернувся із його волосатих лап.

Опинившись на вулиці, він все ще не вірив, що так легко здихався халепи, і для «певності» скоріше чкурнув від цього страшного будинку. Він біг до Макса, щоб розповісти йому про загрозу судді. Тиняючись по місту безпритульним, можна на кожному кроці знову потрапитись у лапи поліції, а тоді вже суддя з ним так легко не розстанеться.

На Макса довелося чекати, аж доки закрився магазин готового одягу. Кілька разів вибігав за покупцями незнайомий хлопчик. Він так вихилявся й крутився перед ними, що Ерік навіть сплюнув. Хлопчик, певно, пізнав у ньому свого конкурента і, наслідуючи боса, заклав руку за борт курточки й сказав:

— Ти чого тут підглядаєш? Украсти щось хочеш? Я зараз покличу поліцію.

Вдруге сьогодні мати справу з поліцією Ерікові аж ніяк не хотілось, і він, показавши йому кулак, перейшов на другий бік вулиці. Нарешті вибіг Макс. Він зрадів, побачивши приятеля, і відразу ж потяг його за собою.

— Я вже про все довідався: експедиція міститься на Шостій авеню.

Ерікові тепер було байдуже, куди йти, аби тільки Макс пустив його до себе переночувати хоч на цю ніч. Дорогою він розповів, як попав до суду і про нахваляння крамаря. Все це настрашило Макса так, що він і сам почав боязко озиратися довкола.

— Не ходи більше на Канал-стріт!

— А як же я роботу дістану? Щоб через біржу, треба п'ять доларів дати.

— А хіба мала Америка? А тут крамар уб'є тебе, як попадешся.

— В іншому місці теж тричі з голоду здохнеш, доки знайдеш роботу. Знаю вже! Хай інші шукають, а я тепер поїду в Росію, от що!

Макс зразу нічого не відповів, а тільки по-старечому наморщив лоба і зашепотів без слів. Так він завжди робив, коли щось обдумував. Нарешті блимнув на Еріка розумними очима і сказав:

— Ходімо подивимося, коли відходить до Європи пароплав. Я бачив на Четвертій авеню агентство.

ДИВНИЙ ЗНАЧОК

Через два дні по тому Макс і Ерік прибігли на пристань. Величезний океанський пароплав, увесь білий, як лебідь, стояв за кам'яним парапетом. На його борту й рятувальних кругах, що висіли на містках, була написана назва пароплава, але чужою мовою, і вони не могли прочитати.

— Серп і молот! Дивись, он на димарі,— сказав Макс.— Оце й він!

По трапу піднімалися пасажирки, лунко вистукуючи каблукми. Внизу стояв моряк у білому кітелі і в кашкеті із золотим крабом. Він уважно переглядав квитки й чітко підкидав до кашкета руку.

— Не пройдемо без квитків,— сказав Макс.

— Ми ніби проводжаємо! Розумієш? Тільки треба простішого пасажирки вибрати. Ходім за цим пасажиром.

Пасажир, який з чемоданом у руках ішов до трапу, був у стандартному піджаці й скидався на мулата. Ховаючись за його спину, Ерік і Макс ступили вже на першу приступку, але моряк помітив і притримав Еріка за рукав.

— А ти куди?

Ерік мовчки показав морякові значок, подарований хворим інженером, і, блідий від хвилювання, сказав:

— Ми проводжаємо, сер! Он того містера!

Моряк глянув у спину пасажирові в кепці, на схвилювані обличчя білого й чорного хлопчика і кивнув головою.

— Не затримуйтеся там, незабаром буде третій гудок.

Хлопці побігли на другий бік пароплава, де ще не було пасажирів.

— А що, бач, і пройшли,— сказав Ерік, ще не вірячи своєму щастю.

— Ти йому щось показав?

— Значок.

— Значок? Який? Покажи.

Ерік досі не думав, що його значок буде так впливати, і дивився вже на нього, як на талісман. Макс теж був захоплений з його магічної сили, а ще більше — з красивого вигляду, і від задоволення аж прицмокнув язиком.

— І мою картку візьми.

На кольоровій картці був памальований Мавзолей Леніна. Ерік бачив, як Максіві шкода було розлучатись із цією картишкою, і сказав:

— З мене й значка вистачить.

Зелена затока рябіла від пароплавів, катерів, барж, човнів і човників. Вопи спували, як машини на майдані, і гукали на всі голоси, але Ерік зараз думав лише про те, де йому заховатися. По східцях з мідними закрайками вони збігли вниз. Пасажири ще тільки влаштовувалися у своїх каютах, і на них ніхто не звертав уваги. У носовій частині хлопці зайшли до великої каюти, не схожої на інші. На стіні висіли кольорові портрети. В кутку стояли музичні інструменти, а на столі, вкритому червоним сукном, лежали газети й журнали. У вазах стояли свіжі квіти. В каюті нікого не було.

— Як тут гарно,— сказав Ерік.— І англійською мовою газети! Я б усі перечитав.

— Коли хочеш, тут і залишайся.

— А як питають квиток?

— Покажеш твій значок. А ти напишеш, як приїдеш до Росії?

Ерік все ще не вірив, що йому пощастило пройти на пароплав, і розгублено водив очима. Тепер можна було вже прощатись, але його раптом узяв сумнів.

— Краще десь в іншому місці захватись, а то тільки знайде контролер — і зразу побачить.

— Ходім на верхню палубу. Там шлюпки.

Вони хутко вибігли на палубу, де в ряд висіли шлюпки, а на сітчатих бортах — рятувальні круги. Ерік хотів пролізти попід кілем шлюпки, непараком вдарився головою і зачепив струп від ранки. Він мацнув рукою і, побачивши на ній кров, враз зблід, заточився й упав на палубу. Макс теж злякався і закричав. По палубі проходила дама.

— Що трапилось, що трапилось? — кинулась вона до хлопчиків.

Кров уже заюшила Ерікові все обличчя.

— Як він розбився? Лікаря скоріше! — Вона хутко кудись побігла, а за кілька хвилин повернулася з лікарем у білому халаті і в окулярах.

— Він, мабуть, від втрати крові знепритомнів.

Лікар помацав пульс, дав Ерікові понюхати нашатирного спирту. Ерік глибоко зітхнув і розплющив здивовано очі.

— Нічого страшного. Але пов'язку треба накласти. Ви не заперечуєте, коли він трохи покачається в мене в госпіталі?

Дама здивовано знизала плечима.

— Чому ж я маю заперечувати, чи не заперечувати. Коли пасажирів погано, зрозуміло, треба допомогти.

— Ходім, хлопче, до мене. Ну, спирайся мені на руку.

— Хто проводить, просимо зійти з пароплава! — донеслось із коридора.

Макс розгубився: Ерік знову ослаб, може, краще признатися й зійти на берег? А може, це в нього тільки від хвилювання, тоді добре, що так сталося: доки він буде в лазареті, пароплав відійде. Саме в цей час і загув третій гудок. На палубу вийшов моряк.

— Ти ще тут? Пора сходити!

Макс все ще вагався, розгублено водив очима.

— А як він помре, сер?

— Хто помре?

— Ну... як матрос на пароплаві помре.

— Запиємо в мішок, привісимо до ніг колосники й спустимо у воду. На морі так ховають. А чому це ти питаєш?

Макс кинувся розшукувати Еріка. Він пробіг до кінця

коридора, але двері скрізь були однакові... Моряк гадав, що він шукає виходу, і гукнув:

— Сюди біжи, скоріше, трап піднімуть!

Макс ледь устиг збігти на пристань, як пароплав поволі почав віддалятися. За білими бортами палуб густими рядками стояли пасажирів і махали хусточками. Пароплав почав уже повертатись на рейс. Макс відчув, як до горла підступають корчі. Потім виступили на очах сльози і покотилися по темних щоках срібними кульками.

Пристань давно вже спустіла, а Макс все ще стояв біля самої води і не зводив затуманених очей з пароплава. Він видавався йому вже білою хмаркою, яка попливла через океан в країну, де й негрів вважають за людей.

ЗОЛОТА ДОРІЖКА

Пароплав вийшов в океан. Коливаючись на білогривих хвилях і розтинаючи гострим носом прозору блакить, він простував на Європу. В його зручних каютах було повно пасажирів, які їхали до Марселя, до Неаполя й до Хайфи, а найбільше — до Одеси. Коли настав ранок, на палубу повиходили ще сонні пасажирів помилуватися із сходу сонця. Великим червоним колом воно вийшло з води і прослало золоту доріжку перед пароплавом, а океан залило сізюю поливою із золотими скалками. Борти пароплава укрилися рожевим рум'япцем, як снігова гора в морозяний ранок.

Від приглушених кроків над головою Ерік прокинувся й здивованими очима обвів кімнату: вона вся була біла. Столик, на якому стояла склянка в термометром, теж був білий. Тільки якийсь чоловік, що лежав на другому ліжку, був засмаглий, аж чорний. Він мав маленькі чорні вуса під коротким носом і стрижену голову. Коли чоловік побачив, що Ерік прокинувся, він весело підморгнув і сказав:

— Будемо знайомі! Матрос Ковіп'я!

Ні такого чоловіка, ні такої кімнати Ерік рапніше побачив і вирішив, що це йому спить. Але в цей час до кімнати зайшов другий чоловік у білому халаті і в окулярах. Ще з порога він гукнув:

— Доброго ранку! Як ми себе почуваємо?

Ерік упізнав у ньому лікаря і зразу пригадав усе, що в ним трапилось, де він і як полав до цієї кімнати. Від

думки, що Америка вже залишилася позаду, а він пливе в Радянський Союз, йому стало так гарно, що він аж за-сміявся.

— У мене вже нічого не болить, сер! — Але відразу ж і занепокоївся: — А де Макс?

— Де ж йому бути, у себе в каюті, мабуть! А мати ще не навідувалась? — Лікар помацав пульс, поляпав його по спині. — Та ти зовсім молодчина! А ви як себе почуваете, товаришу Ковінька? Все в порядку? От і добре. Найкращі ліки — не думати про хворобу. Після спіданку можете йти на роботу.

Ковінька кивнув на Еріка.

— Мабуть, до нас, товаришу лікар?

— Не встиг побалакати з матір'ю. Розпитайте!

Лікар вийшов, а натомість прийшов кухарчук у високому білому ковпаку і приніс спіданок. Ерік згадав, що він має тільки сорок два центи, тому соромливо сказав:

— Мені тільки шматочок хліба. Я їсти не хочу.

Матрос Ковінька хитро посміхнувся:

— Ти йому, Васю, ще принеси!

— Може, американцям наше не смакує. У них там усе консерви та раціони.

— Хлопець, мабуть, не з багатих: бачиш, як захарчувала Америка.

— Я забігав у їхній кафетерій: хто не знайде, вхопить ложку бурди й біжить, як опечений. Куди вони тільки поспішають?

— За грішми, за грішми, Васю, жепуться. Для капіталістів вони — як жар-птиця. А подумати, на біса стільки грошей одному! Будинок один, будинок другий, крамниці, машини, слуги. І все йому мало. Топчуть один одного, душать та все деруться на ту золоту гору.

— Це, мабуть, така хвороба.

Ерік несміливо вщипнув білого хліба, потім попробував манної каші з ізюмом і вже не міг одірватися, аж доки на тарілках нічого не залишилося. Такої запопадливості він і сам злякався: за все ж треба платити!

— На тобі, хлопчику, ще хліба. Мені щось не дуже хочеться їсти. День не попрацюєш, і апетит пропадає. Як воно ті пероби живуть?

Хоч матрос і намагався говорити англійською мовою, проте Ерік спочатку не міг його зрозуміти. Він тільки бачив, що матрос не сердиться, навіть посміхається, коли плутає англійські слова з якимись чужими. Ерік з'їв і цей

хліб. Тепер треба було нарешті подумати про розрахунок. Ерік довго перебирав свої монети, доки знайшов пайменшу й простяг її матросові. Ковінька здивовано витріщив очі. Ерік хоч і неохоче, але додав ще одну монету. Матрос наморщив лоба.

— Що ти мені тикаєш гроші? Знайшов спекулянта! Я тобі од чистого серця, а ти зі своїми центами. Ну й Америка.

Побачивши, що матрос розсердився, він винувато розвів руками, показуючи, що в нього більше немає грошей. На доказ навіть вивернув кишеньку. В кишеньці був значок, про який він зовсім забув. Ерік довго видивлявся на значок і посміхнувся.

— Що ти там роздивляєшся?

Ерік показав йому значок і побачив, як сердите матросове обличчя враз стало добрим.

— Наш прапор! Знаєш, що це? Прапор, радянський!

Матрос піби й не гнівався ніколи. Він уже говорив приязно, а щоб хлопець зрозумів, всіляко допомагав собі мімікою й жестикуляцією.

— А твої тато й мама хто такі будуть? Куди ви їдете?

— Я їду до Росії. Я хочу там учитися, а батько загинув, і мати померла. Правда, в Радянському Союзі всі вчаться?

Матрос здивовано глянув на хлопця. Хоч і не все, але дещо він зрозумів. Дугасті брови поступово здіймалися над очима, які стали враз гострі:

— Так ти їдеш, мабуть, «зайцем»? Такого я ще не чув на пашому пароплаві. А документи в тебе є? — Ковінька навіть звівся на поги.— Розумієш, паспорт, віза?

Ніяких документів у Еріка не було, крім батькової розрахункової книжки із заводу електричних ламп у Шепектеті.

— Так, так... Хоч ти й малий, а... справа серйозна.— Збентежений матрос знову сів на своє ліжко.— Що ж ти робив у Нью-Йорку?

Ерік почав розповідати, а коли дійшов до того місця, як директор магазину «Янкі Шпонкі компанії» викинув його на чорні сходи, Ковінька процідив крізь зуби:

— Сволота, а своїх пуденят, мабуть, у пансіонах тримає! Ну, нічого, хлопче! — Він підсів до Еріка й обережно погладив його по голові.— Молодчина, що саме до нас тікаєш. Тепер усі дороги ведуть до Москви.— Потім якось особливо оглянув хлопця з ніг до голови й приглушеним голосом сказав: — Ну той же тобі Гриць.— Очі йому зро-

билися враз сумними.— А ось Вася й добавки несе! Васю, «зайця» візьмо! Піді капітанові скажи. А то не треба, він не втече. Я сам скажу. От історія!

Ерік з'їв усю добавку, а хліб залишив для Макса. Може, він справді не встиг зійти з пароплава?

ЗУСТРІЧ ЗЕМЛЯКІВ

Пасажири в легких літніх костюмах сиділи в шезлонгах або грали в корабельний теніс. В залі хтось апатично співав під акомпанемент рояля, гучномовці на всіх палубах захлиналися від якогось романса, а за бортом шумів океан. Вдалині вода бралася парою і непомітно зливалася з небом, на якому не видно було жодної хмарки. Хоч пароплав ішов хутко, але здавалося, що він стоїть на місці і тільки здригається від перестуку машин, а повз нього біжать запінені хвилі. Вони бились об високі борти і, зігнувшись, безсило осідали у зеленій вир. За пароплавом залишався і шумів білими бурунами роздвоєний хвіст.

Ерік обійшов усі палуби, побував і в кубрику, але Макса ніде не було. Зрозумівши нарешті, що він більше його не побачить, Ерік почав пригадувати, яким гарним хлопцем був Макс. Хоч і ставився він до нього, як і продавці, згорда, бо Макс був чорний, хоч не раз заставляв його виконувати замість себе роботу і майже ніколи не зважав на його думку, але Макс завжди залишався вірним товаришем. Навіть коли одного разу Ерік нашкодив у магазині і, з переляку перед карою, звернув усе на Макса, і тоді той не виказав свого приятеля. Тільки згодом сказав: «Тебе б, може, вискубли та й усе, а на мені бос усю палицю побив». Ерікові тільки зараз стало соромно за свій вчинок. Він би тепер попросив у Макса пробачення, але його не було. По палубі тинялися чужі люди, яким було цілком байдуже до Ерікового горя. Йому враз стало так тоскно, що коли б за бортом була не вода, він би побіг назад до Макса. Тепер і поїздка видавалась йому безглуздою. Чи доїде він до Радянського Союзу, чи ні, а що наголодається за дорогу, то це напевно. А як і доїде до Росії, що він буде робити, не знаючи мови? Все це розпливалось у якомусь тумані і так само дошкуляло, як і туман.

Поруч з пароплавом плів табунець дельфінів. Їхні масні спини то вигиналися дугою над водою, то зникали, а

патомість з'являлись трикутники хвостів. Це трохи розважило Еріка.

— Наче наввипередки йдуть!

Він озирнувся. Червонощокий хлопець у картатих штанцях, з оголеними литками, сперся поруч нього на бильце.

— Ти стріляти вмієш? Як тебе звати?

Ерік зиркнув збоку на хлопця й не відповів.

— Куд ти їдеш? Ми до Італії їдемо!

— Дуже мені потрібна твоя Італія, — пхекнув Ерік і ще раз зирнув скося: такі паничі не пішки ходили в школу, а приїздили в лімузинах. — А що ти будеш робити в Італії?

— Папа казав, буде гроші робити.

Через деякий час Ерік уже знав, що червонощокого хлопця звали Луїс, їде він з батьком, який має в Римі відкрити власний магазин дорожніх речей, і що в Луїса є пневматичний пістолет, з якого він уже стріляв дельфінів.

Зазнайство цього мидзатого панича роздратувало Еріка. Тепер він може з такими розмовляти інакше, ніж у магазині готового одягу, і Ерік зневажливо сказав:

— Задавака! Подумаєш, геройство — з батьком їхати!

— А ти що, сам їдеш?

— І вдвоє далі, ніж ти.

— Начеб тобі видали візу.

Щоб остаточно знищити Луїса, Ерік з незалежним виглядом сказав:

— З візою всякий поїде, і такий дурень, як ти. А я нікого не питаю, сів і поїхав. І буду їхати аж до кінця.

Луїс витріщив очі, навіть роззявив рота.

— Брешеш!

— Спитай у кока. Я вже познайомився і з матросом, і з лікарем. Ти, мабуть, такого й зроду не їв, як я в лазареті.

— Ти їдеш до Росії? — нарешті додумався Луїс, і його кругле обличчя враз витяглось.

— До Росії.

— До комуністів?

— А що я, боюся їх? Я теж буду комуністом.

Луїс позадкував від нього, як від привида. Потім чимдуж побіг до себе в каюту. Ерік бачив, що не тільки збив пиху з панича, а ще й настрашив, і від задоволення аж випнув запалі груди. І так він рушив знову в обхід пароплава, але дорогу йому заступив кухарчук Вася.

— Це ти залишив свої центи?

Ерік хоч і не все зрозумів, але, побачивши в руках Васі центи, догадався.

— У мене зараз більше немає! Як собі хочете — немає. Я наймусь працювати, тоді заплачу й за сніданок, і панові лікарю!

Вася збагнув, що він каже, і вже лагідно сказав:

— Дурнику, забери назад свої гроші. Це там у вас і вмерти, мабуть, без грошей не можна. Обідати прийдеш? Тобі ще треба побути в лазареті. Зрозумів? Спати шпиталь!

Ерік зрозумів це по-своєму, простяг назад три центи і сказав пошепки:

— Проведи так, щоб лікар не бачив.

До них знову підійшов Луїс. За ним ішов рудий пап із сигарою в зубах і золотими персями на пальцях, схожих на сигари.

— Оцей хлопець! — ткнув пальцем Луїс і відбіг, наче боявся, що Ерік його вдарить.

— Ти що, утік із Америки? — грізно спитав Луїсів батько.— Хочеш до цих... до руських?

Ерік знав, що він уже далеко відплив від берегів Америки, і безжурно відказав:

— А хоч би й утік, все одно тепер мене ніхто не поверне.

— Рано ти радієш. Я тебе в першому ж порту здам американському консулові. Ану ходім до каюти.— І він смикнув Еріка за рукав.

Ерік вирвався.

— Ідьте собі до Італії, а мені не по дорозі.

— Ти глянь, який мерзотник! — Луїсів батько схопив Еріка за вухо і так притиснув жовтими нігтями, що аж виступила кров.

Вася враз несамовито затупав ногами.

— Не смійте! Товаришу Ковінька, глянь, що за самоуправство. Вони його б'ють...

Ковінька йшов до капітана пароплава, щоб розповісти про несподіваного «зайця» на кораблі. Побачивши цього «зайця» в лапах розлюченого американця, він нахмурило брови.

— Містер, ви на радянському пароплаві. Провинився хлопець — заявіть капітанові, а самоуправствувати у нас не дозволяється. Навіть американцям!

Їх обступили пасажери. На шум підійшов вахтовий.

Луїсів батько, хоч і не розумів мови кухарчука й матроса, але бачив, яким гнівом палали їхні обличчя, і випустив Ерікове вухо.

— Ми ще з тобою побалакаємо, бродяго.

Тепер обурився й вахтовий і сказав уже по-англійському:

— Насильство пад дітьми у нас забороняється, сер. А знаєте народне прислів'я: «На чьому возі їдеш, того й пісню співай».

— А мені нічого не забороняється! — вигукнув Луїс, пробігаючи повз Еріка, і збив з його голови берет. Берет упав за борт і вже за хвилину коливався на воді позаду пароплава.

— От паразит,— сказав Ковінька, стискуючи кулаки.— От вони, справжнісінькі! Придивляйся, Васю, які такі капіталісти, а то тільки в книжках про них читав.

Ерік, шукаючи захисту, вчепився за рукав матроса.

— Сер, він хоче до консула мене.

— Консул на пароплаві не хазяїн.

— Чий це хлопець? — спитав вахтовий.— Де його батьки?

— Це поки що не хлопець, а «засць»,— відказав Ковінька.— Треба капітанові доповісти, раз такий випадок!

КРУГА ВДАЧА

У капітана був прямий ніс, посріблений чуб, чорні баки і люлька в зубах. Він сидів за столом, а перед столом стояв збентежений лікар і короткими пальцями тер окуляри.

— Я тільки від матроса Ковіньки довідався,— говорив він, роздмухуючи сердито вуса, що лізли в рот.— В житті ще такого не траплялось. Прибігає дама, хвилюється. Ясно — мати...

— А от запишемо вам по судовій команді догану з попередженням,— сказав капітан, суворо насупивши брови,— тоді будете придивлятися не до дам, а до пасажирів. Лікар криво посміхнувся.

— Мій обов'язок — допомогти хворому.

В кутку, занурившись у крісло, сидів моряк у офіцерському кітелі. Біляве волосся звисало крилом на праве око. Різким рухом голови він відкинув чуб і сказав:

— Так можна, докторе, і диверсантові допомогти.

— Товаришу парторг, це все ж таки ще дитина. Хлопцеві не більше дванадцяти років.

— А я тепер мушу ламати голову, хто він і що він? — продовжував капітан.

— Певно, дитина якогось робітника, ще й сирота. Тікає з Америки до Радянського Союзу. Ну як же тут повестись інакше? І ви погодитесь зі мною, коли його побачите.

В цей час до каюти ввійшов вахтовий, а слідом матрос Ковінька з Еріком, що тримався за його рукав.

— Товаришу капітан, — почав вахтовий, піднісши руку до кашкета.

— Знаю вже! — перебив капітан. — Оце він самий? — і все ще сердито глянув на хлопчика. Але «заєць» виявився далеко меншим, ніж він думав, а бліде личко, впалі щоки і перелякані сині очі робили його й зовсім смирним. У капітана пом'якшав голос. — Як же ти наважився? — спитав він по-англійському. — Це ж не менше тридцяти днів пливти! Треба ж щось пити, їсти. Чи ти гадаєш жебратити на пароплаві?

— Пане капітан, я стану на роботу, — тремтячим голо- сом відказав Ерік. — Я відроблю, пане капітан.

— Саме на твою робочу силу тут тільки й чекали, — засміявся капітан.

— Ти, хлопче, кажуть, із Нью-Йорка? — спитав парт- орг.

Ерікові від хвилювання забракло голосу, і він, похли- нувшись, тільки кивнув головою.

— Ти, кажуть, служив у магазині готового одягу? На якій це вулиці?

— На Бродвеї, сер!

— На Бродвеї. — Парторг виразно глянув на капітана.

І той, зрозумівши його, сказав:

— О, то ти зможеш сказати, скільки я переплатив за цей костюм? — і він показав на цивільну пару, що висіла на стінці.

— Такий костюм коштує в нашому магазині сто десять доларів.

— Значить, я не переплатив? — Капітан затарабанив пальцями по столу. — Що ж нам робити з тобою?

До каюти зайшов пасажир з сухорлявим обличчям і гли- боко посадженими очима. Це був інженер Захарченко. Побачивши Еріка, здивовано звів брови:

— І ти мандруєш! З хазяїном кудись їдеш?

— Ви знаєте цього хлопця? — зрадів капітан.

— Підносив мені пакунки з магазину «Янкі Шпонкі компанії». Як бачите, знайомі.

Із присутніх у каюті з цього найбільше зрадів матрос Ковінька:

— Дозвольте, товаришу капітан, я теж кажу — хлопець із наших. У нього батькова розрахункова книжка в. Робітник. Покажи, хлопче.

Парторг взяв зім'яту синеньку книжечку до своїх рук.

— Що трапилось? — не розуміючи, спитав Захарченко.— Щось накоїв хлопець?

— Хоче до Радянського Союзу пробратись!

Матрос Ковінька обсмикнув на Ерікові вицвілу курточку, пригладив йому чубчик і знову сказав:

— Дозвольте, товаришу капітан, хлопчина без батька, без матері.

— А ти йому в батьки вже записався?

— У мене був би теж такий уже... А для сироти — той батько, хто пожаліє. Хлопець їде шукати щастя до Радянського Союзу і правильно робить. Заради сироти я можу потіснитися на койці.

— Може, ще порадиш для «зайців» гуртожиток улаштувати? — Капітан сердито блимнув на матроса: — Я гадав, що ти краще обізнаний з правилами закордонного плавання.

— Пробачте, товаришу капітан, інструкцію я знаю, але ж ми — радянські люди.

— От через це й треба бути особливо пильним. Сьогодні хлоп'я, а завтра вже не «заєць», а який-небудь «вовк» пролізе.

— Розумію, товаришу парторг. Звичайно, треба бути обережним, але я бачу, що це просто нещасна дитина й більше нічого. Коли б це було не на пароплаві, я б задушив отого паразита. Вчепився в вухо хлопцеві, мов крокодиль якийсь!.. На койці воно справді тісно буде, і свої балачки серед матросів. Про це я не подумав, але хлопець, видно, не з балуваних, може й на палубі поспати.

— Обійдемося, товаришу Ковінька, без твоїх порад,— сказав капітан.

— У п'ятій каюті один пасажир займає дві койки,— сказав вахтовий.— Його земляк. Може, спитати?

— Журналіст? Знаємо таких земляків! Краще хлопцеві менше з ним зустрічатися. Докторе, у вас буде вільна койка до Марселя?

— В лазареті всі койки вільні.

На пароплаві знали круту капітанову вдачу. Один пасажир якось запалив у себе в каюті спиртівку, і хоч з цього не трапилося ніякого лиха, але капітан, за порушення правил, висадив його в першому ж порту.

Тепер найближчий порт буде Марсель.

Ерік з їхніх балачок зрозумів тільки те, що йому не дозволять спати в кубрику. Але ж він може перебути й на якійсь рятувальній шлюпці, їх штук десять на верхній палубі. І тому Ерік здивувався, коли матрос Ковінька, вийшовши від капітана, сказав: «Погані твої справи, хлопче!»

Коли всі, крім парторга, вийшли, капітан, сердито пихкаючи люлькою, заходив по каюті. Нарешті він зупинився проти крісла і, криво посміхаючись, сказав:

— Бачили таке, товаришу Рубан? Поклав нам у долоні свою долю і пішов безтурботно спати до цього дивака в окулярах. А я тепер не буду спати.

Рубан відклав кашкет, який досі тримав на колінах, і сперся підборіддям на складені руки.

— Якщо ми висадимо його в Марселі, то відомо, яка буде в нього доля.

— І все-таки...— Капітан не доказав і знову почав ходити по каюті, і над його люлькою все більше клубочився сизий дим.

Рубан, нарешті, ляпнув долонями по колінах.

— А поки що я візьму хлопця до себе в каюту! У мене вільна койка... Не заперечуєте, капітане?

Капітан зупинився, звів брови, потім суворі його очі враз стали лагідними, і в них засвітилася вже щира подяка.

— Олександрє Івановичу, голубчику, я саме про це й хотів вас просити! Розумієте, поклав у долоні свою долю... Круглий же сирота.

— В даному випадку це краще і для нього, і для нас з вами, капітане!

БУРЯ НА МОРІ

З Еріка був тямущий хлопець, і матроси охоче навчали його російської мови. Одного разу Ерік, ще плутаючи слова, запитав кухарчука:

— Вася, в Росії багато макасин?

Вася був комсомольцем і з перших днів узяв над Еріком шефство. У вільні години він розповідав йому про радян-

ських піонерів, про комсомольців і комуністів — і все це так авторитетно, що Ерік не переставав дивуватися обізнаності Васі, тому й зараз запитав не когось іншого, а саме Васю. Вася все знав, і коли він скаже «нема», значить, нема.

— В Росії не єсть макасин?

— Нема! — ще авторитетніше відказав Вася. — Мокасини, — і він показав на ноги, — носять тільки індієці. Зрозумів? У нас, коли холодно, носять піми. Та й то в Сибіру!

— Яка нога? — засміявся Ерік. — Макасин, де готовий одяг, де хліб, мануфактура... — Коли йому бракувало слів, він переходив на англійську мову, яку знала більшість судової команди.

— Так би ти й сказав — магазин! Магазинів — скільки завгодно.

— А в який краще стати па роботу?

— У всіх краще, тільки тебе не приймуть.

Вони розмовляли на палубі, поруч матрос Ковінька драв ручки на дверях. Побачивши розгублений, запитливий погляд хлопця, він сказав:

— Не приймуть, бо ти ще малий. У нас такі мусять учитися в школах.

— І я мушу вчитися? — І з прихованою надією додав: — А на інженера можна?

— На кого хочеш, хоч на капітана, але тобі спочатку треба попасти в Росію. А як і попадеш, де ти житимеш? У товариша Рубана й без тебе велика сім'я. Я б тебе взяв. Нас тільки двоє — я і дружина... Ти, може, думаєш, що ми по чужих кутках тулимось? У мене на Поділлі своя хата, садок... А колгосп який багатий. Ти коли-небудь бачив село? У вас таких немає... Ферма, ферма, як колись були у нас куркульські хутори. А в нашому селі і школа є, і клуб, електрика в кожну хату проведена, радіо. Пишуть, магазин культтоварів, чайна відкрилась. Там би ти зразу соками налився.

Ерік тут же вирішив, що він нікуди більше не поїде, тільки в село. Рубан теж казав, що на Україні гарні села. А чи можна буде вибирати?

— А звичайно! — відказав парторг, коли Ерік прибіг до нього розпитати. — Тільки тобі це ні до чого.

— Хіба я не міг би торгувати газетами або підмітати вулиці?

Але Рубан був чимсь стурбований.

— Я зараз піду до машинного відділу, а ти, як пощеться шторм, сиди в каюті!

Барометр показував на бурю. Від задухи вже нічим було дихати. Не хотілося ні читати, ні навіть розглядати малюнки. Все ніби вкрилося потом і липло до тіла. Ерік висунувся в ілюмінатор. По палубі бігали матроси й закріплювали столики, знімали полотняні дашки з крісел. Знеможені пасажирів поховалися в холодильник, але й там умлівали від спеки. Сьогодні вони були чомусь особливо дратівливі. Коли Луїс ненароком зачепив крісло, в якому сиділа ошпарена п'ятою англійка, вона розізлилась і назвала його турком. Пасажир, з оливковим обличчям, у червоній фесці на голові, сердито переставив своє крісло аж у протилежний кінець палуби. Хоч це трапилось ще годину тому, але стара англійка й досі буркотіла й порскала, як кішка на гаряче молоко. Ще кілька днів тому Ерік несподівано наткнувся на середній палубі на хлопчиків, що приходили з батьками в магазин готового одягу «Янкі Шпонкі компанії». Вони його не впізнали, але Ерік упізнав Владика й Олесья відразу і зрадів так, ніби зустрів родичів. Він хотів уже признатися до них, але, згадавши, що при них продавець дав йому потиличника, засоромився і не обізвався. Через день знову зіткнувся з ними. Тепер Владик упізнав Еріка й гукнув:

— Дивись, Олесью, той хлопчик, що дядя вдарив його в магазині! За віщо він тебе вдарив?

Олесь не виявив ні здивування, ні захоплення, що Ерік утік з Америки. Ніби інакше й не могло бути після того насильства, яке вчинив над ним хазяйський доглядач.

Сьогодні, хоч Олександр Іванович і наказав нікуди не виходити із каюти, Ерік вирішив побігти на середню палубу — адже ніякого шторму ще не було — і показати Олесеві книжку, подаровану йому Рубаном.

Виходячи з каюти, Ерік помітив, що Рубан, поспішаючи, забув у шухляді стола ключі і навіть не засунув її. Еріка розібрала цікавість, і він зазирнув у шухляду. В шухляді лежали банкноти по десять доларів. За них можна було закупити, мабуть, весь буфет на пароплаві. В ілюмінатор залетів вітерець, і папірці в шухляді заворушилися, як живі. Ерік підійшов ще ближче. Вітерець знову зашарудів паперами; мабуть, починався шторм. Ерік глибоко зітхнув і засунув шухляду.

Пасажирів середньої палуби коротали час куди веселіше, ніж на верхній: в одному місці грали в більярд, у дру-

гому — лускали чорними кісточками доміно, дві голови схилилися над шахами, а гурт молоді, озброївшись олівцями, грав у шекспіраду. Олесь і Владик, одягнуті в однакові смугасті піжами, стояли на виступі, обгородженому сіткою, і грали на перебивні картинки, чий дельфін буде пливти довше у них перед очима.

Владик і Олесь повертались до Радянського Союзу із Детройта, де вони були з батьком, інженером Захарченком. В Америці вони пробули більше трьох років і вже добре володіли англійською мовою. В Олесья на шиї завжди красувався піонерський галстук. Ерік побачив хлопчиків і ще здалека гукнув:

— Олесь, шторм буде! Ти не боїшся?

Олесь глянув на небо, воно було сіре, аж темне, тільки на обрії лежала хмарка, як олов'яний валик. Хлопець заперечливо покрутив головою.

— Мені говорив товариш Рубан. Он дивіться — починається!

На хвилях уже білили гребені, як розтріпані гриви. В повітрі дужче запахло солоною вологою, і щораз дужчий налітав вітерець.

— То десь далеко. Хочеш грати з нами на перегони дельфінів?

— У мене немає картинок.

— Я тобі дам.

— А скільки ти за них хочеш?

Олесь здивовано звів брови. Навіть Владик пирснув у кулачок.

— Хіба я торгую, бери, скільки хочеш!

Але дельфіни хутко зникли. Хлопчики стали розглядати книжку, принесену Еріком. Малому Владикові хотілося бачити більше всіх, він штовхався ліктями, закривав собою всю книжку, нарешті почав видирати її з Олесе-вих рук і не втримав: книжка полетіла за борт. Випадково вона за щось зачепилась і повисла по той бік сітки. Владик враз перекинув ногу через бильце і опинився за сіткою. Під ним ревла і піпилась вода. Олесь спочатку остовпів, потім, з ризком впасти самому, хутко перехилився через бильце і схопив під руки Владика. Може, від цього Владикова нога сприспула з крайки палуби, і обидва хлопці повисли пад водою.

Ерік тільки кліпав очима. Олесь уже втрачав рівновагу. Щоб врятуватися самому, треба було випустити Владика. Олесь кричав, але Владика не випускав. Підбіг матрос,

Ерік ніби прокинувся, схопив Олесь за піжаму, матрос — за плечі, і перетягли на палубу. Збіглися пасажирі, але книжка вже біліла, як чайка, на воді.

Коли Владика поставили на палубу, він враз зарюмсав, розмазуючи кулачками сльози по червоних щоках.

— Ти мені ногу придавив, аж кров іде!

— А коли б ти випав за борт? — сказав Олесь, все ще блідий з переляку. — Тебе б акула зразу злопала. Краще б тоді було?

Владик розплакався ще дужче. Ерік дивився на нього злими очима.

— Віддай книжку.

— Чому ти не затримав Владика? — спитав Олесь. — Він же біля тебе стояв.

— А нехай книжка пропадає? — здивувався Ерік. — Знаєш, скільки вона коштує? Аж дванадцять центів!

— Центи, центи... — перекривив його Олесь.

— І ти б, мабуть, не кинувся рятувати, коли б Владик не був твоїм братом.

— Ти так думаєш? — Олесь похитав головою. — Владик мені такий брат, як і тобі. Тато й мама взяли його за сина, щоб ти знав, бо він сиротою залишився після війни. Ти гадаєш, що я не витяг би його без твоєї допомоги? То я кричав, щоб він удруге не лазив.

Пристиджений, Ерік збентежено кліпав очима, і щоб чимсь виправдатись, сказав:

— А ти знаєш, скільки б мені заплатили... може, й тисячу доларів... за те, що врятував, а я з вас нічого не візьму!

Доки вони так балакали, сонце зникло. Його проковтнула важка олов'яна хмара з попелястими закрайками. Закрайки мінілися, бурували, кублились, як дим над пожежею. Вода стала такою ж темною, як хмара. Хвилі грізними валами з білими гривами йшли на корабель, який то здіймався вгору, то падав, як у прірву. Все довкола посіріло, пароплав і люди теж стали мов вилиті з олова. Одна за одною дами з перекривленими обличчями схилилися на поруччя і стогнали.

Враз по закрайці хмари судорожно пробігла золота гадючка, і слідом загримів грім з такою силою, ніби на голови рушилося небо.

Захоплені таким видовищем, хлопчики забігали по палубі. Їм подобалося, що буря жене їх у плечі, лопотить одягом, як крилами, а слова ніби стирає з уст. І вони

кричали, як тільки могли, аж доки не знайшов їх інженер Захарченко.

— Гей, приборкувачі бур! А мама там турбується. Гайда в каюту, дощ зараз буде!

Олесь тут же розповів, що з ними трапилось і як Ерік допомагав рятувати.

— Познайомся, татку! Чи ви вже знайомі?

Інженер Захарченко був приголомшений- пригудою з Владиком.

— Знайомі, знайомі! Просіть вашого товариша до каюти. Дякую тобі, хлопче! Хоч перш ніж рятувати таких безголових, треба ще подумати.

Впали перші краплини дощу і позначили палубу темними зірочками. Поки хлоп'яки добігли до каюти, злива вже густою сіткою обгорнула пароплав. У каюті довелося засвітити світло. Мати хлопчиків була ще молода жінка з гладко зачесаним на голові чорним волоссям і приємним голосом. Вона не впізнала Еріка, але Ерік зразу впізнав у ній ту даму, яка покликкала до нього лікаря. Коли мати почула, що трапилось з дітьми на палубі, вона знесилено сіла на койку. Потім притягнула до себе Владика й з докором подивилася на Олесь.

— Ти ж більший, чому не доглянув? Адже так і за бортом обоє могли опинитись. Дякую тобі, хлопчику...

За ревом бурі Ерік не розібрав, що вона ще говорила, але відчув на голові її теплу руку, і йому враз стало соромно від незаслуженої дяки.

— Ти чув, що тобі мама казала? — спитав Олесь, коли вони вже сиділи на койці й гризли смачні коржикки. — Не розібрав? Мама казала, щоб ти іще приходив до нас. Давай будемо товаришувати!

У каюту ввійшов матрос Ковінька. З його плаща стікала вода. Побачивши на койці американського хлопчика, він зрадів:

— А тебе там шукає товариш Рубан. Що ж ти не шануєшся, хлопче! І двері покинув незамкнуті. Зараз же йди до себе!

СПРАВА СЕРІОЗНА

Шторм на морі вщух лише на третій день. Пароплав ще хитало, як колиску, багато пасажирів мали вимучений вигляд, але намагалися вже посміхатись і за-

любки підставляли під ласкаве сонячне проміння змарнілі щоки. У каюті парторга повівало прохолодою. Від рухливих бликів на стіні каюта, здавалось, теж ворушилась. Олександр Іванович Рубан, відкинувшись на спинку, сидів за столом, а поруч зручно вмовстився в кріслі капітан, потягуючи свою люльку.

— Ви придивляєтесь до хлопця? — спитав він ніби між іншим.

— Мені здається, хлопець непоганий. Знає, почім ківш лиха, а це для формування громадянина має неабияке значення.

— А-а звідки у нього гроші?

— Я дав дещо на дрібнички. Може, захоче цукерок купити. Але я не розумію вас, капітане. Ви щось помітили?

— Ви гроші тримаєте під замком?

— Звичайно! Правда, кілька днів тому забув замкнути шухляду, але гроші, по-моєму, залишились цілі.

— Ви перевіряли їх?

— Ні, звичайно. А що вас турбує, капітане?

— Я не хочу ще одного сюрпризу. Досить того, що хлопець сів самочинно на пароплав. Сьогодні вранці я бачив, як він купував у буфеті цукерки, і то найкращі. На ньому новенький берет. Звідки все це в нього?

Рубан закліпав очима:

— Не розумію. Він дружить з Захарченковими хлопцями, але ж... Стривайте, стривайте, саме вчора Ерік просив у мене десять доларів.

— І ви дали?

— Ні, ви тільки послухайте навіщо! Прибігає стурбований, очі повні сліз. «Що трапилось?» — питаю. Він довго мовчав, а потім: «Позичте мені десять доларів!» — і в плач. «Навіщо?» — «Мене висадять, мене в тюрму посадять...» — «Та що трапилось?» — питаю. Виявляється, він зустрів на палубі Луїса, того хлопця, який берет з нього збив. За щось вони там засперечались, Луїс штовхнув Еріка, той заточився і скинув із столика графин з водою. Графин, звичайно, розбився. Луїс, як справжній американець, вирішив навіть і з цього зробити собі бізнес. Коротше кажучи, зустрівшись удруге, він сказав Ерікові, щоб той заплатив десять доларів, які ніби вираховували з Луїсового батька за графин, а інакше з ним зроблять і те і се. Наговорив йому купу різних жахів. Думаю, може, справді стягли з пасажира більше ніж слід за

розбитий графін. Викликав покоївку, питаю, якої там шкоди паробив Ерік? Знизує плечима. Графін вона дійсно замінила. А гроші? Ніяких грошей їй ніхто не платив, бо вона сама його вищербила колись ненароком. Та й вартість його втриє менша. Взагалі чисто по-американському.— Рубан відкинув докучливий чуб і наморщив лоба.

— А може, Ерік не повірив мені та дістав грошей у когось іншого?

— Я вже кілька разів бачив, біля нього вертиться американський журналіст Браун.

— Це можливо.

— Але зовсім не бажано. Хлопця не треба спускати з очей.

— Цілком згодний, капітане. Кажуть же — до кого пристанеш, сам такий станеш!

В цей час до каюти вбіг Ерік. Певне, вдоволений з своєї обшивки, він посміхався, сніп очі йому сяяли. Парторг і капітан замовкли. На Ерікові справді був новенький берет. Капітан глянув на Рубана, Рубан на капітана, але обидва продовжували мовчати. Мовчав і Ерік, інтуїтивно відчувши, що в каюті мова йшла про нього. На губах йому, замість радісної, з'явилась уже розгублена посмішка, а далі й вона зникла. Капітан згадав, що люлька давно погасла, почав посилено її продувати, а коли мовчанка стала вже просто нестерпною, він прокашлявся і спитав:

— Де це ти дістав берет, Ерік?

— Це мені Олесева мама дала, місіс Захарченко,— відказав він глухо.

Рубан про себе посміхнувся, але капітан, попавши в незручне становище перед парторгом, помітно почервонів.

— Це дружина інженера?

— Так,— відказав Рубан.— Щиросерда людина Оксана Дмитрівна.

Ерік знову засяяв:

— Вона мені й білизну випрала. Олесь каже, що його мама хоче мене взяти до себе, як Владика.

— Сім'я дуже гарна. Ти знаєш, Ерік, інженер Захарченко раніше був робітником, як і твій батько, а місіс Захарченко працювала на трикотажній фабриці теж робітницею. Ану біжи поклич сюди товариша Захарченка.

— Ви хочете перевірити? — почервонів Ерік.

Зніяковів і Рубан.

— Ні, Ерік, ми хочемо поговорити з товаришем Захарченком у іншій справі.

Коли за Еріком зачинилися двері, капітан замотав головою і глибоко зітхнув.

— Місія, создатель... Але хлопець ніби гарпий.

— А за графин правив би так само, як і Луїс.

— Це вже виховання. Коли б справді Захарченко зацікавився долею хлопця, це б полегшило справу.

— Такого інженера, як Захарченко, можуть знову послати кудись за кордон. І вийде — з огню та в полум'я.

— А що ж інакше можна придумати?

Розмову перервав інженер Захарченко. Привітавшись, він ще з порога спитав:

— Мабуть, цукерки вас збентежили? Це дружина моя почакувала хлопця. І дещо з речей дала.

— Сідайте, Павле Васильовичу,— сказав Рубан,— порадились. Ідеться про долю сироти. Може, ми щось вирішимо. Як бачите, справа серйозна!

ЩЕ ОДИН ЗЕМЛЯК

Що далі просувався радянський пароплав, то більше непокоївся Ерік. Вранці показалися береги Європи, а незабаром і порт Марсель. Щойно пароплав почав підходити до пристані, Ерік кинувся на верхню палубу. Він уже заздалегідь нагледів місце в рятувальній шлюпці, де його нелегко буде знайти. У коридорі йому зустрівся пасажир на довгих погах і з довгим обличчям. Через плечі в нього висіли павхрест портсигар і фотоапарат. Ерік уже кілька разів зустрічався з ним на палубі, навіть розмовляв, а Луїс сказав, що це американський журналіст Браун.

— Чого ти такий стурбований? — спитав він здивовано. — Тебе, здається, Ерік звати?

Ерік похнюпився й мовчав.

— Куди ти біжиш? Зараз підходимо до Марселя.

У Еріка засмикалися губи.

— Чекай, чекай. Я здогадуюсь. Ти боїшся, щоб тебе тут не висадили? Угадав?

Ерік мовчки кивнув головою.

— Це цілком можливо. Ти, мабуть, хотів у шлюпці захватитись? Зовсім по-дитячому. Тебе там зразу знайдуть. Хочеш, я тобі допоможу? — Він озирнувся довкола. — Ходім до мене в каюту. Там нікого немає. Ми замкнемось і будемо сидіти, аж доки не піде далі пароплав.

У каюті журналіста скрізь лежали газети й журнали і найбільше було російських.

— Хіба ви вмієте читати і по-російському, сер?

— Довелося вивчити. Інакше я там нічого не зрозумію.

— А ви хіба теж їдете до Радянського Союзу?

— Значить, і ти хочеш в Росію потрапити? З Росією, може, воювати ще будемо, а ти прешся туди. Що, тобі Америка набридла?

— Я б утопився, коли б довелося повертатись назад,— сказав з дитячою відвертістю Ерік.— Може, ви не знаєте, сер, як там погано жити таким, як я. Коли взяли татка на війну, я цілу зиму годувався тільки покидьками. Мало не отруївся, а Бетті Покер, дівчинка, що жила з бабусяю у нашому дворі, зовсім отруїлась. Потім мене забрали в сирітський будинок при поліції.

— Знаю,— вставив журналіст,— гарний притулок.

— Дійсно гарний,— Ерік криво посміхнувся.— Якби не втік, то вже, мабуть, став би злодієм і сидів би в тюрмі.

— Щось ти дуже сердитий на Америку,— покрутив головою Браун, насупившись.

— І ви були б сердиті. Ось на спині і досі рубці знати від паса. Це коли я працював на яєчному складі. Тільки розіб'єш яйце, хоч і ненароком,— зразу тебе пасом. Я й на бензиновій колонці служив, і до фермерів їздив найматись.

— А може, ти просто не вмів пристосуватися, хлопче? Там, де багато ротів на один шматок, треба бути спритним.

— Хіба я один такий? За містом, на звалищі... там тисячі живуть безробітних. Я й сам там ціле літо жив у кузові від старої машини. І всі шукають роботи.

— Ну й нехай шукають. Ти думай про себе. Як люди наживають у нас мільйони? Зубами, ногами й ліктями. Хочеш бути зверху, клади другого під спід. Є така приказка. Так що ти, хлопче, про свої злидні чи про безробіття в Америці краще мовчи, навіть і не згадуй, а то засміють. Особливо в Росії, там ледарів не люблять.

— Я вже казав і товаришеві Ковіньці, і товаришеві Рубанові, і ніхто не сміявся.

— А ти б краще сказав, що ти поїхав у Європу тому, що тобі подобається мандрувати...

— Коли у мене тільки сорок центів.

— Бідні родичі ні для кого не бажані. Може, тобі дати чи позичити грошей? Не хочеш? Я тільки добра тобі ба-

жаю і завжди радий буду землякові допомогти. Тільки про це ні в якому разі не кажи ні капітанові, ні тому... як його, шефа твого?

— Товариш Рубан!

— От-от, Рубан.— Журналіст ніби машинально на газеті написав «Рубан».— Так по-російському пишеться?

Ерік заперечливо покрутив головою і, бажаючи похвалитися, що й він уже трошки знає по-російському, написав на підсунутому блокноті: «Рубан», а помітивши, як це вплинуло на Брауна, ще й дописав: «Олександр Іванович».

— А своє прізвище навчився писати по-російському?

На другому аркушику хлопець вивів ще ретельніше: «Ерік Юнг».

— Гарне в тебе прізвище. Значить, будемо друзями, і, як друг, я тобі пропоную взяти хоч трохи грошей. Не соромся, тут десять доларів.

Але Ерік не захотів брати грошей. Його більше цікавив пожик з колодочкою, схожою на рибку, який лежав на столику. Цей пожик він би взяв, але журналіст не помічав його захопленого погляду, і Ерік, щоб не мовчати, запитав:

— А це фотоапарат?

— Справжня лейка. Хочеш, я тебе сфотографую? Бачу, що хочеш. Сядь сюди і візьми в руки блокнот. Держи отак!— Журналіст повернув блокнот до об'єктива тим аркушиком, на якому було написано прізвище Еріка.— Тихо. Готово! Завтра матимеш фотокартку. А тепер посидь і пікого не впускай, а я піду гляну на порт.

До каюти Рубана Ерік повернувся, коли вогні Марселя залишилися вже позаду пароплава. Рубан звів голову від якихось паперів і з докором спитав:

— Де ти був?

— В Олеся,— відказав Ерік і, щоб приховати своє збентеження, відвернувся до ілюмінатора, за яким процливали берегові вогники.

— А я вже почав хвилюватись.. Так не можна, хлопчику! Треба казати, куди ти йдеш.

Після Марселя Ерік трохи заспокоївся, але наближався порт, де мали зійти Луїс з батьком, які могли здійснити свою погрозу. Пароплав підходив до Неаполя. Пасажири, озброєні біноклями, товпилися на палубах. Першим в очі впав Везувій, схожий на гору породи біля шахти. Над ним, як часто над горою породи, курився димок.

— А от острів Капрі,— указав інженер Захарченко праворуч.— Там Максим Горький жив!

— Я й віллу ту знаю! — вигукнув другий пасажир, у береті, що готувався сходити в Неаполі.— Коли б ближче, можна було б побачити: з колонками на веранді, а попереду залізні штахети.

Всі повернули біноклі вправо, куди показував цей пасажир. Острів здіймався над яскраво-зеленою водою. Загорожі садів і виноградників, схожі на білі паси, спускалися до моря, як гігантські сходи. Через загорожі звисали фіалкові гліцинії. Кущі мірти і пінії вирізнялися на камені темно-зеленими плямами, а кущі маслини здавалися сивими шапками. Гранатові дерева у цвіту схожі були на розкладені по горі вогнища. Внизу вся долина була затоплена жовтим цвітом дроку. Понад берегом сіріли, мов шпаківні, затишні будинки, а під берегом піпилися білою бахромою хвилі.

Біля пасажира в береті стовпилися люди. Він показував на острів і казав:

— Бачите оті скелі, поруч дві? Тут і досі розповідають, піби до цих скель приїхав раз Олексій Максимович Горький з тутешніми рибалками ловити рибу. Пристали вони до берега, а там якась жінка сидить і щось в'яже. Зовсім маленька донька грається біля води. Браз із води висовується акула з отакою пащею.— Пасажир широко розвів руки.— Просто проти дівчишки. Хвиля відкотилася назад, а акула лежить і чекає, щоб друга хвиля підкинула її ще ближче. Мати як побачила, як закричить щосили. Акула не злякалась, а ще більше роззявила пащу. Рибалки не встигли отямитись, як руський сеньйор схопив весло й так ударив акулу, що його весло аж надвоє переломилось. Акула зникла у воді, але згодом море викинуло її на берег, тільки вже неживу. Такий був Максим Горький!

Неаполь палав шибками вікон проти сонця, яке сідало за кормою. Білі будинки, розставлені на підгір'ї, як книжки на полицях, костьоли, щогли й вітрила кораблів — все це відбивалося в прозорих водах затоки, і місто видавалося вдвоє більшим. Деякі будинки зяяли проваллями вікон, були зруйновані бомбами порт і набережна.

Довкола радянського пароплава почали сновигати човни під рожевими вітрилами. Смугляві італійці показували барвисті хустки, гнуті палиці, розмальовані камінці і вихваляли свій крам. Задубілі хлопчики за бортом канючили у пасажирів монети, які вони ловили у воді і ховали

за щоби. На рейді і біля причалу стояли пароплави з прапорами різних держав, а на пристані роїлися люди в барвистих уборах.

Пасажири, що мали сходити в Неаполі, стояли вже з чемоданами й пледами в руках і збентежено поглядали на обшарпаних носіїв. Луїс, обвішаний термосами й флягами, теж сидів на чемоданах і ошелешено дивився на місто, на Везувій. Олесь і Владик бігали з одної палуби на другу, шукаючи Еріка, щоб разом піти до міста, але піде не могли його знайти. Угледівши Луїса, Олесь спитав:

— Ти не бачив Еріка?

— Вашого Еріка ми зараз передамо американському консулові.

— Ви не маєте права. Я питав у татка.

— Аж загуде назад в Америку.

— Хіба Ерікові вже сповна років? Він ще піякий не громадянин.

— Все одно загуде.

— А я тобі як дам! — сказав пасупившись Владик.

Олесь подумав, що Луїсів батько вже заарештував Еріка, і кинувся його визволяти. Він рішуче відчинив двері до каюти, але в каюті нікого не було.

МІСТЕР БРАУН БЕРЕ СЛОВО

Ерік не став чекати, коли почнуть сходити па берег пасажири. Певний, що й на цей раз його переховає журналіст Браун, він нетерпляче постукав до нього в двері. Але ніхто не озвався. Ховатися в рятувальній шлюпці Браун не радив. Де ж іще можна заховатися? Від хвилювання він уже нічого не міг зміркувати. З верхньої палуби видно було на кормі купу просмолених линв і якісь скрині. Ерік кинувся на корму. Там, мабуть, ніхто його не шукатиме.

Шум води під гвинтом уже вщух, і гамір на палубах і довкола пароплава збільшився. Чути було, як гриміли ланцюги якоря, як опускали трап і як по ньому задріботіли пасажири.

Ерік обережно висунув із-за скрині голову: па пристані снували люди, мов мухи під лампочкою. Серед легкого барвистого вбрання вирізнялися обшарпані ваптажники, часто голі до пояса і з брудними мішками на головах, а жебраків, здавалось, було більше, ніж пасажирів. Біля

купи чемоданів стояв обвішаний термосами Луїс. Батька його не видно було. Певно, побіг за консулом. Від одної думки про це в Еріка терпли пальці. Звичайно, Рубан би заступився, а що, коли капітан, не змігши висадити його в Марселі, захоче зробити це в Неаполі, тоді й він нічого не допоможе. А як зараз не знайдуть, тоді, може, повезуть і далі.

— Що ти там робиш, Ерік? — почув він над головою. З верхньої палуби дивився на нього журналіст Браун і глузливо посміхався. — Мабуть, знову ховаєшся? А я йду до міста. Хочеш, підемо разом? — Побачивши, що Ерік крутить головою і щось бурмоче, він уже голосно розсміявся. — Я зараз зйду до тебе!

На пристані народу поменшало, не стало видно й Луїса з його чемоданами.

— Ти — як той страус, — сказав Браун, вийшовши на корму, — втяг голову в плечі й гадаєш, що тебе ніхто не бачить. Чого ти знову ховаєшся?

— Луїсів батько казав, що...

— Що тебе американському консулові здасть? Стане цей бізнесмен гаяти на тебе час. Йому ж за це ніхто не заплатить, він уже поїхав. Хочеш до міста піти?

— А коли там зустрінемо Луїса?

— Помахаш йому ручкою. Я ж буду з тобою.

— А ми не спізнимось? — Ерікові дуже кортіло подивитися європейське місто, яке зовсім не було подібне до америкапських, і в той же час він боявся покинути пароплав, бо на землі його не можуть захистити ні капітан, ні товариш Рубан. — І звідділя видно гарно, — сказав він, вагаючись.

— Ще цілу годину маємо, чого будемо тут стирчати?

— Тоді я спитаю у товариша Рубана.

— І він тебе не пустить. А я знаю італійську мову, щось купимо, глянемо на Європу.

— Ну, ходімте, — уже не в силі боротися проти спокуси, сказав Ерік.

За час перебування на пароплаві Ерік піби розучився ходити. Опинившись на твердій землі, він мимохіть розставляв ширше ноги, опирався без потреби дужче то на одну, то на другу ногу, від чого його хода нагадувала качачу, хоч сам він цього не помічав. Глянувши на цибатого журналіста, Ерік розсміявся:

— Містер Браун, ви ходите, як матроси на палубі! — і тут же прошкутильгав перед журналістом.

— Звичка, хлопче, — друга натура.

По вузьких панелях, забитих людом, можна було просуватися тільки черідкою. Ерік ступав попереду і, як на телеграфний стовп, задирав голову на Брауна, який ішов слідом. Перехожі проводили їх посмішкою.

— Бачиш, Ерік? Американця скрізь пізнають. І який би ти не був, а на чужих людях мусиш у всьому підкреслювати, що ти американець.

— Вони сміються, мабуть, з вашого картатого піджака. І що ви весь час жуєте.

— Ти дурниці говориш, — уже сердито сказав Браун. — Оригінальність — теж ознака культури. І гумка, яку я жую! Європейці дивляться на нас із заздрістю, бо всі вони тут голодранці.

Справді, місто було забруднене, люди пошарпані.

— Це після війни такими стали?

— І раніше вони не вмiли робити гроші.

— А татко казав, ще як не йшов на війну: не гонися за грiшми, а гонись за честю. Як це гнатися за честю, сер?

— Твій батько, може, червоний був? — спитав журналіст уже насторожено.

— Я не знаю. Так і матроси на пароплаві кажуть!

— А спритний американець і з честі зуміє зробити бізнес. І ти вчiся таким бути.

Але Ерік помітив на протилежному боці у вітрині манекени, одягнуті в різні костюми, і радісно вигукнув:

— Магази́н готового одягу! Містер Браун, ході́мте подивимось, — і кинувся на другий бік.

Поліца́й помітив хлопчика серед вулиці і різко засюрчав, але Ерік уже вистрибнув на панель. Поліца́й погнався за порушником. Ерік кинувся тікати, але його перейняв якийсь монах. Наспів поліца́й і заговорив сердито незрозумілою мовою. Переляканий Ерік пошукав очима журналіста. Браун стояв на другому боці вулиці, відвернувшись до вітрини, ніби нічого не помічав, а поліца́й уже кудись тяг Еріка. Він з розпачем закричав:

— Містер Браун, містер!..

Почала збігатися публіка і, не знаючи, що накоїв хлопець, сердито заджерготіла. Нарешті над публікою показала голова журналіста.

— Погані твої справи, Ерік, — сказав він байдуже. — Не знаю навіть, чим це може скінчитися.

— Він, мабуть, штраф вимагає. Містер Браун, запла́тiть, я прошу вас, я віддам.

— Штраф-то я можу заплатити...

— Я віддам... Я вам тоді, що захочете, зроблю.

— О, це вже мова ділових людей. Гаразд, Ерік, я тобі зараз допоможу, але й ти, коли буде потрібно, щоб теж допоміг.

— Допоможу, допоможу, сер... Скажіть йому, я спізнаюся на пароплав, коли він поведе мене в поліцію.

Браун чомусь зволікав. Нарешті він щось побачив через голови публіки і хутко забалакав до поліцейя італійською мовою, всунув в руку монету, і поліцейя сановито пішов на свій пост.

— Пам'ятай же, Ерік, ти дав слово джентльмена! — сказав Браун, по-змовницькому дивлячись у вічі хлопцеві.

Але настрашений Ерік у цю хвилину навіть не міг зрозуміти, про яке слово говорить йому журналіст, і машинально кивнув головою.

Вони не встигли зробити й десяти кроків, як їх нагнав Олесь. Позаду йшла Оксана Дмитрівна з Владиком. Вони, певне, не помітили, в яку халепу вскочив Ерік, бо Олесь спитав:

— Чому ти не пішов з нами?

Браун приклав палець до уст, виразно глянув Ерікові в очі і повернув назад. Ерік збентежено відказав:

— Я шукав вас...

— А ми ходили аж на вулицю Віа Рома, заходили в пасаж Гумберта.

— Красиве місто? — все ще розгублено спитав Ерік.

— Тільки жебраків багато. На кожному кроці!

— А ті, що ходять у чорному, монахи називаються, — вставив Владик. — Що ти купив? Мама нам купила нові берети. І товариш Рубан щось купував.

Повернувшись на палубу пароплава, Ерік знову відчув себе як дома, і його опанувала радість. Він підбіг до поручнів.

— Дивіться, дивіться, наче небо перекинулось!

Вогні пароплавів і човнів відбивались у воді і дрижали, мов розтягнуті золоті стружки. Із води вогні ширилися на берег, на гори, де вже не можна було відрізнити їх від зір на небі.

— Ходімте, ходімте, — смикав за рукав Владик, — матрос Ковінька казав, що купив тобі сорочку, а мені ось пищика подарував. Слухай! — На палубі враз піби заграв цвіркуц.

Рубан схвилювано ходив по каюті. Його білявий чуб крилом спадав на лоб, тонкі губи були міцно стиснуті. Побачивши Еріка, сяючого від задоволення, він запитливо втупив у нього очі. Від довгої мовчанки посмішка згасла на Еріковому обличчі.

— З ким ти ходив на берег?

— З містером Брауном,— відказав Ерік, опустивши голову, і, ніби це мало його виправдати, додав: — Він знав італійську мову.

— А для чого тобі була потрібна італійська мова?

Ерікові навіть страшно було подумати, що б сталося з ним, коли б журналіст не зміг поговорити з поліцаєм його мовою.

— Я хотів довідатися, скільки коштує тут костюм, такий, як в Америці?

— Ну й що, ти довідався?

— Вони лічать на ліри, а містер Браун не знає, який курс ліри.

Рубан криво посміхнувся.

— Прекрасно знає він курс ліри, але не хоче розкрити тобі очі, хлопче. Америка ввозить до Італії різне барахло і продає його вдвоє дорожче. Твій Браун добре це розуміє і тому враз забув курс ліри. Що він ще тобі казав?

— Щоб я скрізь пішався Америкою.

— Десятьма мільйонами безробітних? — Рубан заходив по каюті.— Таким, як Браун, добре платять за те, що вони пишуться, а коли твій батько сидів без роботи, він іншої думки був про Америку. Чого я на тебе розгнівався? Браун же міг залишити тебе в Неаполі, а потім написати в свою газету ще одну брехню про більшовиків, що це ми тебе всадили,— бачите, мовляв, як вони поведуться з такими. Я навіть дивуюсь, чому він цього не зробив.

Пригоду з поліцаєм Ерік приберігав на кінець розмови, але від останніх Рубанових слів його кинуло в жар. Добре, що він не встиг сказати, а то б Рубан розгнівався ще більше. Браун, може, цього саме й хотів, коли присікався поліцаю, а побачив Оксану Дмитрівну й прибіг...

Рубан нарешті посміхнувся й розтріпав хлопцеві чубчика.

— Отож дивись, Ерік,— будь обережним. Ми посваримось і помиримось, а от такі, як Браун, м'яко стелять, та твердо спати!

Ерік знав, що Рубан припас для нього якийсь гостинець, але показати обіцяв тільки Першого травня, тому, щойно розвиднілось, він уже схопився на ноги.

— Чому так рано? — спитав Рубан. Сам він був уже одягнутий у білий кітель, з орденами на грудях.

— Я хочу побачити, як сходить сонце, — збрехав Ерік.

— Сьогодні сонце зійде весело, бо такий день у нас — свято трудящих. Умийся гарненько, причепурись — за годину будемо вже в Одесі.

Ще ніколи Ерік не намілював так голови, не тер щік, як сьогодні, а коли обернувся, на нього вже чекав новий костюмчик, розкладений на канапі.

— Приміряй! — сказав Рубан якомсь урочисто. Стояв і посміхався, коли Ерік від хвилювання не міг попасти в рукав. — А тепер вітаю тебе, спикку, з Першотравневим святом, — і поцілував його в рожеву щічку, ще холодну від води.

Це було вперше за їхнє знайомство. Може, саме тому, — та й костюмчика такого з мідними гудзиками він ще ніколи не мав, — Ерік відчув, що наступило свято, якесь особливе свято! Він обхопив Рубана за шию і почав цілувати, аж доки той схвильовано не сказав:

— Годі, годі! Мені ще треба сьогодні багато цілуватись, а я не звик. Ріс так, як і ти, — без батьків, без пиячок.

Ерік здивовано дивився на нього. Не вірилось, що такий морський офіцер вийшов із бідного сироти.

— І я можу стати таким, як ви?

— Аби тільки було бажання. Ти гадаєш, що наші маршали й генерали все знатного роду? Такі ж були, як і я. У нас для всіх дорога відкрита! Ну, біжи на палубу, сонце сходить.

Ерік гадав, що він сьогодні прокинувся раніше за всіх, але коли вибіг на палубу, там уже були майже всі пасажири. Олесь і Владик, у новеньких костюмчиках, теж бігали вже з червоними прапорцями в руках. Пасажири були не схожі на вчорашніх: мужчини чисто поголені, у випрасуваних костюмах, жінки у барвистих платтях. Всі радо вітали один одного із святом. Матроси, вільні від вахти, теж були одягнуті по-святковому. Над поручнями звисали зелені гірлянди, повіті червоними стрічками, і це теж створювало святковий настрій.

— Ерік, Ерік! — загукав Олесь. — Уже видно Одесу! У тебе немає прапорця? На мій. Бачиш берег? То вже Одеса!

Сонце і на цей раз викотило з моря. Воно ніби сміялось і бризкало довкола золотим промінням. Місто, яке досі втопало в ранковій імлі, враз заграло вогнями вікон і наче впливло назустріч пароплаву. Над лускою дахів звелися фабричні димарі, радіощогли, купол обсерваторії, а внизу, немовби підняті руки монахів, стриміли стріли вантажних кранів. Під берегом стояв ніби сухий ліс із щогл над човнами. Вітрила, зафарбовані сонцем, схожі були на рожеві крила чайок. Із зелених парків виступали будинки, немов щойно уміті.

Місто висувалось у море зеленим рогом, на якому розташувався парк, далі стояв на березі, як знак оклику, високий маяк.

Кущі терну й черемхи на схилах берега були вже вкриті білим цвітом, як намороззю. В садах цвіли жерделі. Зелень парків і садів заступала будинки, і вони виглядали так затишно, мов повіті виноградом альтанки.

Від порту на Приморський бульвар вели широкі гранітні сходи, здалеку схожі на розтягнутий величезний баян.

Ерік виріс серед сірих кам'яниць, на вулицях без живої стеблини, серед смороду бензину й рознеченого асфальту, під естакадами залізниць, які день і ніч гриміли над головою, і коли легенький вітерець пришів із берега ніжний аромат бузку, він втяг його повні груди і, озирлючись довкола завороженими очима, видихнув:

— Гарно як!

— Поїдемо до Києва — там ще краще! — сказав Олесь. — Ти тут уперше, а я вже був, як їхав до Америки. Ото на бульварі — пам'ятник Пушкіну. Це був найбільший російський поет, він жив тут. А в тому красивому будинку з колонами Палац піонерів був. Який він побитий!.. І набережна побита... Он будинок без вікон...

Сліди щойно закінченої війни були на всьому: спалені будинки чорніли закуреними стіпами, на місці довгого пакгаузу лежала купа цегли й покрученої залізної арматури, біля заржавілих рейок валялись потрошені вагони. Сліди від снарядів скрізь рябили, як віспа.

— Он гармата! — із захопленням вигукнув Владик. Він був радий більше за всіх такому гарному ранкові.

Стара куца гармата стояла на кінці Приморського бульвару і через баляси дивилася чорним оком у море. Біля

неї виділявся будинок струнками колонами над широкими сходами. Колони були подзьобані, але будинок ожив від рядка червоних прапорців над фронтоном, які мінілись, мов разок коралового намиста.

Коли Олесь і Владик побігли до себе в каюту збирати вже речі, до Еріка підійшов з робленою посмішкою на тонких губах журналіст Браун.

— Ну, от і приїхали. Ти задоволений? О, на тобі новий костюм!

Ерік розгублено закліпав очима.

— Що трапилось? Ти навіть привітатися не хочеш. А-а, догадуюсь. Тобі, мабуть, перепало від містера Рубана за нашу прогулянку по Неаполю? Але ж з пароплава ніхто не бачив, як тебе затримав поліцай.

Ерік густо почервонів. Журналіст здогадався, що він і досі не признався в цьому Рубанові, і заговорив уже помовницькому:

— Ну от ми й порозумілись! Значить, за тобою, перше, три долари і, по-друге... і, по-друге, слово джентльмена. А зараз я хочу подарувати тобі на пам'ять ніжик. Справжня рибка!

Ножик цей був Еріковою мрією, але він тільки зиркнув на нього скоса й буркнув:

— Ви й фотокартку обіцяли.

— Яку фотокартку? А-а, що я тебе фотографував? Не встиг ще надрукувати. Але я тобі пришлю. Ти напишеш мені, де будеш, на оцю-от адресу,— він вирвав із блокнота аркушик,— і я тобі обов'язково вишлю. Побачиш який ти там бравий вийшов.

Ерік уже збирався відповісти йому, але в цей час підійшов матрос Ковінька, порипуючи новими черевиками, і розставив руки:

— Ну, Ерік, з празником!

Браун швидко наставив лейку, цокнув і, вдаючи байду-жого, пішов на другий кінець палуби.

— Що він тобі тицьнув? — спитав Ковінька.

— Свою адресу. Ось...

— Москва. Поштова скринька... мабуть, америкапського посольства адреса. Ну от, я не знаю цієї людини, а чогось вона здається мені як потайна собака...

Що там вирішили собі парторг, капітан і інженер Захарченко, Ерік не знав і бує здивований, коли Оксана Дмитрівна сказала, щоб він збирався їхати з ними.

— А хіба товариш Рубан мене відпустить?

— Товариш Рубан за кілька днів знову піде в плавання, а ти поживеш у нас. А далі видно буде.

До Оксани Дмитрівни Ерік уже звик, як до рідної. Він не знав тільки, як воно станеться, але й не думав з нею розлучатися, і тому ця звістка його не вразила. Стало тільки трохи сумно, що розлучиться з товаришем Рубаном, з Васею, з Ковінькою і всіма матросами, до яких прив'язався за дорогу.

Із пристані родина Захарченків поїхала до готелю на Приморському бульварі. В Еріка після прощання з Рубаном і матросами очі були червоні.

— Ми тут житимемо?

— Тільки Перше травня тут зустрінемо, — відказав Олесь, радісно збуджений і святом, і поверненням на Батьківщину. — Завтра поїдемо до Києва.

До початку демонстрації залишалося ще з годину, і хоч з балкона можна було бачити, як проходять колони, але хлопчики не могли всідіти в номері. Ерікові теж хотілося скоріше побачити країну більшовиків, але тепер він без Олеся боявся ступити й кроку, щоб не зробити щось не так.

Втрюх вони вибігли на бульвар. Скрізь майоріли червоні прапори, з балконів звисали килими з портретами і зелені гірлянди, барвисті плакати й гасла: «Хай живе 1 Травня!» На фасадах будинків висіли великі портрети.

Хлопчики побігли по чисто підметених панелях, але коли побачили біля кожних воріт незвичайно урочистих двірників у білих фартухах, а серед вулиці міліціонерів у білих гімнастерках і рукавичках, і коли помітили, що такою ж урочистою була й тиша на вулицях — не чути було ні дразливого дзенькання трамваїв, ні гуркоту машин, — вони теж перейнялися цією урочистістю і далі вже пішли тихо, зачаровано оглядаючись на всі боки.

Ерік боязко озирався на міліціонерів, які сановито походжали по вулиці.

— Вони будуть розганяти демонстрацію? — спитав він тихо. — Давай камінців наберемо.

— Для чого?

— Поліцію бити! Хочеш — оп у того, з медалями, влучу? І втечемо.

— Він же нас не розганяє, — сказав Олесь. — Їм забороняється розганяти, як у вас.

Біля Палацу піонерів, прикрашеного великими портретами керівників партії та уряду і ще більшими картинами, стояла трибуна, оббита кумачем.

— Давай займемо першими місце! — сказав Ерік, але десь за рогом заграла музика, і він попереду всіх побіг на звуки глухих ударів барабана.

Біля оперного театру, теж уквітчаного по-святковому, стояв натовп. Він схожий був на весняний луг, що виграє під сонцем різними барвами. Над головами плескалися червоні прапори і маленькі прапорці. В рамках на держалках були портрети. Ерік уже пізнавав на одному з них Леніна. Хлопці тримали моделі літаків, човників з вітрилами, довгі транспаранти з написами.

Духовий оркестр з молодих хлопців стояв серед вулиці і грав щось веселе. Під його звуки в різних місцях кружляли пари на асфальті.

Ерік дивився на все зачудованими очима. На пароплаві більшість пасажирів і команди розмовляли англійською мовою. Тут же довкола чути було мову, з якої він розумів тільки окремі слова. Бачив, як ворущатся губи, чув, як говорять, а розуміти нічого не міг і відчував себе мов глухий. Поруч стояла з портретом у руках дівчина в червоному береті, який утопав у чорних локонах буйного волосся. Коли оркестр заграє польку, вона більше не могла встояти на місці.

— Подерж, хлопчику! — і ткнула Ерікові в руки держак, а сама схопила подружку за руку і побігла в коло.

Ерік розгубився. З рами до нього посміхалося приємне обличчя з хвилястою зачіскою підрізаного волосся, яке вибивалося з-під маленького берета.

— Хто це на портреті? — спитав він пошепки в Олесь. — Це артистка?

Олесь знизав плечима. Таке обличчя він уже десь бачив, може, в читанці, але не міг пригадати.

А що тут написано?

— Паша Ангеліна! А-а, знаю. Це трактористка. І на отих усіх портретах робітники, тільки стахановці, перодові!

— А що вона такого зробила, що її портрет носять?

— Вона пайкраца трактористка. Про неї в читанці написано.

— Вигадуєш...

— Будемо рувати! — загукав хтось і заляскав у долоні.

Музиканти вийшли наперед, за ними стали прапороносці, а всі інші хутко виладналися по восьмеро в ряд. Дівчина в червоному береті, зашаріла від танців, підбігла до Еріка й жартівливо сказала:

— Може, ти понесеш за мене портрет? Він не важкий!

Ерік тільки кліпав очима. Тим часом юнак з червоною перев'язкою на рукаві підштовхнув їх усіх в ряди колони, яка вже рушила.

— Нестимеш? От молодчина! — сміялася дівчина. — Як тебе звати?

У дівчини за кожною усмішкою па засмагли щоки вибігали ямочки, а великі очі лисніли, як маслини. Ерік теж посміхнувся, може, від того, що нарешті зрозумів останні три слова, але, боячись, що з його вимови будуть сміятися, відказав по-англійському:

— Мене звати — Ерік, панночко.

Дівчина закліпала очима, перестала сміятись і пильніше подивилася на хлоп'ят, які розмовляли між собою чужою мовою, хоч на двох красувалися піонерські краватки. Олесь побачив її розгубленість і сказав уже по-російському:

— Він уперше в Одесі!

— Звідки?

— З Америки приїхав.

Дівчина враз споважніла, пильно оглянула хлопчиків. Ерік ніяково посміхався. Він був такий же білявий, як і той, що заговорив по-російському, але й чимсь відрізнявся. Найменший дивився на всіх здивованими круглими очима і до всіх посміхався. Дівчина якось поспішно сказала:

— Дай сюди портрет, я й сама могу нести! А в Америці святкують Перше травня? То він зовсім не розуміє по-нашому? Квіти любиш? — Вона говорила так дрібно, що Олесь не міг вставити жодного слова. — Дай я тобі приколю... У вас, мабуть, нема таких квітів? А проліски є? Бачив, яка їх сила вродила цієї весни? Ой, ви ж сьогодні тільки приїхали... І просто на свято?.. Геню, Галю, у нас гості із Америки!

Дівчата, а з ними й усі, хто був ближче, стовпилися біля хлопців.

— Вийшли з нами святкувати? Молодці!

— Треба їм щось подарувати, щоб згадували нашу фабрику.

— Наш шоколад на виставці золоту медаль одержав!

— Ось у мене трохи цукерок є. Нате, хлопчики, попробуйте!

— А ти чому не маєш піонерського галстука?

— Він американець.

— Хто тут американець? — До них протиснувся хлопець у чорній сорочці, підперезаний ремнем з великою бляхою. — А він з яких буде? Наш брат, робочий, чи на прогулянку приїхав?

— Дякую, дякую! — повторював схвильований Ерік.

— Він сирота, — сказав Олесь. — Його хазяїн побив, он і досі рубець видно.

— Зрозуміло! Тоді одержуй модель планера. Сам робив. Неси!

— Сирота?.. — співчутливо нахилилась над ним дівчина в червоному береті. — Галю, дай ще цукерок.

— Не треба, — сказав Олесь.

— Це ж гостинець! Оце рубець? Так він що, назавжди до нас?

— Він тепер буде жити в Радянському Союзі!

Ерік, червоний і розгублений, продовжував бурмотіти англійською мовою.

— Що він каже?

— Каже: дякую, панно!

— Ох, любий, яка ж я панна? Я чесна робітниця. Та ще й стахановка. По мені рівняються на кондитерській фабриці, а ти кажеш — панна! Я б капіталістові навіть «здраслуй» не сказала.

— Молодчина, Рито! — сказала стара робітниця. — Не штовхайтеся, ще затопчете хлопчиків. У вас там, мабуть, сьогодні і святкувати забороняють? Трясця б узяла тих капіталістів. Бач, який день гарний, природа — і та почуває празник... — Стара робітниця схилилась над Еріком і погладила його по голові. — Без матері, без батька яке може бути життя серед тих клятих буржуїв...

Ерік не все розумів з її слів, але відчув ласку і з подякою потис шорстку руку. В старій робітниці очі затягло сльозою.

Тим часом колона кондитерської фабрики із завулка вийшла на широку вулицю Лассалья. По ній від тротуару до тротуару йшли робітники, матроси, учні, студенти.

Батьки несли дітей на плечах, простуючи до Приморського бульвару. Ерік бачив і в Нью-Йорку мітинги і великі демонстрації. Робітники, а то й дрібні службовці збиралися в парках або на майданах, викрикували свої вимоги й обирали делегатів, а коли рушали по вулицях, дорогу загороджувала поліція і заходжувалась бити кийками. А раз закидали робітників сльозоточивими бомбами. Він саме тоді пробігав через майдан, а потім цілий день не міг зупинити сліз. Самі так і котяться. Те, що він бачив зараз, ні з чим не можна було порівняти — тут гриміли оркестри, лунали пісні, лопотіли прапори. В очах аж мигтіло від транспарантів, портретів і прапорів. «От якби побачив Макс!» — думав Ерік, приголомшений видовищем.

— І ти вже святкуєш? — Крізь густий натовп до Еріка протиснувся матрос Ковінька. — Значить, поїдеш з товаришем Захарченком? Він тобі правильну путь укаже. А коли що, от тобі мій адресок. Ну, мені треба на вахту поспішати. Прощавай, Ерік! — І він аж тричі поцілував хлопця. — Рости на здоров'я на радянській землі!

МІСТО НАД ДНІПРОМ

Мар'яна Семенівна, мати інженера Захарченка, жила в Києві. Незважаючи на похилий вік, вона ще очолювала побутову комісію при домоуправлінні, ходила разом з іншими домашніми господарками розбирати завали на вулицях міста, а у вільні години в'язала для онуків светри. Коли приїхали Олесь і Владик, бабуся тільки розвела руками:

— Не встигла й гостинця зв'язати! А це чий буде? — спитала вона, побачивши Еріка.

— Це я, мамо, привіз вам третього онука, — сказав Павло Васильович.

— Хутко вирісі!

— Олесів ровесник.

— А де ж його батьки?

— Батько загинув на війні, мати померла від «щасливого» американського життя.

— Отака вона, Америка? Це ж йому там, мабуть, і голівку нікому було змити? — Мар'яна Семенівна довго придивлялася до нового «онука». Всі діти їй подобались, вона гладила їх по голові, всовувала їм то пиріжечок, то цукерку, а потім згадала й заметушилась ще дужче: —

Коли ж ви купались? Ходить у ванну, я вас помію. І ти іди, американець. Усі йдять!

— Я сам помиюся,— огинався Ерік.

— Сам, сам... Бачу, як ти сам мисься, аж вуха чорні.— І вона вигорнула дітей з кімнати.

За сніданком бабуся сумно похитала головою:

— Ото ви так їсте? Хворі, чи що? Треба сили набиратися. Бачите, що кляті фашисти наробили? Нам же треба відбудовувати.

— Вокзал спалили, ми бачили! — сказав Владик.

— А ти бачив, що вони зробили з Хрещатиком, з університетом, з Будинком Оборони? Коли б тільки вокзал, а то всього й не перелічиш.

— Хрещатика вже не буде в нас?

— Чому? Ще кращий збудуємо! Увесь народ допомагає. Я й то ходила. Хоч десяток цеглин перенесла, а все-таки поміч. От спочиньте з дороги й підіть подивіться, що там робиться.

Олесь і Ерік не стали спочивати: їм кортіло скоріше побачити Київ, і вони вибігли на вулицю. Світило сонце, теплий дух ішов від асфальту. Високі каштани, якими були обсажені панелі, починали цвісти, і рожевий цвіт горів, як свічки на новорічній ялиці. На широкій панелі, покресленій крейдою, дівчатка ганяли по квадратах черепок. Засмаглий, круглолиций хлопець у червоній майці поливав із брандспойта вулицю, а двоє менших, підсмикавши штани, бовталися у струмочку води і весело верещали, коли попадали під холодний душ.

— Он сліпий іде,— сказав Ерік.— Зараз стукнеться лобом об стовп.

Чоловік із щітками на плечі йшов назустріч, стукаючи по панелі палицею у витягнутій руді. Край тротуару він зупинився. Перед ним з шумом пробігали автомобілі, стукотіли моторами мотоцикли, і сліпий не наважувався ступити на дорогу.

— Треба допомогти,— сказав Олесь.

— Вони краще за нас переходять. Давай заспоримо.

Сліпець безпорадно водив головою, вслухаючись у шум вулиці. Його побачив хлопчик у червоній майці, підбіг, узяв за рукав і перевів на другий бік вулиці.

— Хто його просив! — обурився Ерік.— Я б неодмінно виграв.

— Кожен би так зробив, а він ще й піонер, мабуть.

— А ти хіба не такий піонер?

Олесеві стало соромно. Він аж почервонів:

— І я б не став битись об заклад!

Нарешті вони вибігли на вулицю, схожу на дно висхлої річки, захаращене піби обвалами гір. Це був Хрещатик. Він лежав звивистою стрічкою між двох горбів. На горбах сіріли рештки зруйнованих будинків. Від деяких залишилися тільки шматки понівечених стін, на місці інших лежали купи битої цегли. Із цегли стирчали, як сухе коріння, покручені залізні каркаси.

Руїни рябіли людьми. Одні копали глибоку траншею, другі довбали рештки стін, а треті підносили до трамвая цеглу. Парові котки укочували на вулиці чорний з полиском асфальт, а довгощі екскаватори хапали зубами землю і вивертали її в кузови вантажних машин. Тут усе рухалось і мінилось, як на людному майдані.

— А ви чого гуляєте? — спитала дівчина з червоними від цегли руками.

— Це хлопці з твоєї ланки, Грицю?

Гостроносий Гриць з мокрим чубчиком підніс дівчатам цеглу.

— У моїй ланці немає прогульників, — сказав він, оглядаючи Олесья й Еріка. — Беріться до роботи. Дивіться, он навіть товариш міліціонер працює, а ви — ручки в брючки!

— І всі наші вчителі працюють, — додала дівчина. — Ви з якої школи? Тут спостерігачі не потрібні!

— Ми тільки сьогодні приїхали, — сказав Олесь.

— У нас і гості працюють. Он працює бригада із Сталінграда, теж у гості приїхали.

— Давай трохи попрацюємо, Олесью. А скільки нам заплатять до обіду?

Олесь перекинув.

— За що заплатять? — не зрозуміла дівчина.

— За роботу. Думаєте, гірше за вас будемо працювати?

— Та вони й жартувати вміють, — сказав Гриць. — Хрещатик увесь Київ відбудовує, увесь Радянський Союз! Я вже аж п'ять днів відробив, а ти, мабуть, з неба звалився!

— Роздягайся, Ерік. — Олесь уже стягав із себе сорочку. — Він аж з Америки звалився.

— Оцей хлоп'як? — Гриць без особливої шапи оглянув Еріка з ніг до голови. — Тоді зрозуміло, чому він торгується. За роботу, хлопче, ми самі собі дякуємо. Мабуть, інтурист?

— А що вам робити? Він — емігрант.

— Коли емігрант, тоді інша справа.

Гриць тепер уже з цікавістю почав розглядати Еріка, дівчата й собі зупинилися біля хлопців, але старша гукнула:

— Нічого гав ловити! А ви, коли хочете працювати, підносьте дівчатам цеглу.

— Ану, давай змагатися, — сказав задержувато Гриць.

— Як це — змагатися?

— Хто більше піднесе цегли. Вас двоє і нас двоє.

— А як ми випередимо, що за це буде? — знову спитав Ерік уже по-російському, але з великим акцентом.

— Видно, що американець. Люди похвалять!

Олеся й Еріка захопило змагання. Вони спочатку хоча й бігали, а все-таки помітно відставали від Гриця, який працював розмірено, спокійно: він не метушився, а ніби робив вправи з гімнастики, і цегла йшла, як по конвейєру. Тоді Олесь придумав інший спосіб: Еріка він поставив біля пош, а сам з другого кінця кидав йому цеглу. Тепер дівчата ледве встигали подавати ноші. Дівчина з червоними руками вдоволено посміхнулась.

— Може, ви стомилися? Перепочиньте!

Ерік бачив, що вони переганяють Гриця, і тепер нізащо не хотів поступитися. Навіть коли загукали на обід, і тоді не погоджувався кинути роботу.

— Годі, годі! — сказав Гриць. — Кажі, Валу, які наслідки змагання?

Дівчина підійшла й потисла Олесеві й Ерікові руку.

— Молодці, хлопці, аж на четверо посилок обігнали! Гриць, запиши прізвища, добре попрацювали.

— А навіщо прізвища? — збентежився Олесь.

— Імена переможців у нашій газеті відзначаються.

— І мене відзначать? — зрадів Ерік. — Я тоді й завтра вийду! Тільки щоб неодмінно відзначили.

Їх обступили школярі. Всім хотілося довідатися, які в Америці школи, чому не дозволяють неграм сидіти разом з білими, за що бос побив Еріка?

— Хіба твій бос не знає, що не можна битися? — дивувалася дівчинка, визираючи з-поза спин хлопців.

— А може, він капіталіст, — сказала друга.

— А ти б у газету написав, його б зразу зняли з роботи.

Гриць подивився на них з іронією і сказав:

— А ще хвалитеся, що на «відмінно» вчитесь.

Стомлені, але вдоволені Олесь і Ерік повернулися додому саме на обід.

— Бач, яка тепер на Хрещатику курява,— сказала Мар'яна Семенівна, помітивши на їхньому одягові сліди цегляного пороху.

Хлопці тільки потайки презиркувались, а коли сіли до столу, Оксана Дмитрівна, задоволена з їхнього апетиту, сказала:

— От що значить київське повітря, то ж були такі прошені!

— Еге ж, повітря,— відказав Олесь.— У газеті прочитаєте, яке на Хрещатику повітря!

НА ВУЛИЦЯХ І МАЙДАНАХ

До початку футбольної зустрічі залишалось ще багато часу, а на стадіон «Динамо» можна було дійти за десять хвилин. Олесь і Ерік хотіли ще побачити Дніпро. Дівчина, у якої вони напилися газованої води, показала найближчу дорогу. Повз сірий будинок з проваллями порожніх вікон і з лобастою колонадою вони вийшли на алею парку і опинилися на високій горі.

Під горою лисніла, як блакитна емаль, широка річка. Між берегом і горою громадилися будинки, поділені глибокими вулицями, по схилу вниз і вгору повзали вагончики фунікулера. За рікою без краю жовтіли піски, виблискували озерця й зеленіли луги, а ще далі синів ліс, над яким стриміло кілька фабричних димарів.

Протилежний берег був густо усіяний людьми, парасольками, смугастими грибками й кіосками. Від голих тіл жовтіла вода.

— І я хочу скупатися,— сказав Ерік, але до води було далеко, і вони не встигли б на стадіон, до того ж, обидва розм'якли від спеки, і щоб бігти кудись, не хотілось і думати.

Під київським сонцем Ерік засмаг, поздоровішав, тільки в чистих, прозорих очах усе ще була помітна розгубленість: його становище залишалось і досі не з'ясованим. В Захарченків з ним поводитися, як з рідним, і тільки жартома пазивали його дядя Сем.

— Ти написав листа Максові? — спитав якимось Захарченко.

— Ще.

— А ти обіцяв?

— Я завтра напишу.

— Завтра, завтра! От що, дядю Сем, коли ти і завтра не напишеш листа своєму приятелеві, тоді я теж «завтра» піду з вами в театр.

— Ви обіцяли сьогодні. Сьогодні показують «Хатину дяді Тома».

— Що ж, коли ти так погано впливаєш на мене. Ба-чиш, я теж уже розучився додержувати слова.

Але кожного дня це могло змінитися. Як саме, Ерік не уявляв і боявся запитати у Захарченків, щоб краще не нагадувати про себе.

Ходячи по місту, він придивлявся і прислухався, якою б можна займатися комерцією або де б стати на роботу. Але йому зараз було добре і без роботи. Про це навіть не хотілося думати аж до вчорашнього дня. Вчора Павло Васильович Захарченко поїхав до Москви.

— Його викликали? — допитувався Ерік у Олеся.

— Викликали, — відказав Олесь, чомусь засмучений.

— Куди викликали?

— В міністерство.

— Для чого?

— Не знаю. Може, знову кудись пошлють. А тут так гарно, що я б нікуди не поїхав. Дивись, он плоти йдуть.

З гори плоти були схожі на плитки шоколаду. На одному курилася хатка, біля якої тріпотіла розвішана білизна, а на порозі гралися діти.

— А куди ж я тоді? — знову спитав Ерік. — Чого мені за кордон їхати?

Олесь нічого не відказав: йому й самому не хотілося про це думати, і він крутив на всі боки головою, шукаючи причину перевести розмову на щось інше.

— Он пам'ятник якийсь!

По крутій алеї вони зійшли вниз на майданчик, обгороджений по краю залізними ґрабетами. Посередині майданчика, високо над Дніпром, стояв на гранчастому постаменті пам'ятник якомусь старому в довгих шатах. У руці він тримав великий хрест, схилений на плече. Знизу до пам'ятника підійшов гурт школярів з молодого вчителькою. Лице їй нашіло від спеки. Засмагли, оброшені потом школярі були здебільшого у вишиваних сорочках.

— Он там, через дорогу, був і Палац піонерів, про який ви питали, — сказала вчителька, показуючи на будинок,

біля якого іскрився фонтан. Вода каскадами спадала в басейн.

Школярі, як горобці, пурхнули до штахет над урвищем.

— А це кому пам'ятник? — спитав стомленим голосом хлопчик, задираючи голову.

— Київському князеві Володимирі, — відповіла вчителька, обмахуючись хустинкою.

Але школярі вже втупили очі в ласкавий Дніпро. Меткий глісер і пасажирський пароплав, що пливли по Дніпру, були далеко цікавіші за князя з темного чавуну.

— Ви звідки? — спитав Олесь хлопця в солом'яному брилі і з палицею в руках. На зріст він був такий же, як і Олесь.

— Із Закарпаття, — відказав поважно хлопець.

— Вперше в Києві? Подобається вам Київ?

— Красна столиця! Я був у Мукачеві і в Ужгороді, то Київ найліпший.

— І я була в Ужгороді, — вставила дівчинка з червоним кісничком у тоненькій, як хвостик, косичці і затулилася рукавом.

Перед ними стримів димар, а нижче виднівся припудрений борошном дах.

— І в Ужгороді є паровий млин, — сказав хлопець у солом'яному брилі.

— А як тебе звати?

— Його звати Станко, — відказав другий хлопець з вицвілими бровами. Він так пильно слухав, піби хотів ускочити в рот Олесеві. — А на пазвисько Бабак. Станко допомагав червоним партизанам, як нас маржину на полонині. І я допомагав: аж п'ять мадярських мін знайшов на броді.

— А я вчуса на «відмінно» і вже в п'ятий клас перейшла! — вставила дівчинка з червошим кісничком. Вона вже не затулялася рукавом, а тільки соромливо прихилила голову до плеча.

— Тобі добре вчитися, як школа проти двору, — сказав Станко. — Я ходив аж за вісім кілометрів, і то аж через дві гори. А вчитися треба було по-мадярському. Або я тямлю по-мадярському?

— Тепер уже школа буде у вашому селі. Пávла Михайлівна казали. Не треба буде по-мадярському, по-своєму будемо вчитися. — Дівчинка вже перестала ніяковіти, і гострі її очиці стрибали з одного на другого.

Ерік дивився на школярів заздрісними очима: вони були чистенько вдягнуті, здорові, засмаглі і радісно збуджені,

а головне — мали можливість їздити в екскурсії. Ерік про це ніколи не міг навіть думати.

— Це далеко, Закарпаття? — Він ще не знав географії України і гадав, що школярі приїхали до столиці з якогось району чи штату за тридцять-сорок кілометрів, але коли почув, що вони їхали до Києва аж дві доби, Еріка взяла ще більша заздрість.

— І часто ви їздите в такі екскурсії? Куди їздили раніше?

Школярі здивовано подивилися на Еріка, потім на Станка, що був у них, певне, за верховоду. Станко криво посміхнувся:

— Раніше хіба була у нас Радянська влада? Раніше, як тільки сніг зійде, і в школу кидали ходити. Треба було маржину пасти, ліс рубати, щоб хоч на бараболю заробити.

— І ти рубав? — запитав Олесь.

— Або я великий? Неньо з вуйком валили дерева, а я гілля чухрав,— і він з виразом знавця глянув на дерева довкола пам'ятника, потім на парк по той бік дороги і хазяйновито сказав:

— Тут все берест росте, каштани, то не є красне дерево.

— На бульварі Шевченка і тополі ростуть,— сказав Олесь ображено,— а Хрещатик обсаджено липами.

— То тільки для краси. Бук — то є гарне дерево: і на дошки, і на стояки. А з чого ви бичі ріжете? Або пужалпа для батогів?

— Навіщо нам бичі?

— А чим паця гнати на ярмарок? А коли пес нападе, чим ся будеш боронити? То мусиш у руках бучек мати. От у мене з дикої грушки, то добре дерево. Попробуй переломити!

Затіпькала синичка. Станко задер голову й почав ловко підсвистувати. Прилетіла друга синичка й здивовано завертіла зелененькою голівкою.

— Ось я їм як скажу, так усі пташки заспівають!

Ой у лісі зеленейкім
Яворя, яворя!
Та хто вмє красну пісню,
То велике звілья...

Але синички не дослухали його приказування, пурхнули й полетіли.

— А я знаю вірш Шевченка,— вихопилась дівчинка і одним духом проказала:

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом...

Вона крутила, як синичка, на всі боки головою і вже за-дерикувато поблискувала очицями. Школяр з вицвілими бровами в докором сказав:

— На пам'ятникові Шевченка вчитала та й знає. Це ми всі читали!

— А нам Пávла Михайлівна казали, що пам'ятник Шевченкові поставили на тому місці, де стояв пам'ятник цареві. Тому, що заслав Шевченка в солдати. Цареві скинули, а поетові поставили!

Олесь ще їй сам не бачив усіх київських пам'ятників, але в ньому вже заговорила гордість за своє місто, і він поблажливо сказав:

— У нас багато пам'ятників!

— Ми бачили вже і Золоті ворота, що були у валах зроблені, і Софійський собор, що ще Ярослав Мудрий поставив, і пам'ятник гетьманові Богдану Хмельницькому на коні, з булавою...

— То він на Москву показує.

— Я й сама знаю! А ще ми бачили пам'ятник, на якому гармата стоїть.

— З неї стріляли по гайдамаках Центральної ради,— знову вставив хлопчик з вицвілими бровами.

— Непаче я не знаю! По запроданцях стріляли. Ви ж так казали, Пávло Михайлівно?

Учителька вже сиділа в холодку й обмахувалася хусточкою. Більшість школярів теж присіла в холодок. Легкий вітерець присмно остуджував їхні спітнілі личка, і діти із задоволенням відпочивали, тільки дівчинка з червоним кісничком не переставала цокотіти. Вона вже навіть руки розставляла, щоб не заговорив хтось інший.

— Ми їй могилу лейтенанта Шолуденка бачили, того що загинув, як звільняли Київ від фашистів. Про це я доповідь буду читати у нашій школі. Мені Пávла Михайлівна казали, що я все бачила і що я буду читати доповідь. І про могилу генерала Ватутіна. Він звільняв Київ. А завтра ми ще підемо в музей Леніна, там нам кіно будуть

показувати, як Ленін жив у курені. І в Каців поїдемо, на могилу Шевченка...

Ерік стояв уже з одкритим ротом від здивування.

— Ти хіба професор?

— Звідки ти все знаєш? — спитав і Олесь, теж здивований такою обізнаністю дівчинки. Десь приїхала аж із-за Карпатських гір, а обізнана більше за нього.

— Вона з Харкова приїхала до нас, — сказав хлопчик з вицвілими бровами. — Минулого року, як тільки ми приєдналися до великої України.

— Ми раніше жили на Тракторному!

Загальна увага до цієї дівчинки викликала у Еріка заздрість, і він з апломбом сказав:

— А я америкапець! — і густо почервонів.

— І я жив в Америці, — сказав і собі Олесь, якому теж кортіло повеличатись.

Школярі уже звели на них здивовані очі, може б, почали і захоплюватись, але із задніх рядів пропищав радісний голосок:

— А ми вже радянські!

І всі гордовито закивали головами. Справу остаточно зіпсував хлопець, який і досі мовчав.

— Мій неньо теж їздив до Америки на заробітки, — сказав він докірливо. — День працюєш, каже, а тиждень просиш. Як повернувся, аж не впізнали, наче з криміналу випустили. А тепер ще й «мериканцем» дражнять.

Школярі подивилися на Еріка вже спідлоба, наче саме Ерік був причиною, що в Америці так визискують трударів. Ерік сторопів і смикнув Олеся.

— Ходім уже або давай їх наб'ємо!

Олесь теж почував себе ображеним, але дівчя з косичками все ще продовжувало розповідати цікаві речі. Нарешті Станко витяг з одної кишені огірок, з другої окраєць хліба й сказав:

— А ти б, дівко, не перепочила? Сонечко вже на вечерю показує!

Олесь аж скинувся: від пам'ятника тяглася довга тінь через увесь майданчик.

— Ерік, ми, мабуть, спізнилися на матч! — сказав він стурбовано.

— Я ж тебе смикав, а ти заслухався, аж рот розкрив.

— Так, як і ти. Вмикай третю швидкість! — І вони, як вітром здуті, помчали вниз.

Стадіон «Динамо» був розташований в зеленій улоговині. Охочих подивитися на футбольну зустріч київської і тбіліської команд було більше, ніж місць, і майбутні спортсмени сиділи навіть на деревах, які обступали стадіон. На зеленому полі футболісти вже ганяли м'яч. Після кожного влучного удару серед публіки схоплювався схвальний гомін, тільки двоє хлопців, які примостилися на кінчику лавки, чомусь тупотіли ногами й завзято свистіли. Засмаглий хлопець з круглою головою, стриженою під машинку, що сидів поруч, спочатку позирав на своїх сусідів сердито: мало що спізнилися, та ще й заважають іншим. І вигляд у них був нетутешній: штани ніби схожі на труси, але з картатої матерії і з накладними кишенями, на голові плісові берети. Нарешті хлопець почув кілька слів з їхньої розмови і посміхнувся.

Олесь і Ерік не помічали косих поглядів свого сусіди. Вони продовжували тупотіти й свистіти, аж доки тбілісці не забили киянам м'яч у сітку. Хлопці ображено замовкли, але тепер несамовито затупав ногами сусід.

— От коли треба свистіти, сер американець,— сказав він іронічно через плече.

Хлопчики перезирнулися.

— А ти звідки знаєш, що він американець? — спитав Олесь.

— Хто ж у нас стане свистіти, коли гарний удар! То, кажуть, тільки в Америці свистять. Так там куповані футболісти, так їм і треба! Це ти його привіз?

Таке запитання ще більше здивувало Олеся.

— А чому ти гадаєш, що і я був в Америці?

— Нема тут що гадати: ти теж підсвистував. Їхнього духу набрався. Ну, досить — он знову пустили до воріт. Але Олеся вже розібрала цікавість. Трохи помовчавши, він знову запитав:

— Чому ти думаєш, що він — американець, а я ні?

— Бо ти казав на київську команду — наша команда.

— Якийсь Нат Пінкертон, — прошепотів на вухо Ерік. — Може, він детектив? Може, за нами стежить?

Олесь розгублено посміхнувся, але не став більше приставати до головатого.

Із стадіону поверталися вже трьох. Головатого хлопця звали Миколою. Він виступав якось поважно і говорив упевнено, знав прізвища всіх гравців із футбольної коман-

ди, і які ще будуть зустрічі, знав, де яке дерево, марки всіх автомобілів, скільки одержано в Києві нових тролейбусів, по скільки цегли кладе за зміну муляр Рахманін, яка буде прем'єра в Театрі юного глядача. Ерік дивився на нього з пошаною і захопленням. Зразу було видно, що Микола син якогось професора або вчителя, і Ерікові було приємно, що той розмовляє з ним, як з рівним. Гриць, з яким вони змагалися на Хрещатику, той, по всьому видно, син якоїсь куховарки. Щоб випитати в Миколи, хто він такий, Ерік з допомогою Олесья дипломатично запитав:

— А звідки все-таки ти довідався про нас?

— Батько мій знає всіх у нашому кварталі.

— Я вгадав, хто твій батько,— сказав Олесь, бажаючи й собі здивувати Миколу.— Твій батько — лікар. Тому він і знає всіх!

— От і не вгадав,— відповів Микола.— Мій батько — депутат міськради!

Вони вийшли через горішні ворота і проходили повз багатопверховий будинок із сірими колонами між вікон. Перед будинком стояло багато машин. Ерік все ще думав про те, що Миколин батько, певно, ще більший пан, ніж він гадав, і враз побачив, як до одної машини підійшов довгоногий чоловік з портсигаром на ремінці і сів поруч шофера.

— Містер Браун,— здивовано сказав Ерік.

— Той, що їхав на пароплаві? Де, де він?

— У синій машині.

— Давай підійдемо!

Але машина вже рушила з місця й хутко покотилася вниз по вулиці. Микола бачив, що хлопці враз чомусь захвилювались, але не міг нічого зрозуміти й спитав:

— А хто він такий?

— Американський журналіст!

— Цікаво. Таких я ще не бачив. Писали про одного вашого, як він хотів вислизнути потайки із Радянського Союзу. Коли аероплан залетів до Києва, чують, щось кричить у багажі. Відчинили одну скриню, аж там чоловік, вже посинів, сердега. Нічим було дихати. Може, й це такий?

— Не знаю,— простодушно відказав Ерік.— Він обіцяв мені фотографічну картку дати. Знімав на пароплаві.

— Давай доженемо!

Вони побігли слідом за машиною, але із завулка поволі виповзла вантажна машина з причепом, на якому лежали

довгі рейки. Доки обминули цю перепону, машина з американським журналістом уже встигла обігнути клумбу з квітами і зникла на Хрещатику.

Спітнілі від гонитви, збентежені невдачею, хлопці довго мовчали. Ерік уже машинально озирався довкола, все ще думаючи побачити містера Брауна.

— Я знаю цю машину, — сказав нарешті Микола. — Це машина «Інтуриста». Хочеш, подзвонимо туди з автомата?

Але Ерік згадав про пригоду з поліцаєм у Неаполі і про те, що містер Браун може нагадати йому про борг, і заперечливо покрутив головою. Навпаки, він би радий був ніколи з ним не зустрічатись, а Миколі ухильно відказав:

— Я ще десь його зустріну.

— Гаразд, а машину примітив? Номер 63—58.

— А в якому ти класі? — спитав Олесь. Його все більше дивував цей хлопчик.

— Переходжу в сьомий.

— А що ти будеш робити, як скінчиш школу?

— Мабуть, вступлю до політехнічного інституту. Я тоді вигадаю таку машину, якої ще в світі не було. Мою модель вітряного двигуна вже й зараз на виставку взяли.

— Мій татко теж інженер, — похвалився Олесь. — Мабуть, знову за кордон поїдемо.

— А мій батько он вулицю поливає. — На мокрій панелі стояв у білому фартусі з брандспойтом у руках такий же окоренкуватий, як і Микола, чоловік, тільки з вусами. — Давайте, тату, буду я ще робити потоп. — Микола почав стягати з себе білу сорочку. Під нею була червона майка.

— Тобі, Миколко, треба готуватися до екзаменів.

— Я, тату, готувався цілий рік. А грузини знову набили нам — два : один.

Така несподівана розв'язка зовсім збила з пантелику Еріка. Він вирішив, що головатий брехав їм про свого батька, і спитав сам:

— Ви сенатор?

Двірник закліпав очима, нарешті його вуса розсупулись од посмішки.

— Ще й який сенатор! З самим товаришем Патонем вирішуємо справи. Знаєш, хто такий Патон? Академік, зварку вигадав. От який сенатор!

Олесь здивовано дивився на Миколу.

— Це ти переводив сліпого через вулицю?

— Може, і я,— відказав Микола уже з брандспойтом у руках.— Ану, хто хоче холодний душ прийняти?

Малюки побігли під срібний пил і заверещали, як поросята.

Я ЖИТИМУ В ПАНСІОНІ

Інженер Захарченко нарешті повернувся з Москви. Олесь і Владик повисли батькові на шиї, а Ерік тільки обхопив його за руку. Павло Васильович поцілував Еріка так само, як і інших.

— Ти знаєш, кого я зустрів у Москві? Товариша Рубана!

— Нашого парторга? — аж застрибав Ерік.— А що він казав?

— Казав поцілувати тебе і ось подарунок передав.— Павло Васильович витяг із чемодана тепле пальто й шапку.— А це тобі від мене, на ноги. Ти тільки глянь — і блищать, і пишцять, і води не бояться. Приміряй! У Москві зараз народу, народу — не можна розминутися. І кого тільки не зустрінеш! В одному вагоні метро нарахував за раз аж вісім національностей — і руські, і українці, і грузини... Справжнє братство народів. Пішов у театр — і там повно, пішов на виставку — і там повно. Скрізь повно. А пам'ятаєш, Оксано, як ми в Нью-Йорку зайшли на виставку художників, скільки там було народу? Крім нас, троє-четверо студентів.

Із того, що Павло Васильович так багато розповідав, певажко було догадатися, що за балачками він хоче приховати свій настрій, а може, й віддалити неприємну розмову. Нарешті дружина спитала:

— Для чого тебе викликали в міністерство?

— Про це ще встигнемо побалакати,— відказав ухильно Павло Васильович.— Скажи краще, як справа з Еріком?

Ерікові враз аж защеміло серце. Він навіть зблід і великими очима вставився на Оксану Дмитрівну.

— Радять дитячий будинок на Поділлі. Розшитувала, кажуть, гарний.

— Чого ви так поспішаєте? — спитала Мар'яна Семенівна.— Місце хлопець перележить, чи що?

— Часу мало залишилося, мамо.

— Зпову їхати кудись? — Мар'яна Семенівна довго чекала на відповідь, напружено вдивляючись у сина.

— Так, мамо, маю вже призначення.

Мар'яна Семенівна навіть не спитала, куди знову поїде син, а тільки тихо заплакала.

— Хоч один нехай залишиться зі мною.

— Я знайду собі роботу,— сказав Ерік і притулився до Мар'яни Семенівни, ніби шукаючи в неї захисту.

Павло Васильович навіть нахмурився.

— Мамо, так було домовлено і з парторгом, і з капітаном корабля. Хлопця треба і перевиховувати, і виховувати, а тобі це не під силу. Коли б не їхати, інша справа, хай би з нами ріс.

— А я не хочу нікуди їхати! — сказав сердито Олесь.

Батько зробив вигляд, що не чув його, мати тільки глибоко зітхнула, а Ерік стояв, як прибитий. Він ще раніше розпитував Мар'яну Семенівну про дитячі будинки, але бабуня й сама добре не знала. «Держава дбає,— сказала вона,— щоб усі були гарні, а які попадуться наставники. Є ще на світі такі, що й своїм ради не дадуть». В Еріка ще дужче защеміло біля серця: він знав у Америці дитячі притулки і був певний, що й дитячі будинки не кращі. Байдуже було тільки Владикові, він і порушив тяжку мовчанку:

— А ось про нашого Еріка й про Олесь надруковано в газетці. І я тепер буду ходити на Хрещатик... І мене запишуть у газету.

Це була багатотиражка на чвертці паперу, що випускалася на будівництві Хрещатика. Павло Васильович радий був перевести розмову на щось інше і голосніше, ніж треба, сказав:

— Покажи! От уже й героями стали! Як повиростає, хлопці, на Хрещатику вже будуть стояти прекрасні будинки, битимуть фонтани, і, може, поставлять пам'ятник тим, хто відбудовував Хрещатик. От тоді цікаво буде прочитати. Заховай її, Олесю, а ти, Ерік, переклади й пошли своєму приятелеві в Америку.

Ерік мляво спитав:

— Зараз послати?

— Хлопче, що можна зробити сьогодні, ніколи не відкладай на завтра. Ти ж і досі не написав? Нехай Макс порадується за тебе. Чи ти, може, невдоволений, що поїдеш у дитячий будинок? — Павло Васильович погладив його по спині.— Не журися, Ерік, все буде гаразд!

Того ж дня Ерік написав до Макса такого листа:

«Здрастуй, дорогий Макс!

Я живий і здоровий, а ти як? Мені дуже, дуже подобається в Радянському Союзі. Зараз я живу в Києві, це столиця України. Макс! Дивися, про мене вже і в газеті написали, як я працював на Хрещатику. Так тут називається головна вулиця. В Радянському Союзі всі працюють, а хто не працює, той соромиться про це й казати. Макс! Я тепер товаришую з Олесем і з Миколою. Ти думаєш, це звичайні хлопці? В Миколи батько хоч і двірник, а такий депутат, як наш сенатор. Я тобі буду все життя дякувати, що допоміг мені втекти з Америки. Шкода, що й ти не втік. Я б там, може, з голоду здох, а в Радянському Союзі всі допомагають один одному. Тут таке правило!

Макс! Приїжджай в Радянський Союз, і ти будеш учитись, і ми будемо з тобою змагатися. Я житиму в пансіоні, який тут називається дитячим будинком. А ціни тут без запросу!

Твій товариш *Ерік Юнг*»

Він відніс листа на пошту й повертався вже додому, коли його хтось гукнув. Ерік здивовано озирнувся і знову почув:

— Ерік, здрастуй! — До тротуару під'їхала машина і зупинилась. Шофер був у військовій формі. Із машини висунулася гостроноса голова з білявим чубчиком. — Не впізнаєш? А з ким ти змагався на Хрещатику?

— Гриць? — зрадів Ерік і в той же час зникнув. Біля шофера сидів генерал.

— Це той американець, про якого я тобі казав, — обернувшись до нього, сказав Гриць. Генерал привітно кивнув головою.

— То запроси його в машину, й побалакаєте.

Збентежений Ерік, ніяковіючи, вліз у простору машину. Вони виїхали на бульвар Шевченка, який тягся рівною стрічкою, здавалося, аж до обрію. На панелях зеленіли густі каштани в цвіту, а посередині в два ряди тяглися стрілчасті тополі. Гриць вертів на всі боки головою: його радувало кожне дерево, кожен кущик, розцвічені весною. Ерік, як загіпнотизований, дивився тільки в червону потилицю генерала. Нарешті запитливо кивнув у його бік головою.

— Хто це?

— Тато. А що? Говори англійською мовою. Ми з татком вивчаємо мову.

— Справжній генерал?

— Справжній! Можеш доторкнутись пальцем,— засміявся Гриць.

— От шкода, що я раніше не знав, я б Максові написав. Він ніколи близько не бачив генерала.

— Напиши йому, що татко й Берлін брав!

Ерік все ще не вірив, що справжній генерал був Грицевим батьком.

— І мама твоя генеральша! — І вже несміливо спитав: — А ти будеш зі мною товаришувати?

— Давай! — охоче відказав Гриць. — Що ти будеш робити в неділю? Хочеш, поїдемо з нашою школою в колгосп?

— А що ми там будемо робити? Я ще не був у колгоспі. Це ферма така?

— Будемо збирати кузьку, такого шкідника-довгоносика. Ми викликали на змагання сільську школу. Як ти гадав, хто кого переможе? Он дивись, що фашисти наробили.

За вікном машини промайнули купи нагромаджених уламків від стін, покручені балки, іржаві каркаси і рейки.

— Завод був! А в Америці, мабуть, за всю війну жодного пострілу не чули?

— Я бачив у кіно, як билися американці!

— Сто раз стрельне, а раз ступить. Дали б їм німці духу, коли б не Радянська Армія. Ти був у Берліні? Я аж на рейхстаг їхній лазив, там наш прапор висить. На весь світ видно!

Додому Ерік повернувся тільки ввечері. Радий з нового знайомства, він шумно забіг до їдальні. Ерік уже уявляв, як здивуються Олесь і Владик, коли дізнаються про справжнього генерала. Він навіть запрошував його приходити в гості. В кімнаті на стільцях стояли розкриті чемодани, куди Мар'яна Семенівна вклала його речі. Ерік запитливо звів брови.

— Збирайся, синку,— сказала Оксана Дмитрівна, що пришивала до сорочки гудзики,— вранці треба вже їхати.

— Всі поїдемо, куди? — розгублено спитав Ерік.

— Поїдеш з Павлом Васильовичем у дитячий будинок.— Побачивши, що в Еріка враз почервоніли очі, вона, підбадьорюючи, додала: — Тепер ти матимеш постійне пристановище. Хіба це погано? Там і школа! Дивись же, любий, щоб ти гарно вчився, щоб став справжнім радянським

хлопцем, а коли ми повернемося назад, щоб ти був уже комсомольцем!

Ерікові хотілося подякувати і Павлу Васильовичу, і Оксані Дмитрівні, і бабусі, але від хвилювання він не міг вимовити жодного слова. Оксана Дмитрівна за звичкою хотіла пригладити йому вихристій чубчик, Ерік схопив її теплу руку і мовчки прищав до неї губами.

ВІД СЕМИ ДО ЧОТИРНАДЦЯТИ

Минуло вже два місяці, як Ерік прибув до дитячого будинку імені Леніна, а йому все ще ночами снилися задушливі пью-йоркські вулиці, ящики для сміття, в яких він шукав покидьки їжі і не знаходив. Ерік прокидався й ошелешено озирався по кімнаті. Так було й сьогодні.

У вікна крізь білі гардини вже зазірало сонце. На сусідніх трьох ліжках безтурботно спали вихованці, розкинувши руки, ноги, а в одчинеңу кватирку залітав прийемний вітерець. Гидкий сон поступово розвіявся, Ерік знову плюхнувся на подушку, але спати вже не хотілося. Перед його очима ожила картина перших днів приїзду до будинку. Павло Васильович був завжди веселою людиною, але в поїзді і він посмутнів. Може, тому, що треба було розлучатись з Еріком, а може, тому, що про дитячий будинок, куди вони їхали, пасажирки мало що знали. Чули тільки, що виховуються в ньому діти від семи до чотирнадцяти років, а потім їх улаштовують на роботу або послають учитися далі. Ерік теж був засмучений, не хотілося навіть дивитись у вікна, за якими розстиналися безмежні поля зелених і сизих хлібів, схожих на спокійне море.

Нарешті вони опинилися на подвір'ї дитячого будинку. Перед ними була арка із тонких жердин, зверху у рамочці — портрет Леніна, а над ним зірка. За аркою починалась алея з широким бордюром квітів по обидва боки. В кінці алеї був двоповерховий будинок, а далі зеленів густий парк. Праворуч, впоперек до алеї, стояли кам'яні амбари. За високою клумбою тягся присадкуватий будинок, біля якого бігали діти. Ліворуч у двох будинках розташувалися, мабуть, майстерні, бо звідти чувся передзвін молотків, чохкання паровичка і дрібний стрекіт швейних машин.

Все, що тут побачив Ерік, приємно його вразило. Перед ним була прекрасна садиба, схожа на санаторій. Тепер

його цікавили мешканці. Нарешті на алеї показався хлопчик. Він був у самих трусиках, засмаглий, аж чорний, на зріст не більший за Еріка. Побачивши незнайомих, хлопчик з цікавістю їх оглянув, потім прибрав поважного вигляду й сказав:

— Добрий день! Ви до нас?

— Здрастуй, хлопче. Де ваш директор? — спитав Захарченко. — Ти з вихованців?

— Василь Трохимович у канцелярії. Я вас проведу, — і побіг попереду до біленького будиночка, обсадженого кущами жасмину.

У канцелярії їх прийняв директор. Він був стрижений під машинку, кремезний і туго затягнутий у військовий кітель, який після війни, мабуть, не встиг змінити на цивільний піджак. На грудях у нього з обох боків сяяли ордени й медалі. Їх було стільки, що Ерік навіть зникнів, коли директор простяг йому руку.

— Ти не хочеш знайомитись? — Щоб сказати слово, він попереду відкашлювався, потім посміхався, від чого біля очей збігалися зморшки, схожі на гусячі лапки. — Американців у нас ще немає, хоч наші вихованці паціональністю мало цікавляться.

— Ви, звичайно, розумієте, — сказав інженер Захарченко і запнувся. — Хлопець виріс, правда, в капіталістичному оточенні, але ж...

Директор, мабуть, не хотів, щоб такі розмови велися в присутності Еріка, і, вибачливо посміхнувшись, сказав:

— Покладіться, товаришу Захарченко, на мій п'ятнадцятирічний педагогічний досвід. А теперішні дитячі будинки зовсім не схожі на ті, що були відразу після революції. Зараз у нас виховуються сироти. А крім того, не можна порівняти культурний рівень теперішніх дітей з дітьми хоч би часів непу. Правда, після того як побували тут німецькі фашисти, були і в нашому будинку морально покалічені діти. Ну, таких уже майже нема.

У двері спочатку постукав, потім увійшов з шкіряною торбинкою через плече дебелий хлопець років п'ятнадцяти. Кругле лице його було усипане ластовицям, а па губах грала приваблива посмішка.

— Добрий день, Василю Трохимовичу, — сказав він за просто, але й учтиво. — Сьогодні, дивіться, скільки приніс листів!

— Здрастуй, Довгоруку! — з такою ж простотою і подружньому відказав директор.

Ерік вирішив, що це, певно, директорів родич, і запобіжливо посміхнувся до нього, але директор сказав:

— Це наш вихованець і листоноша. Відмінник навчання і голова піонерської дружини, живий свідок того, що виробляли окупанти з нашими дітьми. От він би міг розказати, як з Павкою вони хотіли тікати з нашого будинку.

Ерік уже дивився на Довгорука здивовано. Терешко Довгоруку глянув на незнайомих людей, почервонів і відвернувся:

— Я ж не тікав.

— Правда, ти зробив розумніше. Але й Павка Луговий, який було звихнувся, тепер прекрасний оформлювач нашої стінної газети. Художник росте. Незабаром до комсомолу будемо приймати. Ти за нього поручишся, Довгоруку?

— За Павку поручись! Коли він чергує, всі по струнці ходять. А вчора навіть на Данилка розкричався, що той сам блукав за садибою.

— А хто такий Данилко? — спитав інженер, почувши в голосі вихованця якусь іншу нотку.

У директора враз посмутніли очі. Він навіть глибоко зітхнув.

— З Данилком у нас, товаришу Захарченко, ціла біда. Не хоче говорити!

— Хіба це притулок для глухонімих? — злякано спитав Ерік і з докором глянув на Захарченка.

— У Радянському Союзі немає притулків, хлопче, — с дитячі будинки, а це не одне і те ж. А з Данилком ціла трагедія. У хлопця батько загинув на фронті, матір розірвала бомба. Залишилося одне хлоп'я, років п'яти-шести. Голодне блукало по окупованому селу, парешті побачило десь, як снідав гітлерівський офіцер, попросило хліба.

— У них торішнього снігу не випросиш, — вставив Терешко.

— Оце, мабуть, був саме такий. Він схопив хлопчика, вкшнув його в діжку з водою і давай топити. З того часу Данилко втратив мову. Славше хлоп'я, а ніколи навіть не посміхнеться. Он він іде через двір.

По зеленому споришу біг дебелий хлопчик, одягнутий у біленьку сорочечку й довгі штанці, на голові був соломи'яний бриль, а в руках патишок. Він пильно зорив розумними очима, мабуть, уявляючи попереду отару, а себе

пастухом. Біля Данилка крутилася худенька дівчинка з білими косичками, що стриміли в різні боки. Вона щось йому говорила й заступала дорогу, але Данилко намагався її обминути.

— Коли б написати книжку про поневіряння цих дітей під час окупації,— сказав директор,— це був би страшний викривальний документ фашистського варварства. Все це жертви війни! Ото ви бачите біляву дівчинку Ліду. Насправді вона Хана, а Лідою вихованці називали її під час німецької окупації, щоб не довідалися, що вона єврейка. Той дитячий будинок, де вона була, не встиг евакуюватися. А ви знаєте, як гітлерівці «дбали» про радянських дітей! Зовсім заморили голодом, а потім сказали, що повезуть усіх на поправку до Полтави і... вкинули в душо-губки. Хана якось вислизнула із душо-губки і впала під машину, а було темно. Так і врятувалась, а після війни вже до нас попала.

— Треба було тікати до партизанів,— сказав Довгурк.— З того дитячого будинку більша половина втекла до партизанів, а хто не втік — гітлерівці на каторгу відправили.

— Ну, Хана й зараз мала, а тоді була ще менша. Добре, що хоч утекла. Є й такі, що повтікали вже з фашистської каторги. От Петя Коногонов...

— Він по дорозі втік, стрибнув у люк,— сказав Довгурк.— У нього й досі червоний рубець на голові.

— Тут ще можна про багатьох розказати. Взяти хоч би Соловейка...

— Тепер тільки прізвище залишилось.

— Минула потреба. Це в нас є хлопчик Михась Сябро,— партизанів разом з батьком у білоруських лісах. Хлопець умів висвистувати, як справжній соловейко, і цим добре прислужився партизанам. Сяде біля дороги в кущах і виглядає. Як тільки з'являться на дорозі гітлерівці, Михась зразу ж защебече соловейком, а партизани прислухаються. Скільки разів тьохне та як саме — по тому узнавали, скільки ворога, скільки в них автоматів чи кулеметів. Потім рішали, як і де зручніше нападати... Та ви, мабуть, читали. Про нього в газеті писали. Так і нарис називався — «Соловейко». От з такими товаришами хочеш жити, Ерік?

Почуте тут видалось Ерікові за якусь казку, і тому він на запитання директора поспішно кивнув головою.

— Я хочу тут жити.

— А ви приймете до себе в кімнату цього повака, Довгорука? — спитав директор. — Там у вас «дружба народів» — росіянин, українець, білорус, а тепер буде ще й американець. До речі, все переростки.

Терешко Довгорука з цікавістю оглянув худенького й крихкотілого американця.

— Щоб тільки не плакав за мамою.

— Ну, він ще й тобі сльози втре. Правда, Ерік? А мамі у нього, як і в тебе, нема. Через війну в нас тут утворилась ціла група переростків. От і Довгорука за роками мусив би бути вже в сьомому класі, а він і досі в п'ятому. Еріка доведеться підтягувати в четвертий. Буде ще один переросток.

Прощалися того ж вечора. Ерікові тут все подобалось — і головний корпус, в якому містилися робочі кімнати, бібліотека, піонерська кімната, і спальні вихованців. Подобався зелений парк, в якому, казав директор, було аж вісімдесят дві породи дерев. Сподобалась і вихователька тієї групи, в яку його записали. Але коли Захарченко схвильованим голосом сказав: «Ну, Ерік, будемо прощатись, мені вже на поїзд пора», — в Еріка мимохіть затремтіли губи, але він не дав волі сльозам, а тільки обхопив за шию Павла Васильовича. Інженер теж враз закашлявся і міцно притис до себе хлопчика.

Директор, щоб їм не заважати, не зупиняючись, пішов уперед по дорозі. Павло Васильович на прощання сказав:

— Слухайся, Ерік, своїх вихователів, учись; тобі всі допомагатимуть, а я бажаю одного — щоб з тебе вийшов гарний радянський юнак. До побачення, Ерік.

Як кожен новак, Ерік повинен був перебути десять днів у ізоляторі. Кожного дня до нього приходила вихователька. Ерікові подобались її великі сірі очі і круглі руки, до того ж вона заговорила до нього по-англійському. Звали її Ганна Борисівна. Вона сідала за столик і починала розповідати про дитячий будинок.

— Ти знаєш, скільки у нас вихованців? Майже двісті! Вони всі поділені на групи. В який клас ходять до школи, в такій і групі. Ти будеш у моїй групі, у четвертій. Значить, ти мусиш бути в четвертому класі. Щоб вступити до четвертого класу, тобі треба буде готуватися все літо.

— Я ще не все розумію по-вашому.

— Я буду тобі допомагати, і всі вихованці допомагатимуть... А в якому ти хочеш гуртку працювати? У нас

є духовий оркестр, домбровий оркестр, хор, своя радіостанція.

Ерік ніяково пересмикнув плечима.

— Може, ти хочеш у самодіяльних гуртках працювати? В гуртку малювання, вишивання, агротехнічному, шахматному, в авіамодельному, а може, хочеш бути фізкультурником?..

— У модельному, у модельному! — В Еріка навіть заблищали очі.— Я хочу в модельному. Там планери роблять?

— Різні авіамоделі! А хочеш стати слюсарем, шевцем, теслею,— іди працювати в майстерні.

— Я тільки в модельний...

— А от у нас є вихованка Валя Свідерська, четвертої групи, як ти. Теж залишилась круглою сиротою після війни. Валя грає в духовому оркестрі, грає на мандоліні, співає в хорі, прекрасно танцює, краща фізкультурниця.. От побачиш, як вона виконує спортивні танці,— як справжній акробат. І вона ж хороша ланкова піонерської ланки імені Олега Кошового. Чого ти дивуєшся? У нас мало хто обмежується чимсь одним. Радянські діти мусять усе знати.

— Ото вона так багато заробляє?

Ганна Борисівна спочатку не зрозуміла запитання, а потім навіть розсміялась.

— Коли ти щось робиш для себе, Ерік, хіба ти за це платиш собі? Отак і в нас. Всі ми робимо для себе, а ми — одна велика сім'я.

До ізолятора іноді підбігали вихованці, питали, з ким він буде мешкати, давали поради, розповідали, що сьогодні робили, але більшу частину дня Ерік залишався сам, і тоді від тиші аж дзвеніло в вухах.

За кілька днів він уже змудився і почав шкодувати, що погодився поїхати в дитячий будинок. За час безпритульності Ерік звик уже до вольної волі, а тут заставляли вчасно лягати спати, вчасно їсти, вчити уроки. Йому почало видаватись, що життя його в Америці було не таке вже й страшне. А з добрими грішми то й зовсім не погане. Коли б він, замість їхати до будинку, почав чимсь торгувати, заробив би грошей, потім побудував би свою фабрику. Став би мільйонером, великим паном, і повернувся б до Америки. Хай би подивився на цього бос «Янкі Шпонкі компанії». Ого, як би почав упадати! А тоді зняти капелюх і показати йому на голові шрам.

Такі думки все частіше пхалися йому до голови, і Ерік вирішив утекти з дитячого будинку. Але одного дня Ганна Борисівна прийшла в ізолятор раніше, ніж завжди, і повила його до загальної їдальні. У світлій кімнаті з картинами на стінах були розставлені столики, за які сідало по чотири вихованці. За окремим столиком сидів черговий вихователь з червоною пов'язкою на рукаві. Четверо чергових вихованців розносили страви.

— Оце будуть твої товариші за столом,— сказала Ганна Борисівна.— Терешка Довгорука ти вже знаєш, а це Михась Сябро, наш Соловейко.

У Соловейка було сухе лице, тоненька шия і біляве рівне волосся. З-під білих вій дивилися вдумливі, зосереджені очі. Третім був той самий Павка Луговий, який бігав на «волю». Рудий, бистроокій, з хитрою посмішкою й упертим підборіддям, він хутко оглянув новака і штовхнув Терешка ліктем. Терешко на це нічим не відповів, а скупно посміхнувся до Ганни Борисівни.

— Тільки щоб не пас задніх.

Павка передав Ерікові першу миску з запашним борщем.

— Іж, Ерік! Коли не смачно, попроси ще.

За сусіднім столиком сиділи вихованки. Вони посміхнулися з Павчиного дотепу винувато й опустили очі. Від ніяковості в Еріка червоніли щоки, особливо коли йому доводилося щось відповідати. Але його акцент змішив тільки пухленьку Оксану, та й вона чмихала більше для того, щоб привернути до себе увагу.

— Павка,— сказав Терешко,— Василь Трохимович згадав, як ти тікав з будинку. От розкажи Ерікові, щоб і йому була наука.

— Згадав! — відказав Павка, враз почервонівши.— Було, та загуло!

— Не хочеш? Тоді я розкажу. Ти тільки, Ерік, не подумай, що ми з Павкою погані хлопці. За нас тоді ніхто не дбав, коли тут гітлерівці були. Самі за себе мусили думати.

— І в Америці так,— вставив Ерік. Йому сподобалися хлопці і захотілося, щоб скоріше і його вважали за свого.— Я цілий рік блукав безпритульним.

— О, тоді нема чого й пояснювати. Значить, як тільки вигнали з України окупантів, опинилися ми з Павкою в цьому будинку. Господарство зруйноване, тільки одна сліпа копячка, а за харчами їздили аж до міста. Аж сім-

надцять кілометрів. Бувало, й мерзли. Що ж, уся Україна була зруйнована окупантами. Надходить весна... Казати далі, Павко?

У Еріка від цікавості аж заблищали очі. Михась теж, мабуть, ще не знав цієї пригоди і слухав уважно, тільки Павка чомусь опустил у тарілку очі, навіть зблід.

— Та кажи! — відповів він здушеним голосом.

— Надходить, значить, весна. А коли ми були ще безпритульними, так сонечко тільки пригріє: в скриньку під вагон — і в Крим.

— І я так їздив! — сказав Ерік. — Аж у Каліфорнію.

— Значить, описувати скриньки тобі не треба, ну, а твоя Каліфорнія теж, мабуть, до Криму подібна. Павка й каже: «Відриватись будемо!» Тільки ти, Ерік, не вчися так говорити. Тепер і Павка вже грамотно говорить, а не по-вуличному. Я мовчу. «Якого біса, — каже, — ми тут відра їм будемо тягати?» А тоді саме повий директор до нас приїхав, Василь Трохимович. Про фашистські звірства розповідав і про те, яким буде наш будинок. «Ну, — кажу, — Павло, нікуди більше я не піду. Годі блукати. Сам нюхай кримські фіалки, коли вже тобі так приспичило». — «Чудило, — каже Павка, — за юшку продався. Забув, як ми за таку юшку в Балті мисками в кухаря кидали?» Так же ти казав, Павко? Мовчання — ознака згоди. «Ні, — кажу, — не забув, пам'ятаю, як і в кухаря, і в охоронця влучали і мисками, і кульками. І правильно робили — щоб не прислужувалися окупантам! Я ще, Павко, добре пам'ятаю, як мене били в Одесі на Пересипі за бабину хустку, хоч я й не винен був. А що юшка тоді була ще рідка, то не біда. Ти бачив, — кажу, — Хану, бачив Данилка? Страшно дивитися!» Але що з ним тоді було говорити, коли він все ще вчорашнім жив. Ти не сердься, Павко, правду кажу. «Через рік прибіжиш, — кажу, — густою юшкою почастую — ложки не повернеш». А що, не на моє вийшло? Де ти ще їв такий смачний борщ, як у нас?

— А коли ж ти, Павко, повернувся? — спитав Михась.

— І півроку не минуло, — відказав за нього Терешко. — Подивилися б ви тоді на нього — худючий, як хорт, голодний, обшарпаний. «То тобі, — кажу, — від фіалок!» А зараз, гляньте, хоч на картинку малюй.

Павка підвів голову й весело посміхнувся:

— Пиши до газети. Усе, що тут казав. Слово честі, не гніватимусь!

Ерік зрозумів тільки, що Павка рішучий хлопець, і це йому сподобалось. Але чому він повернувся голодний і обшарпаний, було незрозуміло.

— Хіба й тут важко знайти роботу?

— Клепки одної не вистачало в голові,— відказав Павка.

Ерік хоч і не зрозумів, якої такої клепки не вистачало Павці, але не став перепитувати, бо йому скоріше хотілось довідатися про найважливіше. А щоб хлопці не здогадались, спитав ніби між іншим:

— Хіба так легко втекти з цього будинку?

— Нас тепер і не виженеш,— відказав Терешко.— То тільки дурна коняка тікає від повних ясел, так таку й сусіди назад заженуть.

З такої відповіді Ерік теж мало що зрозумів, але не став більше допитуватись.

Це було два місяці тому. За цей час він уже звикся з своїм стаповищем, заприятелював з Терешком, і з Павкою, і ще з Аликком, схожим з личка на гарпеньку дівчинку, проте іноді враз ставало чомусь неймовірно тоскно. Тоді згадувався Нью-Йорк, згадувався Макс, і як вони мріяли розбагатіти, поїхавши на невідомий острів...

Ерік злодійкувато озирається на сусідні ліжка, хлопці сплять. Тоді він витягає з-під матраца гаманець, подарований матросом Ковінькою, і починає лічити гроші, про які не признався директоріві. Потім лічить гудзики і старі пера, виграні у вихованців.

КОЛОСКИ

В коридорі весело заграла труба, потім у двері просунулась кругла голова чергового вихованця Ібрагіма. Він рикнув у трубу над самою головою Павки. Кругле обличчя з широким носом і карі очі з червоними прожилками сяяли блаженною усмішкою. Павка схопився, як ошпарений, і, не знайшовши чогось похватного, посварився кулаком, але Ібрагім уже виводив рулади в коридорі. Позіскакували й інші. Хутко вони застелили ліжка, схопили рушники й вибігли на двір. Ганна Борисівна вже ладнала четверту групу. «Добрий день! Добрий день!..» — чулося в ранковій тиші на різні голоси. Поруч шикувалася третя група, далі п'ята. Черідкою вони потяглися на зелений майданчик перед канцелярією. Там уже стояв духовий

оркестр. Кожен вихованець знав у строю своє місце, помічене камінцем, який він памацував ногою. На трибуни зійшов фізкультурник, оркестр заграє вальс, і ранкова зарядка почалась: «Раз, два, три... Раз, два, три...»

Всі вихованці були в однакових майках і трусах, усі хлопчики, острижені під машинку, стояли за ростом, і здалеку здавалося, що їх не десять рядків, а один, помножений в десяти дзеркалах. Потім вихованці за командою обернулися на чверть кола і всі за переднім черідкою побігли закінчувати вранішній туалет.

Після сніданку вихованці мали працювати в технічних гуртках, але сьогодні старший піонервожатий Петро Петрович оголосив у їдальні, що вони підуть у колгосп.

— Косити? — зрадів Терешко Довгорук. Він найбільш полюбляв працювати на полі або в садку.

— Покосили вже й без нас. Сільські піонери викликають на змагання колоски збирати. Подивимось, які ми до роботи, чи такі, як і до їжі?

Працювати на полі, де повіває вітерець, пахне стиглими хлібами, переливається марево, для вихованців було найбільшим задоволенням, та ще коли можна позмагатися. Вихованці заметушилися. Викликали на змагання ланка ланку, один одного. До Ібрагіма підбіг Алик.

— А ми давай з тобою змагатися.

— Твоя і моя? — здивувався Ібрагім.— Твоя і моя — слон і моська.— Алик дійсно був тоненький і тендітний, з маленькими руками, а Ібрагім, навпаки,— дебелий, з короткою міцною шиєю.— Два беру один палець. Тут Ібрагім, тут Алик і Ерік!

— Гарзд! Потім побачимо, хто слон, а хто моська.

Вони подали руки, а інші розбили. Така форма умови свято шанувалася вихованцями і була міцнішою за писану.

— Ну, Ерік, чув? — сказав Алик.— Гляди ж, щоб не пас задніх!

Ерік тільки низав плечима. Йому зовсім не зрозуміле було таке захоплення. Іти в спеку на поле, та ще працювати за спасибі, коли можна собі сидіти в робочій кімнаті, де й не душно і видно поле з вікон. У Києві, на Хрещатику, якщо він і змагався, так за це хоч у газетці надрукували, а тут же ніхто не надрукує...

— А ти хочеш іти? — спитав він.— Це ж не обов'язково?

— А ти що, не хочеш? Силувати ніхто не стане.

На поле з вихованцями йшли й їхні вихователі, навіть директор будинку.

— І мені йти, Васплю Трохимовичу? — спитав у нього Ерік.

— А ти хіба не їси хліба? — Потім уже серйозно спитав: — Може, ти нездужаєш?

— Ні. Мені треба уроки вчити.

— На все свій час, Ерік. Ми ще до обіду повернемось. Правда ж, діти? А після фізичної праці голова стає яснішою.

— Нехай не йде, не треба, — сказав уже сердито Алик. — Я й без нього обжену Ібрагіма.

— Я тобі допоможу вчити уроки, — сказала Валя, товстенька дівчинка з четвертої групи. — Не турбуйся, Ерік.

— Ерік не відмовляється, — сказав директор. — Він тільки спитав, як бути. А ти, Алик, замість сердитись, краще б йому пояснив, чому працю треба за честь вважати.

— Ми з ним на пару змагаємось з Ібрагімом. Хіба так виграєш?

— Ну, я гадаю, Ерік теж не без гонору. Правда ж?

Ерік криво посміхнувся: якби це була гра хоча б у волейбол, він би тоді показав себе, а то збирати якісь колоски.

Колгоспні лани починалися відразу за парком. Спочатку тяглася зелена смуга буряків, а за нею, на горбах, уже жовтіла стерня, заставлена рясними рядками кіп. На горбі коні тягали косарку, яка блимала крильцями. За нею йшли в'язальниці й уклонялись аж до землі, ніби дякували їй за гарний урожай. В другому кінці гуркотів трактор, підіймаючи парі.

На одному полі сільські школярі, посуваючись ланцюжком, вже збирали колоски. Вихованці зайшли з краю сіднього поля й жваво запрацювали руками.

— Алик, а коли ми не виграємо змагання, — спитав Ерік, — тоді що буде?

— Соромно буде перед товаришами, от що буде!

— І тільки?

— А хіба цього мало? Ти менше балакай!

Ерік жвавіше запрацював руками, але стерня колола пальці, і він брав кожен колосок так, ніби вихоплював його з вогнища. Ібрагім ішов попереду, підмикаючи під себе чорну тінь. Руки в нього ніби не колоски вибирували, а бігали на клавішах. Алик намагався наслідувати Ібрагіма, але помітно відставав.

— Нічого, нічого,— заспокоював Ерік.— Він хутко видихається, а ми тоді натиснемо. Гарні спортсмени завжди так роблять — зберігають сили на кінець.

— Ти вже щось надто приберігаєш свої сили. Школярі побачать, що ми відстаємо, та ще прийдуть допомагати.

— Нехай допомагають. Нам же буде легше.

Алик здивовано вставився на Еріка:

— А я хочу не легше, а краще.

А Ібрагім мовчки посувався вперед. З кожним кроком тінь ставала коротшою, а сонце припікало дужче. Ерік почав усе частіше позирати на копи і нарешті, порівнявшись із полукіпком, плюхнувся на землю в холодок. Раз це добровільна праця, нащо тоді так поспішати? Він відкинувся на сніг, з насолодою випростав ноги, заплющив очі і вже за якусь хвилину побачив перед собою не колгоспне поле, а безмежні прерії. Він іде в збитих черевниках повз залізничну колію, перед ним розбігаються зелені ящірки, в сухій траві шелестять гадюки. Йому страшно, але ще більше мучить голод. За цілий день він не мав і крихти в роті. Нестерпно палить сонце, хочеться пити, і от зовсім близько блискотить вода, він аж біжить до неї, а вода все віддаляється. Озирнувся — вона виблискує і на тому місці, де він щойно прийшов, бо це тільки марево. Враз із гуркотом пробігає поїзд, і Ерік... розплющує очі. Через стерню проїздить трактор і торохтить мотором. Тінь уже перейшла на другий бік полукіпка, і сонце пече йому просто в голову.

Погано ще розуміючи, де він лежить, Ерік озирається — навколо самі лише копи. Ні сільських школярів, ні вихованців на полі вже не видно. Край поля біліють тільки гуси, які, вайлуватو переступаючи, тикають носами в стерню. Ерік починає розуміти, що він досить довго спав під копою, із задоволенням подумав: «Здорово я позбувся роботи! Інші, мабуть, так не придумали!»

До їдальні він прийшов, коли вже кінчали обідати. За його столиком сусідів уже не було. Це нічого, він побачиться з ними зараз у кімнаті. Алик, мабуть, лягатиметься, але від лайки боки не болять, зате інші сміятимуться.

Ерік зайшов до спальні. Терешко, Павка й Алик були вже в ліжках. З появою Еріка, всі, як по команді, відвернулися до стінки. Щоб приховати ніяковість, яка все-таки мучила його, Ерік навмисне задириливо гукнув:

— Алик, чому ти мене не розбудив? Я ж так і обід міг проспати.

— А ти його й не заслужив,— буркнув Алик.

— А ви, мабуть, цілу тонну назбирали колосків.

Йому ніхто не відповів. Ерік ліг і собі і пхекнув:

— Сердьтеся, мені байдуже! — Але вже за якусь хвилину йому стало прикро, що з ним не хотіли балакати.— Мабуть, язики покололи на стерні?

Павка був старостою кімнати, він рвучко перевернувся на спину й сказав роздратовано:

— Ти знаєш, що зараз година відпочинку? Не заважай товаришам!

— А ти чого сердишся? Я ж тебе не підвів.

— Ви чуєте, хлопці? — Дивлячись Ерікові просто в скривлене вдаваною посмішкою лице, Павка сказав: — Ти підвів не тільки Алика,— усю ланку підвів, а може, й групу.

— А як мені не дуже хотілося збирати, потім захотілось, а потім перехотілось.

— Не берись, коли наперед знаєш, що не зробиш.

— Наче ви ніколи не брехали.

— Хоч би почервонів,— вставив Терешко Довгорук,— і то б уже легше було. Може, там у вас, в Америці, так і треба робити, а в нас це ганьбою називається: хотілось, перехотілось... А ти чув, що таке справа честі?

— Наче це матч.

Михась підвівся на лікоть:

— Знаєш, що за це сказали б у партизанів: або виправся, хлопче, або шукай по собі загін! Через тебе Алик програв змагання. А може, й ми всі програли.

— Михась, дай лапку! — крикнув Павка.

Ерік скривився:

— А як у мене живіт заболів...

— І зараз болить? — співчутливо запитав Терешко.

— Ну да, болить.

— Ось у мене порошок залишився. Тільки це такий порошок,— він лукаво зиркнув на Павку,— що коли ти збрешеш, так тебе так пронесе, що й штанців не встигнеш скинути. На, ковтай!

Ерік зам'явся, неохоче взяв порошок, але не розгорнув.

— Я пізніше прийму.

— Ковтай, ковтай зараз, а то видихається.

— Живіт уже перестає.

— А потім знову схопить,

— Ні, не схопить. Він уже зовсім перестав, уже не болить.

Всі троє посміхнулись і докірливо похитали головами. Ерік насупився й нервово кусав губи. «Тепер, мабуть, з мене будуть усі вихованці глузувати»,— подумав він і похнюпився ще більше. Терешкові стало шкода товариша, і він примирливо спитав:

— Від кого ти листа одержав?

— Не скажу, раз ви такі.

— Петя Коногонов казав, що якийсь не наш конверт.

— Мабуть, від того негра, від Макса?

— А воно від журналіста, від містера Брауна. Все одно не скажу, раз ви не хочете зі мною балакати.

Щодалі Ерікові ставало все більше шкода себе. Алик усе ще продовжував сердитись і тільки гнівно блимав на Еріка своїми красивими очима, а коли побачив у того справжні сльози на щоках, встав, налив склянку води і, подаючи, сказав співчутливо:

— Ну, гаразд, гаразд, вищий! — і важко зітхнув.

«СОНЯЧНИЙ РАНОК»

Добре виспавшись під полукішком, Ерік не міг уже заснути в годину відпочинку, не давала заснути й образа на товаришів. Він, звичайно, випен, що підвів Алика, але хто того Алика примушував змагатися? І він не зобов'язаний був надриватися заради Аликової примхи. Чому ж тоді зняли його на глум? А Павка каже, що й на зборах вихованців будуть обговорювати. Які ж вони після цього товариші? Макс би цього ніколи не припустив. Макс, навпаки, радів, а не глузував, коли їм щастило обдурити боса і уникнути роботи. Тепер Ерікові це видавалось особливо приємним, і його з новою силою охопила туга. Він уже ні про що інше не хотів думати, як тільки про Нью-Йорк, тільки про Макса.

На другий день, за сніданком, Ерік помітив, що й інші вихованці теж стали з ним більш стримані. Павка чомусь лукаво посміхався, а Петя Коногонов, що сидів за сусіднім столом, коли Ерік глянув у його бік, відкинувся назад і широко роззявив рота. Що це означало, Ерік не розумів, але образився і до кінця сніданку не підводив очей від тарілки.

Першою до нього заговорила Валя Свідерська. Це була

дівчина з коротким носиком, зеленими очима і ніжними рожевими щоками. Зиркнувши на Еріка, який стояв похнюплений, вона, ніяковіючи, сказала:

— Ти знаєш, що Ганна Борисівна поїхала аж до вечора в місто?

— Ну то й що?

— А з ким ти будеш учити уроки?

Ерік відвернувся.

— Чого ти мовчиш? Хочеш, я тобі буду допомагати? Наприндився, як сич. Сам винуватий, ще й дметься.

— Ну й винуватий! А що мені, на гвалт кричати?

— Ні, не треба кричати, а треба визнати свою помилку й дати чесне піонерське, що ти виправишся.

— Наче я піонер.

— Сам винен, що й досі не піонер. Піонер мусить бути зразком для інших, а ти навіть не хочеш написати до газети, що ти засуджуєш свій вчинок. Ти бачив новий номер нашої стінгазети? Там товариші не тільки інших, а й свою поведінку критикують. Піди подивись, може, й про себе що знайдеш.

Стінгазета висіла в коридорі головного корпусу, поруч з піонерською кімнатою. Перед газетою стояло вже кілька вихованців і задирали до неї голови. Називалася вона «Солячний ранок». По один бік великого аркуша піонер дув у трубу, по другий — звисали золоті колоски пшениці, а низом стелився дим від заводів. Один вихованець голосно читав вірш, який так і називався «Вірш»:

Будинок наш такий красивий,
Кімнати в нім, як день, ясні.
І квіти гарні, всім на диво,
Цвітуть на кожному вікні...
І будем ми завжди зростати,
І жити в щасті і теплі...
Бо є в нас Батьківщина-мати,
Бо світять зорі на Кремлі!

Під віршем не було прізвища автора, але всі вирішили, що такий вірш могла написати тільки Надя Остюк. Вона вчилася вже в сьомому класі і була секретарем комсомольської організації будинку. Ерікові дуже сподобався цей вірш, і він прочитав його ще й сам. Вихованці перезирнулися між собою і по-змовницькому поглядали на Еріка.

Далі був допис Валі Свідерської під заголовком «Ми побачимо Москву».

«Минулого року я з групою наших вихованців, відмінників навчання, їздила до столиці України — Києва. Цієї подорожі я ніколи не забуду. Ми були в музеї Леніна, і в музеї Тараса Шевченка, і в театрі, і на виставці картин, і на дитячій технічній станції.

Цього року товариш директор будинку обіцяє, хто буде гарно вчитися — поїде під час літніх канікул до Москви. Буду вчитися на «п'ять», бо я тільки й мрію побачити столицю нашої Батьківщини — золоту Москву».

В іншому дописі Михась Сябро писав:

«Цими днями я проходив біля колгоспного лану. У пшениці паслося чиясь теля. Я побіг і вигнав його з пшениці. Мене побачив колгоспник, що їхав дорогою, і каже: «Треба краще доглядати худобу, хлопче. Бачиш, через тебе теля збитку нам наробило». — «Я, — кажу, — йду в школу. Це не моє теля». — «А чий ти?» — питає колгоспник. «Вихованець дитячого будинку імені Леніна», — кажу. Колгоспник потис мені руку й сказав: «Передай від колгоспників подяку вашим вихователям!»

Нижче було оповідання, яке називалося «Бовкало».

«В одній школі був дуже мовчазний учитель. Всі вважали його за людину серйозну. Був у цій же школі й балакучий учень, якому дуже хотілося, щоб і його вважали за серйозного. Він вирішив, що для цього треба якомога менше балакати, а більше думати, і почав про це торочити кожному школяреві. Нарешті він так усім набрид, що його прозвали Бовкалом».

Під оповіданням стояло прізвище Терешка Довгорука. Ерік не повірив, щоб Терешко написав так до ладу, але справді прізвище було його. Вихованці говорили всі разом:

- Про кого, про кого це він?
- Мабуть, про тебе?
- Сам ти бовкало. Я ніколи зря не базікаю.
- І весь час про це торочиш.
- А може, це про Надю Гачок?

Оповідання сподобалося Ерікові, і йому стало приємно, що товаришує з Терешком, з таким розумним хлопцем. Він тут же вирішив уже не сердитися на нього, а здружитися ще більше. А щоб Терешко погодився на це, він прочитає йому листа містера Брауна. Ерік хотів просити

Василя Трохимовича, директора, а тепер вони напишуть відповідь містеру Браунові самі з Терешком. Щоб так було, як в оповіданні.

— От гарно написав. Молодець Терешко!

Ерікові хотілось, щоб і інші похвалили його приятеля, але вихованці вже дивилися на останню шпальту газети, зиркали на Еріка й стиха чмихали. Вони здогадувалися, що Ерік ще не помітив карикатури. Він не зрозумів їхніх смішків і читав далі, шукаючи в рядках своє прізвище. В газеті сповіщали про наслідки конкурсу на охайнішу кімнату. Першість узяли дівчачі кімнати. По шахах виграла третя група. Далі був нарис Петі Коногонова під назвою «П'ятирічка в дії». Він розповідав, що бачив, коли їздив з бригадою вихованців до Києва й до Вінниці. В нарисі «Наша допомога» Надя Остюк писала, що вихованці будинку цього літа, на прохання колгоспників, шарували буряки, пропололи 46 гектарів проса, а минулого дня зібрали аж 147 кілограмів колосків, але сільські школярі зібрали з такого ж поля ще більше.

На останній шпальті був відділ гумору. Під заголовком «Винахідник» писалось, як вихованець Грицько Карий спершу зробив із дошки шпаківню, повісив на найвищому дереві, а потім сам же потайки зняв її і зробив із шпаківні пістолет. На ілюстрації кирпатий хлопець тримав у руці величезний пістолет, а з дула визирали голівки пташенят.

— А що, хіба неправда? Дивіться, як Гриць почервонів.

Ерік сміявся так голосно, що до стінгазети підбігло ще кілька вихованців, але зразу ж його обличчя витяглося, і він влип очима в другу карикатуру. На ній було намальовано поле й сонце в небі. По стерні вихованці збирають колоски, а один лежить під полукіпком і хропе, аж падають гави на землю. Під малюнком було написано: «Попробуйте з ним позмагатись, коли йому сниться, що він усі колоски сам зібрав!» Зрозуміло, що це була карикатура на нього. Ерік оглянув хлопців, як перед кулачним боєм.

— Хто це намалював?

— А хіба це має значення? — спитав за спиною Павка.

Ерік з перекивленим лицем кинувся до газети і вже хотів шарпнути, але його руку схопив Павка.

— Спокійно, Ерік. Себе впізнав, чи що?

— Пустити! Я всю газету порву!

— Так роблять тільки хулгани.

— Може, ми саме через тебе змагання програли,— сказав хтось із вихованців.

— Тут важливе інше — щоб ти зрозумів: працювати — так усім, відпочивати — так усі. А ти — як індивідуал.

— Може, й нам хотілося спати.

— А може, в мене...— почав виправдуватись Ерік, але згадав, як він уже раз спіймався на брехні, і замовк.

— У нас, Ерік, усіх критикують, хто заслужить,— продовжував Павка.— Розумний ще й спасибі скаже, а дурень образиться. Треба мати мужність визнати свою помилку. Ото по-нашому. Ти теж можеш інших критикувати. Перед правдою ми всі рівні.

— Ну, добре! — уже пересердившись, сказав Ерік.— Хто це намалював, хотів би я знати.

— Може, і я намалював.

Ерік блимнув на нього здивовано, але вихованці закричали:

— Не задавайся, Павко! Так тільки Терешко вміє малювати або Валя Свідерська.

— Це не Валя.

— Значить, Терешко? — Ерік глянув на вихованців з таким виглядом, що коли б серед них був Терешко, він би, мабуть, вчепився в нього зубами, але Терешка не було. Ерік розштовхав усіх ліктями й вибіг надвір.

НЕНАПИСАНИЙ ЛИСТ

Вибігши в парк, розлючений Ерік вирішив перш за все набити Терешка. Коли б карикатуру намалював хтось інший, може б, не так було прикро, але ж це зробив хлопець, з яким він товаришував, навіть хотів ще більше здружитися. Який же він після цього товариш? Такого мало було набити, а треба на шматки розірвати! Він тепер нізащо не скаже, що йому пише містер Браун, і листа відпише сам. Нехай журналіст знає, як тут американця примушують працювати та ще й змагатись, учити уроки, щодня чистити зуби, мити на ніч ноги. А захочеш куди піти — питай дозволу у виховательки. Щось не так зробив — тебе вже критикують. Хіба він для цього тікав з Америки? В Америці Макс ніколи не насмілювався б глузувати або критикувати, і куди хотів, туди й пішов.

Ерікові стало себе так шкода, що він аж зупинився.

Коли б була дома Ганна Борисівна, він би поскаржився їй, директор теж кудись пішов із оселі. Ерік безпорадно затупцював на місці. В голову йому лізли різні думки, але одна найбільш настирливо. Він зирнув спідлоба на пральню — двері до кладовки, де переховувалися власні речі вихованців, були відчинені: кастелянша, літня жінка, завжди з доброю посмішкою на білявому обличчі, збиралася саме провітрювати одяг.

— Тобі чого, синку? — спитала вона ласкаво, коли Ерік, злодійкувато озираючись, переступив поріг. — Може, хочеш допомогти?

— Я хочу надіти свою куртку. Я тільки надіну і скину.

— Здрастуйте вам! Ця погана стала, чи що?

— Я хочу свою. І калоші дайте.

Кастелянша допитливо оглянула Еріка.

— У таку спеку — калоші. А записка де твоя?

Власні речі можна було одержати тільки по ордеру. Цього Ерік не знав і розгубився.

— Я тільки подивлюся. Може, їх уже немає.

Кастелянша ще пильніше придивилась до вихованця. Хлопець не міг приховати хвилювання.

— Щось ти мудруєш, синку. Нехай директор скаже, тоді видам хоч на тиждень.

— Товариша директора зараз немає.

— А ото хто?

До кладовки підходив Василь Трохимович. Ерік уже зовсім розгубився і схопив, що було під рукою.

— Я вам допоможу, Власівно!

— Спасибі, хлопче, я й сама впораюсь. Іди, йди собі. Мале, а вже хитрує.

— Хто це тут хитрує, Власівно? — спитав директор. — Чи не Ерік? Чого це він так шмигнув?

— Сміх і горе з ними: то ж гадає, що воно вже таке зметикувало, що й двох голів мало, щоб розгадати. І всі однакові.

З кладовки директор вийшов похмурий і, побачивши двох вихованців, які йшли алеєю, наказав прислати до нього Еріка Юнга. Вихованці разом відказали:

— Єсть, прислати до вас Еріка! — і побігли в парк.

Коли Ерік несміливо переступив поріг директорової квартири, Василь Трохимович з розтеблутим по-домашньому коміром сидів за столом і розглядав якісь папери. Збоку лежали білі аркушки з кольоровими віньєтками.

Побачивши Еріка, директор глянув на нього сердито і знову нахилився над паперами.

— Ви наказали, щоб я прийшов,— проговорив Ерік захриплим від хвилювання голосом.

У директора поступово розгладилися зморшки на лобі, але спитав суворо:

— Ти що надумав?

Ерік потупив очі й мовчав.

— Що, тебе тут кривдять, морять голодом? Ну, чого мовчиш?

— Я більше не можу...— губи Ерікові нервово засмикались.— Хоч переведіть мене до якоїсь іншої кімнати. Я більше не хочу з ними жити: вони насміхаються... а тепер ще в газеті намалювали... Терешко Довгоруц.

— Твій приятель?

— Який він приятель, отакого носа намалював. І порошок від живота придумав...— Ерік схлипнув і почав терти кулаками очі.

— А що з тобою робив бос, коли ти хотів обдурити його?

— Бив мене.

— Тобі це більше подобається?

— Ні.

— І коли критикують, теж не подобається. А ти коли-небудь пив порошки?

— Як хворів, тоді шив.

— Які вони?

— Гірки.

— А на лікаря гнівався, що давав порошки?

— Так вони допомагають від кашлю, чому б я гнівався.

— А чому ти гніваєшся на Терешка? Він теж хоче допомогти тобі скоріше стати радянським хлопцем, стати юним лєнінцем, піонером.

Ерік звів на директора сухі вже очі, намагаючись зрозуміти, чи він серйозно говорить, чи жартує.

— Тепер ти, напевно, перш ніж порушити дисципліну будинку, добре подумаєш, бо знаєш, що за це будуть критикувати. Правда ж?

— Правда,— відказав Ерік, уже посміхнувшись.

— Так до якої кімнати тебе перевести? Незабаром Копогонов і Хабибула поїдуть учитися, хочеш на їхнє місце?

— Не треба вже. Я хочу залишитися у своїй кімнаті.

— І калоші вже більше не потрібні?

— Я хотів тільки подивитися,— сказав Ерік, почервопивши по самі вуха.

— А я гадав, що ти вже перестав брехати. Не заслуговуєш ти, щоб і твої справляли іменини.

— Які іменини?

— Ну не іменини, а день народження. Ти хіба забув, що в серпні народився? Ось уже й запрошення заготовлені.

Ерік пригадав, що батько один тільки раз возив його на острів, покатав на каруселі, потім водив у балаган, де показували жінку-павука і хлопчика з двома головами. Це було в день його іменин.

— А які запрошення?

Василь Трохимович узяв із купи один аркуш з віньєткою і подав Ерікові.

— Ой красиво! Хто це намалював?

— Терешко Довгорук постарався для тебе.

— Терешко? — перепитав здивований Ерік.

У віньєтці було написано тушшю, як надруковано:

Дорогий

Ми, вихованці,— серпневі іменинники,— просимо Вас прибути до нас на вечір, присвячений нашим іменинам.

Вечір відбудеться 25 серпня 1946 р. Дуже просимо не відмовити в нашому проханні.

Серпневі іменинники

— Крім тебе, у нас ще три іменинниці. Разом і підніште, а кожен пошле тому, кого хоче запросити. Ти б кого хотів?

Ерік почав перебирати в пам'яті своїх знайомих, яких би хотів побачити в цей день. От коли б Макс приїхав! Але хіба це можливо? Товариш Рубан, матрос Ковінька, кухарчук Вася, мабуть, у далекому плаванні, а Захарченки виїхали аж у Берлін. Може, містера Брауна запросити? Про американського журналіста він уже розповідав директорові, і про те, як Браун узяв з нього «слово джентльмена», і як не дав фотографічної картки, і як править три долари.

— Ти від Брауна листа одержав? — спитав директор, ніби відгадавши Ерікові думки.

— Я не встиг вам показати,— зніяковівши, проказав Ерік.— Ось він.

— А ти перекажи, що Браун пише.

— Містер Браун просить, щоб я описав йому життя

нашого будинку, і хто директор, і хто вихователь, тоді він вишле мені фотокартку.

З другої кімнати почувся голос: «Василію, мені здається, що цей журналіст навмисне дражнить Еріка фотокарткою». На поріг вийшла директорова дружина Ніна Іванівна, яка працювала вихователькою молодшої групи.

— Він і сфотографував його не без задньої думки. Щось він надумав, коли так інтригує хлопця.

— Від таких журналістів всього можна сподіватись,— відказав директор і, наморщивши лоба, заходив по кімнати.— Буржуазні журналісти особливої породи, як потайні собаки. Ти вже відповів йому на цей лист?

Все листування вихованців проходило через руки завуча, і директор спитав лише, щоб ще раз перевірити вихованця.

— Я тільки почав. Ось послухайте, я правильно пишу? «Здрастуйте, товаришу Браун...»

— Який же він тобі товариш? Вовк йому товариш.

— Я напишу — містер. «Здрастуйте, містер Браун. Пише ваш знайомий Ерік. Я живу в дитячому будинку, у великому корпусі. Він освітлений електрикою, вранці вийдеш, а пташки щебечуть і співають. Навколо будинку красиві клумби, великі сосни, трошки далі — поля. Там сіють хліб і ще різні овочі...»

— Бач, як у нас красиво,— сказала Ніна Іванівна.— А ми звикли й не помічавмо.

— А потім я ще хочу написати...— Ерік згадав, як він хотів поскаржитись журналістові, затнувся й почервонів.

— Що ж ти ще хочеш написати?

— Що мене незабаром приймуть у піонери, і що до нас приїздять артисти і художники, і щосуботи буває концерт самодіяльності.

— Все це не потрібне твоєму Брауніві,— сказав директор.— Він чекає, щоб ти йому поскаржився на наш будинок, що тебе тут кривдять, морять голодом, виснажують роботою, тоді б він у всіх буржуазних газетах надрукував, а такого листа Браун викине в кошик — і все.

— Справді, Ерік,— додала Ніна Іванівна,— нічого не треба йому відписувати. Цей журналіст неодмінно приведе до якоїсь халепи.

— Нехай приїде на мої іменини, тоді сам побачить.

— І напише все навпаки,— сказав директор.— Ти пошли запрошення Максіві. Він не зможе приїхати, але твоя увага буде йому дуже приємна.

Вихователька четвертої групи Ганна Борисівна була суворою до порушників дисципліни, тільки до Еріка ставилася більш поблажливо. Такий підхід до нього вона виправдувала, бо хлопець, крім того, що сирота, переживає, певне, ще й тугу за батьківщиною. Почувши про Еріків намір, вона ще більше утвердилася в тому і вирішила й на цей раз поговорити з вихованцем лагідно, щоб не завдати ще більшої туги.

Ерік вибіг з директорової квартири, стрибаючи через дві приступки, і хитро підморгнув до горобчика, який вертівся на стовпчику на всі боки.

— Ой райт!

Ерік боявся, що директор за намір утекти з будинку і за попередні порушення дисципліни не знати що з ним зробить, а що нагримає, то напевно, а Василь Трохимович голосу не підвищив, і Ерік вирішив, що хлопці просто глузували з нього. Їхня поведінка тепер видалась йому ще більш прикрою. А Терешко розмалював запрошення на іменини, мабуть, щоб задобрити, але він усе одно не забуде йому карикатури.

В алеї Еріка перестріла Ганна Борисівна.

— Чому ти приховав від мене свій намір? — запитала вона з докором. — Хіба ти мені не довіряєш?

Ерік глянув на неї чистими дитячими очима й звів брови.

— Вас же цілий день не було. — Потім байдуже додав: — Це ж минулось уже.

— І ти більше не будеш...

— Не буду, — сказав Ерік, навіть не дослухавши виховательки до кінця.

Ганна Борисівна поморщилась, як від зачепленої виразки.

— Я привезла цікавий альбом для конструкторів. Ти говориш, що хочеш працювати в авіамодельному гуртку.

— Як інструктора немає.

— За три дні буде інструктор. Хочеш літака будувати? — і вона обняла його за плечі.

— Я хочу однорейкову залізницю зробити. Щоб колеса були посередині.

— Може, станеш інженером. Ти розумний, тільки не роби прикростей своїй виховательці, бо в неї дуже болить серце.

— Я все буду робити, як ви скажете, — і він пригорнувся до неї. Очі Ганни Борисівни сповнилися материнською радістю. Але минуло тільки три дні — і від цієї радості не залишилось і сліду. Трапилось це несподівано для самого Еріка.

В парку була невелика яма, метрів два завширшки і з півметра завглибшки. Чекаючи на вечерю, вихованці, розваги ради, стрибали через цю яму. Малий Данилко не міг так широко стрибнути, а попереду стрибав у яму, потім вилазив на другий бік і був дуже задоволений із своїх успіхів. Найкраще робив це Терешко. Хоч він був і вайлуватий, але яму перелітав, як птиця. Дівчатка від захоплення аж ляскали в долоні.

Еріка розпирала заздрість. Він вирішив будь-що перевершити Терешка, розігнався й ловко стрибнув, але під ноги підліз Данилко, Ерік перечепився і на другому боці ями заорав носом. Він не забився, але вихованки дружно зареготали і ще й заплескали в долоні. Від цього Ерікові аж потемніло в очах. Він схопився і щосили вдарив Данилка просто в ніс. Хлопчик широко відкрив перелякані очі, а довкола всі заклакли від такого хуліганського вчинку. Данилко підніс руку до носа, побачив на пальцях кров і враз жалібно заплакав. Кров і плач отямили вихованців, і вони закричали на всі лади:

— Не можна битися! Не можна!..

— Його треба відвести до директора!

— Моя бій! — кричав Ібрагім. — Данилка малі!

— Ти що ж хуліганиш, — сказав Павка, нахмурившись. — Гадасш, як досі прощали твої витівки, так і далі буде? Ні, брат, за це тепер тричі відповіси.

Ерік стояв блідий і злими очима зиркав на вихованців. Він, певне, гадав, що за такого стусана його ще й похвалять, а тепер бачив, що всі дивляться на нього з докором, а Терешко ще й головою хитає, навіть Валя Свідерська, що завжди допомагала йому вчити уроки, відвернулася і, сама схлипуючи, утішала Данилка. Ерік стиснув тонкі губи й пішов без стежки до закопу, яким був обнесений парк.

Після вечері в клубі показували кінофільм «Цирк». Ганна Борисівна сиділа на задньому ослоні і час від часу витягала шию, шукаючи очима Еріка.

— Він вечеряв? — запитала вона у Терешка.

— Не було. Не турбуйтеся, Ганно Борисівно, ще встигне прийти.

Коли погасло в залі світло, вихователька знялась і ви-йшла з клубу.

В десять годин усі вихованці мусили бути вже в постелі. Терешко, Павка й Михась шумно зайшли до своєї кімнати. Біля столика сиділа Ганна Борисівна і, щойно вони переступили поріг, з розпачем спитала:

— Еріка не було в клубі?

Вихованці глянули на одне недоторкане ліжко й при-тихли.

— Ще десять хвилин до сну,— відказав Павка,— при-йде.

— Мабуть, не сподівався, що всі вихованці обуряться, ну й сидить десь, губи кусає.

— А може, ви настрашили його?

— З ним ніхто й не балакав, а побалакати треба. Куди це годиться, порошинці не дають на нього впасти, а він ще й коверзує. А чим заслужив? Ви ще не все знаєте.

— Виросте й віддячить.

— І тепер уже можна дякувати. Подумаєш, як важко: не порушуй дисципліни, на ній будинок тримається, і вчи-ся добре, щоб став корисною людиною.

— Чому ж ви і досі не прищепили цього Ерікові? Ви ж його товариші.

— Ми з ним говорили про це,— сказав Павка,— але, мабуть, не з того кінця заходили. Для наших воно все зро-зуміло, ну а як для Еріків — не знаю.

Пробило вже й десять годин, вихованці закінчили туалет і полягали в ліжка, але Ерікове ліжко залишилося порож-нім. Вихователька ще раз визирнула в коридор, там було порожньо, і вона пополотніла.

— Вам погано? — підхопився Павка.

— Нема Еріка,— прошепотіла Ганна Борисівна посіри-лими губами.— Треба шукати.

Одного цього слова було досить, щоб вихованці схопи-лися на ноги.

Про зникнення Еріка хутко стало відомо всьому дитя-чому будинку, хоч на розшуки підняли тільки вихованців старших груп. Їх розбили по три, по п'ять чоловік і виру-шили шукати зниклого Еріка. Керував сам директор.

— Коли ви бачили востаннє свого вихованця, Ганно Бо-рисівно?

Вихователька від хвилювання не могла навіть прига-дати.

- Десь удець. З Терешком.
- Що він тобі казав, Довгоруку?
- Розпитував, чи глибокий ставок.

Виявилось, найпізніше бачив його садівник Митрофан Митрофанович. Ерік біг стежкою, що вела до ставка. Нею ж ходять і до станції.

Директор наказав негайно обшукати ставок. Після війни ставок ще ні разу не чистили, і в ньому могли бути міни, яких немало знаходили на території будинку. На цю небезпечну операцію першими визвались добровільно Павка й Терешко. До них приєдналося ще троє вихованців і кілька дорослих. Ганна Борисівна з двома вихованцями побігли на станцію. Ще одна група пішла в ближче село, а інші обшукували з смолоскипами кожен кущик у парку.

Чим довше шукали, тим більше зростала тривога; почав накрапати дощ, і ставало зовсім темно.

— Щось важке! — крикнув Терешко, прочісуючи з берега воду граблями.

До нього хутко підійшов Василь Трохимович. Принесли смолоскипи. Директор взяв граблі, обережно постукав кілочками об щось кругле і тривожно крикнув:

— Геть від берега! — і знову помацав граблями. — Снаряд!

Це місце позначили вішками і продовжували далі пошуки.

Опівночі всі групи повернулися до оселі і зібралися під ліхтарем. Із ставка витягли неводом кілька німецьких касок, гільз від снарядів, навіть один автомат; у парку оглянули кожен кущик, шукали і в лісі, але ніяких Ерікових слідів не знайшли.

— Зараз усім спати, — наказав директор. — Завтра продовжимо!

— Я поїду до міста, — сказала зовсім знесилена Ганна Борисівна. — Він, напевно, туди подався.

— До ранку ніякого поїзда не буде.

— Я піду пішки.

— І прийдете пізніше за поїзд.

— Що ж мені робити?

— Краще вивчати педагогіку.

В цей час із спального корпусу вибігла Ніна Іванівна, вихователька другої групи.

— Данилка нема! — простогнала вона і, ніби боячись

закричати голосніше, прикрила довгими пальцями широкий рот.

Коли шукали Еріка, вихованців молодших груп не будили, але якимсь чином вони довідались і, хоч давно їм треба було спати, досі визирали переляканими очима з-під ковдр. Черговий вихователь викликав Ніну Іванівну. Вихователька зразу ж помітила, що Данилка не було в ліжку. Міг вийти до вбиральні, перевірила, але й там не знайшла. Тепер вона стояла під ліхтарем з переляканими очима і все ще не віднімала довгих пальців од перекривленого рота.

Всі закликали, мов прибиті громом. Чути було навіть, як об електричну лампочку билися засліплені метелики й дрібні жучки. Справді, хтось схлипував у парку.

Данилка знайшли у ямі, через яку стрибали перед вежерею. Він сидів на дні і жалібно плавав.

— Чого ти, Данилку? — припала до нього Ніна Іванівна. — Ерік дуже вдарив тебе?

Данилко не міг говорити і тепер тільки мичав і тикав себе пальцем у груди, потім показував у бік станції.

— Він каже, що через нього утік Ерік, а йому зовсім не боляче. Ні, Данилку, заспокойся, хлопчику, ти не винен. І Ерік знайдеться. Ходім спати, уже дванадцять годин.

Директор наказав усім вихователям бути до ранку в спальнях своїх вихованців. Сам він не пішов додому, а знову повернувся до ставка.

НА ДРУГИЙ ДЕНЬ

— Павко, ти не спиш? — спитав Терешко, коли вранішнє сонце зазирнуло у вікно.

— А що таке, Терешку? — обізвався замість нього Михась, подивився на четверте порожнє ліжко і сумно зітхнув:

— Нема!

— Спить, хлопці! — невдоволено буркнув Павка. — До побудки ще з годину.

— Я все думаю, чи не круто ми повелися з Еріком?

— Ну й думай.

— Все ж таки...

— Не заважай спати! А коли не спиться, згадай, як ти їздив верхи на тонкосльозих вихователях.

— Так то ж коли було.

— А Ерік ще й до того не доріс. Спіть!

— По-твому, Ганна Борисівна...

— По-моєму, Ганна Борисівна гарна вихователька. Це ми так розуміємо, а Ерік ще не розуміє. Ох і відлупцюю ж, як знайдемо!

— В колонії Макаренка і то нікого не били,— сказав Михась.

— А, ти гадаєш, тільки кулаками можна бити. Макаренко і без кулаків давав духу гаврикам. Ну висловилося троє, є пропозиція підвести ризику, як каже наш піонервожатий.

— Петро Петрович чуть не втопився в ставку.

— Що за дисципліна? Я тобі, Михась, слова не давав!

— Як ти можеш в таку годину жартувати! — розгнівався Терешко.— Вставайте, може, щось відомо вже.— Він дригнув ногою і скинув ковдру.

До сніданку все робилось, як завжди — на вранішній зарядці оркестр грав веселий марш, але по обличчях вихователів видно було, що всіх огорнув сум. Після сніданку знову почалися розшуки. Найбільше надіялися на старшого піонервожатого. Він служив на війні розвідником і мав медаль «За відвагу» і орден Слави. Через це його, хоч був ще й молодий, вихованці називали тільки по імені і по батькові. Петро Петрович вранці знайшов на греблі пасок, обронений Еріком, тому знову і знову обшукував ставок, пішли і в дальні села, і знову обшукали ліс. Піонери сусіднього села, довідавшись про лихо в дитячому будинку, прийшли на допомогу. Вони перепитали всіх пастухів, трактористів, які ночували в польових вагончиках, але наближався вже й обід, а Ерікових слідів ніяких не знаходилось.

Директор будинку подзвонив до міста в дитячий прийомник міліції. Звідти відповіли, що вчора вночі затримали одного хлопчика, який примостився спати на лавці в сквері, так він каже, що їхав у Солобківці до бабусі і десь посіяв квіток, тому його й висадили з поїзда. Проте в директора уже розцвіло обличчя усмішкою.

— Ловко придумав,— відказав він у трубку.— Як його звати? Микитою? Не Микита, а Ерік його звати. Він білявий, стрижений? Самий справжній Ерік. З дитячого будинку імені Леніна. Американець. І досі говорить з акцентом. Ніякого акценту? А скільки йому років? Десять?

Щодалі директорове обличчя все більше сіріло. Нарешті він важко зітхнув і сказав:

— На всякий випадок запишіть прикмети: білявий хлопчик з синіми очима і рівним носом, стрижений під машинку, стрункий, одягнутий у сині труси і червону майку. На голові біленька панамка... І ще — коли посміхається — примружує очі. Таких багато? Ні, у нашому дитячому будинку один такий екземпляр, тільк минулого.

Хутко по тому подзвонила із міста Ганна Борисівна. Перші її слова були: «Не знайшовся Ерік?» — тому директор не став її розпитувати.

Перед обідом вихованці завжди чимсь бавились у парку на галявині, де стояв турнік, брус для балансування, драбина для гімнастики, карусель для малюків і пова сітка для волейбола, але сьогодні ніхто не хотів розважатись. Продзвеніла рейка, і вихованці, мов сонні, потяглися до їдальні. Саме в цей час на подвір'я в'їхала легкова машина з погнутими крилами і зупинилася біля канцелярії. Із машини вийшла молода дівчина, з цікавістю оглянувшись довкола, потім гукнула:

— Шу, виходь, приїхали!

Іншим разом вихованці не звернули б уваги на машину, вони часто з'являлися на подвір'ї дитячого будинку, але сьогодні тривожило все, і вихованці потяглися до канцелярії. Задні дверцята машини відчинились, і спочатку показала знайома панамка, а потім і хлопчик у червоній майці. Першим пізнав його Терешко і заукавав на все подвір'я:

— Ерік! Приїхав Ерік!

— Ерік! Ерік! — покотилося аж до їдальні.

— Дивись, як тобі зраділи, — сказала дівчина. — Мабуть, у тебе тут багато друзів.

Ерік стояв блідий, хоч очі світилися радістю. Він би кинувся назустріч вихователям, але, почувавши провину, тільки винувато посміхався.

Вихованці оточили машину. Вони були раді Ерікові, але не знали, як тепер з ним триматись, аж доки Терешко не простяг йому руки і не сказав зовсім звичайно:

— Здоров, Ерік! Яка це марка машини?

— «Опель»! — поспішніше, ніж треба, відказав Ерік і ніяково опустив очі.

— А тебе в ставку шукали і не знайшли, — сказав вихованець із другої групи.

— Коли б мені дозволили, я б зразу знайшов,— сказав інший.— А то хіба граблі бачать, вони дерев'яні, а я можу дивитись у воді.

— І я можу, тільки вода ріже,— пропищала дівчинка, яку звали Надя Гачок.— Я тебе під ліжком шукала, а Мотя Смерека боялася під ліжко лізти, каже — там миші живуть.

У Еріка то кривилися, то посміхалися пошерхлі губи: видно було, що він хвилювався. Терешко відсторонив малюків і сказав:

— А ми в лісі бліндаж знайшли.

— Німецький? — знову з перебільшеною поспішністю спитав Ерік.

— З трьома накатами — наш. І листа там знайшли. Мабуть, командир писав і не встиг дописати.

— Ти читав?

— Цікавий лист. Читав. Нехай за обідом розкажу.

Дівчина, яка все ще мплувалась з оселі дитячого будинку, нарешті сказала:

— Ну, де ваш директор? Ходім, Ерік.

Ерік винувато опустил голову і мов не своїми потяг за дівчиною.

Василь Трохимович був у канцелярії, певне, не чув, як під'їхала машина, бо коли побачив із-за спини незнайомої дівчини випувату фізіопомію Еріка, навіть закліпав очима, але вже за хвилину оволодів собою і привітно уклонився дівчині.

— Я вас десь бачив.

— Мабуть, у райкомі комсомолу. Галя Булана!

— Вчасно приїхали! Иди, Ерік, був уже сигнал на обід.

Ерік дивився на директора якимсь чужим, настороженим поглядом. Після останніх слів він запитливо звів брови, потім закліпав віями, але Василь Трохимович більше навіть не обернувся до нього.

— Чого ж ти стоїш? — спитала вже дівчина.— Ти ж казав, що їсти хочеш.

Ерік ще частіше закліпав віями і, щоб не побачили сліз, вибіг із канцелярії.

— Де ви його знайшли? — спитав директор, коли за Еріком зачинилися двері.

— Я й сама не знаю. Мене викликали до райкому партії, і товариш Доброхотов доручив відвезти хлопця до вас.

Почувши це прізвисьце, Василь Трохимович збентежено підвів голову і почував потилицю.

— Так. Товариш Доброхотов нічого не промине.

НЕВДАЛА КОМЕРЦІЯ

Коли Ерік прийшов до їдальні і несміливо сів до столу, на нього ніхто не звернув уваги, ніби з ним нічого не трапилось. Навіть Павка, якого він досі не бачив, нічого не спитав і не сказав жодного слова. Тільки вихованки лукаво зиркали в його бік. А він гадав, що його зразу обступлять, закидають запитаннями, будуть ганьбити, а може, ще й поб'ють. Ерік розгубився. Він уже приготувався виправдуватись, а його ніхто не винить. І він, несподівано для самого себе, сказав тремтячим голосом:

— Тепер я й сам бачу, що погано зробив.

Павка перебив його незрозумілими словами:

— Кінець — усій справі вінець. Нехай ще хто попробує порушувати правила дитячого будинку, я з ним тоді сам буду говорити.

— А як мені стало боляче, що всі проти мене, — сказав Ерік. — А товариш Доброхотов сказав, що ви правильно зробили, бо меншого за себе не можна бити.

— Як же ти опинився аж у товариша Доброхотова? — здивувався Михась.

— Коли всі пішли в клуб на кіно, я почув гудок паровоза, й мені захотілось поїхати в Київ. А цей поїзд не йшов до Києва, і я зліз у нашому місті. Вранці я зайшов до одного магазину, а туди хтось такий прийшов і повів мене в райком, де була Галя, що привезла мене сюди.

Тому що ніхто його не питав, чого і до якого магазину він заходив, а тепер ще й соромно було признатись, Ерік не розповів головного, що він робив у місті.

А було так: вийшовши вранці з вокзалу, Ерік пішов до центру міста. В ньому була тільки одна заасфальтована вулиця, а деякі завулки з низенькими будиночками, подзьобаними війною, були навіть не забруковані. За будинками зеленіли садки з червоними яблуками, через паркані визирали стрілчасті рожі й жовті голови соняшників. Повз вузенькі тротуари тяглися грядки квітів.

Але Еріка це мало цікавило. Він стискував у кулаці гаманець з грішми, гадаючи у цьому місті попробувати щастя.

Тому що магазини були ще зачинені, Ерік вирішив почекаати в сквері і сів на лавочку проти клумби. З чого ж йому почати? Грошей у нього було 13 карбованців і 63 копійки, була ще повна бляшанка гудзиків. Коли він заробить хоч би тільки по десять копійок на карбованець, то й то матиме вже 15 карбованців, а завтра вже стане 16 карбованців і 50 копійок, та за гудзики, може, виторгне карбованців п'ять. А він же і ще щось може придумати! Тоді у нього уже за кілька днів може бути п'ятдесят, а то й сто карбованців. У Еріка жадібно заблискотіли очі. З чого тільки почати?

На клумбі пишно цвіли червоні канни і герані, бузкові ірисы і жовті гвоздики. Ерік згадав, що на київських вулицях продавали квіти, а цих ніхто не охороняв, і він почав хутко набирати букет, вирішивши, що продасть його не менше як за п'ять карбованців. Коли він підрахував уже, скільки тепер матиме грошей, його схопила за руку якась жінка в простенькій кофтині.

— Ти що це робиш, поганець? Люди садили, щоб привілля було, а ти толочиш, як цап.— Вона вирвала квіти і кинула назад на клумбу.— Геть звідси, доки я тебе не нашльопала! — І ще й притупнула ногами.

Ерік злякався й побіг. Озирнувся тільки на вулиці: жінка підняла свій кошик і пішла собі далі, але він не насмілювався більше повернутися до клумби.

Магазини вже відчинились, а біля кіоска стояла черга за газетами. Побачивши, який попит на газети, Ерік і собі підбіг до віконця.

— Дайте мені...

— Стань у чергу! — перебила його продавщиця.— Люди на роботу поспішають.

Коли дійшла до нього черга, Ерік сказав:

— Ви гадаєте, мені одну? Мені аж двадцять.

— Навіщо тобі стільки?

Доки Ерік думав, як їй відповісти, продавщиця знову спитала:

— Може, під шпалери? Мабуть, ремонт робите.

— Ремонт,— повторив за нею Ерік.

Схопивши газети, він побіг по вулиці й загукав:

— Останні новини! Атомна бомба пробила дірку в небі! Забито сто чоловік. Хто скоріше — тридцять копійок!

Перехожі здивовано озирнулись на хлопчика, що галасував на вулиці, але, почувши «останні новини», дехто простяг руку за газетою.

Продавши так легко два номери, Ерік вирішив, що можна заробити й більше, і загукав ще голосніше:

— Американська бомба! Бомба! Сорок копійок!

Але й це йому показалося мало.

— П'ятдесят копійок! Новини, новини!

Третій покупець тут же розгорнув газету й сердито заштав:

— Ти що ж шахраюєш? Це ж газети старі, як моя бабуся. І ніяких бомб тут немає.

— Із молодих, та раній! — сказав другий, що хотів теж брати газету. — Ось я міліціонера покличу.

Ерік не став чекати на міліціонера, а мерщій побіг назад до кіоска, щоб перемінити газети на свіжі, але таких продавщиця більше одної не давала.

— Тоді заберіть їх назад! Вони старі, як моя бабуся.

— Погана в тебе бабуся, коли дозволяє тобі спекулювати. Ніяких більше не дам і цих назад не візьму, щоб зпав, як брехати.

Операція з газетами завдала Ерікові збитку на цілих три карбованці. Він гірко зітхнув і вирішив повернути їх на гудзиках. Тут же на тротуарі розстелив газету, розіклав аж у три ряди свої гудзики і знову загукав:

— Гудзики, гудзики! Остання мода, щойно з Америки!

Перехожі тільки посміхались: гудзики були від дитячих штанців, звичайні, сіренькі, і Ерікове розхвалювання мало допомагало. Ніхто не хотів навіть зупинитися. Якби було хоч півдюжини кращих, щоб кидались у вічі. Він збігав у галантерейну крамницю й вибрав різного розміру червоних, синіх і зелених аж на вісім карбованців, але не встиг розікласти привабливий крам на газеті, як підійшов міліціонер і суворо сказав:

— Ти що тут за базар улаштував. Патент маєш?

Ерік розгубився й мовчав.

— Ходім у міліцію, — і почав згортати гудзики...

— Я не хочу в міліцію, — ледь вимовив з переляку Ерік.

— А що твої батьки роблять?

— Батько на війні загинув...

Міліціонер облишив гудзики і вже іншим голосом сказав:

— Ти ж знаєш, що не можна порушувати порядок. За це штрафують. Забирай свою торгівлю!

Тепер в Еріковому гаманці залишилося тільки 63 копійки та в кишені нікому не потрібні гудзики. З таким

капіталом про комерцію нічого було й думати. Він пройшов ще один квартал і побачив біля склепу машину, на яку вантажили помідори.

— Хочете, я допоможу,— сказав Ерік, підійшовши до склепу.

— Будь ласка, хлопче! — відказав продавець у білому халаті.— Лізь на машину, а я тобі буду подавати.

Коли машина була вже навантажена, продавець сказав:

— Молодчина! Ти, мабуть, і вчишся так добре, як працюєш. Вибирай собі який хочеш помідор.

— А гроші?

— Які гроші?

— За роботу.

— От жартівник. Та ти ще й артист, як я бачу, диви, як скривився. За це на тобі ще й яблуко!

Тепер для Еріка стало зрозуміло, що єдиний вихід з його становища — це знайти постійну роботу, коли хоче прожити без дитячого будинку. На тій же вулиці він побачив магазин готового одягу. Хоч цей був і не схожий на магазин «Янкі Шпонкі компанії», але Ерікові аж забилося серце: може, йому хоч тут пощастить. Він зайшов досередини. Біля розвішаних костюмів у кілька рядів стояли покупці, а за товстим шнуром ходив літній уже продавець в окулярах. Ерік проліз попід руками покупців наперед і несміливо сказав:

— Я теж умію торгувати одягом.

— А ще що ти змієш? — спитав продавець, глянувши на нього через обідки окулярів.

— Заправляти бензином машини, відбирати свіжі яйця, косити жаткою, чистити коней.

— От і добре: в житті все знадобиться.

— А вам потрібні хлопчики в магазин?

— Які хлопчики? Куди хлопчики?

— Я хочу найнятися у ваш магазин.

Продавець знизав плечима.

— Чого тобі треба, хлопче? Костюмчик, пальтечко? Який розмір?

— Мені треба...

— Ну й біжи до мами, скажеш, є ще на підлітків і переростків. Нехай тільки не баряться, бо до вечора розберуть.

— А як же нащот...

— Біжи, біжи! Бачиш, люди чекають на мене. Такий

великий, а двох слів не може зв'язати,— сказав він уже до покупців.

Еріка брав розпач. Коли він сьогодні не знайде роботи або якимось не заробить, завтра йому ні на що буде жити. І сьогодні, хоч уже наближалась обідня пора, а він, крім помідора, ще нічого не їв. Перед очима вималювалась їдальня дитячого будинку, і від цього аж зассало під ложечкою. Він знову вибрав найбільший магазин, у вітринах якого були виставлені дзеркала, гребінці, ножики, ручки, зошити, рядочки пер та інші принади, зазирнув досередини і, побачивши, що тут менше було покупців, підійшов до продавця і сказав:

— Я можу бути зазивалом.

— Чим, чим? — перепитав продавець. Він був ще молодий і мав на піджаці комсомольський значок.

— Зазивалом. Тим, що зазиває у магазин покупців.

— А навіщо їх зазивати? Коли треба, вони й самі придуть.

— Вони ж можуть піти до іншого магазину.

— Ну то й що? І інший магазин державний. Так, кажеш, зазивалом! І не чув про таких.— Розмовляючи, продавець пильно оглядав Еріка, потім враз сказав: — А де це ти так забруднився? Ніби попід вагонами лазив.

— Так вам треба чи не треба зазивали? Я б не дорого взяв, щоб тільки на хазяйських харчах.

— Не дорого? А ходім спитаємо в хазяїна.

Вони зайшли до кімнати з письмовим столом, але в ній нікого не було. Продавець сказав, заспокоюючи:

— Це він пішов у контору. Зараз викличемо.— Зняв трубку телефону і сказав: — Товариш Стеля? Говорить Вася Петреїко, з магазину. Тут прийшов один хлопчик найматися зазивалом... Ну тим, що... так, так. Отож. Зараз будете? Гарзд!

— Почекай тут, зараз прийде хазяїн. Ти вже піонер?

— Ні, мене тільки збиралися прийняти в будинку,— і враз почервонів.

— Я теж, як був безпритульним, гадав, що оце й воля, коли блукаєш, як бездомний пес,— відказав продавець, роблячи вигляд, що не помітив Ерікового збентеження.

За кілька хвилин до кімнати зайшов парубійко теж з комсомольським значком на сорочці. Продавець сказав:

— Славний хлопчина, не хочеться, щоб на нього вже протоколи складали в міліції. Ви його самі відправте назад. Ти з якого будинку? — спитав уже в Еріка.

Ерік тільки лунав очима.

— Звідки ви знаєте, що я з будинку?

— Ти ж сам сказав. І вся спина в іржі. Мабуть, не раз проліз попід вагонами.

— Він мені по дорозі розкаже, хто і що,— сказав другий комсомолец.— Ходім!

Райком комсомолу містився в одному будинку з райкомом партії. Коли вони зайшли в кабінет, Стеля з кимсь перебалакав по телефону і потім сказав:

— Секретар зараз у товариша Доброхотова, каже, щоб я тебе, хлопче, туди привів. Знаєш, хто такий Доброхотов? Перший секретар райкому.

Доброхотов, з круглим обличчям і поголеним черепом, сидів у розстебнутій сорочці за великим столом під портретом Леніна. У кабінеті був ще один товариш, мабуть, секретар комсомолу.

— Оце той зазивало? — зустрів їх Доброхотов, розтягнувши товсті губи в посмішку.— Ви ще молоді, такої служби й не чули, а я малим теж служив зазивалом у купчини Саломахіна. Препогана робота. Як тебе звати?

Ерікові зразу сподобався Доброхотов: у нього і посмішка була добра, і очі ласкаві, і говорив він так, ніби давно вже був знайомий. Він теж служив зазивалом, і тому Ерік охоче назвав своє ім'я і навіть сказав, коли він приїхав з Америки.

— Он звідки ти знаєш зазивалів. Іде собі людина, може, й на думці не має щось купувати,— продовжував Доброхотов,— а ти її хапаєш за плечі, за руки й тягнеш до магазину. Вчепишся, як реп'ях. Тільки, Ерік, цього в нас немає вже з того часу, як настала Радянська влада. Так ти, значить, від товариша Дроботя, від Василя Трохимовича, тягу дав. Що, хіба з тобою погано в будинку поведилися? Кажеш, добре! Значить, ти щось накоїв?

Через п'ять хвилин Ерік уже стояв біля крісла секретаря райкому, притулившись до нього, і, поблискуючи синіми очима, розповідав про Америку, про Київ і про дитячий будинок все, що тільки знав.

ТОГО Ж ВЕЧОРА

Ерік кожної хвилини чекав, що його покличе директор на розмову, але минув уже й обід, минула й година відпочинку, але його ніхто не кликав. Перед вечерею,

як завжди, почались розваги у парку. Сьогодні вони були більш ніж будь-коли веселими, тільки Ерікові щось муляло на серці й не давало бути таким, як інші.

Пізніше на галявищу прийшов Василь Трохимович і став грати у волейбол. Ерік зупинився і собі біля сітки, щоб його помітив директор. Але Василь Трохимович так захопився грою, що дивився тільки на м'яч. Одного разу м'яч виприснув йому з рук і покотився за майданчик. Ерік кинувся за ним і не підбив ногою, як робили інші, а подав у руки і запобігливо посміхнувся, але Василь Трохимович тільки сказав: «Дякую, Ерік!» — і знову не звертав на нього уваги.

Коли вже подзвонили на вечерю, до директора підбіг Михась і сказав:

— Василю Трохимовичу, вас кличуть у канцелярію. Хтось на машині приїхав.

Василь Трохимович обтрусив від пороху руки, застебнув комір гімнастерки і попростував до двору. Ще здалеку він пізнав машину, і його зашаріле обличчя враз видовжилось. В канцелярії на нього чекав секретар райкому.

— Здрастуй, Дроботь! — протяг до нього руку Доброхотов. — Як у тебе тут справи? Курчата ніби починають розбігатись.

Василь Трохимович почервонів і, щоб приховати замішання, вдавано кашлянув.

— Перший випадок за мою практику, Михайле Івановичу.

— Краще, якби був останній.

— Америка підвела.

— Значить, погано керуємо, коли дозволяємо підводити нас Америці.

— Подивіться, хазяйпусмо піби нецогано.

— Можна не тільки на око, а й на слух дізнатись про недуг.

— Вихователька ніби досвідчена. Ганна Борисівна. Досі знаходила шлях до серця вихованців.

— Кажеш, до серця? Виходить, одного серця мало. Не серце, а викривлена свідомість погнала хлопця до міста. Я вже знаю, чим він там займався. Це об'єкт тяжчий за наших колишніх безпритульних, а ви на серце хукаєте. «Педагогічна поема» Макаренка є в тебе?

— В бібліотеці є.

— А в кабінеті?

— Зараз нема.

— А ця книжка для вашого брата мусить бути настільною. Не думай, що я всезнайка, їдучи сюди, я заглянув до Макаренка. В одному місці він там каже, що діти — це живе життя, і життя прекрасне, а не тільки об'єкт виховання. От про це, товариші, не треба забувати. У хлопця, що прийшов до нас із буржуазного середовища, на першому місці бажання почувати повний шлунок, а свободу він розуміє тільки як право міняти хазяїна. І на вас дивиться, як на хазяїна. Образили — вирішив переіменити. Бачите, яка виходить заковика. Американець цей відкидає вас на тридцять років назад, а ви підходите до нього з «бантиками» сорок шостого року. Тут потрібна виховавча оперативність. Треба шукати шляхів не тільки до серця, а й до розуму, як умів це робити Макаренко. Не надійтесь тільки на свої сили — колектив найкращий вихователь, а ви цього недооцінюєте і досі не втягли Еріка в піонерську організацію.

— Готували.

— Як буде готовий, тоді вже в комсомол можна приймати. Як поставилися вихованці до втечі?

— Я ще не бачив їх ніколи такими одностайними. Але, хоч і обурені, проте жодним словом не образили хлопця.

— Правильно роблять. Він уже попробував борщів, тепер не кортітиме. Дивіться тільки, щоб землячок не збив, цей самий журналіст. Ну, ходім подивимось на твою республіку.

Біля машини стояв похнюплений Ерік.

— А, ти тут! — сказав Доброхотов. — Здрастуй, зазивало! Ти, Василю Трохимовичу, ще не знаєш, ми з ним колеги. Повечеряв уже?

— Я хотів вас побачити, — довірливо сказав Ерік.

— Хоч і заради мене, а дисципліни порушувати не можна. Ти що мені обіцяв?

— Я вже тепер піду.

— А ми подивимось на садок, які ти тут яблука викохав.

Повертаючись з їдальні, Ерік зустрів свою виховательку. Вона була бліда і збентежена.

— Ганно Борисівно, я хочу попросити у вас прощення. Я тепер...

— Ерік, — перебила його вихователька, — мені зараз піколи: там уже педнарада почалась. Іншим разом, Ерік, — і вона повернула до канцелярії.

Зелена машина Доброхотова все ще стояла біля ганку.

Піонерській організації дитячого будинку було надано назву: «2-а дружина імені Крупської Шевченківського району». Ці слова шовковими нитками були вишиті на червоному оксамиті прапора, який вручив райком комсомолу. Коли дитячий будинок евакуювався під час війни, прапор, разом з іншими піонерськими атрибутами, перевезли до ешелону.

Тільки скінчили вантажитись, налетіла ворожа авіація і почала скидати бомби на станцію і обстрілювати з кулеметів. Вихованці кинулись у поле, і це було їхнє щастя, бо ще за якусь хвилину одна бомба влучила у вагон, в якому був прапор дружини. Коли вихованці кинулись у дим і порох рятувати свій прапор, потрощений бомбою вагон палав уже з усіх боків, горіла й станція. Полум'я загрожувало всьому ешелонові. Зібравши дітей, його щосили погнали на схід.

Всі були певні, що прапор дружини згорів, але, повернувшись назад з евакуації, довідалися від станційного сторожа Оксентія, що прапор не згорів, а ще гірше — його захопили німецькі фашисти. На піонерів звістка ця справила гнітюче враження. Дід Оксентій, уже старий і немічний, помітивши, з яким докором дивляться на нього діти, сказав виправдуючись:

— Гадаєте, я так і віддав ваш прапор фашистським барбосам? Своім життям я мав право розпорядитись, а от коли на тебе людина звірилась. Ну, та я все по порядку. Коли ваш ешелон відійшов, ми таки погасили пожар. Пізніше, як уже на станції хазяйнували гітлерівці, пригнали мене силоміць колію розчищати. Я став розтягати дошки від обгорілого вагона, а під сподом — прапор у пошматованому чохлі. У мене аж серце закалатало. Що зрадив, а що й перелякався, бо тут же й гітлерівець стовбичить з автоматом, наче тобі та смерть з косою. На моє щастя, десь узявся заєць на ріллі. Солдат давай строчити по ньому з автомата, а я скоріше відірвав полотнище та в пазуху. Приніс до хати й заховав на горинці.

Одної ночі, це вже взимку, чую — хтось шкрябає у вікно. Ну, думаю, цього боятися не треба, раз не гамселить у двері, як фашисти робили. Відчиняю, а через поріг не переступила, а просто впала якась людина. Я до світла. «Ой, не світіть, — каже, — за мною жечуться. Захуйте, коли можете!» Питаю: «А ти хто будеш?» — «Парти-

зан,— каже.— На колії підранило». Може, провокація, думаю. Гітлерівці це часто робили. Питаю: «А знаєш ти, що на мене чекає, коли який поліцай довідається?» — «Знаю, геройська смерть,— каже.— Вибирайте, що для вас дорожче, чи ганьба, чи чесна смерть?» А у вікно місяць світив. Дивлюсь, на партизанові вся сорочка закривавлена, а сам — як крейда.

Перев'язав я йому рани й переніс у хлів на сінник. Тільки повернувся до хати, а тут і гітлерівці. «Де партизан?» І автомат межі очі. «Який партизан? Не бачив я ніякого партизана»,— кажу, а сам думаю: полізуть на горище — прапор знайдуть, полізуть на сінник — партизана прикінчать, а мені хоч так, хоч так — смерть. Ну, так і ви, собаки, горіть зі мною! І непомітно кинув цигарку в солому біля груби.

Гітлерівці все перекидали в хаті і ще лютішими стали. А солома все тліє посередині. «Лізь на горище!» — кричать. Дивлюсь, згас мій вогник у соломі. Я аж зблід, а вони по-своєму зрозуміли. «Там, там партизан!» І прикладом мене в плечі. Лізу на горище як не своїм, а прапор був під половою, я й сів зверху на купу. Вони шаснули по горищі, а один, мабуть, здогадався. «Встань!» — кричить. Я знову за сірники, а він як зацідить по вуху, а другий чоботом у спину. Аж на другому боці горища опинився. Схоплююсь та тільки — чирк сірником, а гітлерівець з автомата — бах, бах! Наче шилом укололо в руку. Сірники випали, і я внавіч уже парохине, ніби вбитий наповал. Чую — всі як заджеркотять: «Прапор, прапор!» І так зраділи із знахідки,— гадали, мабуть, що військовий, бойовий,— що й про мене забули. А може, гадали, що вбили на смерть.

Потім, коли трохи очунав партизан, а звали його Григор Цимбал, командував цілим загonom, я й кажу: «Тебе врятував, товаришу Цимбал, а піонерського прапора не зміг. Яка ж мені тепер буде шана від вихованців, як повернуться?» Зітхнув товариш Цимбал і каже: «Я за цей прапор постараюсь відбити п'ять, десять бойових у фашистів!» І, чули ми потім, дорого розплачувалися німецькі фашисти за ваш прапор, діти!

Піонерська дружина досі залишалася без прапора, але свято шанувала пам'ять про перший прапор, як про бойовий символ. Шанували пам'ять і про сторожа, який уже помер, згадували часто про партизанського командира Цимбала, хоч і не знали, яка потім спіткала його доля.

І от несподівано директор будинку одержав із військової частини сповіщення, що в одному німецькому місті випадково виявлено прапор 2-ї дружини імені Крупської Шевченківського району і що незабаром його доставить у дитячий будинок гвардії майор Герой Радянського Союзу Григорій Цимбал. Звістка ця схвилювала не тільки піонерів. Увесь будинок тепер тільки й говорив про прапор і про Григорія Цимбала, який враз став немов рідним для всіх.

На черговому зборі піонерського загону четвертої групи нарешті був прийнятий до піонерів Ерік Юнг. Він тепер робив усе, щоб заглибити свою провину, став дисциплінованим, слухняним і сам шукав якоїсь роботи. Одного дня з ним довго розмовляв директор і нарешті спитав: «Ти б хотів стати таким, як товариш Доброхотов?» Секретар райкому став тепер для Еріка ідеалом, і він тільки глибоко зітхнув. «Так-от, щоб стати хоч трошки схожим на товариша Доброхотова, треба заслужити, щоб тебе спочатку прийняли в піонери». Після цього ще більше старався Ерік. Йому вже почав снитися піонерський галстук, і в той же час терзала думка, що його не приймуть до піонерів. Нарешті довгожданий час настав. Ерік уже переписав і вивчив напам'ять текст урочистої обіцянки, знав історію прапора, знав, що три різки піонерського галстука, так само, як три язички полум'я на значкові, є символ єдності трьох поколінь: піонерів, комсомольців і комуністів — і з нетерпінням чекав на день, коли складе урочисту обіцянку і стане справжнім піонером.

Рада дружини ухвалила зробити збір у день повернення прапора. На гостя із військової частини чекали в середині серпня. Приїхав він у неділю опівдні. У вихованців склалася вже думка, що Григорій Цимбал, грізний партизан, має бути схожий на такого ж партизана — Сидора Ковпака або на маршала Будьонного, але із машини вийшов майор, схожий скоріше на дівчину, таке в нього було рожеве обличчя, і зовсім ще молодий. Проте на кітелі була вже пизка бойових орденів, а над ними сяяла Золота Зірка. Вихованці з неприхованою заздрістю дивилися захопленими очима, як радо вітав його директор дитбудинку, як потім вони пішли до канцелярії. За годину по тому горніст заграв збір дружини.

На майданчику перед трибуною зібрались уже всі вихованці і співробітники дитячого будинку. Піонери в білих сорочках, у червоних галстуках і в пілотках виладналися

попереду, а в трьох кроках перед строем став Ерік Юнг і ще четверо менших. У кожного з них у руках білів аркушик паперу з текстом власноручно переписаної урочистої обіцянки.

Ерік від хвилювання був блідий, лице йому видовжилось, піт заросив очі, а біленький аркушик дрижав у руках, як сріблястий листочок осики на вітрі. «Ось зараз,— думав він,— зараз воно відбудеться!» Ерік ще не розумів цілком, що саме має статися з ним, але відчував, що він, як тільки складе обіцянку, зразу стане трошки схожим на товариша Доброхотова, буде вже не просто Ерік, а — ленинець! Помічник комсомолові. «А може, дружина не прийме?» — враз штрикнула думка, і від цього аж холод пройшов поза спиною.

Над головами світило сонце, у прозорому повітрі літали срібні пилки павутиння, а на всіх обличчях грала якась особлива усмішка, і Ерік відчув, що такого свята він ще ніколи не переживав. Стало так лоскітно в грудях, що хотілось аж крикнути. Нарешті із канцелярії показалися люди. Старший піонервожатий, теж схвилюваний, з медалями на гімнастюрці, голосніше, ніж завжди, скомандував:

— Струнко! До виносу прапора приготуйсь!

І в цей час на порозі будинку замаяло червоне полотнище з шовковими літерами. Його ніс прапороносець дружини Михась Сябро. По обличчях піонерів мов пройшов електричний струм — очі їм поширилися і засвітилися, заіскрилися, як лампочки. В натовпі, за плечима піонерів, пройшов шелест, і, паче зітхнула гора, всі радісно охнули.

Прапороносці з прапором стали на правий фланг. Вожатий зачитав прізвиза вихованців, що вступали до піонерів. Ерік, коли почув між ними й своє прізвизе, яке видалось йому ніби чужим, мимохіть здригнувся, а вожатий подав уже нову команду:

— До прийняття урочистої обіцянки приготуйсь!

В цей час наперед вийшла Надя Остюк, секретар комсомольської організації, і почала проказувати, чітко вимовляючи кожне слово, а за нею хором повторювали ті, що стояли попереду строю: «Я, юний піонер Союзу Радянських Соціалістичних Республік, перед лицем своїх товаришів обіцяю, що буду чесно стояти за перемогу комунізму. Обіцяю жити й учитися так, щоб стати гідним громадянином своєї Соціалістичної Батьківщини!» У Еріка піби перехопило дух, і він, гадаючи, що сказав не досить

вразно останні слова, повторив ще раз: «Соціалістичну Батьківщину!» Губи йому дрижали. Петро Петрович тихо прошепотів: «Ерік, не хвилюйся!»

Прийнявши від нього обіцянку, вожатий пов'язав Ерікові на шию червоний галстук, а до сорочки приколів піонерський значок і, піднісши руку, сказав:

— До боротьби за справу Леніна будь наготові!

Ерік поспішно відсалютував:

— Завжди готовий! — і, зовсім знеможений від хвилювання, став на лівий фланг.

Все, що відбувалося далі, він сприймав ніби крізь сон. Грала музика, такий же піонерський галстук, як і йому, старший піонервожатий пов'язав на шию і майорові Цимбалу. Всі голосно ляскали в долоні, знову грала музика, потім майор Цимбал вийшов на трибуну і сказав:

— Піонери! Німецькі фашисти хотіли позбавити вашу дружину священного прапора, позбавити всіх нас свободи і за це позбулися всіх своїх прапорів, а з ними й голів. Так буде і з кожним, хто зазіхне на здобутки Великої Жовтневої соціалістичної революції. За цілість вашого прапора батьки ваші й брати заплатили своєю кров'ю. Помираючи, воли були певні, що ви будете активними будівниками комунізму, а для цього треба добре вчитися, бути завжди дисциплінованим, поважати старших, любити працю, не боятися ніяких труднощів і завжди бути готовим віддати життя за нашу Батьківщину, за Комуністичну партію. Тільки той, хто все це виконує, має право називатися юним ленінцем! Я теж колись був піонером, і це допомогло мені, не шкодуючи себе, битися з ворогами і заслужити звання Героя Радянського Союзу.

У Еріка аж тьохкало серце: він теж тепер піонер, він теж тепер стане героєм!

СЕРПНЕВІ ІМЕНІННИКИ

Завод, який шефствував над дитячим будинком, подарував для клубу дві вази. Їх поставили в їдальні на буфет, і вихованці часто підходили й задивлялися на гарний подарунок. На вазах були намальовані якісь дивні воїни із списами й з бровами, як крила у ластівок, над урвищами стирчали криві сосонки, висіли в повітрі гілочки яблунь, укритих цвітом, і на них — маленькі, як метелики, пташки.

Сьогодні буфетниця, тьотя Глаша, вперше дозволила взяти вази до клубу. В залі стояли довгі столи, накриті скатерками, а на них лежали торти в білих зубчатих комірцях, різне печиво і великий пиріг. На пирозі було викладено вензель із трьох «Н» і одного «Е». А посередині стирчало чотири прутики з цифрами із смугастого леденцю — 9, 13, 16, 23. Це показувало, що Наді Гачок сповнилося дев'ять років, Ерікові Юнгу — тринадцять, Наді Остюк — шістнадцять, а Надії Миколаївні — усі двадцять три роки.

Біля столів метушилися старші вихованки й виховательки, закінчуючи сервіровку. Тут же була й Надя Гачок, яка метушилася більше за всіх. Над столом видно було тільки її голову в русьвих локонах, тоненький носик, великі очі і маленький рот. Піонерський галстук підширав білий накрохмалений комірець під самі вуха. Вона лічила стільці і кожного разу збивалась.

— Ну, оце раз — для мене, оце два — для Василя Трохимовича, оце три... А хто приїде з міста, Ніно Іванівно?

— Той, кого ти запросила.

— Я послала запрошення в наросвіту, і Валентині Петрівні, що будинками завідує, і секретареві райкому. А де вони будуть сидіти? Поруч зі мною?

— Ти тільки про себе дбаш!

Надя починає знову лічити стільці, але рожевий торт притягає очі, як магнітом, вона апетитно облizuється і знову збивається. Тут же мстуться й Ерік. Йому доручили розвішати транспаранти і розставити квіти. Від хвилювання в нього блищать очі й горять не тільки щоки, а й вуха. Вперше в житті йому справляють такі іменини, вперше в житті він одержав стільки цікавих подарунків від вихованців і від вихователів, і гості, мабуть, привезуть ще подарунки! Він теж послав запрошення товаришеві Доброхотову і тепер щохвилини вибігав за поріг, щоб подивитися, чи не їде зелена машина. Ерік був у повенькій білій сорочці, пов'язаній піонерським галстуком, у нових черевиках, — і потай милувався із себе у дзеркалі.

Транспаранти були вже розвішані, залишалося розставити квіти. В цей час у вікно просунув стрижену голову Данилко. Ерік став тепер найбільшим його заступником, і Данилко ходив за ним по п'ятах. Побачивши в залі Еріка, Данилко хутко зсунувся з вікна і за мить з'явився на двірях. Темні великі очі його заблищали від захоплення.

— Данилку, тобі вже спати пора,— сказала його вихователька.— Іди, іди, і я зараз прийду в спальню!

— Він тільки подивиться,— сказав Ерік.— Стій тут!

Але Данилко, як заворожений, підійшов до вікна, на якому стояли вази. Виховательки здивовано презирнулись. Ерік взяв одну вазу й поніс її на стіл. Данилко й собі схопив другу вазу, яка була тільки трохи менша за нього. Буфетниця злякано замахала руками:

— Розіб'єш, не займай!

— Не займай! — заверещала й Надя Гачок.— Тебе сюди не запрошували, геть іди!

— Постав назад,— сказала занепокоєно й Ганна Борисівна.— Подивись і постав!

— Постав! — закричав злякано Ерік, почувуючи, яка важка ваза навіть для нього.— Уб'ю, як розіб'єш!

Данилко почервонів від натуги, але ніс вазу до другого столу.

— Він розіб'є! — верещала Надя Гачок, заступаючи йому дорогу.

Данилко вже побачив, що ваза з водою була надто важка для нього, і ще заважала Надя, і він аж зблід. Тьотя Глаша не могла вже дивитися спокійно:

— Пропала ваза! Що тоді скаже Василь Трохимович? Ідіть звідси, поросята! Надю, відійди від нього!

— Відійди, Надю! — крикнула й вихователька.— Тьотю Глашо, Ерік, та візьміть же в нього вазу!

Але вони були далеко від нього. Данилко спробував ще раз обійти Надю, на щось спіткнувся, ваза виприснула з рук і брязнула на плитки підлоги.

— Ой лишенько! — сплеснула руками тьотя Глаша й залякла на півдорозі. Винувато дивилися одна на одну й виховательки; приголомшений Ерік зупинився біля черепків, а перелякана Надя Гачок уже шморгала носом: ваза розбилася на дрібненькі кусочки. З неї випали жоржини й айстри і валялись у калюжі води.

Коли ваза брязнула об підлогу, Данилко пополотнів, застогнав і забігав переполошеними очима то по виховательках, то по черепках вази. Але всі мовчали. Данилко парешті нахилився й підібрав кілька шматочків тонкого порцеляну, оглянув їх з усіх боків, і в цей час в його очах блиснули вогники, як сонячні зайчики на стіні, потім заворушилися губи, на них з'явилась бліда тінь усмішки, потім губи розсунулись більше, почувся якийсь шелест,

ніби слова хотіли й не могли вирватись па волю. Данилко тужився, аж почервонів, по щоках йому перебігали дріжкки, і враз сказав тихо, ще не виразно:

— Шматочок... цвіточок...— І його лице ніби засвітилося від посмішки.

У тьоті Глаші ще більше розширилися очі й так застигли. Гапна Борисівна стояла з простягнутою до серветки рукою, вихователька другої групи, Ніна Іванівна, закрила рукою рот, ніби затримуючи крик, Валя Свідерська кудись бігла і так залишилася серед кімнати. Ерік, який уже хотів дати стусана Данилкові, тільки широко відкрив очі. Всі нагадували кінокартину, враз застиглу на екрані. В раптовій тиші стало чути навіть сигнал машини далеко на шляху. Надя Гачок стояла з широко відкритим ротом і переляканими очима, втупленими в Данилкове лице. Воно з кожною хвилиною оживало все більше.

— Ще й сміється. Противний!

— Цить, цить! — в один голос переполошено прошепотили всі.

— Це він розбив...

— Цить!.. Тихо!

— Даню, рідненький...— знеможено проказала Ніна Іванівна, не відриваючи пальців від рота.— Заговорив... Тихо, тихо!..— По впалих її щоках котилися сльози.— Тихо...— Вона нахилилася над Данилком, обережно торкнулася його круглої голови...— Що ти сказав, Данечко?

— Ніна... Іванівна... шматочок... цвіточок...

— Цвіточок, цвіточок...— Ніна Іванівна ковтала сльози.— Пізнав мене... Чуєте, каже — Ніна Іванівна... пізнав свою виховательку, Данечко...

Всі навшипиньках, ніби боячись сполошити дар слова, підійшли до Данилка. Під ногами хрустіло череп'я вази.

— А це хто, знаєш?

— Надька... Надька оката.

— Хто, хто? — Всі презирнулися уже з смішинками в очах, хоч мимохоть на них пабігали сльози.

Надя Гачок розгнівалася:

— Сам він окатий.

— Він славний. Данилку, ти вже не будеш мовчати? Говори, говори...

— А це хто?

— Наш Ерік.

— Ой господи! — враз застогнала тьотя Глаша.— Що ж тепер скаже товариш директор: розхекали-таки вазу!

— Тьотю Глашо, хлопчик же ожив...

— А ваза? Товариш директор як же наказував — бережи вази, Глашо...

— Та хай їй біс, тій вазі, хоч би й обидві розбив... Бери, бери, Данилку, всі черепочки. Надю, біжи до Василя Трохимовича, скажи — Данилко заговорив. Ой, празник же який!

Незабаром їдальня нагадувала бджолиний рій. На вечерю були запрошені вихователі будинку й учителі школи, гості з міста і з району і вихованці старшої групи.

Всі вже приїхали, не було тільки Доброхотова, нарешті до зали вбіг Ерік і радісно загукав:

— Зелена машина, зелена машина їде!

Василь Трохимович, туго затягнутий у кітель, увішаний орденами, ходив з таким виглядом, ніби він сам був іменинник. Із засмаглою обличчя йому не сходила посмішка, і біля очей весь час набігали зморшки. Данилко, мабуть, злякався, що всі дивляться тільки на нього, і не випускав рукава Василя Трохимовича.

Нарешті зібрались і іменинники. Надя Остюк була струнка, висока, з видовженим лицем і великими зеленкуватими очима. Русяві коси підковою спадали на плечі. Вона намагалася бути непомітною, більше трималася стінки, але її знаходили скрізь, і кожен потискував їй руку. Від збентеження її лице стало зовсім червоним, а очі вологими й променистими. Надю Остюк, коли їй було тринадцять років, разом з батьками вигнали із села гітлерівці, що відступали. В дорозі бомбою вбило батька й матір, а Надя втекла пазад. Коли вона повернулася у село, на місці свого подвір'я знайшла тільки купу попелу та чорний димар.

У Надії Миколаївни, у виховательки, інакше склалося життя. Вона не пам'ятає ні батька, ні матері, а тільки двір, де вони жили. З двору видно було море, а на ньому — кораблики. Пам'ятає, як тинялася безпритульною по одеських вулицях.

Надія Миколаївна була вихованкою цього ж будинку, потім закінчила педагогічний технікум і повернулася назад уже вихователькою. Це був її дім, її родина! Сьогодні на Надії Миколаївні була шовкова сукня, вишита вихованками в подарунок до дня народження, яка так личила до смаглявого її обличчя, до карих очей, соковитих уст і каштанових локонів. Від пишного здоров'я, від повноти щастя Надія Миколаївна вся світилася радістю.

Іменинників і гостей посадили за поперечним столом, на якому лежав пиріг. Данилко все ще залишався в залі. Він протиснувся між стільцями і став біля Василя Трохимовича, прихилившись до його плеча. Ерік не випускав із рук фотоапарат «Комсомолец», подарований секретарем райкому. Доброхотов одною рукою притяг до себе Еріка, другою Данилка і посадив його на коліна, але Данилко мовчки сповз і знову став біля директора.

— А я хотів з тобою побалакати,— сказав Доброхотов з удаваною серйозністю.

Данилко тільки зирнув на гостя в синьому піджаці і довірливо притулювся до Василя Трохимовича. Той погладив його по голові й підвівся.

— У нас сьогодні, товариші, велике свято,— сказав директор, заквітчавши обличчя приємними зморшками.— Ми відзначаємо день народження найменшої вихованки Надії Гачок...

Надя Гачок заляпала в долопьки. Її підтримали гучними оплесками, але вона не знала ще, як поводитись себе в таких випадках іменинниці, й побігла до своєї виховательки.

— А тепер що мені робити?

— Сидіти тихо й не крутитись! — сказала Ніна Іванівна.

— Сьогодні ми відзначаємо,— продовжував Василь Трохимович,— день народження Еріка Юнга, який знайшов щастя в Країні Рад і став членом нашої сім'ї; день народження вихованки Надії Остюк та нашої вихованки, а тепер виховательки Надії Миколаївни. Герої людства Ленін заповідав нам учитись, учитись і вчитись. Так робить і наша Надія Миколаївна. Вона продовжує вчитись заочно в педінституті і, гадаємо, не зупиниться й на цьому. Так роблять і двоє наших вихованців, які виходять уже на велику самостійну дорогу. Ібрагім Хабибула їде вчитися в Київське ремісниче училище, щоб стати кваліфікованим робітником, а потім і інженером, а Петя Коногонов — у Ладиженський сільськогосподарський технікум. На прощання я хочу вам сказати, сини нашої сім'ї,— де б ви не були, пам'ятайте твердо, що вас вигодував і випестив народ. Будьте за це йому завжди вдячні, вдячні радянському урядові, вдячні Комуністичній партії, що дали вам путівку в життя! Ну, а те, що трапилося з Данилком, радує нас найбільше. Ми бережно й терпеливо ходили біля дитини, не втрачаючи надії на щасливий день, і він настав сьогодні!

На підмостках уже був оркестр. Урочисті звуки Державного гімну заповнили зал. Після цього дует і тріо вихованців виконали кілька пісень, потім на підмостки вийшла Валя Свідерська з лялькою в руках. Домбровий оркестр тихо заграє мелодійний танок. Валя, пильно дивлячись ляльці у вічі, немов це було живе немовля, легко й ритмічно закружляла по сцені. То радісною, то сумною посмішкою вона доповнювала картинку «Дві сестрички». Але найбільший успіх припав юному поету Васи Сухотеплому. Він спочатку зійшов на трибуну, але над трибуною витикався тільки його гострий носик, тоді Вася вийшов на середину сцени, підсмикнув штанці, витер рукою губи і голосно, зриваючись на пшчик, проказав:

— Вірш номер два!

Кому як, а мені весело,
Коли літо настане.
Вийде в поле колгоспне село,
Там і вечір застане.

Гуде трактор, шумлять жнивварки,
Як колись, не гнуть спини:
За комбайном гримлять безтарки,
В зерні золото стягне.

Буде хліб, ще машин дістанем.
Будуть ленти у коси.
Ми тепер багатими станем,
Приїздить до нас в гості!

Коли вщухли оплески, секретар райкому знову притяг до себе Данилка. Тепер хлопець не пручався.

— Чий ото портрет на стіні, Данилку, знаєш?

Данилко довго ворухив губами, але слова ніби не могли пробитися крізь гребінку білих зубів. Всі притихли й з тривогою дивилися на його напружене лице.

— Ленін.

Секретар райкому витер хусткою чоло, притяг ще ближче Данилка й поцілував його в голову, а побачивши, як ревниво заблищали у Еріка очі, поцілував і його і сказав:

— Щоб ти мені комуністом виріс, зазивало!

СУД ШВИДКИЙ І МИЛОСТИВИЙ

Петро Петрович вбіг до піонерської кімнати, хукаючи в червоні руки. Такі ж червоні були й щокі, ніби він щойно сидів проти вогню. Ще з порога старший піонервожатий гукнув:

— Діти, ніхто не відморозив собі вуха? Ото мороз! Ану, хто пам'ятає вірш про зиму!

Вихованці почали вигукувати на різні лади, хто що знав.

— Нехай Надя Гачок читає.

Надя Гачок у лижному костюмчику була схожа на волохате ведмежа. Вона вийшла на середину кімнати і, хоч була серед піонерів найменшою, вільно і вміло проказала:

На зелені луки ліг
Білий, білий, білий сніг,
І в леваді серед лоз
Затріщав крутий мороз.

— Це ти, Надю, написала? Ти?

— А воно в читанці надруковано!

— І в нас скрізь білий, білий сніг...

Лід лежить на річці снівй,
На деревах білий іній,
І пливе морозний пар
До важких пухнастих хмар...

— А з хмари сніг падає... Тепер, друзі, давайте подумаємо, як краще нам зустріти Новий рік.

— Я вже придумала, вже придумала,— заплескала в долоні Хана Фішер,— щоб ялинка була!

— Ялинку, Хано, і без нас придумали. Треба щось таке вигадати, щоб і для інших будинків був приклад. Зрозуміли? Чия краща буде пропозиція, той піде на лижах у ліс по ялинку.

— Ми вже придумали, коли накажете в ліс іти? — задержувато сказав Терешко Довгорук. З його широкого обличчя ластовиння не сходило навіть узимку.

— Що ти придумав, Терешку, скажи, скажи! — заверещали малюки.

— Військова таємниця, не можу!

— Скажеш гоц, як перескочиш,— вигукнув Алик Чуб.

— Ми з Аликом будемо гоц,— сказав Ерік десь із-за плечей.

Вихованці вже знали, що Алик бистрий на вигадки. Його батько був винахідник і загинув, випробовуючи літак своєї конструкції. Алик з Еріком самі провели електрику в парк.

— Що ви придумали? Може, й ми таке придумаємо! — допитувались малюки.

— Не кажи, Ерік, не кажи, — застерігав Алик.

Ерік і не збирався казати. Навпаки, він намагався заховатися за спину інших, але піонервожатий помітив.

— Що ти в школі накоїв, Ерік?

Дівчатка зразу почали перешіптуватись і лукаво позирали на хлопців. Ерік заховався ще далі, відбиваючись від рук, які його випихали.

— Ерік Юнг підказував на уроці з арифметики Валі Свідерській, — обізвалася Надя Гачок. — Валя його не просила.

— Ну, то й що?

— А Микола Іванович зробили йому зауваження, а Ерік показав їм язик, а потім розплакався.

— Ти там була?

— Хоч і не була, а знаю — розплакався.

— І Валя Свідерська теж розплакалась! — додала сміхотлива Оксана, прискаючи в пухкепський кулачок.

— За компанію?

— Ні. Йй обидно стало за Еріка — він з її лапки.

— І все ти знаєш, Надю, — похитав головою Петро Петрович. — Перестайте, дівчата, перешіптуватись!

— Це негарно — шушукатися, — сказала Надя Гачок і собі.

— А ти чого ховаєшся, Ерік Юнг? В класі ж не ховався, навіть язика не міг заховати.

Вихованці весело засміялись, тільки Ерік ще дужче насунився. Терешко постукав ребром долоні по столу, і всі зразу притихли.

Засідання ради піонерського загону почалося з інформації ланкових про навчання і поведінку учнів за минулий тиждень. В ланці Валі Свідерської всі вчилися гарно, за винятком Гната Півторадні.

— А ти про Еріка чому не кажеш? — перебив Гнат.

Валя сердитим оком повела на Гната.

— Тепер буду говорити й про Еріка. Ви знаєте, як йому тяжко було поступити до четвертого класу, але вчиться він на «добре» й на «відмінно»...

— Як йому всі допомагають, — бурчав Гнат.

— А тобі хіба не допомагають? А по арифметиці знову схопив двійку, бо ти ледар!

— Ерік, стаь тут, — сказав Терешко. — Хто хоче висловитись?

Ерік стояв перед столом з мідно стиснутими губами й з похиленою головою. Першою виступила Оля, у якої білі

пасма волосся весь час лізли на очі. Вона повторила те саме, що й Валя казала, і закінчила ніяковіючи:

— Він тепер і сам бачить, що не можна підказувати.

— А язик? — обурювалась Надя Гачок.

Ерік засмикав губами, але нічого не сказав і відвернувся до вікна. Сміхотлива Оксана піднесла руку, щоб дали і їй слово, і вже розкрила рот, але знову перебила Надя Гачок:

— Хіба можна показувати язика вчителеві? За це треба оголосити дуже, дуже сувору догану.

— Гаразд,— сказав голова ради,— тепер послухаємо Еріка. Ти давав урочисту обіцянку бути лєнінцем. Відповідає твоя поведінка обіцянці, як ти гадаєш?

У Еріка знову засмикалися губи. Здавалося, він не знаходив слів. Нарешті глибоко зітхнув і, дивлячись у стіну, сказав:

— Я думав, що ніхто не почує.

— Ще гірше, значить,— хотів усіх обдурити.

— Валя ж найбільше допомагає мені вчити уроки. Я їй теж хотів допомогти.

— А язик? — вигукнула Надя Гачок.

Ерік похнюпився.

— Чого ж ти мовчиш?

— У класі так не мовчав.

— Надю, ти нікому не даєш слова сказати,— розгнівалась Валя Свідерська.— Це теж не гідно піонера. Це недисциплінованість! А Ерік і без тебе все зрозумів, що так погано робити і що треба попросити пробачення у зборів і в Миколи Івановича.

Ерік глянув на Валю, ніби питаючи: «Зараз?» — потім тихо сказав:

— Прошу піонерські збори пробачити мені за порушення дисципліни. Я винен, я тепер розумію... І більше не буду.

— Ставлю на голосування,— сказав голова ради, вдоволено поглядаючи на піонерів.— Хто за те, щоб винести Ерікові Юнгу за порушення дисципліни догану?

Надя Гачок перша піднесла руку і безцеремонно оглянулася назад. Під її поглядом кілька піонерів підняли руки.

— Мало. Іншої пропозиції нема? Значить, піонерські збори на цей раз прощають Ерікові?

Всі заляскали в долоні. Надя Гачок розгублено подивилася на голову ради і теж заляскала.

— А тепер послухаєм Гриця Півторадні, як він до двійки скотився.

— Йому догану винести! — закричали всі в один голос.

Після закінчення зборів піонери юрбою посунули до дверей. В коридорі біля розкладу дня, що висів на стіні, стояла Гапна Борисівна. Вона, мабуть, чекала на Еріка, бо зразу ж спитала його:

— Добре покритикували?

Ерік, похнюпившись, мовчав.

— А ти зрозумів свою провину, зрозумів, чому не треба так робити? Знання потрібні для вас, а не заради оцінки. І Валю ти цим приписив. Розумієш?

— Розумію, — сказав Ерік, підводячи голову.

— І не гніваєшся на своїх товаришів?

Замість відповіді Ерік притулювся до пухнастого рукава виховательки і глянув на Ганну Борисівну вже усміхненими очима.

П'ЯТИКУТНА ЗІРКА

Пухнастий сніг білою пеленою вкрив парк і будинки. Обмерзлі галузки дзвеніли на морозі, часом, як з гармати, стріляв лід на ставку. По глибоких стежках бігали вихованці, оклубочені сивою парою. Одні поспішали з книжками до школи на першу зміну, інші йшли з своїм вихователем до робочих кімнат готувати уроки, а ще інші, озброївшись лопатами, розчищали від снігу стежки в парку. Гострий мороз щипав за ніс.

— А ви куди?

Ерік, Алик і Терешко йшли на лижах до лісу. На горбі вони зупинилися. Довкола без краю іскрився під сонцем сніг. По вибалках виступали із снігу обтикані сизими вербами села, а між ними, як кинута на білу скатерку смушева шапка, лежала на пагорку садиба дитячого будинку. Білий будинок з мезоніом був оточений високими кедрми й соснами. За густим парком у долині виднілась залізнична станція, до якої підповзав засніжений поїзд. Ерік шумно видихнув.

— Стомився? — співчутливо спитав Терешко. — Давай-те перепочинемо.

Ерік заперечливо покрутив головою в чорній шапці, запущеній паморозю. Таким дужим він себе ще ніколи не почував, а сьогодні ще одержав у школі картку успішності

за другу чверть, і в ній була тільки одна трійка, з росмови. Ерік обернувся і, нічого не кажучи, обхопив кремезного Терешка за попереки. Вони почали борюкатися. Алик застрибав біля них, як справжній суддя. Коли вже довкола увесь сніг був потолочений, Терешко, відсапуючись, сказав:

— Який буйвол став, а був такий мпршавий. Ну, кажіть, що ви придумали для Нового року?

— Нехай покортить,— в один голос відказали Ерік і Алик.

— Ну, то і я не скажу. Всі аж роти пороззявляють, як почують ураз: «Бум, бум!» Е, не скажу.— Відіпхнувся палицею й полетів до лісу.

За ялинкою приїхав садівник, Митрофан Митрофанович. Він заткнув за пояс поли кожуха, поплював на топорнище, але глянув на ялинку — і одвів сокиру. Митрофан Митрофанович на своєму віку виростив не одне деревце, і, коли доводилося рубати, він довго не наважувався опустити сокиру. Над його головою простягалися зелені віти, мов руки в оксамитових рукавах. Вихованці, помітивши настрій садівника, і собі притихли. Їм уже теж стало шкода ялинки. Нарешті садівник крякнув і цюкнув ялинку. Від удару сокири дерево здригалося кожною галузкою, мов у лихоманці. Судорога пробігала знизу доверху, і рясний сніг сипався на голову, на плечі садівникові, але він не перестав цюкати ялинку під самий корінь.

Коли вихованці повертали назад, на узліссі їм зустрівся вусатий чоловік. У теплому піджаку і в шапці-ушанці, він ішов по глибокому снігу не поспішаючи. Час від часу зупинявся й довго обдивлявся довкола. Чоловік не помічав хлопчаків, які легко пересувалися на лижах.

— Мабуть, мисливець,— байдуже сказав Терешко.

— А де його рушниця?— спитав Ерік. Після зустрічі з Миколою у Києві на стадіоні він став теж більш спостережливим.

— І без стежки блука,— додав Алик.

Почувши тріск галузки, чоловік скинувся, а побачивши хлопців, зупинився й спитав, навіть не привітавшись:

— Що ото за оселя на горбі, хлопці?

— Наш дитячий будинок,— послужливо відповів Ерік.

Терешко потяг його за рукав і, нахмуривши брови, спитав незнайомого:

— А вам навіщо знати?

— Гарне місце,— не звертаючи уваги на Терешка, ска-

зав чоловік.— До залізниці два кроки, за кілометр село, за два — друге. Гарне місце, кращого й придумати не можна! — Потім обернувся до Еріка й заворушив вусами, як тарган: — А ти чому так балакаєш, мабуть, не руський?

— В нашому будинку виховуються діти різних націй,— висунувся наперед Алик, бажаючи привернути увагу і до себе.— Бсть навіть американці! — І, певний, що здивував незнайомого цією звісткою, подивився на нього з погордою.

— А що ж,— сказав чоловік просто,— тепер усі путі-дороги ведуть до Москви, до Радянського Союзу.— Він знову озирнувся довкола і продекламував: — «Здесь будет город заложен...» — І пішов далі, потім оглянувся.— Так це ти, білявий, мабуть, і є американець?

Коли він зник уже за кущами, Ерікові враз пригадався містер Браун. Він знову надіслав листа і, між іншим, нагадав про «слово джентльмена», але Ерік не відповів і на цей лист. Може, це від нього посланець?

Його товариші нічого не знали ні про містера Брауна, ні про його листи. Ерік не став розповідати і про свою підозру... Він скаже про це Василеві Трохимовичу, і ще раз придивився до незнайомого.

— Ви чули? «Здесь будет город заложен...» — сказав Алик.— Може, це був інженер?

— Хіба хто ставить місто на горбах? — сказав Терешко, ображений неувагою.— Тепер це розуміють не тільки інженери.

Хлопці знову полетіли по білому снігу, як трое чорних галчат, бо Алик і Ерік ще сьогодні мали розпочати роботу над своїм новорічним «сюрпризом».

«Сюрприз», який запропонували Алик і Ерік, мав відбутися на ставку під Новий рік. Підготовка провадилася групою старших вихованців потай від інших. Більше всіх метушився Ерік, він лазив по деревах, бігав на лід і кожен раз щось проносив під полою. До клубу теж не пускали, малюки тільки у вікна бачили зелену ялинку. Із робочих кімнат лунали звуки духового й домбрового оркестрів, а з піонерської — співи хорового гуртка. Всі готувалися до зустрічі Нового року.

Вечера відбулася на годину раніше, а після цього запросили всіх на ставок. Серед ставка стояла із прозорих арок, перекинутих навхрест, альтанка, а довкола по льоду були виведені буряковим квасом різні візерунки. Вдень

воно б виглядало ще краще, але навіть тепер створило в усіх святковий настрій, і ковзанярі галасливою юрбою збігли на лід.

Ерік і Алік стояли на березі ставка і тільки хитро посміхалися. Нарешті прийшов Василь Трохимович.

— Оркестр єсть? — спитав він притишено. — Добре! А ви не осоромитесь?

— Зараз побачите, Василю Трохимовичу. Дивіться! — Ерік з'єднав дві дротинки, гачками загнуті на кінцях.

На ставку вихопився стоголосий крик здивування: арка враз засяяла, як веселка, а довкола неї з-під льоду виступала така ж барвиста п'ятикутна зірка. Коли здивування трохи спало, над альтанкою спалахнули слова: «З Новим роком!» Оркестр голосно загравав марш.

Терешко навіть розкрив рота: ставок світвся, як у казці.

— Здорово придумали! — сказав він, ляпнувши Еріка по долоні. — Це ти чи Алік? На цей раз, мабуть, ваша взяла! А тепер подивіться, що ми з Павкою придумали.

ЗУСТРІЧ ДРУЗІВ

Малюків повели в клуб на ялинку, а старші вихованці, насковзавшись досхочу, збуджено рушили до головного корпусу. Крізь засніжені дерева він привабливо сяяв усіма вікнами. На ганку під лампочкою стояв Петро Петрович з лукавою посмішкою на зашарілому обличчі. Коли вихованці скупчилися перед ганком, піонервожатий, не стримуючи далі радості, гукнув:

— Товариші, ви бачите в кінці алеї сапи? — Всі повернули голови. Там, куди він показував, стояли кілька парних запряжок і мелодійно подзвонювали мідними дзвіпочками й балабончиками. — А тепер згадайте ту строфу із вірша Пушкіна, в якій він каже:

Місяць в ніч прогляне тьмяно;
Хмара мчить та туча мчить —
Сніг летючий, колив'яно
Колываючись, мовчить.

Сил нема кружляти в колі;
Дзвоник раптом — дінь! і змовк.
Коні стали... «Що там в полі?»
«Хто їх знає! Пень чи вовк?»

— От і сьогодні така ніч.

Вихованці озирнулись, глянули в небо — через місяць стрибали хмари то пухнасті, то важкі і сірі, як олово; над снігами гуляла завія, і від шарудіння сухих сніжинок не стихав шум. Його пронизував то свист вітру, то тріск дерев.

— Саме через таку ніч ми маємо сьогодні несподіваних гостей. А декого ми й самі запросили. Ви всіх їх знаєте.

В цей час розчинилися двері і на освітлений ганок вийшла постать у засніженій миколаївській шинелі з пелериною на плечах і в блискучому циліндрі на кучерявій голові. Піонервожатий поступився в тінь, а потім непомітно і зовсім зійшов з ганку. Гість зупинився, він все ще не помічав вихованців, які захвилювались, зашепотіли: «Хто це? На Пушкіна схожий! Він, слово честі, Пушкін!»

Пушкін *(здивовано озирвається довкола)*.

Тьмяніє місяць над горою;
Стоять гаї, повиті млою,
Долина в мертвій тиші... Де я?

Вихованці. Ви у нас, у дитячому будинку, товаришу Пушкін!

Оксана *(чмихає)*. «Товариш»... Він — Олександр Сергійович!

Пушкін *(помігив вихованців, широко відкриває очі, потім робить крок вперед, знімає циліндр)*. Здрастуй, плем'я, мені не знає, молоде!

Вихованці *(в один голос, з усміхненими личками)*. Здрастуйте, Олександр Сергійовичу! А ви прочитаєте нам вірш?

— Краще казку!

Пушкін. Яка різноманітність лиць... І всі мене впізнали? *(Вдоволено посміхається)*. Вірив я, що

Про мене відголос пройде в Русі великій,
І нарече мене всяк суцый в ній язык...

Входять ще дві постаті — одна в засніженому кожусі й смушевій шапці, обципує довгі вуса від бурульок, друга в башлику і в кавказькій бурці на плечах. Кругле обличчя до половини ховається в чорній бороді. Вони продовжують розмову.

Ерік *(із захопленням)*. Іще гості! Хто це?

Валя. Не знаєш? Тарас Шевченко! Отой, з вусами.

Пушкін з цікавістю придвляється до постаті в кожусі.

Ерік. А в бурці хто? Руставелі?

В а л я (*винувато схилиє набік голову*). Може...

М и х а с ь (*авторитетно*). І пічого не «може». У Руста-
велі шапка була б з пером, а це Акакій Церетелі. Грузин-
ський поет. Забула вже? Я ж на вечері читав:

Ми недарма так довго ждали —
Незабуття справдилась мрія!

Ц е р е т е л і (*до Шевченка*). Так, так... Пам'ятаю,
у квартирі Чернишевського, я ще був юнаком, а ви вже
повернулись із заслання. Ця зустріч залишилася світлим
спогадом на все моє життя. Признаюсь, я вперше зрозумів
з ваших слів, як треба любити Вітчизну і свій народ.

Ш е в ч е н к о.

Подивіться на рай тихий,
На свою країну...

(*Помітивши Пушкіна*).

А це хто?

П у ш к і н (*простягає до Шевченка руки*). Друже мій,
за зустріч цю — радо я судьбу благословляю!

Ш е в ч е н к о (*схвильовано*). Пушкін! (*Низько укло-
няється*).

П у ш к і н. Не помилився я в тобі у смертний час, що
краю віддаси душі прекрасні поривання. І люблю нам, що
ти ніколи від людей не ждав за почуття свої подяки!

Ш е в ч е н к о. Друже наш Пушкін! Ти нам надію все-
лив, провозвістивши, що «зійде вона, зоря принадливого
щастя».

Ц е р е т е л і. Прийми і мій уклін, учтелю наш любий!
(*Уклоняється*).

У віках безсмертя ти здобудеш,
У віках уславившись стократ!..

(*Помічає дітей*).

Довго я ждав цього дня і діждався!
Хочу сміятись, не плакати я.
Ти відтепер увіходь у життя,
Рідна, улюблена молодь моя!

Ш е в ч е н к о (*і собі дивиться на вихованців*). Вірив
і я, що

...на оновленій землі
Врага не буде, супостата...

До Ніви Іванівни ніжно тупиться Данилко, який навіть на ялинку

не пішов, щоб не розлучатися з вихователькою. Шевченко вказує на них рукою:

А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі!..

(Глибоко зігхає).

...А ми розлізлися межі людьми,
Мов мишенята. Я до школи —
Носити воду школярам.
Брати на панщину ходили...

Через ганок промайнули дві смуги яскравого світла, потім почувся звук клаксона.

Пушкін (стурбовано). Чи звір реве в лісу глухим?
Чи трубить ріг? Чи грає грім?

Шевченко (прислухається). А може, просто машина!

Пушкін. Доволі! (Хутко збігає з ганку). Тепер я бережу суворо спокій свій.

Шевченко (іде за ним). Казав я, пожере-таки машина трони й царів. І вийшло на моє!

Церетелі (хотів йти за ними, але щось почув і зупинився на сходах). Знайомий голос!

Пушкін (між вихованців, які його обступили з близькотливими очима). Здрастуй, плем'я гоміцпліве! І знову ваш, о юні друзі, я!

Оксана. А хто ще сьогодні приїде?

Данилко. А я знаю. Ще приїде товариш Макаренко.

Вихованці (до поетів). Ви не знаєте Макаренка?

Пушкін. Тарасе Григоровичу, може, ви чули?

Шевченко. Макаренко? Був такий...

Михась. Це не той. Антон Семенович Макаренко завідував дитячою колонією правопорушників імені Горького.

Шевченко. Правопорушників? Як мій Варнак? Чи ж і їх така спіткала доля?

Пушкін. Мабуть, стали жертвою облуд недолюдків сліпих!

Данилко. Ось побачите, вони приїдуть зустрічати з нами Новий рік. Я чув, як Терешко казав.

Церетелі (сходить до вихованців). Мені вчувся голос Горького Максима. Мабуть, тому, що хтось його згадав.

В двері входить людина років сорока п'яти з підстриженими вусами і великими окулярами на довгому носі. Слідом іде директор будинку.

Вихованці. Це він, він! Товариш Макаренко!

Директор. Дуже вдячні тобі, Антоне Семеновичу, що завітав до нас. Твоя система виховання дітей і нам допомагає, хоч у нас давно вже немає навіть схожих на вихованців твоєї колонії. Брешу, був один.

Макаренко. А ти справді запросив моїх хлопців?

Директор. Напевне, приїдуть. Поїзд тільки нещодавно прийшов.

Макаренко. Минуло вже більше як двадцять років. За цей час виросли у наших людей нові м'язи, і виросла нова інтелігенція. Мої горьківці теж виросли, розбіглися по всьому світу. Мені зараз тяжко їх зібрати навіть і в уяві. Чув я про Буруна, гарним лікарем став, а в перші дні нашого знайомства здавався найогиднішим. А Вершнев аж на Далекому Сході. Як ти їх збереш?

Директор. А ми звернулися до них через газету. *(Прислухається)*. Здається, ось і вони.

Входять гості, збуджено перекидаючись запитаннями, вигуками.

Гості. А знаєте, де Мишко Овчаренко? Шофером працює.

— А Бурун уже полковник медичної служби.

— А де Сорока?.. Марко Шейнгауз...

— Якого мучив «ніжний характер»?

— Став прекрасним партійним працівником!

— А Жорка Волков?

— Чув — став інженер-капітаном.

Помітивши Макаренка, всі одним поривом кидаються до нього. На обличчях дитяча радість.

— Антон! Антоне Семеновичу! Рідний наш!

Макаренко *(щоб приховати своє хвилювання, вдавано гостро)*. Не пицять!

Карabanов. Правильно, Антоне Семеновичу. *(Командує)*. Не пицять!

Гості. Єсть, під салют! *(Шикуються в один ряд)*.

Карabanов. Антоне Семеновичу, пізнаєте своїх хлопців? Горьківців?

Макаренко *(підходить ближче)*. Оце ти таким став, Задоров?

Задоров *(салютує)*. Підполковник. Головний інженер будівництва, Антоне Семеновичу!

Макаренко. То це ти через мене «влип у цю бузу»?

Задоров. Через вас, Антоне Семеновичу! (*Кидається йому в обійми*).

Макаренко. А ви, товаришу генерал-майор?..

Зорін. Командир енсського авіаполку...

Макаренко. Зорін? «Пацан»?

Зорін. Так точно, Антоне Семеновичу!

Карabanов (*пошепки на вухо Макаренкові*). Антоне Семеновичу, він Герой Радянського Союзу, а ви кажете — «пацан»!

Макаренко. Звідки в тебе, Семене, узявся повчальний тон? Ти ж в агрономи себе готував?

Карabanов. Роздумав. Не міг без дівтори бути. Скільки ще гарних хлопців дурня валяє на світі, ого! Пішов і я вашою стежкою, Антоне Семеновичу! Вихователем у ту ж саму колонію. А от Федоренка, того від землі не відірвеш. Працює директором МТС.

Макаренко. Де він, Федоренко?

Із ряду виходить вайлуватою ходою огрядний дядько.

Федоренко. А ким же мені бути? Здрастуйте, товаришу Макаренко! Мене дивує, що Олег Огпсв став меліоратором. Пам'ятаєте, як він прибув у колонію в кургузому піджачку? Я вже на другий день сказав: «Він до нас не підходить!» А тепер інженер!

Пушкін (*що весь час уважно слухав*). І всі вони ввійшли з дітей вулиці?

Шевченко (*розчулено*). Тут, мабуть, і з ваших «Братів-розбійників» зробили б людей.

Пушкін. Ви праві! Тепер я вже не прошу бою.

Щоб накладати головою.
Настали знов щасливі дні...

Макаренко. І Маруся Левченко? А орден у тебе за що?

Левченко (*обнімає Макаренка*). За педагогічну роботу, Антоне Семеновичу. Ви навчили нас любити працю, дали нам путівку в життя, а уряд і партія дбають про нас, як про рідних дітей.

Макаренко. І Лаптя пізнаю, і Братченка, і Осадчого... Вільно, горьківці!

Всі кидаються до Макаренка, намагаючись обняти його.

Гості. Антоне Семеновичу, рідний!

— Дайте хоч подивитися на вас!

— Все б віддав, аби тільки можна було повернутись з вами назад у колонію.

К а р а б а н о в (*вигирає сльозу*). Навіщо ви так рано нас покинули, Антоне...

М а к а р е н к о (*розчулений*). Ви мені своїми бобрами та снотами очі запорошили. (*Вигирає під окулярами сльози*). Ану, досить пищати! Приїхали в гості до дітей, так хоч привітайтеся! Оп вони чекають.

Г о с т і (*виходять на край ганку*). Які личка рожеві. А очі як блищать!

— Здрастуйте, ленінці!

В и х о в а н ц і (*в один голос*). Здрастуйте, горьківці!

Г о с т і. Може, й нас приймете до гурту?

— Ви не дивіться, що в нас уже сивіє волосся. Це й вас не мпне, а душею ми і досі молоді!

В и х о в а н ц і. Слава горьківцям!

— Просимо, просимо до гурту!

— Розкажіть, як нам стати такими.

— Научіть і нас!

Г о с т і. У нас у всіх один учитель — Комуністична партія! (*Сходять з ганку*).

Ц е р е т е л і. Хвалю тих, хто кинджал так зміг загарувати!

Ш е в ч е н к о. Хай їх шапують люди, — як казав наш Руставелі! Ну, мені пора.

П у ш к і н (*зігхає*). Пора й мені. Я кинув певські береги...

Ц е р е т е л і. І я з вами, друзі.

П у ш к і н (*уклоняється*). Гуляйте, діти, в добрий час!

Д и р е к т о р. А ми вас, дорогі гості, проведемо гуртом. Правда, діти?

В и х о в а н ц і. Проведемо, проведемо!

Вихованці заметушилися біля саней. Чуються вигуки: «Пушкіна до нас просимо! Товаришу Макаренко, сідайте з нами!» Дівчатка просили до себе Марусю Левченко. Давилко прилип до кожуха Шевченка, а Ерік все ще широко розкритими очима дивився на спорожнілий ганок. Що це було? Казка чи насправді до них приїхали в будинок горьківці? Про них він уже читав книжку, про них часто згадували вихователі. Зорін став генералом? І в інших він устиг помітити ордени і медалі. А були ж безпритульними, як і він колись.

Ерік схаменувся, коли вже рушили сани, і ледь нагнав

останні. В саях, між вихованцями, сидів Тарас Шевченко і замріяно вдивлявся у небо.

— Ніч яка, господи, місячна, зоряна, видно, хоч голки збирай...

— Е, Тарасе Григоровичу,— сказав Терешко,— це вже, пробачте, не ваше.

— Хіба? А чие?

— Учїться, читайте, і чужому научайтесь... Тоді й будете знати!

— А це хто сказав?

— Ви, Тарасе Григоровичу!

— І все ви знаєте. Щасливе у вас дитинство: і спті, й обуті. Одне тільки знай — учись!

Бо я було трохи не голе,
Таке убоге — та й куплю
Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку...

З передніх саней почувся голос Пушкіна:

Друзі, множете шум і радість,
Заводь пісню в добрий час!

Хтось вигукнув: «Ми ковалі...» Цю й заспівали.

Маленька стапція, що загубилася серед колгоспних лавів Поділля, прощалася з старим і зустрічала Новий рік у дрімливому спокої. Світло жовтіло тільки в одному вікні, розписаному морозом. І враз засніжений перон сповнився шумом, дитячим сміхом, ривканням промерзлих труб, бурмотанням барабана, і від цього ніби ясніше заіскрився в полі сніг, голоснішою стала луна.

Нарешті в хмарах пари підійшов поїзд, вкритий паморозю. Оркестр щосили гримнув марш, бадьорий, гучний. Цього ще не було на самотній станції. Сполохані пасажирки повиходили. «З Новим роком!», «З новим щастям!» — понеслося їм назустріч. На заспанних обличчях пасажирів розцвітали усмішки. Горбоносий офіцер з погонами капітана навіть вибіг на перон.

— Ай, молодці, ай, хорошо! — і, вражений, зупинився перед постаттю в бурці й башлиці.

— Мравалжаміер¹ нашій Грузії ясній! — вигукнув капітан.

— Мравалжеміер! — відказав з поклоном Церетелі.

¹ Многі літа (грузинське).

Від капітанових поцілунків у Церетелі відлетіла чорна борода, і на пасажира перелякано дивилися карі очі Наді Остюк.

Поїзд рушив далі. Вихованці одностайно заспівали: «Наш паровоз, вперёд лети, в коммуне остановка!..» А колеса набирали дедалі більшої швидкості. Коли блимнув вікнами останній вагон, ритм пісні враз розсипався. Почулися радісні вигуки:

— Товариші, Ібрагім приїхав!

— І Коногонов! — сказав парубійко в чорній кепці, вистрибуючи на перон.

На Ібрагімові сяяли сріблом гудзики шинелі, але ще дужче сяяло його кругле обличчя з широким носом. Коногонов був у цивільному пальті. Їх обступили тісним колом, смикали за поли, торкалися гудзиків, виривали з рук чемодани і тут же сперечалися, хто має більше права їх нести.

— А це, може, дітки з дитячого будинку? — спитав матрос з якорем на шапці.

Цього чорнявого матроса з вусиками ніхто не знав, але знали, що вихованці їхнього дитячого будинку стали вже і командирами, і навіть героями Радянського Союзу, а не тільки матросами, і зразу ж почали видирати з його рук чемодан.

— Стривайте, стривайте! От чижики-пижики! Ви мені скажіть — у вашому будинку є такий Ерік Юнг? Американець?

— Дядя Іван!.. Товариш!.. — Ерік уже обхопив матроса за шию і притиснувся до його колючої щоки. — Дядя.. товаришу..

— Та це ж, Ерік, не ти! Що за парубок почепився мені на шию? Ще й цілує... Ну, здрастуй, синок! От... пижик. А щоки чому в тебе мокрі? Бач, і мені очі запорошив... А я всю дорогу думав, чи побачу мого чижика-пижика? Мабуть, захудав, думаю, а ти он який бравий! І не впізнати. А я оце у відпустку...

— До нас, еге? До нас?

— Ти вже й егекати навчився? Чого до вас? Моє село ось рукою подати, там жінка чекає. Ну, як тобі тут живеться? А коли що, так я той... тільки з жінкою маленьку конференцію і той... хоч і зараз за сина. Ти як?

— Я вже раз... — І, щоб сховати замішання, Ерік ще дужче притиснувся до холодного рукава матроської шинелі. — Шкода, що Макс не втік зі мною. Дядю...

— Та який я тобі дядя? У самого вже вус засівається. Кажі без чинів і орденів — Іван Спиридонович! Ми ж не на пароплаві.

— Заїдемо зараз до нас хоч на трошки. Я вже розповідав про вас. А товариш Рубан, а капітан мепі клацались? Де Вася тепер? Шкода, ви нашої вистави не бачили. Дівчата аж плакали.

— Знаюм з твоїм начальством, потім будемо розповідати.

— Я вас і з Шевченком, з Пушкіним, і з Макаренком познайомлю.

— Що ти кажеш? Вони давно померли, хлопчику!

— А от і ні. Я зараз покажу їх.

Але ні поетів, ні гостей серед вихованців уже не було.

— Вони, мабуть, цим поїздом поїхали! — сказав розчаровано Ерік.

Було вже близько півночі, коли коні, поводячи крутими боками, зупинилися біля клубу. Назустріч гостям широко розчинилися двері. Посередині зали сяяла завітчана ялинка, а навкруги неї тісним колом стояли співробітники дитячого будинку й колгоспники з сусідніх сіл. Серед них Ерік знову побачив вусатого чоловіка, якого вдень зустрів у лісі. Він балакав з Митрофаном Митрофановичем і навіть повторив ту ж саму фразу: «Близько залізниця... Кращого місця і не знайдеш». Ерік знову насторожився.

— Хто це? — спитав він Василя Трохимовича пошепки.

— Інженер, Ерік. А ти чого такий збентежений?

— Він розпитував про мене?

— Здогадуюсь! Заспокойся, Ерік, цей товариш приїхав копати ставки в колгоспі. Рибу будуть розводити.

Побоювання, яке викликав у Еріка цей незнайомий чоловік, враз відлетіло, і тепер піщо не заважало його радості. На нього із заздрістю дивилися вихованці, а Валя Свідерська навіть із ревністю, особливо коли Ерік тулвся до матроса, як до рідного. Підійшов Терешко Довгорук і вдавано байдуже сказав:

— А я на станції з журналістом познайомився, в район поїхав,— і штовхнув у бік недогадливого Еріка.— Познайом!

Але Ерік тільки обняв Терешка і, здавалося, хотів обняти всіх вихованців.

— Я буду інженером, дядю... Іване Спиридоновичу!

— Ви б подивилися, яку він залізницю майструє,— вставив Терешко.

— А що ж, у нас на всіх вистачить розуму, аби шанувався.

— Я вже шануюсь, правда, Терешку? І в хорі співаю, і вмю вже грати на домбрі, на мандоліні. Ось ви послухаєте — ми сьогодні будемо виступати.

«ПОЇЗД ВИЙШОВ ІЗ СТАНЦІ А...»

Ерікові незабаром мало сповнитися чотирнадцять років. Те, що він у такі роки ще тільки закінчував початкову школу, не було винятком. Хлопців і дівчат, які під час окупації гітлерівцями України не могли вчитися і тепер мусили надолужувати, було багато. Переростками були Терешко Довгорук і Михась Сябро, Алик Чуб і Надя Остюк. Не це турбувало Еріка, а те, що вихованців, кому минало чотирнадцять років, дирекція дитячого будинку мусила влаштовувати на роботу. Їх посилали на фабрики, на заводи, у майстерні. І тільки ті, хто вчився у школі на «відміно», могли продовжувати навчання й далі, як Надя Остюк, Терешко Довгорук і ще кілька дівчат.

Ерік хотів і собі вчитись. Він мріяв стати конструктором. Чужа мова вже йому не перешкоджала, він добре володів і російською, і українською і докладав усіх сил, щоб мати круглі п'ятірки. І враз один випадок зіпсував усе.

Взимку до дитячого будинку прибув хлопчик. Звали його Гнат Півторадині. Він тільки-но повернувся із пімецької каторги. Гострий носик, тонкі губи і колючий спідлоба погляд маленьких зелених очей робили його худеньке обличчя злим, і, може, тому він довго не міг ні з ким здружитись, учився погано, але любив, як і Ерік, сидіти над моделями планерів або одпорейкової залізниці. Над ними Гнат міг забути і за їжу, і за сон. Це їх зблизило. Особливо коли Гнат запропонував зробити модель планера нової конструкції з крилами, відведеними назад, як у ластівки, і видовженим фюзеляжем, а Ерік придумав оригінальний амортизатор.

Щоб модель потрапила на обласну виставку, її треба було послати до міста через три дні. Для закінчення роботи не вистачало тільки тоненької пластинки. Слюсарня була чомусь замкнена. Василь Трохимович десь поїхав. Ерік надумав.

— Можна одю бляшку покласти на рейки, і колеса поїзда її розплющать!

Але один поїзд проходив саме тоді, коли їм обом треба бути в школі, а другий — пізно вночі.

— Хай мене біс візьме, коли я ще щось придумаю, — з одчаєм сказав Ерік. — Через дурну пластинку ще й на виставку не встигнемо.

— Встигнемо! — вигукнув Гнат. — І кози будуть ситі, і сіно ціле!

— Відпроситися в учителя?

— Так він тебе й пустить на колію. Нізащо не пустить! Такий наказ директора.

— В школу не йти?

— А що ж? Пропустимо один урок.

— Мене ще не перевіряли з арифметики, а сьогодні останній урок. Хочеш, щоб трійку схопив? Ти збігай!

— Мене теж сьогодні має викликати учитель з арифметики. Якби не це — став би я сушити голову!

— А що ж ти придумав?

— Дуже просто — попроситись вийти надвір і дремути.

— Помітить. Це не годиться.

— Гаразд. Тоді от що. — І Гнат, хоч вони були тільки вдвох у кімнаті, зашепотів йому на вухо. — Правда, здорово?

Прийшли до школи, Гнат навмисне затримався в коридорі, щоб повернутися на очі вчителів. Учитель не тільки помітив, а навіть сказав:

— Гнат Півторадні, сподіваюсь, ти сьогодні виправиш оцінку з арифметики?

Гнат кисло посміхнувся і певно закивав головою. Але першим учитель викликав до дошки не його, а Еріка і дав йому завдання. Доки той шарудів крейдою по дошці, виводячи цифри, учні з задрістю позирали у вікна, за якими лагідно шелестіли тополі. Вітерець заносив піжний аромат яблуневого цвіту, груш і солодкий дух бузку. Між деревами майоріли майки.

— Правильно він розв'язав завдання? — почувся учителів голос серед тиші.

Всі голови повернулися до дошки. Пробіг шелест, як серед сухого листа: «Три на шістнадцять помножити на ш... ш... ш...»

— Правильно, правильно!

— Не всі зразу! Гнат Півторадні, що ти скажеш?

— Правильно! — вигукнув Гнат із задньої парти, навіть не встигнувши перевірити, — усе правильно!

— Кажеш, правильно? Гаразд, — сказав учитель. — Сідай, Ерік Юнг, а ти, Гнате, іди до дошки.

Гнат поморщився, а порівнявшись з Еріком, щось йому шепнув, але так, що ніхто цього не помітив.

— А ти, Гнате, розв'яжи нам таке завдання, — сказав учитель: — «Пасажирський поїзд вийшов із станції А...»

Гнат виразно глянув Ерікові у вічі. В цей час у вікно залетів метелик махаон. Такого великого і красивого екземпляра не було навіть у шкільній колекції. Він пурхав то вниз, то вгору. Учні і без цього не могли всидіти спокійно, тепер же над їхніми головами літав, як жарптиця, метелик. Десятки рук мимохіть знялися над партами, тільки Гнат Півторадні, не звертаючи уваги на метелика, робив якісь знаки Ерікові, який стояв біля розчищеного вікна. Метелик попурхав, попурхав і вилетів надвір.

Нарешті учитель спохватився і замахав руками:

— Що таке, що таке? Сядьте на місця! Записав, Півторадні? Тепер подумай і напиши відповідь.

Гнат довго сопів біля дошки, написав цифру, потім стер, написав другу, потай глянув благально на Михайла Сябра, але той тільки насупився. Гнат знову стер відповідь, нарешті поставив карлючку, схожу на трійку, і непевно поклав крейду. По його засмаглому лицю струмками котився піт.

Учитель глянув на дошку і спитав:

— Алик Чуб, як ти думаєш, правильна відповідь?

— Неправильна, Миколо Івановичу.

— Ерік Юнг, покажи Гнатові, де він помилився.

Не почувши кроків, учитель обернувся.

— Ти чуєш, Юнг?

Але ніхто не озвався. Всі повернулися до задньої парти. Еріка на своєму місці не було.

— Якесь загадка, — сказав Михась Сябро, визирнувши у вікно. Над лісом, де проходила залізниця, папизувалися клубочки диму. Михась зирнув на дашок іржавої бляхи, по той бік вікна. Вона була ніби стерта шерстинкою. Він запитливо звів білясті брови. Валя Свідерська кусала губи, від збентеження в неї аж почервоніли очі. Ерік був піонером її ланки. Цього вона від Еріка ніяк не сподівалася. Хоч би й на хвилинку треба було вийти, він

мусив спитати дозволу в учителя. Але минула хвилина, минуло й п'ять хвилин, а Ерік не повертався, бо він ще не встиг навіть добігти до колії.

Сорочка й штани на Ерікові були забруднені спереду іржею. Іржа залишила сліди й на руках, але це мало турбувало Еріка. Важливіше було випередити поїзд і встигнути повернутися в клас до перерви, тоді ніхто, крім Гната, і знати не буде, що він зникав.

Коли Ерік нарешті прибіг до вїмки, в якій тяглися блискучі рейки, на колії щось лагодив обхідник. Вихованці знали цього суворого дядька Кіндрата, він завжди відганяв їх від залізниці, і Ерік сховався за куц в надії, що дядько Кіндрат хутко піде. Але обхідник продовжував вимахувати ломом, а по рейках все дужче й дужче наростав шум поїзда, що наближався. Нарешті його чорна голова з сивою кучмою диму вихопилася з лісу. Тепер дядько Кіндрат, хоч би й хотів його прогнати, так не встигне добігти. Ерік сповз у вїмку і, пригнувшись, підбіг до рейки, щоб покласти на неї пластинку, і враз побачив на блискучій поверхні рейки кривулясту, як гадючка, тріщину.

В першу хвилину Ерік розгубився, навіть машинально поклав на рейку біля тріщини свою жовту бляшку, але тут же зрозумів, яка небезпека чекає на поїзд від тріщини. В одну мить в голові промайнув малюнок із читанки, де піонер врятовує поїзд. Ерік кинувся до обхідника, закричав щосили, але той був так далеко, що нічого не розібрав, та коли б і розібрав, то не встиг би нічого зробити — поїзд уже гримів колесами і чмихав, ніби відсапуючись. Ерік зірвав з себе піонерський галстук і кинувся назустріч поїзду. Озирнувся назад — обхідник кинув лом і теж біг сюди, щось викрикуючи. Мабуть, лаяв хлопця, що жартує з червоним кольором. Але машиніст уже помітив на колії хлопця, бо визирнув у вікно раз і вдруге, а з протилежного боку виткнулась голова його помічника.

Від хвилювання Ерік навіть не помічав, що він кричить по-англійському: «Зупиніться, зупиніться!» Не помічав і того, що паровоз уже насувається на нього. Можливо, саме це і переконало машиніста в справжній небезпеці. В останню мить Ерік стрибнув у рівчак і впав у запорошену траву. Над ним промайнули злякані очі сивого машиніста, дужий вітер задер сорочку і, як магнітом, потяг до громохких коліс, але в цю хвилину паровоз заскреготів

колесами по рейках, аж посипались іскри, від першого до останнього вагона перебіг брязкіт тарілів, рух уповільнився, і поїзд став, піднявши з землі куряву.

Першим стрибнув на землю машиніст, вибіг наперед паровоза, хутко оглянув колію і, розлютившись, попрямував до Еріка.

— Ти що ж це надумав такими речами бавитись?

— Зупиніть, зупиніть! — продовжував кричати Ерік, дивлячись на машиніста безтямними очима.

— Що ти белькочеш?

Ерік тільки зараз зрозумів, що він все ще кричить по-англійському і що поїзд вже зупинився. З кожного вагона висипали пасажирі.

— Тріщина, тріщина! Он там рейка!

— Де? — уже насторожено запитав машиніст.

— Ходіть, я покажу.

Назустріч важко біг обхідник. Помітивши на рейці жовту пляшку, він зупинився, пахилився над рейкою і враз замахав руками, навіть забувши про сигнальний прапорець.

Слідом за машиністом побігли стурбовані пасажирі, викрикуючи: «Що сталося? Чому стали? Кого переїхали?»

Над тріщиною машиніст суворо спитав обхідника:

— Ти ж куди дивився, сліпота куряча? Якби не хлопець, це ж аварія!

Обхідник розгублено бив себе довгими руками по полах піджака.

— Вранці не було. А вдруге йшов, дивлюсь — гайка ослабла. І затримався...

Пасажирі, довідавшись, від якої біди вони врятувалися, обступили Еріка.

— Так це ти попередив?

— Я мало його не переїхав, — сказав машиніст. — Думаю, жартує хлоп'я. Коли ж дивлюсь, а воно під самий паровоз.

— Піонер. Чий він?

— З дитячого будинку, — прохрипів дядько Кіндрат. — Носить тут їх!

— Ще й бурчиш! Та тебе під суд...

— Бідне хлоп'я, як зблідло.

— Зблідло, бо не вільно їм ходити по колії, а воно ще й пляшку якусь підсунуло, — бурмотів обхідник.

— Потихеньку проведу, — сказав машиніст, оглянувши тріщину.

В цей час підійшов Василь Трохимович. Він повертався із міста саме цим поїздом.

— Ерік, ти чого тут? — здивувався директор. — Чого ти не в школі?

Ерік винувато опустил голову.

— Це ж він відвернув аварію!

Але Василь Трохимович від пережитого хвилювання і спересердя, мабуть, не почув цих слів.

— Я тебе питаю, чого ти прибіг? Що — сьогодні немає навчання? Я скільки разів казав вам, щоб ви тут не вештались?

Ерік враз затулився долонями і заплакав. Машиніст, уже ступивши на східці паровоза, гукнув:

— Хлопчику, ти не тікай. Я тебе підвезу до станції.

— А павіщо йому станція?

— Як навіщо? Хлопець врятував поїзд від аварії. Треба ж його прізвище записати.

— Який хлопець? — не розуміючи, спитав Василь Трохимович.

— Та отой же. Кажуть, з дитячого будинку. Видно, хорошому там дітей павчають.

Поїзд повільно пересунувся через пошкоджену рейку, на якій після того, як пройшов останній вагон, тріщина збільшилась утрое. Кіндрат тільки хитав головою.

— Слухай, хлопче, як же це ти? Просто під паровоз. От молодчина! А ще будеш вештатися по колії — ганяти му, як солоного зайця. Нема такого права, щоб ходити по колії!

Василь Трохимович тільки тепер зрозумів, що трапилось. Зморшки, як проміння, розбіглись йому від очей, і він притяг до себе Еріка.

— Так це ти, може й мені врятував життя? От пригода! Як ти тут опинився?

Траплялось, що Ерік таївся від товаришів, од учителя, навіть од своєї виховательки, але останнього часу ні з чим не таївся від Василя Трохимовича. Він підняв із землі жовту бляшку, яку так і не пощастило розпліщити.

— Нам треба було для планера пластинку...

— Уже догадуюсь. Чому ж ви не звернулися до керівника гуртка?

— Григорій Петрович захворів.

— Треба було на мене почекаати. Ти розумієш, що порушив дисципліну? І доведеться героя покарати. Обтру-

сись! — і, не чекаючи, сам почав чепурити йому сорочку.— Звідки це іржа? У вікно виліз?

Посмутнілий Ерік кивнув головою і побачив у боковій кишені Василя Трохимовича знайому газету.

— Англійською мовою! — прояснів він.— Мені можна буде почитати?

Василь Трохимович враз нахмурився і пильно глянув у вічі Ерікові.

— Гадаю, що це тобі не зробить приємності. Ти, значить, відповідав на листи Брауна? Ніна Іванівна говорила ж тобі, чим це може скінчитися.

— Я не відповідав на листи містера Брауна.

— Слово лєнінця?

— Я б же вам сказав. Піонерське слово!

— Дивно. Ось подивися, що пишуть про наш дитячий будинок.

Газета була американська. Розгорнувши її, Ерік побачив себе. На фотографії він стояв з блокпотом у руці, на якому колись написав у каюті журналіста Брауна своє прізвище. Фото було вмонтоване в статтю під назвою «Радянський рай». Ерік хутко пробіг очима друковане і що далі, то більше полотнів: автор статті посилався ніби на Ерікові листи до нього. Стаття була підписана Брауном.

— Ну, що ти скажеш тепер? — спитав Василь Трохимович суворо.

— Я ніколи цього не писав,— майже істерично закричав Ерік.— Це неправда. Пише, що я голодний блукав по вулицях Києва, аж поки мене не підбрала міліція. Хоч би хитріше брехав — ви ж бачили, хто мене привіз. В Нью-Йорку я справді блукав голодний. А ви хіба посилали коли вихованців заробляти гроші для будинку? Це ж брехня. Дивіться, що він ще пише, що нас посилають по селах збирати милостиню попідвіконню.

— Було таке, Ерік, тільки ще до революції, в сирітських притулках. А знаєш, як просять милостиню попідвіконню?

Ерік заперечливо закрутив головою.

— Так напиши товаришу Доброхотову, що Браун звів на тебе наклеп, а то Доброхотов дуже засмутився, коли йому надіслали цю статтю.

Ерік аж зблід від одної думки, що товариш Доброхотов гадає, ніби він допомагав Браунові.

— Я зараз напишу, ви по телефону скажіть, Браун бреше, я йому нічого не писав. Піонерське слово!

— І про порушення дисципліни сказати? Тепер тобі зменшать бал за поведіку, а ти ж збирався учитись далі. Ерік опустил голову і мовчав.

ЦВІТУТЬ ЯБЛУНИ

Між кущами парку вовтузились малюки. Вони вигрібали торішнє лїстя і кидали в огонь. Дим від вогнища сивими пасмами тягся між деревами і приємно лоскотав піздрі. Частина вихованців поралася на городі. Тут кожен мав свою грядку і пильно доглядав зелені паростки. Надя Остюк із старшими дівчатами садили квіти на могилі закатованих гітлерівцями двох радянських розвідників. Над могилою, огороженою залізними штахетами, стояв обеліск із зіркою вгорі.

Старші вихованці перекопували в саду малинник. Сад був схожий на рожеву хмару, яка піби відбивалась у прозорому озері, оточеному високими тополями. За садом зеленіли колгоспні лани, по яких повзали, як жуки, чорні трактори й туркотіли моторами.

Засмагли від весняного сонця, у червоних майках вихованці схожі були на маки, розкидані по луках. Кожен вихованець мав скопати дві грядки. Почали змагатися.

— Ви гляньте, як герой паш налягає! — сказав Павка Луговий, киваючи на Еріка. — Я і то вже вхоркався.

Ерік ішов на цілих три кроки попереду. Після пригоди з мідною бляшкою він навіть схуд. Усі хвалили, навіть заздрили тому, що він врятував поїзд, але за самовільне залишення уроку в школі загрожувала четвірка з поведінки. А в такому разі про вимряну грамоту нічого було й думати. Тут він мусив тільки себе вшити, але обидно було, що Гнат Півторадні на зборах піонерського загону сказав, піби все це з бляшкою придумав Ерік, а він його відмовляв. Ну, це ще б можна було йому пробачити: він заздрив усім, хто краще за нього вчився, але що Гнат вчинив з моделлю планера, того вже ніяк не можна подарувати.

Василь Трохимович знайшов потрібну пластинку, і модель вчасно закінчили. До міста її повіз Гнат разом з керівником гуртка авіамоделістів. На дитячій технічній станції модель усім сподобалась.

— Це ти сам зробив? — спитав інструктор.

Григорій Петрович десь вийшов, і Гнат Півторадні, навіть не почервонівши, відказав:

— Сам робив.

— Ви гляньте, який амортизатор оригінальний. Теж твоєї конструкції?

— Моєї!

Через кілька днів у піонерській газеті з'явилось його фото з моделлю і підпис: «Цю оригінальну модель планера зробив вихованець дитбудинку Гнат Півторадні». Тепер він каже, що кореспондент сам це вигадав, але ходить з задертим носом.

А всі неприємності випали на долю одного Еріка. На шкільній раді розглядали поведінку Еріка Юнга тільки два дні тому. На засідання прийшли також старший піонервожатий Петро Петрович і секретар комсомольської організації Надя Остюк. Вони хоч і не голосували, але участь в обговоренні взяли. Петро Петрович, якому сподобався Еріків геройський вчинок, вважав, що можна обмежитись доганою, а Надя Остюк вимагала зменшити оцінку з поведінки.

— Це Ерікові піде тільки на користь,— говорила Надя,— скоріше позбудеться залишків буржуазного виховання. А такі ще помічаються за ним.

Такої ж думки був і голова шкільної ради Михась Сябро.

Оскільки засідання було відкритим, прийшла, як звичайно, і Надя Гачок. Вона теж промишчала:

— Ерік ще їй досі божитьься. Щоразу каже: «Годдем!» Я знаю, це все одно, як би я казала: «Побий мене боже!» Я засміялась, коли читала про пана та собаку, а Ерік каже: «Годдем! Вона нічогоісінько не зрозуміла!»

Перед самим голосуванням прийшов Терешко Довгорук. Через те, що в садибі дитбудинку була тільки початкова школа, Терешко в шостий клас ходив у сусіднє село, а повертаючись, забирав пошту для будинку. Цього разу він не увійшов до кімнати, а вбіг захеканий, розчервонілий. В руках була газета.

— Товариші! — крикнув він ще з порога, але, побачивши серйозні обличчя членів шкільної ради, зупинився з піднятою в руці газетою.

— Що тобі? — невдоволено спитав Михась.

— Я хотів сказати... Ось про нашого Еріка.

— Що про Еріка? — злякано запитала Валя Свідерська.

— Як він запобіг аварії поїзда.

Михась розгублено глянув на членів ради, але вони вже схопилися з місця й потяглися до газети. В газеті була надрукована невелика замітка про пригоду на залізниці, що закінчувалась такими словами: «За патріотичний вчинок піонерів з дитбудинку Ерікові Юнгу Управління залізниць винесло подяку».

Після цього голова ради деякий час не міг продовжувати засідання, а коли збудження трохи вгамувалось, всі тепер були за те, щоб обмежитись доганою.

Ще більшою радістю для Еріка була несподівана телеграма від Гриця, з яким він змагався на Хрещатику. Гриць писав: «Прочитав у газеті. Пишаюсь моїм товаришем. Ти знову виграв змагання». Сьогодні Ерік вирішив таж будь-що виграти змагання на перекопуванні малиника.

— Дивись, Ерік,— знову гукнув Павка Луговий,— тебе обганяє Гнат!

Гнат Півторадні далеко позаду стояв під грушею і шумно вдихав її аромат. Вихованці звели голови й посміхались. Дика груша була мов облита молоком, в якому плавали шматочки підсмаженої півки. Довкола груші кружляли з тихим дзвоном бджоли.

Гнат криво посміхнувся й гукнув:

— Що було, те бачили, а що буде, то побачимо!

— Уже й так видно, що залишишся ти в четвертому на другий рік!

— А може, ще й вас випереджу!

Дівчатка затагли пісню, але вона чомусь не ладилась. Може, тому, що Валя Свідерська, ревниво поглядаючи на Еріка, намагалась наздогнати його і відірвалась від дівчат.

— Без мене у вас нічого не вийде,— сказав Павка і зняв нову пісню таким голосом, що всі позатикали вуха.— Води холодної напився,— виправдувався він.

— Тобі холодна вода щось цілий рік трапляється.

— Ерік, заводь ти!

У Еріка був гарний альт, дзвінкий, як срібний дзвіночок, і тому без нього не відбувався тепер жодний концерт.

— Знаєш якої? «Ішли комсомольці».

— Через п'ять хвилин перепочинок, тоді й будемо співати! — відказав Ерік.

Нарешті всі розігнули спину, і тільки Гнат все ще кидався на лопату з таким виглядом, ніби хотів добити її на смерть.

— Гарзд, хлопці,— сказав Ерік,— тільки я заспіваю вам іншої. Я оце копав і думав...— І непомітно він перейшов на речитатив, а потім заспівав на весь голос.

Вихованці завмерли над лопатами, як зачудовані. Край малинника були парники Митрофана Митрофановича, над якими цілі дні виднілась його голова. Почувши сумну пісню, Митрофанович теж кинув тикати розсаду в пухку землю й прислухався. Петро Петрович, обережно ступаючи по грудях, зупинився позаду Еріка і закусив губу.

— Ану перекажи, що ти співав,— сказав він, коли Ерік закінчив.

Ерік повторив:

Ой негре старий, чому ти сумний,
Поглянь, як квітує весна,
Ясні небеса, довкола краса,
Хіба не для тебе вона?

Ой гляну на землю, неначе у сні.
Бо це ж не моя земля.
Погляну на небо, а там, в вишині,
Чекав на мене петля¹...

— Нащот землі правильцо, і нащот петлі теж. Розумієте тепер, хлопці, що таке капіталістичний лад — весна, краса, небеса, а до землі — дзуськи... негрові. Тільки петля на шию. Гарна пісня! Щоб ти, Ерік, неодміжно проспівав її на вечорі самодіяльності.

— Чого ти про негрів згадав?

— Прочитав сьогодні в газеті, що в місті Хаустоні знову лінчували негра. А Макс теж чорний.

— Нехай до нас приїздить,— сказала Валя Свідерська.— А то ще його повісять. Тепер американці такі.— Але, глянувши на Еріка, враз почервоніла й додала поспішно: — Хіба я про всіх кажу? Це капіталісти такі!

— Треба боротись, а не тікати,— сказав розсудливо Михась Сябро і, зніяковівши, додав: — Я це не про тебе, Ерік.

— Це ти так виводив? — загукав Терешко Довгорук, розмахуючи торбинкою з листами.— Аж на шлях чути. Ти дивись, скільки тобі листів.

Листів було тільки два, і на одному Ерік впізнав почерк Олеса Захарченка, а на другому конверті знизу стояло:

¹ Текст пісні Ігоря Муратова.

«Вінниця. Школа імені Лесі Українки. Піонерзагін 6-го класу «Б». Його першим і почав читати Ерік.

«Дорогий товаришу Ерік!

Ми, піонери 6-го класу «Б», радіємо, що ти виявив спостережливість і такий патріотизм. Напиши нам, як ти вчишся...»

Гнат Півторадні слухав листа й кусав тонкі губи. Він не міг приховати заздрості.

— А ти ще сердився. Якби не я, пічого б цього не було.

— А ти тут при чому? — спитав Павка, хитро примруживши око.

— А хто його послав на колію? Ще й упирався.

— Ерік упирався?

— Ну, не впирався, так вагався, доки кулака йому не показав.

Гнатові так хотілось, щоб хоч частка героїства перепала і йому, що навіть не помітив здивування на обличчях вихованців і ще додав:

— А ви ж думали!

— А ми думали,— сказала Валя Свідерська з притиском,— що ти на зборах правду казав!

— Яку правду?

— Що ти не посилав на колію Еріка.

— Оце так самокритика! — засміявся Терешко.

Гнат недоумкувато кліпав очима, нарешті, зрозумівши свій промах, почервонів по саме волосся.

МАТИ І ЇЇ ДІТИ

За межами садиби стояло кілька одноповерхових будинків, які білили проти місяця своїми стінами. На стіни падала ряба тінь від кущів бузку. В будинках жили вихователі. Заколисану тишу на цьому кутку порушували голосисті цвіркуни та хрущі, які кружляли довкола клена і гули, як басові струни. Всі співробітники, навіть з малятами, були в клубі, де демонстрували кінокартину «Ленін у Жовтні».

Світілося вікно тільки в крайньому будинку, де мешкала вихователька четвертої групи Ганна Борисівна. Вона лежала в ліжку, розметавши каштанове волосся по білій подушці. Щоки її палали, а очі з хворобливим блиском безтямно дивилися в стелю. Уже третій день її мучила малярія. Надвечір температура підвищувалась до того, що

Ганна Борисівна починала марити. Думки її снували все біля того ж самого — біля загибелі чоловіка в останній день штурму Берліна і смерті сінка від менінгіту.

Цього вечора Ганна Борисівна залишилася одна на весь будинок.

Втративши чоловіка і єдину дитину, вона затамувала біль, залишила педагогічну роботу у технікумі і пішла вихователькою в дитячий будинок, щоб віддати дітям свою невитрачену материнську любов.

У німій тиші, при тьмяному світлі електричної лампочки, прикритої квітчастою хусткою, Ганна Борисівна перебирала в пам'яті одну за одною картини з минулих днів, пересохлі губи почали посміхатись:

— Куди ти біжиш? — зашепотіла вона. — Почекай на маму. Он і тато йде. Твій тато вже полковник. Це він, мабуть, почув, як ти кликав його, щоб приїхав подивитись на свого Славика. Ти ж кілька разів гукав у репродуктор: «Тату, а Славик уже сам катається на самокаті і рулем крутить. Тату, ти приїдеш показати медаль Славикові?» От він і приїхав, а коли ти будеш лазити у воду з ногами, тато зараз же поїде назад на фронт... Антоне, правда ж війна незабаром кінчиться? Тільки ти не смійся, останній час... Ні, нічого, я пишаюсь тобою і твоєю хоробрістю. Коли почула по радіо твоє прізвище в наказі Верховного Головнокомандуючого, щасливішої дружини, мабуть, на світі не було... Ну, поцілуй сінка і маму, може... — Далі почулось гірке схлипування.

По щоках Ганни Борисівни котилися сльози. Вона глибоко зітхнула, ніби прокинувшись від сну, і заговорила вже іншим голосом. У ньому чулись і мука, і тяжка туга:

— Славик би не покинув саму хвору маму. Рідний, мій рідний сінку!

Вона знову втупилася у стелю, але очі її вже відбивали якусь напружену душевну боротьбу. Потім вона хутко повела очима на розчинене вікно і почала жадібно вслухатися. По лиці пробігла гримаса гірого розчарування. За кілька хвилин вона знову прислухалася, навіть повернула до вікна голову. По гладенькій стежці хтось лопотів босми ногами. Легкі кроки затихли під вікном, і почувся дзвінкий голос:

— До вас можна, Ганно Борисівно?

— Ерік? Заходь, голубчику. Що трапилось?

Захеканий Ерік увійшов до кімнати з букетом бузку, який закривав майже всього його.

— А чому ти не в клубі? — стурбовано спитала вихователька.

— Я побачив, що вас немає, і прийшов, щоб вам самій не нудно було.

— Дякую тобі, рідненький. Постав у глечик. Який пишаний букет. Хіба не цікава була картина?

— Дуже цікава. Жандарми хотіли схопити Леніна на станції, а він їхав на паровозі. Машиніст відчепив паровоз і поїхав, ніби набирати води, потім пустив пар, як димову завісу, тоді Ленін зійшов із паровоза, і жандарми не помітили.

— Може, тобі хочеться до кінця подивитися картину? То йди. Мені вже краще.

— Ні, я ще побуду у вас. А Михась розкаже кінець картини. Ганно Борисівно, скажіть, від чого це, коли я біг до вас, за яром хтось проходив, а мені враз здалося, ніби я вже бачив у Америці і такий яр, і такий місяць, і так ішов чоловік, і в долині блимали вогники на станції.

— А ти був у тому місті? Там, в Америці?

— Був. Тільки там ніякого дитячого будинку не було. Голе-голісіньке поле. Це як мене прогнав хазяїн із ясного складу. Я впустив молоток на купу яєць, щоб він не шмагав нас ремнем. У мене і досі рубець на спині від його ласки. І другого він прогнав у той же день. Уже великий був хлопець. Він і каже мені: «Все одно в Нью-Йорку так хутко не знайдемо роботи. Поїдьмо до фермерів, зараз починається літо, їм руки потрібні». Ми й поїхали. Злізли на якійсь маленькій станції і тільки вийшли на дорогу — він зразу в куці. «Мабуть, шериф, — каже, — ховайся!» За яром справді хтось ішов. Може, то був і не шериф, але ми сиділи в куцах, аж доки він не пройшов. І от сьогодні чомусь привиділась така сама картина.

— Без причини нічого не буває, Ерік. Але причину завжди треба шукати глибше. Ти, напевно, в той час думав про Америку, а тут трапились такі самі контури, от воно й викликало спомини.

— Я думав про Макса. Я одержав від нього листа.

— А мені не показав...

— Так я тільки сьогодні одержав. І від Миколи з Києва одержав, і від Омеся. Він аж у Берліні.

— Скільки ти друзів придбав!

— Це вони прочитали в газеті про мене, — зніяковівши, сказав Ерік, — і вітають.

— Бач, як віддячується у нас гарний, безкорисливий вчинок. А що тобі пишуть із Нью-Йорка?

— Я вам прочитаю. Ось:

«Дорогий Ерік!

Пише твій товариш Макс, з яким ти служив у магазині готового одягу «Янкі Шпонкі компанії». Тільки я там уже не служу. І зараз ніде не служу. У магазині звільнили з роботи аж трьох продавців — Грі Герсона, Вана Джонсона і Катюля Мандеса за те, що вони були знайомі з червоними. А дядя Бінг — пам'ятаєш нашого швейцара? — каже, що вони ніякі не червоні, а тільки безробітні. А мене — не знаю за що. Дядя Бінг обіцяє знайти мені роботу, тільки, мабуть, його й самого незабаром виженуть із магазину за те, що став старий. Тепер у Нью-Йорку на одне місце по сто, і ще сто, і ще двічі стільки охочих. Який ти щасливий, Ерік! Правда, що в Росії негрів не відділяють від білих? Мені хоч би одним оком побачити Радянський Союз. Твого листа читали і продавці, і дядя Бінг і кажуть, що директор брехав їм про Радянський Союз. А Піт (це той, що став на моє місце, — додав од себе Ерік) попросив твого листа, ніби щоб почитати своїм товаришам, а поліс до директора. А той як почав на мене кричати і сказав, що і я такий, як ти. У нас тепер усі говорять про кризу, і нам тоді з мамою доведеться, мабуть, умирати.

Писав *Макс Райд*»

І вихованець, і вихователька довго мовчали. Тишу порушували тільки цвіркупи, та з парку долітало далеке тьохкання солов'їв. Нарешті Ганна Борисівна рвучко скинула з лоба пасмо волосся й, зітхнувши, проказала:

— Увірветься і їм терпець. Тепер є в світі Радянський Союз. Він світить, як маяк, для всіх народів, на спині яких ще сидять експлуататори. Як ти гадаєш, Ерік?

— Коли я лежав у лікарні, так один хворий інженер увесь час казав: «Нам треба вчитись у Росії, як розправлятися з павуками-кровопивцями!» Я тоді цього не розумів ще як слід.

— Цього листа треба вмістити в стінну газету. Дай його сюди. А Максowi напиши листа, що ти закінчуєш початкову школу, що ти вибрав надалі вчитися в залізничному технікумі і вирішив стати інженером шляхів сполучення. Так же, Ерік?

— Ви бачили, яку я зробив модель однопорейкової залізниці? І вагончик не падав. А мені видадуть похвальну грамоту? — тривожно спитав Ерік.

— Тобі треба налягти на розмову.

Під вікном почулись дрібні кроки, потім співучий голосок:

— Гапно Борисівно, до вас можна?

— Валя Свідерська?

— І Надя Остюк...

— І... нас багато!

— Заходьте, дівчатка! Хіба вже скінчилось кіно?

— Там трошки залишилось,— ще на порозі сказала Валя. З-за її плеча визирало ще кілька пар очей.— Ми побачили, що вас немає...

— Які ж ви славні. Здається, і здорова вже зовсім стала. Коли хочеш, Ерік, можеш уже йти. Бач, яка в мене велика сім'я,— сказала вона тихше, певне, для самої себе.

Ерікові, мабуть, дуже хотілося ще подивитись кінокартину, бо хутко схопився з стільця і чимдуж побіг до клубу. На стежці він зіткнувся з Гнатом Півторадні, який теж ніс букет бузку. Озирнувшись, Ерік побачив, що Гнат теж завернув до крайнього будинку, в якому світилося вікно.

СПІВАЮТЬ СОЛОВ'Ї

Для всіх вихованців сьогодні був особливо радісний день. Радів і Ерік, що закінчив школу, але чи одержить грамоту, не знав, і це тамувало його радість.

До початку випускного вечора вихованці й вихователі бавилися в парку на зеленій галявині. Із сусіднього села прийшли в гості хлопці й дівчата і собі пристали до забав. В одному кутку грали біля натягнутої сітки у волейбол, у другому — вибивали із городка скраклі, а на боковій стежці змагалися, хто далі стрибне. Малюки розважались на каруселях і верещали від задоволення.

Петро Петрович організував гру в сліпця. Сміхотливій Оксані, яку викликали першою, показали на траві тарілку, потім зав'язали їй хусточкою очі, сказали відійти на п'ять кроків, вернутися назад і стрибнути на тарілку.

— Подумаєш, як тяжко!

Оксана відійшла, вернулась назад. Тепер їй кричали: «Стрибай, стрибай!» Але Оксана не паважувалась.

— Я ж роздавлю тарілку!

А тарілка стояла далеко збоку. Вихованці реготали, аж за животи брались.

Потім Петро Петрович повісив на турніку, на довгих нитках, три цукерки.

— Хто зріже ножицями, того й цукерки будуть,— сказав він, роздаючи бажаним ножиці.

Ласих до цукерок виявилось більше, ніж було ножиць. Їм теж зав'язали очі, відвели на два кроки й пустили. Ножиці клацали, як голодні вовки зубами, тільки без користі: цукерки і далі висіли собі на втіху всім присутнім.

Нарешті Петро Петрович налив у дві склянки трошки сметани, роздав двом вихованцям із зав'язаними очима, розвів на п'ять кроків і велів, щоб вони нагодували один одного сметаною. Хлопці довго кружляли, доки зійшлись. Але ж тепер треба було ще піднести сметану до рота, не торкаючись руками, і погодувати один одного. Алик мало не вилив сметану Данилкові у вуха.

Посередині зеленого майданчика, в альтанці із живих сосон, духовий оркестр заграв вальс. Забави самі собою припинилися, і всі закружляли по спорищу в ритмічному танку. На вихованках, з нагоди випускного вечора, були новенькі плаття, і в рухах дівчат піби збільшилось ніжності і упевненості. Надя Остюк, опутивши сірі очі і гордовито, як лебідь, несучи голову, танцювала з рухливим, опроміненим, як завжди, веселою усмішкою старшим піонервожатим. Гапну Борисівну легко вів Алик Чуб. За дебілою тьотею Глашею важко переставляв ноги такий же дебелий директор школи. Дівчата з колгоспу давали перевагу своїм подругам, а з Василем Трохимовичем танцювала Надя Гачок. Вона зосереджено дивилася на середній гудзик кавалерового кітеля і більше прислухалася до рипу своїх новеньких черевиків, ніж до музики.

— А ти чому запишався? — гукнув Терешко Довгорук до Еріка, відбігаючи по стежці для розгону.— Не я буду, як сьогодні не поставлю рекорд імені дванадцятого випуску. Уже стрибнув трохи не на чотири метри!

Ерік тільки розгублено посміхнувся. Коли б він був такий певний, як Валя Свідерська, що одержить похвальну грамоту, може б, радів більше за інших, що так голосно співають солов'ї, що від пахоців бузку аж чаділа голова.

Сонце сідало якесь особливо червоне, і вся земля вкрилася ніжним серпапком, а Ерік став ураз як бронзовий.

— А ти мені знову будеш дякувати! — загадково кинув Терешко, пробігаючи назад.

Вечір у клубі почався з доповіді директора школи про закінчення навчального року.

— Всі вчилися гарно, — сказав директор, — але з похвальними грамотами закінчило тільки семеро, — і почав пазивати учнів. Блідий Ерік з напруженням вслухався в прізвища і враз весь засяяв, навіть заляскав у долоні.

Їх викликали на сцену до столу, за яким сиділи директор будинку, парторг, секретар комсомольської організації і голова піонерської дружини. На столі в ряд лежали грамоти.

Грамоту першою одержала Валя Свідерська. Дві ямочки їй вибігли на пухкенькі щоки: вона посміхалась. За нею — Михась Сябро, Алик Чуб, Павка Луговий, сміхотлива Оксана, яка й зараз приснула собі в кулачок. Нарешті Василь Трохимович подав грамоту Ерікові і спитав:

— Може, ти хочеш що сказати?

Ерік притиснув до грудей аркуш, розмальований золотими літерами, в грудях сперло дух.

— Я хочу сказати... — і замовк.

На нього дивилося двісті, триста пар очей.

— Кажки, кажки, Ерік! — захочувала із зали Гапша Борисівна, в якій надмірно блищали очі й часто блимали вії.

Збоку дивилася на нього збептежено Валя Свідерська, вона вся аж нахилилася вперед і, не помічаючи, скубла піжми білі нарциси.

— Я хочу, сказати... — Ерік витяг із кишеньки сорочки значок, подарований хворим інженером, і палко поцілував. — Спасибі партії, спасибі і вам усім!

З грамотами в руках і з букетами квітів вихованці зійшли з підмостків у зал. Заграв оркестр, і сотні пар очей радісно посміхнулися до них з усіх кінців.

— А це тобі від мене, — сказав Терешко, показуючи листа. — Угадай звідки! — І він замахав конвертом.

Перед Еріковими очима враз ніби замиготіла жовта бензинова колонка, яєчний склад з його жовтими дверима, жовті стіни затхлої комірчини швейцара, жовті кузови автомобілів на смітнику за містом і таке ж жовте сонце...

— Із Америки! — сказав Ерік, приголомшений раптовим видінням.

Восени 1949 року в залізничному технікумі відбувався літературний вечір, присвячений боротьбі за мир і демократію у всьому світі. Доповідь робив студент технікуму, білявий стрункий юпак із синіми очима. На його форменій куртці з зеленими кантами красувався комсомольський значок.

Доповідач говорив про силу дружби народів, що є основою радянського ладу, про те, що в Країні Рад кожен, незалежно від національної приналежності і кольору шкіри, готовий віддати своє життя за Радянський Союз, за Комуністичну партію.

— Інше становище в капіталістичних країнах! — сказав далі доповідач. — Там усе підкорене бізнесу, наживі. Там трудящі не хазяї, а наймити своєї країни. Там маленька людина зазнає нещадного насильства, грабунку й морального гніту! А ще гірше кольоровим людям: там вони не тільки не користуються рівними правами з білими, а навпаки — їх ще переслідують, нацьковують білих на чорних... — І почав розповідати про одного негритянського хлопця, якого вигнали з роботи тільки за те, що він одержував листи від знайомого з Радянського Союзу. — Хлопець майже два роки не міг піде влаштуватись на роботу, а потім одного дня, на свою голову, врятував дівчину, яка тонула в річці. Він уже радів, що її батько, який, виявилось, був фабрикантом, прийме, з подяки, його на роботу. А фабрикант, замість того, обвинуватив хлопця, що він з недобрим наміром поліз до білої дівчини. Хлопця кинули у в'язницю, і він тепер чекає на суд...

З окремих деталей, які наводив студент, можна було догадатись, що він добре знає американське життя і того негра, про якого розповідав. У його вимові чувся акцент.

В антракті я спитав його, чи не має він відношення до того, хто посилав листи із Радянського Союзу негритянському хлопцеві в Америку? Студент змішався і сказав:

— Трохи маю. Чотири роки тому ми з Максом Райдом, про якого я розповідав, служили в Нью-Йорку в магазині готового одягу «Янкі Шпонкі компанії».

— А ви не зможете, — звичайно, не зараз, — більш детально розповісти про себе і свого товариша?

Студент охоче погодився. І все, що він потім розповів, я й описав у цій повісті.

СИНІВ НЕ ВІДДАМ

1

Поїзд зупинився.

Із вагонів посипалися люди, мов картопля із продертого мішка. У багатьох були лантухи за плечима, в руках грубо збиті скриньки. Назустріч їм лізли пасажирки із слідами сажі на обличчях і на одежі.

Коли поїзд посунув далі, на мокрому пероні залишився тільки один пасажир із диктовою валізкою в руках. Холодний березневий вітер шарпав поли чорного пальта, намагався зірвати кепку з голови, але пасажир цього не помічав. Він з особливою увагою розглядав маленьку степову станцію. Одноповерховий будинок, пакгауз і водокачка були оточені високими тополями. За станцією починався яр, по другий бік колії лежав степ. Крізь пелену туману проступали якісь невразні силуети. Але пасажирка найбільше цікавила водокачка, він навіть обійшов її кругом і тільки після цього пішов у станцію.

Молода буфетниця в червоній косинці в оточенні тарілочок з бутербродами жартувала з трьома робітниками, які пили пиво з гранчастих кухлів. Під стінкою на вичоганій каналі сиділо ще двоє пасажирів. На ногах грузького мужчини були високі гетри на шнурках, на сукняній сорочці поблискували металеві гадючки. Поруч сиділа молода жінка в картатому пальті.

Апетитне причмокування робітників над кухлями захоптило і мужчину в гетрах. Посміхаючись на гурт, він і собі взяв кухоль.

— Пію. Дас іст біер!

Робітники відповіли ще щирішими усмішками і знову наповнили кухлі.

— Пиво. Дас, бери пий, товаришу. За шахтарів!

Вихиливши кухлі, робітники крякнули й поклали руки на плечі мужчині в гетрах.

— Дас, так-то, брат!

Більше вони іноземних слів не знали і весело засміялись. Разки білих зубів і променисті очі, підведені сажею, переблискували, мов скалки на воді. Чужоземець важко переступив з ноги на ногу, теж проказав кілька слів і вимушено посміхнувся. Потім узяв із тарілки тоненький шматочок сухої ковбаси, половинку дав жінці в картатому пальті, а другою став заїдати пиво.

Жінка помітно нервувала і час від часу зиркала у вікно на колію, певне виглядаючи поїзда.

Пасажир з валізкою присів на стілець біля канапи і машинально дістав портсигар, але помітив на стіпі табличку: «Палити забороняється!», — ніяково посміхнувся й поклав портсигар назад до кишені.

Кімната наповнювалась публікою. Здебільшого їхні обличчя, як і засмальцьовані ватянки, були з слідами сажі.

Переважала шумлива, балакуча молодь, тільки біля пасажира з валізкою присів один уже з сивиною на скронях, у цупкому дощовику. Він зирнув раз і вдруге на молодого пасажира. «Такий, видно, що не знався з шахтою», — казав його допитливий погляд.

Щодалі ці погляди ставали все непривітніші. Молодий і собі з цікавістю глянув на старого. Нарешті їхні очі зустрілись. У старого вони давно вже вицвіли і схожі були на курячу плівку, а в молодого — блищали, як степові озерця.

В такі очі глянеш, і самому хочеться посміхнутись. Але на старого вони справили інше враження. Він уже підозріливо оглянув пасажира. Високий, у добрих чоботях і пальті, поголене довгасте лице. Соковиті губи ніби самі складались у посмішку. На лоб старому то набігали, то розгладжувались зморшки. Він силкувався щось пригадати.

Молодий пасажир помітив це й довірливо посміхнувся.

— Знайомий?

— Мабуть, здалось. Чи не з шахтарів?

— Було таке. А ви?

— По природі!

— А зараз?

— Вроді як поміщик.

Молодий пасажир тепер, у свою чергу, оглянув старого: кремезний, широкоплечий, під сухим носом стирчали шпакуваті вуса, а в поголені щоки, мабуть, навіки в'їлася

сажа. На носі сиділи традиційні окуляри в нікельованих обідках. Біля старого на підлозі стояла зелена скринька, зверху була приторочена пара стоптаних повстяків. Тепер молодий пасажир підвів очі до стелі й закліпав ними. Помітивши до себе увагу, старий скупко посміхнувся:

— То й гроша не мав за душею, а тепер — двадцятип'ятитисячником став. Чув про таких?

— В колгосп посилають?

— Значить, чув.

— Куди?

— У Грякове. Імені Лєпіна.

Молодий пасажир скинув головою.

— О, то, може, й родичів моїх побачите?

— А звати як? — Старий, певне, надіявся, що зараз розв'яже питання, яке збентежило його, і вп'явся в молодого пасажера очима, але той назвав тітку Уляну, матірину сестру.

Старий знову наморщив лоба й буркнув:

— А ти ж куди?

— В Голубівку.

— Чи не там я тебе й бачив?

— Можливо, на руднику.

— Еге ж, еге ж, на руднику, мабуть. — Але зморшки на лобі від цього не розгладились.

— А чий же ти?

Молодий пасажир перестав посміхатись.

— Ваш голос мені теж ніби знайомий. А я Лук'янів син — Данило, коли хочете. Разом з батьком працювали на Голубівському руднику.

Старий почав терти широкою шорсткою долонею лоба.

— Кажеш, Лук'янів? Після контузії не та пам'ять стала.

Жінка в картатому пальті підвищила голос:

— До яких же пір ми сидітимемо? Ну, хоч на мигах розпитай.

Мужчина в гетрах спокійно дожував суху ковбасу і тільки тоді відказав:

— Це ж не люди, а вівці якісь: ніякої іншої мови вони не розуміють.

— Дякую! — саркастично посміхнувшись, відказала жінка. — Виходить, і я вівця, бо теж не розумію ніякої іншої, крім своєї. Та й ти не розумієш.

Її дотеп, мабуть, не дійшов до мужчини в гетрах, бо він з байдужим виглядом знизав плечима й грузько всівся на

канапу. Жінка розгубленим поглядом обвела присутніх і зустрілась із синіми довірливими очима пасажира з валізкою. Данило торкнув пальцем кепку й чемно запитав:

— Може, я вам допоможу, генесе?

Навіть одне слово, сказане по-їхньому, приємно вразило чужоземців. Вони скинулись, здивовано перезирнулись, перевели очі на дешеву диктову валізку в руках молодого пасажира і, зміркувавши, мабуть, що він знає тільки слово «генесе», поблажливо, уже з нотками роздратування, відказали:

— Я, я, генесе...

— Що вас турбує? — запитав Данило вже по-німецькому.

Жінка зашарілась: певно, вона домислилась, що цей пасажир міг зрозуміти їхню розмову. Пересилюючи збен-теження, вона торопко глянула на мужчину в гетрах, потім на пасажира з валізкою й благально запитала:

— Як нам доїхати до Голубівки? — І тут же перепросила за нетактовність мужчини в гетрах: — Я завжди говорю Фріцу, перепрошаю — мій чоловік, ми є до вас приїхали, а не ви до нас.

— Мене виписали по контракту, — ображено відказав Фріц. — Мене виписали працювати на Голубівському руднику.

Данило примирливо посміхнувся:

— Я теж їду на Голубівську рудню.

Його сині очі, лагідна усмішка, що викликала на таку ж усмішку, і достатнє, щоб зрозуміти, знання німецької мови підкупили чужоземців.

Минув короткий час, а Данило вже знав, що об'єднання «Вугілля» виписало Фріца Мюллера із Німеччини як спеціаліста по експлуатації шахт; що до цього Фріц Мюллер був з рік безробітним і втратив був уже надію на будь-яку роботу, аж доки не порадили йому звернутися до радянського посольства. Тепер він буде працювати для більшовиків, як чесний німець. Фріц Мюллер належить до партії соціал-демократів.

— Але я підписав контракт з руськими на два роки, і це тепер мій партквиток, — сказав він твердо.

— А ви, мадам, що гадаєте робити?

Фріц Мюллер здивовано звів біляві брови.

— Фрау Грете моя дружина, вона нічого не буде робити. Вона буде доглядати мужа.

— У нас робота для всіх знайдеться. Нудно буде сидіти склавши руки.

Фріц Мюллер, не зрозумівши Данила, затривожився.

— Я наймався сам. У контракті нема, щоб ффрау Грете працювала. Я такого не підписував. Ніхто не має права примусити!

Спересердя він став червоний, мов печений рак.

— Для чого примушувати, — спокійно відказав Данило. — У нас люди працюють не з примусу, а з доброї волі. Ви ж перебуваєте в Радянській країні.

Але й це пояснення не могло заспокоїти Фріца Мюллера, він уже розгорнув контракт і почав перечитувати його вголос.

— Чого це він так розприндився? — кивнув на мужчипу в гетрах старий шахтар. — Скажи, що на шахтах їхнього брата до гибелі.

— Боїться, щоб дружину не примусили працювати.

— Тю, дурень! То тільки буржуї довели працю до торги. Обдивиться, сама попросить, коли в неї совість є.

Ффрау Грете поставилася до Данилових слів зовсім поіншому. Прозорі світлі її очі враз заблищали, на повних губах заграла вдоволенна посмішка, і вся вона ніби посвіжішала.

— Я хочу працювати.

— Будь ласка, вибирайте, що вам до вподоби.

— Я буду біля дітей ходити. Можна? — вона зверталась до Данила так, ніби він призначав людей на роботу. — Я люблю дітей маленьких. Клейн кінд!

— На кожній рудні є дитячі ясла. Кіндергайм.

Захоплення ффрау Грете не сподобалось Фріцові Мюллеру. Карбуючи кожне слово, він проказав:

— Грете, ви дружина спеціаліста. Коли захочете, зможете мати свою дитину. Я вже не безробітний.

Ффрау Грете соромливо потупила очі і замовкла.

Данило тільки зараз помітив, що вона була набагато молодша за свого чоловіка. Її губи склалися ще подітячому.

— Німці? — запитав старий шахтар.

Данило мовчки кивнув головою.

— Знайдеться і для них робота. Тільки щось вони дуже вередливі.

— Спеціаліст, інженер.

— Та то вже робота покаже. Нам один морочив голову

цілий рік, доки розкусили, що він і в коногони не годиться. А ти ж де це на німецьку мову наламав себе?

— В інституті.

Старий шахтар кивнув головою і ще більше насупився. Почувся гудок паровоза, публіка заметушилась. Данило і собі пішов до дверей, а до старого сказав:

— До побачення!

— Та звісно, гора з горою... А чекай, чекай, кажеш, Лук'янів? Здається, таки пригадав.

Але пасажир з валізкою був уже за дверима. Разом з іншими він простував за пакгауз, де сичав паровоз.

2

Весь поїзд складався з одного ваптажного вагона, якого тягнув маневровий паровоз, що задихався навіть на рівному місці. Вагон не мав піяких приступок, і пасажирі влазили до нього з великими труднощами.

Данило був на зріст високий. Він спочатку вкинув до вагона свою валізку, потім дістав клямку, підтягся на руках і вистрибнув на двері.

Наслідуючи йому, те ж саме проробив Фріц Мюллер, але він не зміг підтягти так легко свого важкого тіла і сповз на шпали. Пробував знов і знов, нарешті безсило застрибав на місці, ніби земля пекла йому п'ятки.

Фрау Грете стояла на вогкій землі і, бачачи такі труднощі, збентежено кусала свої і без того червоні губи. Данило помітив її скрутне становище, легко стрибнув на землю і без церемонії запропонував їй допомогу. Фрау Грете вирнула на сердитого й червоного з натуги Мюллера і збентежилась ще більше. Данило, не звертаючи уваги на Мюллера, взяв її за руку в замшевій рукавичці, підставив коліно, мов приступку, і фрау зовсім легко опинилась у вагоні.

Від несподіваної близькості молодого тіла і тонкого аромату її локонів Данило враз почервонів, засоромився, але це спритніше, ніж раніше, опинився знову в вагоні. Тим часом робітник за руку витяг у вагон Фріца Мюллера. Він сприйняв це як належне йому по контракту і навіть не кивнув головою за допомогу.

Останнім до вагона вліз старий шахтар. Віп зразу ж пробрався в куток і сів на свою зелену скриньку з парою повстяків.

Забілений крейдою вагон нарешті вщерть сповнився пасажирами. На брудному клунку, з якого стирчало скомакане хутро, сидів чоловік із гострими вилицями і широко поставленими очима на подзьобаному віспою обличчі. Біля ффрау Грете стояв у стьоганій ватянці, підперезаній обривком вірьовки, парубійко з рештками гостроверхого капелюха на голові і чубом, який ліз йому в злодійкуваті очі. Навпочіпки сиділо троє хлопців із плескатими жовтими обличчями, схожими на печені яблука. Вони тихенько перемовлялись, як би цвірінькала зграйка пташок. Серед цього сірого натовпу Грете видавалась прозорою, мов порцелянова статуетка.

Фріц Мюллер хмурив острішкуваті брови і намагався, щоб до нього ніхто не торкався. На людей він дивився, як на бездушні предмети. Його ніскільки не цікавило, чому бородаті й безбороді селяни були в личаках і боязко озирались, а смугляві парубки з чорними чубами були всі в добрих чоботях і весело перегукувались.

Нарешті поїзд рушив.

Повз двері почали пропливати найжачені злинялою стерпцею поля. Далекі обрії западали в імлі, але Данило тепер уже ясно уявляв, із яких вибалків мають показатися териконки, з яких димарі. І воши з'являлись то там, то там. І навіть більше, ніж він бачив раніше.

Кожен пагорок землі збуджував у ньому цілу гаму настроїв. Коли він заплющував очі, перед ним вимальовувалось минуле з такою ясністю, що Данило аж крутив головою. По тілу йому перебігали нервові дріжки. Він нетерпляче визирнув із вагона. Туман все ще закривав далину, але й крізь сиву пелену Данило ясно бачив шахту. Навіть виразно почув:

«Ну, хлопці, погуляли, погратися в революцію, а тепер пожалуйте в шахту. Кабель на вас давно чекає».

«Там же гнила драбина».

«Уб'єшся, на тім світі обережніший будеш».

Що це, почулось чи привиділось? Данило озирнувся по вагону. Голосніше за інших розмовляли, певне, співробітники якоїсь рудні.

— Це тобі не жарт, обернути Росію в індустріальну країну, та це й в могутню.

— До кінця першої п'ятирічки на Донбасі ніби мають збудувати п'ятдесят нових шахт.

Третій викривив топки губи й процідив:

— Казала Настя, як удасться, а поки що затопило четверту-біс.

Перший глянув на нього скося.

— А ти й радий. На позику вже підписався?

— Я п'ятирічки не будую і підписуватися не буду.

— А ти чув таке — хто нам буде заважати, нехай на себе нарікає.

Другий поклав першому руку на плече.

— Облиш його, він навмисне тебе дражнить.

— Але цікаво, що сам він і досі не підписався.

Пасажир з валізкою відчув на своєму плечі чийось руку й озирнувся.

— Я ж кажу, що Данило. Ти ж що, гордуєш чи не пізнаєш товариша? Кличу його, кличу, а він тільки очима лупає, як сова.

Перед ним стояв натоптаний парубійко з булькатими очима й качачим носом. Легенький піджачок і калоші на босу ногу домальовували його портрет. Від нього тхнуло перегаром сивухи і цибулі.

— Невже кликав? — здивувався Данило.— А я згадував колишнє.

— Летиш?

— Поки що їду.

— А я лечу.

— Куди?

— Спочатку в Березівку. Ти ж знаєш мене, я такий — люблю правду. Ну скажи, хіба з мене такий уже поганий вибійник? Що тільки люблю випити...

— І досі?

— Ні в коім разі. Хай люди скажуть, скільки я разів кидав. А тепер назавжди. Баста! — Він хотів притопнути ногою, але стара калоша підвернулася і тільки чавкнула.— Ні в рот ногою. Я б, може, й не літав, ну, знаєш, неможливо, тільки завівся приятель — амінь. І лечу, а там знову приятель. Хочеш, разом станемо на роботу?

Данило мовчки покрутив головою.

— Я за тебе поклопочу. Трошу Поршня увесь Донбас уважає.

Данило посміхався й мовчав.

— Чи ти, може, на десятника пнешся?

— Що ти, Трошо, десятник — пусте діло.

— Я сам захочу — акурат бригадиром буду.

— Може трахитись. Треба тільки твоїх приятелів позбутись.

Поїзд проходив балку. Над сірою купою халуп стирчав чорний димар. Клубчастий дим, як попіл, обсіпався на сірі дахи. Далі гострим клинцем випинався териконик, а поруч мерехтів шківками копер. З паровичні вихлопувалася біла пухнаста пара. На пригірках були розсипані робітничі висілки.

Коли кінь звертає на знайому дорогу, в нього частіше починають ступати ноги і ніздрі роздуваються від готового зірватися іржання. Данило, побачивши знайомі з дитинства пейзажі, відчув, як серце його забилося частіше. Десять років минуло з того часу, як він з клунком за плечима пішов з Голубівки шукати долі, щоб вона була не схожа на батькову.

3

Данило народився і виріс на шахті. Його батько Лук'ян Солопний мав у Вовчому Яру три чверті десятини наділу на свою душу. Мав і хату, яка без підпорок давно б уже завалилась, але не мав чим платити подушне. Одного дня вони з дружиною забили вікна своєї хати навхрест обополами, взяли по костуру в руки й рушили, куди очі дивляться. На заробітки.

В степу до них приєднались нові, охлялі від недороду селяни, і вже разом вирішили шукати заробітку на шахтах.

Починалось бабине літо, срібне павутиння переснувало сухе бадилля, літало в прозорому повітрі. Де-не-де шелестіла тирса та пересохлий бур'ян. Вітер здіймав порох і мов сірою целеною заципав далину.

Коли вони наближались уже до Прохорівської рудні, де не взявся загіп чубатих козаків і заступив їм дорогу.

— Куди йдете? — запитав урядник.

— На шахти йдемо, — відповіли на різні голоси.

— Чого на шахти?

— Найматися, ваше благородіє.

— Брешете! На підтримку йдете! Звідки?

Заробітчани здивовано переглянулися.

— Найматись, ваше високоблагородіє!

Козачий урядник довго лупав очима. Перед ним стояли виснажені, нестрижені, із збитими ногами селяни. Видублену вітрами й дощами шкіру, що обтягала кістки, прикривали драні свитки. Спідлоба світилися голодні очі.

Нарешті урядник щось надумав:

— Гарзд, гайда на двадцять сьомий. Там тільки давай гарних робітників. Так і скажете: «Їх благородіє прислал!» Тільки ж дивіться мені! — і він погрозився нагаєм.

Від такого попередження дехто з тих, що вже бували на шахтах, зразу ж звернули кудись убік, хоч двадцять сьома була перед очима. Інші, в надії на заробіток, прискорили ходу. Лук'янова дружина була вагітна. Чубатих козаків побачила вперше, і з переляку в неї почались неждано болі. Треба було поспішати.

Рядчики, що, наймаючи людей, яких приходило завжди більше, піж треба, любили покомизитись, показати свою зверхність, а то й видурити могорич, на цей раз прийняли усіх заробітчач з таким виглядом, ніби тільки на них і чекали.

«Що то значить потрапити в щасливий день, — подумав Лук'ян. — А прийшли б у понеділок...»

— Тільки вже на двадцять копійок, хочете не хочете, буде дешевше, — сказав рядчик.

Заробітчачи затривожились: це ж не виходило й по карбованцю на упряжку.

— Ми ж па них і не прохарчуємось.

— Вода нічого не коштує, а па хліб якось вистачить, — викрививши посмішкою потріскані губи, сказав рядчик.

Заробітчачи, зражені в своїх надіях, розгублено переступали з ноги на ногу і важко зітхали.

— Хіба це я? — виправдувався рядчик. — Шахта працює вже в одну зміну, а вашого брата цього року — як листя восени. Ідїть, ідїть до приймальної, а то інших наберу.

Лук'ян Солоний прийшов на шахту вперше і зовсім не був обізнаний з порядками. Біля контори до них підходив то один, то другий шахтар і чомусь сердито кидав:

— Штрейкбрехерами надумали стати, гречкосії чортові? Попробуйте тільки!

Чого вони лаються й погрожують і що значило «штрейкбрехер», Лук'ян не розумів толком і вирішив, що це все парубоцьке задирання, як бувало на селі.

Заробітчачи, прийшовши до приймальної, дивувалися, чому в конторі були вибиті усі вікна, а в будинку директора навіть і двері. Розпитати було нікого, бо шахтарі відповідали крізь зуби лайкою. І вигляд у них був якийсь пригнічений. Ходили, мов скупані в мертвій воді. Враз край вулиці показався загін козаків. Все, що було живого,

він топтав кіньми, збивав нагаями. Нарешті доскочив і до заробітчан.

— Так вам ще мало? Ми додамо!

Лук'ян Солоний не розумів, чого кричить козачий офіцер, і стояв з розгубленою посмішкою серед майдану. Заробітчани з-під нагаїв, як зерна з-під ціпа, розлетілись у всі боки. В поросі лежала збита з ніг його дружина. Він схопив козака за стремено.

— Ваше благородіє...

На спину йому посипались удари нагая.

— Бунтувати, злодюги! — кричав офіцер, а козаки з перекривленими обличчями шмагали нагаями всіх, хто ще не встиг десь заховатись.

— Ваше б... ваше... — волав Лук'ян, намагаючись спіяти нагай. Але це ще більше дратувало козака. — Ми найматись, ваше... ми тільки наймались...

Козачий офіцер закліпав очима, кінь став цапки над самою головою Лук'янової дружини, і вона заляцала на весь майдан. Лук'ян кинувся під коня, щоб закрити дружину, і дивився на офіцера переполюшеними, але все ще улесливими очима.

Хтось роздратовано вигукнув:

— Ніколи було роздивитись, ваше благородіє?

— Обмилились, ваше благородіє, — казав Лук'ян. — Ми стаємо на роботу.

Офіцер зайшовся сміхом, аж пригинався до гриви.

— Стаєте? На роботу? Анекдотично! Ну, будете пам'ятати! Це не помилка, це вам завдаток, сучі діти, завдаток, коли надумаєте бастувати.

Лук'янова дружина кричала вже не тільки з переляку, а й від болів. У неї почалися пологи.

Налякані й побиті заробітчани розбіглись хто куди. Лук'ян Солоний опинився аж на десятій шахті, де й охрестив немовля. Хлопчика назвали Данилом. І тільки тут, уже в казармі, заробітчани довідались, що три дні тому шахтарі двадцять сьомої забастували. За причипу послужило намагання адміністрації шахти зменшити зарплатню і скасувати артільників, що були посередниками між шахтарями й конторою.

У відповідь тривожно загув гудок, потім випустили з казанів пару, кліть стала; шахтарі підступили до будинку адміністрації. Зібралось більше восьмисот чоловіка. Приєднались і скасовані артільники.

Викликаний для переговорів директор шахти вийшов на ганок на диво спокійний.

— А чому не бути йому спокійним,— вставив другий шахтар, що слухав розповідь.— Наче далеко до Юзівського заводу. Подзвонив по телефону і одним вухом слухас шахтарів, а другим прислухається, чи ще не цокотять підковами козаки.

— А нас уже не вісімсот,— продовжував перший,— а може, й тисяча зійшлася. Жінкам нашим теж було цікаво почути, що виправлять чоловіки. Ну, а де матері, там діти. Директор то слухав, а то враз повернувся й пішов.

— Бо побачив уже, як скакали козаки,— додав другий.

— Ну, а ті причини не дошукуються. Отаман їхній тільки крикнув: «У нагаї, хлопці!» — і ті накиннулись на нас, як собаки на курчат.

— Ну, ви вже самі спробували нагайок, так що знаєте, як це смачно, але шахтаря тільки роздратуй. Хтось крикнув: «Оце за те, що ми хотіли миром?»

Шахтар засміявся беззубим ротом.

— Народ там дружний, а тут ще сусідні шахти дали підсобки. А сказано, дружні сороки і орла посадять!

— Що попало — каміння, дрова, черепки хапають та па козаків. Розметали чубатих, що й за горою не зупинились. І отут хтось вигукнув: «Мало ще вони нашої крові попили!»

— А шахтар тільки розійшовся.

— «Розбивай їхні гнізда!» — кричить наш Макар. Ви ще не бачили його. Кулаком бика валить.

— Ну й почалось. І кайлами, й обушками. Затріщали і вікна, і двері.

— Почали з контори, а потім і за будинки взялись. Підряд — чи директорів, чи техніків.

— Папір літав, як сніг, не тільки по майдану, а й по всьому висілку. Артільники бачать, що таке діло, голову в плечі — та в куці. Ну, ми тоді взялися і за артільників. Щастя їхнє, що козаків підселили.

— Кажуть, із Таганрога викликали ще й драгунів.

— Козачий отаман кричить: «Хто дав тривожний гудок?» Ми мовчимо. Попробуй сказати, як їх аж два ескадрони! «Хто, питаю, дав гудок?» — допитується отаман. Кілька чоловік буркнуло: «Не знаємо!» А отаман вже тіль не лусне. «Ще раз питаю, хто дав гудок?» І що б ви собі думали, виходить Мусій — робітник із Голубівської рудні — й спокійно собі відказує: «А тобі, пане отаман, яке

діло? Ми тут працюємо, ми й знаємо, хто дав гудок». Отаман навіть на стременах підвівся. Губи тіпаються. «Заберіть його!» — кричить. Козаки до нього. Ми й собі: «Не давайте, не дамо!» Отаман ще дужче розлютився: «В нагаї їх... шапки вон!» Ну, а в нас ніяких ударних приспособлений.

— Чоловік триста погнали на Таганрог. Козаки на конях, а вони піхотою. А тут вас піднесла лиха година.

Заробітчани слухали й тільки позирали один на одного. Потім почали перешіптуватись.

— Хіба ж ми... — сказав один, глибоко зітхнувши. — Голод, усе погоріло.

— А шахтар, гадаєте, розкошує? Сімнадцять карбованців на місяць. Та ще штрафи, та на церкву, і на літературу для созренія п'ятачок. А крамар три роки восьмифунтову гірю ставив за десять.

Заробітчани повісили голови.

Так раділи, що пощастило стати на роботу, може, хоч на хліб зароблять, а виходить, іншим на шкоду.

Увечері прийшов у казарму якийсь робітник — вилицюватий, костистий, з допитливими очима і твердою ногою.

— Як же ти, Мусію, цілий zostався? — дивувались шахтарі.

— Люди, спасибі їм, переховали. Робітники послали мене до поваків просити, щоб не ставали на роботу. Адміністрація на вас, люди добрі, тільки й надіється. А ми б ще потягалися. Ще б виторгували і десять, а то й двадцять процентів набавки. Конторник казав, що строк на поставку вугілля підходить.

Заробітчани довго мовчали. Лук'ян, худий, сірий, злий, сказав:

— Ви собі дома, може, хоч який сухар маєте, а нам і на зуб нічого покласти.

— А ви як, люди?

Більше ніхто не обізвався. Дивився собі під ноги або у маленьке вікно без шибок, щоб тільки не зустрітись з поглядом Мусія.

Тоді встав один і сказав:

— Може, і ми колись будемо просити. Воно й про це треба подумати.

Заробітчани почали підводити голови.

— Ми не проти!

Всього цього Данило не міг би знати, коли б не розповіли йому пізніше батько й мати.

Із самого дна Дашилової пам'яті виринали картини артільних бараків, в яких проживало по двадцять і більше шахтарів. Маленькі вікна, майже завжди без шибок, були над самою землею. Розхряпані двері ніколи не зачинялись, тому вітер гуляв, як у полі. Так було влітку і взимку. Стеля і стіни чорніли від пороху. Збиту долівку товстим шаром укривало сміття. Попід вогкими стінами тягся загальний піл.

Може, Дашило так виразно уявляв і завжди мокру долівку, і вичовганий піл тому, що змалку він з такими, як сам, цілі дні не вилазив з-під полу. Це була найкраща сховакка. Посеред барака стояв ще довгий стіл, завжди з рештками їжі. Його вкривав чорний рій мух. Біля столу — пара ослопів. Іздити верхи на них було найкраще. Важкий дух ішов від мокрих онуч, розвішаних над гарячою плитою, і від помийниці. Поруч стояла діжка з водою.

Харчі разом із брудною білизною ховали під піл, а на полу покотом спали шахтарі.

Малому Данилкуві подобалося бігати із кінця в кінець по вичовганих дошках цього довгого полу, бо та землянка, де вони жили, була зовсім малою. Три кроки сюди, три кроки туди — і все.

Робітники називали її каюткою. Данилкуві подобалася така назва, може, тому, що була незрозуміла, але не подобалося, що в землянці навіть стелі не було, а тільки нахилений до віконця дашок, заплетений хворостом і обмазаний глиною.

Коли Данилко залишався сам у землянці, він протикав дашок пальцею, лягав на долівку і годинами дивився в дірочку на сине небо.

В каютці, крім батька й матері та меншого Данилкового брата Василька, жило ще двоє шахтарів. Один спав на примісниці, а другий просто на долівці. Чи то він був такий довгий, чи така коротка була землянка, голова його впиралася в стінку, а ноги у двері.

Одного вечора Лук'ян прийшов із роботи роздратований.

— Майстрові хочуть вимагати збільшення платні.

Його дружина Одарка сплеснула руками.

— Бастувати?

Лук'ян довго мовчав, потім буркнув:

— Коли б не татари, ще б можна.

— А вони тобі на заваді стали, ті татари?

— Дейкають, що через них і пам життя не стало.

— Нехай дейкають. Голод куди тільки не пожене людину.— Вона важко зітхнула.— Татарин хоч і нехрещений, а теж, мабуть, їсти хоче.

— І збивають нам ціну. Он скільки їх насунуло.

— Чи ти балакав з ними?

Лук'ян мовчав і хмурив брови.

— Мо', тільки вигадують, татари, татари!

— В конторі казали.

— То вони що, невдоволені, чи як?

Збитий з пантелику, Лук'ян вже роздратовано сказав:

— Знай краще свої горшки. Може, й невдоволені. Будеш невдоволений, як тебе всякий хоче розуму вчити. Ну, та завтра покаже.

Одарка хотіла спитати, що ж буде такого завтра, але глянула на роздратованого чоловіка й тільки мовчки зітхнула.

Коли робітники виставили вимогу про набавку платні, адміністрація оголосила, що всі, хто вимагає набавки, будуть звільнені.

— Значить, мовчи, хоч би й здихав! — сказав Мусій., який прийшов уже до землянки Лук'яна Солоного.

— Їхня сила, їхні й порядки, — відказав Лук'ян.

— Сила паша, а не їхня, а порядки — їхні. Це факт. Буржуйські! Тільки годі з нас кров пити. — Мусій прийшов тепер намовляти шахтарів підтримати вимоги робітників. — Станемо разом — обов'язково доможемось набавки.

— Коли б не татари... — сказав Лук'ян.

Мусій глянув на нього й посміхнувся.

— Що, на тебе схожі! Пам'ятавш, як ти вперше прийшов пайматись на шахту? Мало не зірвав нам усієї справи.

Лук'ян засовався на дзиглику, відвів очі й затарабанив пальцями по столу.

— Риба шукає, де глибше...

— Так, чоловіче, і втопитися не важко.

Одарка в присутності сторонніх людей відчувала себе смілішою. Вона досі мовчала, а зараз і собі сказала:

— Як людина темна, так їй байдуже, які тут порядки.

Шахтарі погодилися підтримати майстрових. Налякана адміністрація шахти причаїлась. А з голодного Надволжя щодень усе більше прибувало татар. Мабуть, тому й наро-

дилася чутка, що татари ладні стати на роботу за будь-яку ціну.

Минув четвертий день страйку. Дехто з шахтарів починав уже лягати, а як кого, то й завертали вже від шахти. Лук'ян Солоний не став на людях виявляти свого невдоволення, що затягується забастовка, а на п'ятий день заховав під світку кайло і, щоб менше людей бачило, пішов поза купами штибу до шахти. Під естакадою несподівано він зустрівся з татариним.

Гадаючи, що татарин здогадався, куди він скрадається, Лук'ян насупився, але, замість того щоб повернути назад, напасівся на татарина.

— На роботу йдеш? — і стукнув його держакон по завийку, але ще так, ніби ненароком. — Хочеш зірвати нам забастовку?

Татарин криво посміхнувся і, перекручуючи слова, сказав, що він не працює, що ніхто з татар не працює.

Лук'ян перекривив:

— Моя не работайт! — і стукнув татарина держакон по голові, але вже з такою силою, що татарин крикнув од болю і вишкірив зуби.

Лук'ян прищулив вуха й посузув на татарина.

— Так ти, бусурманська мордо, ще й зуби вишкіряєш? На мене, на православного, вишкіряєш? Ну, то більше не будеш вишкірятись! — Важким кулаком він ударив його просто в обличчя. — Через вас православним скоро й життя не буде!

Заюшений кров'ю татарин закрячав щосили.

На його крик почали збігатися шахтарі. Татарин лепетав щось ображено, але по-своєму, а Лук'ян, щоб не викрили його штрейкбрехерства, кричав ще дужче:

— Работайт! Йому вже работайт хочеться. Дивлюсь, а він уже скрадається до шахти, чорт рябий!

Адміністрація все ще не годилась на набавку, багатьом починало дошкуляти голодування. Татари були останньою краплиною.

Шахтарі, враз оскаженілі, кинулися до казарми, у якій містилися татари. Попереду біг із кайлом Лук'ян Солоний, не перестаючи кричати:

— Работайт, їм работайт! Бий їх, бусурманів. Православним уже жисті нема!

Поряд біг із сокирою кріпильник.

На двері казарми вискочив стривожений татарин і тут же впав на землю з розколеною головою.

Кров піби впорснула в шахтарів скаженину. Вони, мов роз'ярені червоним кумачем бики, почали трощити все, що потрапляло під руки. Крик татар, яких товкли чим попало, збуджував шахтарів ще дужче. Але й татари вже встигли оговтатись. Від незаслуженої образи, від завданих побоїв вони оскаженіли. В руках блиснули ножі. «Татар нема за що бити, руських треба бити!» — чулось уже в казармах і за казармами.

— Урус надо біть! Чуєте? — перекривляв Лук'ян. Під його кайлом тріщали вже вікна й двері казарми. — Їм работайт! Я їм покажу работайт!

Адміністрація шахти була цілком вдоволена з такого побоїща. Тепер була причина гостріше поговорити із забастовщиками.

Через кілька хвилин на шахту прискакав загін кіншої поліції.

Мусієві на цей раз не пощастило уникнути арешту. Шахтарі, почувши за собою провину за безглуздий погром, мовчки полізли у вибої.

Данилко, побачивши, як поліція поміж коні погнала пов'язаних робітників і шахтарів, побіг з ними наввипередки, але мати не дала закінчити перегонів — затигла його до землянки. Біля столу сидів насуплений батько і скреготав зубами — з щокі йому сочилась кров, яку він витирив рукавом розпанаханої сорочки.

— За нехрестя бити православного? — Очі йому зовсім помутніли. — Щоб мене...

Від щойно пережитої сутички, яка впала, мов сніг на голову, Лук'ян сплутав уже початок і кінець, причину і наслідки і лаяв, замішуючи крутою лайкою, і кінну поліцію, і татар, і адміністрацію.

— Я ж тобі казала, — вставила жінка на цей раз сміливіше, ніж завжди, — в конторі накажуть, тільки слухай. Ні за що ні про що скільки покалічили людей.

Лук'ян звів на неї наліті кров'ю очі, дивився і піби не бачив, потім підпер руками свою кудлату голову й занімів.

5

Данилко ріс худий і золотушний, тільки великі сині очі й були помітні на його блідому обличчі. Цілі дні він гасав по спаленому сонцем висілку, грався разом з

бездомними собаками на купах сміття, лазив аж на маківку чорного смердючого терикошика. Звідси він бачив ще багато таких же чорних гірок на зеленому полі, а подекуди стирчали в небо високі димарі.

Тихий і боязкий на селі, Лук'ян Солоний, попавши на шахту, поволі й сам став таким же, як інші шахтарі. Після дванадцятигодинної праці під землею вони мріяли про «козирну суботу», про день, коли одержать платню, нап'ються п'яні, щоб забути хоч на короткий час і каторжну працю, і мокрі вибої, і постійну заборгованість рядчикові. А дома ж чекало ще аж п'ять ротів.

Малому Данилкові подобалися такі дні. Шахтарі ходили юрбою, горлали пісень:

Одна шахта есть такая,
Преогромная, большая..

Одні вигукують голосно, а інші ще дужче... «Е-ех!.. Мій миленький коногон...» Гармонія заливається на всі голоси, а шахтарі виводять:

Прощай ты, шахта-капиталка,
Запад и восток...

Іде Макар, високий, широкоплечий, волос стирчить, як щетина на дикому кабані, сорочка розхристана. Він не співа, а вже реве:

А в шахтера шуба длинна,
А з-под шубы...

Жінки плюються, тікають. Між шахтарями, мов горобці, пурхають стайками дїтлахи й собі вигукують:

А в шахтера шуба длинна...

Вони вигукували б і дальше, але біля Макарової землянки зчинився крик. Почали збігатися жінки, бо чоловіки були на роботі.

— Сказився чоловік! — кричала одна.

Макар відбивався од жінок, які намагалися відняти в нього дитинча. Із колодязя стирчала драбина.

— А де ж Уляна? — питали сусідки.

— Шмаття пере, побігла до копанки. А цей ідол з п'яних очей: «Дитинко, покинула нас мати, а ти, мабуть, і їсти хочеш, ходім я тебе хоч напою». Опустив драбину

в колодязь і лізе з дитиною. Напувати. Та заберіть Маньку. Утопить же!

Макар розкидав бабів, як снопи, і намагався злізти на цямрину. Йому було весело, тільки дитинча аж захлинулось од плачу.

Над чорною шахтою заходить ще чорніша ніч, діти позбігались уже до землянки, а Одарка все ще прислухасться. Крик, ревище не зменшуються, а ще збільшуються, тоді вона каже:

— Данилку, Васильку, ідіть шукайте батька. Обдивіться всі рівчаки.

Настала весна. На кожному клаптику землі зеліпіла травичка. Здавалось, що й чорний териконик позеленів. Данилко вранці вибіг надвір у самій сорочці, довгій аж до п'ят. Світило сонце, в акації верещали горобці. Через вигін він майнув до своїх приятелів, але всі вони були вже біля шахти. Тут зібрався вже великий гурт шахтарів. Вони задирали голови і щось вигукували.

Данилко й собі задер голову й побачив аж на маківці димаря великий червоний прапор. Такого він ще ніколи не бачив. Вітер коливав полотнище, а знизу здавалося, що з димаря вихоплюється червоне полум'я.

На кумачі біліли якісь літери. Їх і намагалися робітники прочитати.

«Хай...» — Знову завершило!

«Хай живе...» — Стій, стій, я таки прочитаю.— «Хай живе Перше... травня!»

«Хай живе Перше травня!»

Ці слова перекотилися через увесь патовц.

По висілку бігала заморочена поліція, бо червоні прапори висіли ще на двох телеграфних стовпах, а в руках майже кожного шахтаря біліли листівки.

Данилко теж підняв на вигоні листівку. Він хоч і ходив уже в школу, але умів читати тільки по складах. Такі ж грамотії були і його приятелі. Краще за них читав Жилин хлопчак Матей, так його чомусь біля шахти не було. Хлопчаки мекали над першим словом, аж доки не набридли, тоді Данилко підбіг до одного робітника.

— Дядю, прочитайте нам.

— А ти чому сам не хочеш?

— Ми пробували, а воно... дуже дрібно. Це пісня?

— Ще й яка гарна пісня. Ось послухайте, цвіркуни: «Бережись, цар-дракон, всі твої палаци зруйнуємо вщент,

а багрянці подеремо і червоні прапори зіш'ємо». Зрозуміли?

Данилко крутнувся на одній нозі і, як вітер, помчав по висілку.

— Бережись, цар-дракон, тебе подеремо і в бараницю зашиємо! — гукав він на всю вулицю.

Поліцай витріщив очі, ніби на нього біг не голопузий хлоп'як, а справжній дракон.

Прапори, вивішені на телеграфних стовпах, хутко зникли, але лізти за тим, що лопотів на димарі, охочих не знаходилося. Поліція пообіцяла дати гроші тому, хто зніме прапор. Данилко хотів зняти навіть даром, аби тільки пустили в димар. Чи не високо! Він би ще вище видерся, але робітники тільки шльопали його по заду, аж доки не випхали зовсім із двору.

Був час уже й обідати, а шахтарі все ще топталась біля шахти, і над ними тріпотів великий червоний прапор. Може, не всі ще розуміли значення Першого травня, але червоний прапор ніби надавав їм сили. І вони розправляли плечі, тоді як поліцаї, які сновгали між натовпом, навпаки — втягали голови в плечі. Хтось завів пісню, інші підхопили, і над висілком понеслось:

Ридає, стогне люд голодний,
Собі свободу здобува,
А цар кривавий, цар Микола,
Народну кривцю випива...

Хлопчаки і собі вигукували: «А цар кривавий, цар Микола...» Цього вже не могли стерпіти поліцаї і затарабанили:

— Розійдись, розійдись!..

Робітники переходили на інше місце, передражнювали поліцаїв, але не розходились.

Уже був вечір, коли Данилко прибіг у свою землянку. На столі лежав великий червоний прапор. Мати спорювала з нього білі літери. Залишилось спороти ще тільки «ай». Батько був п'яний і неслухняним язиком казав:

— За тьфу двадцять п'ять карбованців, а тобі, жінко, чотири аршини кумачу...

Чим більшим ставав Данилко, тим менш йому подобался «козирні суботи». Батько тепер рідко коли приходив сам додому. Данилко й Василько знаходили його в рівчаку, часто і без черевиків, і без піджака. Мати мовчки забирала менших дітей і тікала до сусідів. Солоний почи-

нав троцити все, що потрапляло під руки. Коли вже тріщали двері, вікна, Данилко, який досі тільки посміхався з дитячою наївністю, стежачи за батьковою роботою, схоплювався з полу й збуджено кричав:

— І хату, тату, і хату давайте розвалимо!

Лук'ян лише тепер помічав малого Данилка, втуплював у нього помутнілі очі, ще повні люті, і вони починали прояснюватись. З гуркотом він ронив голову на стіл.

— Волошки мої!..— і розмазував сльози по брудних щоках.— Душить мене, синку, отут.— Він бив себе в розхристані груди і крутив скуйовдженою головою.— Душить... Немає правди, немає просвітку нам.— Він ще дужче крутив головою і знову наливався гнівом.— Молоко ще не висохло на губах, а він мене по морді. Мене, старого вибійника, бо він штейгер. Ах ти ж...

— І мене хотів побити Матей. Я йому як дав по ногах прутом, аж гавкнув!

— На них кайла мало, синку. Ні, досить з вас батька,— і він тряс кулаком,— а синів уже вам не віддам... Іди клич матір.

Данилко радо, з підскоком, біг до сусідів, а Лук'ян у чому був падав на піл і засинав з сірим, перекривленим лицем.

Данилкові ішов уже тринадцятий рік. Мати собі планувала, як її син буде вченим, не гибітиме під землею, як батько. Гадала й від радості плакала. Але одного вечора батько довго перешіптувався з нею, а потім звернувся й до Данилка:

— Ну, годі тобі байдикувати, хлопче. У інших з десяти років працюють.

У матері закапали з очей сльози.

— І школи не закінчив.

— Хіба шахтар має право про це думати? Нам далі вибою не зайти.

Солоний важко зітхнув: крім Данилка, був ще Василько, було ще двоє дівчаток.

— Хіба, може, дівчата виприснуть із цього пекла.

— Та не клинцем же світ зійшовся.

— Кому яка планида. Наша чорна. Батьки почорніли з голоду на землі, а ми чорніємо в землі, будь вона тричі проклята!

— Схаменися, Лук'яне,— захрестила його переполошена Одарка,— то ж гріх який!

— Нам і в пеклі не страшно, аби тільки уп'ять не з панами.

Над столом стирчали дитячі голівки, як жовтороті пташенята над гніздом. Лук'ян дивився і скрухо хитав головою. А чи ж давно він прийшов на шахту, а вже їх купа. І чорний волос на голові став сивіти, і широкі плечі опали, пругкі ноги викривились, і перед очима починає вже світ хилитатись.

Він підрахував свої роки, а їх ще й сорок не набралось. Ну, ще два-три попрацює, а далі не стануть і на роботу приймати. «Старий уже! — скажуть. — На тобі, Солоний, пенсії карбованець сімдесят дві копійки на рік і дякуй богів, що не прибило в шахті». Те ж буде і з дітьми.

Лук'ян обронив патлату голову на сухі груди, а шорсткою рукою гладив льняне волоссячко на Данилковій голові.

— Чорна ваша доля: на вугіллі народилися, на вугіллі і вмирати доведеться.

Розчулена його словами Одарка почала схлипувати.

— Куди йому під землю — самі очі та зуби блищать.

— В лампоноси обіцяв десятник. Ти, каже, чоловік у нас надійний, може, й син в батька піде.

— А може ж, що надумаємо ще.

— Думай, я вже думав.

Данилкові ровесники давно вже працювали в шахті «ангелами», розносили лампи-чугунки. Хлопчакп вже тримали себе, як дорослі, навіть горілку пили і викликали в Данилка заздрощі. Але Одарка все ще плекала надію, що її Данилко буде не такий, як інші діти. Через майстра з електростанції, якому вона прала білизну, їй пощастило влаштувати сина до нього за учня.

6

На роботу Данилко вставав разом із батьком — о шостій годині ранку — й працював до шостої вечора, а коли — то й до восьмої, але хоч минув уже рік, а обов'язків своїх він усе ще не міг визначити.

— Ну, що ж ти робиш? — допитувалась мати. — Чому тебе вчать?

Данилко знизував плечима і мовчки тер замурзаною щічкою об своє гостре плече.

— Ну, що ти сьогодні робив?

— Вранці Івану Семеновичу наносив води додому, потім наколов їм дома дров, аж тричі підмів майстерню, потім бігав за сніданками для майстра і для Івана Семеновича.

— А що ж він таке, той Семенович?

— Старший над нами. Сьогодні аж двічі посилав за горілкою та двічі за огірками. Потім приніс їм обід, а доки вони обідали, почистив інструменти.

— А ти ж коли встигаш попоїсти?

Данилко з дитячою наївністю відказав:

— А як кудись посилають, в дорозі й поїм. У майстерні тільки попробуй сісти. Гриць Мережчин учора сів снідати, а Іван Семенович як лусне його залізним наугольником по голові. «Ти ще наїсишся,— каже,— як виростеш!» У Гриця і досі отакенна гуля на лобі.— Данилко показав кулачок і безтурботно засміявся. Але матері було не до сміху. Вона сумно похитала головою й крайком косинки витерла сльозу.

— Гірка, синочку, наука для бідних.

— Майстер казав, що скоро візьме мене за підручного. Тоді я буду одержувати поденно аж по сорок копійок.

Одарчині очі проясніли. Вона пошарила по кишені й дала синові крохмальну цукерку.

Чому батько став менше пити, Данилко не міг зрозуміти. Може, стидався Мусія, що став навідуватися до їхньої землянки. Тоді і ще хто-небудь приходив. Сядуть до столу і балакають, балакають, тільки Данилко не міг зрозуміти про що, аж доки не допоміг один випадок.

Було це саме, коли відправляли на фронт першу партію мобілізованих шахтарів.

Майстер виписував газетку «Биржевые ведомости», і Данилко пробував читати статті про війну з німцями, але за що б'ються на фронті — зрозуміти не міг. І тільки аж коли на сходці становий пристав сказав, що німці хочуть загарбати наші землі і поглумитися над православною вірою, стало зрозуміло. А коли він вигукнув: «Не пошкодуємо свого життя за віру, царя, за батьківщину!» — шахтарі криво посміхались, а Данилкові аж залоскотало в горлі. Коли б дали рушницю, він би зразу і собі пішов на фронт, тільки рушниця все ще була набагато вища за нього.

Ще більше пройняла його попова промова. В школі Данилко глузував із цапиної борідки, яку піп любив тримати

в куладі, а після його промови і борідка вже не здавалась чудною, і сльози не були смішними. Десятник з восьмої лави не плакав, а просто ревів. А біля нього ревла його жінка й пригинала дітей цілувати батька в колючу щоку. Але слідом за попом на купу цегли виліз Мусій. І завжди його принесе на сходку! Він скинув кепку, обвів усіх сердитими очима, тому його слова здавалися вже не простими.

В натовпі було багато старіших за нього, але він і до них звертався, як до малих нерозумних.

— Барани! — було перше його слово. Мобілізовані шахтарі, які ще не встигли витерти сліз після попової промови, здивовано витріщили очі. Мусій продовжував: — Ви не розумієте, хто вас гонить на війну...— Мобілізовані озиралися довкола — їх оточували солдати.— Хто і за скільки продає ваше м'ясо?..

Такі слова аж ніскільки не були схожі на те, що казав стаповий пристав, що казав піп. З'явся гомін. Ті, що вірили в газетні повідомлення, зняли крик:

— Я його знаю — це з чорного списку!

— Підсланий шпигун, німецький шпигун!

Але Мусій не звертав на галас ніякої уваги і продовжував говорити. А кожне його слово ніби здирало з очей полуду.

— Чи ви розумієте, кого будете вбивати на тому фронті? Ви ж будете вбивати, колоти багнетами таких же робітників, таких же шахтарів а чи селян, як і ви. Чи їм потрібна ваша земля, та чи й була вона коли-небудь вашою? А може, шахти вам належать? Ні вам, ні тим робітникам, яких ви щойно поклялися вбивати...

Конвойна команда поспішила якнайскоріше відправити мобілізованих на станцію.

На другий день у себе в майстерні Данилко почув, як робітники розповідали й сміялися, що із мобілізованих і половини не дійшло до станції. Тільки майстер лаяв їх боягузами, зрадниками й дезертирами.

— Або оті, що перебивали. Отець-батюшка говорить, мало не плаче, а вони: «У нас немає там ворогів, вороги тут залишаються!» Та я б таких зразу в кандали й на фронт!

Данилко теж розсердився на дезертирів. Він вирішив, де тільки знайде якого, зразу дасть знати рудому стражникові. Але смілива промова Мусія йому подобалась.

Його приятелі теж аж причмокували, коли повторювали слова: «Барани! Кого ви будете вбивати?..»

До цього часу Данилко думав, що на Росію ідуть «якісь вороги», і ніколи не думав, що по той бік фронту воюють теж мобілізовані шахтарі, чи робітники, або селяни. І їм, мабуть, кажуть, що ми вороги.

Данилко піби роздвоївся. Його щире почуття вірного захисника батьківщини починало підупадати. Раніше від телеграм з фронту він стрибав, як козеня, тепер же став уважніше вчитуватись у хвалькуваті повідомлення і за словами бачити гори побитих і тисячі покалічених солдатів. А вони ж були такі самі робітники, як і ті, що продовжували працювати на шахті.

— Хіба їх цар нагородить німецькою землею? Хіба їм хтось дасть завойовані шахти? Тоді б і тут дали...

І все-таки було приємно почути про наші перемоги на фронті.

Саме в цей час Данилко й наткнувся в шухляді столу на «афішки». Вони лежали в батьковій розрахунковій книжці. Один папірець був надрукований на машинці, як накази, що їх вивішували біля контори, другий — написаний від руки й загвазданий до того, що й розібрати було важко. Віп його й почав читати. Це був віршик:

Слухайте, робочі!
Служити доволі
Цареві Миколі.
Хай буде й панам
Така доля, як нам.
Несіть їм голіви,
У вас, мо', з полови?
А ми будем жити
І буржуїв бити...

Найбільше сподобалися Данилкові рядки: «Несіть їм голіви, у вас, мо', з полови?» В другій листівці на початку був перелік країн — Німеччина, Англія, якась Антанта, і Данилко почав читати з середини:

— «...Ви ніби не хочете бачити, що пами правлять навіжепі і пройдисвіти, свідомі провокатори й зрадники — распутіни й питирими, протопопови й родзянки. Це воши — «вістуні волі»! Династія Романових у ролі захисника пригноченого людства. Мілюков і Шидловський — духовні ватажки Росії!.. Громадяни! Чи не здається вам, що межа вже перейдена... Готуйтеся до великого дня повстання...»

Впизу стояло: «Група робітників соціал-демократів».

Данилко відчув, що в нього аж шкіра зацеміла на голіві. Він був певний, що це написав Мусій. Той, що

ходить до батька, що виступав сьогодні на сходці. Одне було незрозуміло — під прокламацією стояло «група робітників соціал-демократів», а Мусія робітники називали «більшовиком».

Нехай Данилко не все зрозумів із написаного, але він зрозумів, що батько знайшов одну з «афішок», які розкидають «соціалісти» і які трусить поліція. А того, в кого знаходять, відправляють на фронт.

Стало страшно: може, батько не тільки читає такі «афішки», а й знається з соціалістами. Тому, мабуть, перестав і пиячити. Він почав пригадувати відвідування батька іншими робітниками, гарячі їхні сперечання, часто до пізньої ночі, про те, хто кого переможе на війні, і все це постало тепер у зовсім іншому світлі. Він перечитав листівку ще раз.

Після кожного рядка Данилко озирався то на віконце, то на двері, а потім і зовсім узяв їх на заціпку. Він не розумів слів — «експлуататор», «тирани», «інтернаціонал», тому вони видавалися йому ще страшнішими.

Несподівано викрита таємниця не могла вміститися в його малих грудях. Треба було з кимсь поділитись. Захопивши обидва папірці, він побіг до Гриця, з яким працював у майстерні. Біг і горлав на всю вулицю: «Служити доволі цареві Миколі...»

Робітники, прислухаючись, крутили головами й посміхались. Данилкові здавалось, що вони дивуються його сміливості, що він став уже революціонером, і горлав ще дужче: «Несіть їм голівки, у вас, мо', з полови...» Тепер і він буде робити революцію! Слова цього Данилко ще не розумів, але бачив, що його боїться майстер і навіть поліція.

— Ти тільки глянь, — і він тицьнув Грицеві листівки, — що тут написано про царя, про війну!

Гриць ходив до школи тільки дві зими, до того в прокламації було багато незрозумілих для нього слів.

— Накрутили!

— Я тобі сам прочитаю.

— Зараз майстер прийде: він уже шукав тебе.

— Мабуть, по горілку бігти!

— Там і без горілки буде гірко — хоче, щоб ми з тобою лізли в шахту ремонтувати кабель.

Данилко знав уже, що то за така робота.

— Ми ж ще підлітки.

— Мабуть, знає якусь вигоду.

— Вигода та, що монтерам треба платити по шість карбованців на день, а нас хоче, мабуть, за полтиник послати.

— А я не схочу.

Данилко нічого не відповів.

7

Праця в шахтівниці вважалась за пайтяжчу. В чорному колодязі, близько чотирьохсот аршин глибини, було тісно, вогко й дуже душно від труб, по яких ішла пара з помпи. Попід стінкою тяглася колінчата драбина, що ще ні разу не лагодилась. Нею вже небезпечно було користатись, бо багато щаблів потрухло, вищербилось. А щоб полагодити електричний кабель, драбина була єдиним засобом пересування. Адміністрація знала про стан драбини і, щоб приховати своє неприпустиме ставлення до охоропи праці, тільки набавляла за роботу в драбинному відділі «на шкідливість» чверть упряжки.

Данилко прикинув у думці.

— Ще по п'ятнадцять копійок матимемо.

Але Гриць наїжачився, навіть кипув об землю дротом:

— Нехай їм дурні роблять!

— А він тебе вижене.

Гриців батько лежав уже третій місяць із переломленою ногою. Він, коли почала сідати лава, не встиг вискочити із вибою, може, на якусь мить, і йому розтросило куполом кістку нижче коліпа. Хлопець замислився, він знав, що на таку роботу не мали права посилати підлітків. Знав про це ще краще майстер і тому пустився на хитрощі. Коли Данилко й Гриць стали до своїх лещат, майстер ніби про себе, але досить голосно сказав:

— Хіба тепер учні... Торік були в мене хлопці, ото хлопці — лінію навести, кабля полагодити — будь ласка. Душа раділа...

Данилко й Гриць тільки мовчки презирнулись. Майстер підвищив голос:

— А ви, хлопці, скоро навчитесь хоч дрiт з'єднувати?

Данилко й Гриць знову презиркуються, кусають губи й мовчать. Майстер говорить ще голосніше:

— Ви й відповісти навіть не вмiєте.

— Зумiєм, — не витримує вже Данилко й червонiє.

— Що, зумiєш кабля полагодити?

— І кабля полагодити, коли захочемо.

— А мені здавалося, що ви хочете наводити лінію через балку.

Лінію наводити влітку не так важко, навіть приємно працювати на повітрі, але взимку це була справжня мука. Засніжені стовпи, вкритий ожеледдю дріт і пронизливий вітер у степу доводили до сліз навіть дорослих робітників. Данилка й Гриця пройняв холод.

— Адже кабель у шахті скоріше потрібний,— каже Гриць.

Майстер вдає, що він дбає за хлопців:

— Ви ж малі ще. Потім відповідай за вас.

— Грицеві вже п'ятнадцятий, і мені...

— То лізьте хоч і завтра, раз ви самі проситесь.

І, щоб не дати опам'ятатись хлопцям, додає:

— А то й на лінію можна.

Надворі дув студений вітер. Данилко й Гриць мимохить щуляться і чимдуж налягають на терпуги.

Роботу в шахтівниці хлопці мусили розпочати за два дні, але вже того вечора трапилось таке, що про роботу не було чого й думати.

Після погрому татар до Лук'яна Солоного стали заходити його приятелі. Починали в карти, в очко, і обов'язково закінчували гульбою. За горілкою посилали Данилка або меншого — Василька. Тоді землянка дрижала від пісень, часто тужливих, степових, яких умів якось особливо водити Лук'ян. Приставала з своїм зажуреним голосом і Одарка.

Шахтарі тоді робились чутливими, вразливими і намагалися не порушувати навіяних вражень жодним грубим словом. По тому, як вони глибоко зітхали, видно було, що пісні навівали їм картини то зелених байраків, то душистих лук, прозорих ставків під рясними вербами, то місячні ночі або ночі, чорніші за смолу, коли над головами, мов жарини на черені, тліють в синьому небі зірки. Шахтарі, які рід свій зачинали на селі, мабуть, встигли вже забути свої там поневіряння, а згадували тільки привабливі картини, згадували перелази, уквітчані лапастою гудиною гарбузів, і вслухались, як тьохкають солов'ї, а біля грудей тьохкає серце коханої. Співали вже й треті півні, а закохані все ще настоювали. І вже коли починали бліднути на небі зорі, парубки пружними ногами простували до себе під повітку на примістку.

В вибогах їхні ноги вже викривилися, замість степових пахоців на груди давила сірка з терикоників, а колись найкращі їхні кохані стали виснаженими й верескливими бабами, з сивиною у волоссі в тридцять років. Слова з пісень нагадували їм про втрачену навіки молодість, про безпросвітну старість.

Ті, що народилися на шахті, на шахті й звікували, відчували пісні серцем і теж, не менш за інших, підпадали під їхні чари. В такі вечори Данилко сідав з ногами на піл, схилявся на вогку стінку й слухав пісень із заплющеними очима. До горла підступав клубок, чомусь хотілося плакати, хоч на серці ставало легко-легко. Непомітно він починав коливатись у такт пісні, разом з орлами літав над ярами й горами, сідав на високі могили в степу. В очах мерехтіла далина, мерехтіли якісь коні, якісь вершники. Може, то косоокі татари, про яких він читав у книжці? Може, то вони женуть до Криму пов'язаних наших дівчат?

Починали іншу пісню, і Данилко бачив уже валки чумаків у степу. Одна пристала край шляху. Чумаки обступили свого товариша, а він уже заплющив очі, і над ним ревуть воли половії.

Частіше за все шахтарі співали пісню про голоту:

Ой наступала та чорна хмара,
Став дощ накрапять.
Ой там збиралась бідна голота
До корчми гулять...

І десь там кінчали: «А хто з нас, братці, буде сміятись, того будем бити!» На слові «бити» шахтарі погрозливо стукали кулаками по столу, що аж підстрибували глиняні кухлі.

Випивши добре горілки, шахтарі співали вже частівок. В такі години Одарка намагалася скоріше приспати дівчаток, а хлопцям знаходила яку-небудь причину, щоб вислати їх із хати.

Перед самою війною до Лук'яна Солоного стали заходити вже інші люди. Між ними й Мусій із Голубівської рудні. Замість пісень вони говорили про безпросвітне життя шахтаря, про здирства адміністрації, про шахрайство десятників.

Мусій особливо гостро пападав, і не тільки на свою адміністрацію, а й на царський лад. Данилкові аж страшно

робилося, як він говорив про царя. Потім вони затуляли віконце й починали читати яку-небудь книжечку чи газету. Данилка вважали за малого і не звертали на нього уваги, а він, сидячи собі в кутку, теж вслухався в кожне слово. Від слів особливо сміливих йому холонуло в грудях.

Найбільше вразила його книжечка, в якій розповідалось про Павуків і Мух. Та ще про попа й про чорта. На Лук'яна вона теж справила враження. Коли Мусій скінчив читати, він задоволено закивав головою:

— Якби знав, хто це так природумів, так списав би з нього портрет і прибив його на стінці.

— Написав Лібкнехт, — пояснив Мусій, — німецький соціал-демократ.

— А пише по-нашому?

— Пише він по-своєму, по-німецькому, а Павуки однакові що в них, що в нас, тому й зрозуміло для всіх, з кого пани ссуть кров.

Мусій кожне незрозуміле слово пояснював, ніби був учений, приклади з книжки переводив на приклади з шахтарського життя, і тому все прочитане навіть для затурканпх ставало зрозумілим і переконливим. За це його поважали шахтарі, а Данилко цілком підпав під його вплив. Він копіював тепер кожен його рух — намагався так само просто і відверто дивитися людям у вічі, говорити чітко й стисло.

По Мусієвому обличчю ніколи не можна було пізнати його настрої. Що б не трапалося, обличчя його залишалося спокійним. І це справляло більше враження, ніж коли б його переживання відбивалися на обличчі.

Великі зеленкуваті його очі були вдумливі і світилися розумом. У Данилка були такі ж великі очі, тільки сині, і тому здавалися лагіднішими, а довгасте обличчя з припухлими губами попри всі намагання не могло бути завжди спокійним, а було все ще по-дитячому рухливе.

На початку війни Мусій кудись зник. Кажали, що він ховається від мобілізації. Данилко саме в цей час горів помстою до німецьких загарбників і почав розчаровуватись у Мусієві. Побачивши його знову на мітингу і вислухавши промову, Данилко тепер полюбив Мусія ще більше. Він не зводив з нього очей.

— А які б ти хотів читати книжки? — якось несподівано запитав його Мусій.

Данилко хотів ўдати з себе «спокійного», але замість цього збентежено забігав синіми очима.

— Які завгодно.

— А ще які?

— Про далекі краї, про дикунів, про негрів. Як вони живуть.

— А як працюють негри, на кого працюють негри — хочеш?

— Про все, — замішано відказав Данилко.

— Добре, хлопче.

Тепер Данилко з нетерпінням виглядав Мусія. На цей раз він прийшов до батька ще з двома товаришами. Знайомлячи їх з батьком, одного він назвав — Василь Порохня, у нього був задерикуватий чубчик їжачком, тонкі губи й бистрі маленькі очі.

— Щось раніше я вас не бачив, — сказав Лук'ян.

— Бо мене три роки нікому не показували, — жваво відказав Порохня. — З царем Миколою не поладив.

— А на війну не беруть?

— Зараз відстрочку дають, хто працює на шахтах. На оборону! А я в столярській артілі тепер. Ми їм покажемо! — і він посварився комусь кулаком.

— А це товариш із Галичини, — сказав Мусій про другого. — Потрапив до полону, а тепер пригнали їх працювати на шахті.

В Донбасі на той час полонених працювало мало не сто тисяч. Поводилися з ними не тільки безцеремонно, а й жорстоко, тому полонені ходили обірвані, виспажені й затуркані. На десятому помері їх було чоловіка двадцять. На роботу полонених виводили під конвоем. Лук'ян оглянув «ворога» з ніг до голови — чорнявий хлопець, в якого ще тільки висівались вуса, дивився привітно і без припущення, як інші полонені, проте Лук'ян пасупився.

— Значить, на мирову йде?

— А він з нами ніколи й не сварився.

— А хто ж він?

— Такий же, як і ми з тобою, — українець, і такий же робітник.

Лук'ян здивовано звів брови.

— І по-нашому вміє? Як же ти прозиваєшся? — звернувся він уже до полоненого. — Ти як, поляк, чи що?

— Українець. Шкода. — Час від часу він тривожно поглядав на віконце.

— Чого шкода?

— Я так сі прозиваю, прошу вас. — І знову зирнув на віконце.

Мусій помітив і сказав:

— Затуліть шибки. Щоб ніхто не знав, що він сюди заходив.

— Бо що? — здивувався Лук'ян.— Хвалити богів, моя хата ще нічим не осквернена.

— З-під варті вислизнув.

Данилкові похололо в грудях. Він щільніше притиснув до віконця занавіску.

Те, що полонений галичанин говорив такою ж мовою, як і всі вони, тільки за своєю манерою, і був такий же лагідний, як і його сини, дивувало Солонного.

— Чого ж ви проти своїх?

Пояснив Мусій:

— А нехай би не погодився. Ти бачив, що з нашими роблять, які не хочуть накладати головами за царя-батьошку? А в них — за цісаря Франца-Йосифа. Тому галичани й до полону здаються, бо той Франц-Йосиф їм такий рідний, як тобі директор шахти Грінберг.

— А чого вам треба було відділитись?

Галичанин посміхнувся.

— Наче вони нас питали.

— Капіталісти поділили. В Закарпатті виноградишки? Давай їх сюди,— кажуть угорські; в Галичині нафта? Давай нам,— кажуть австрійські. Ну, а решту України російські царі роздарпили, кому хотіли, як своє власне. І наставили кордонів. Тільки вже недовго їм стояти — народ порозумнішав: скоро поставить кордон поміж Павуками і Мухами.

— Ми їм покажемо! — знову посварився кулаком Василь Порохня.— Ти гадав, скоро буде?

Мусій не відповів на його запитання, а спитав сам:

— Як же тут у вас ведеться?

— Погано,— відказав Лук'ян.— Дихати вже нічим, і їсти скоро буде нічого. Як не збільшать платні, робочому просто хоч вішайся. Все подорожчало втричі, а шахтар як одержував карбованець, так і зараз ходить з ним на базар. Та й того ще не хочуть дати. Задушили штрафами.

— Бунтувати треба! — враз спалахнув Василь Порохня.— Зняти голову одному та другому інженерові — от і схаменуться.

— Ми теж пристанемо,— сказав полонений галичанин.— Я прийшов сказати: усі полонені пристануть.

— А треба провчити,— сказав Лук'ян.— Правильно Василь каже: зняти голову хоч одному.

— Щоб винуватих у вбивстві засудили, як карних злочинців? — сказав Мусій. — Виберуть саме кого треба. А хто лишиться — знову на роботу.

— Шахтарі не дадуть!

— За вбивцю заступатись ніхто не має права. Це найкращий спосіб приборкати робітників. — Він, як і полонений, глянув на віконце: за ним чулися кроки. — Слухай, хлопче, — звернувся він до Данилка, — надінь шапку та погуляй біля землянки. Може, там хто стовпи підпиратиме — увійдеш скажеш.

Від такого важливого доручення Данилко ніби підріс. Він розважливо одягся і на пальцях пішов із хати.

— Я їм покажу!

Василько й собі смикнувся йти, але Данилко відіпхнув його назад і наказав не показувати носа, бо інакше він його розквасить.

— А ти потім заступиш його, як змерзне, — сказав Мусій, і Василько терпеливо став чекати.

8

Надворі була осіння ніч. В різних кінцях висілка пурхали, мов світлячки, червоні вогники шахтарських лампочок. Над освітленою шахтою збівалась у білі хмарки густа пара. Методично чохкав паровик, а з блока долітали удари, схожі на удари буферів на вагонах. По чавунних плитах естакади гриміли вагончики, і в бункери з шелестом сипалося вугілля. Гора з глею димилася, а місцями схоплювалися навіть золоті язички. Тому, що самого терикона в темряві не було видно, здавалось, що дим і полум'я висять у небі. На самій маківці світилася лампочка, схожа на зірку. Час від часу на териконик виповзав вагончик з породою, в темноті хтось його перекидав, з гори сипалося груддя, а вагончик, постукуючи на рейках, сповзав назад.

Багато шахтарів жило в селі, верстов за три, і тому над степом у темні ночі ніби висіли разки осяйного намиста від лампочок.

Коли Данилко вийшов із землянки, дув пронизливий вітер. До чобіт налипало болото, на лице осідала мжичка. Все ще на пальцях він перейшов кладку через рівчак і притулився до стовпа. Жовтими плямами блимали вікна

землянок, із казарми, через вулицю, виривалися хрипкі звуки гармонії. На другій чверті казарми хтось намагався співати.

Вслухаючись у притамоване життя висілка, Данилко вже забув про свою місію і навіть трохи ніби задрімав.

Із такого заціпеніння вивів його шерех, а потім і чавкання чобіт по болоту. Хтось простував попід штахетами. Данилко щільніше притиснувся до стовпа, але позаду був ліхтар, і тому, хто йшов, було видно Данилка, як на долопі. Ураз віч заточився, безладно заляпав ногами по калюжі і п'яним голосом замурмотів:

— І дійду... От же візьму і дійду... От же й ляжу... Отут і ляжу. Я сам собі цар, православний государ... Ах ти, сукин син, комаринський мужик...

Данилко посміхнувся й вийшов на кладку. На другому кінці стояв парубійко й викаблучував ногами в такт пісні.

— Бачив? Дай прикурити... Я ще й не такої можу... Ах ти, чортів син, проклятий становий... Чув?.. Ти чий?

Світло з вікна освітлювало хоч і давно не голепе, але ще молоде обличчя, ватяний піджак, чоботи.

— А ти кого шукаєш?

— Яшко? Га? Ні... Це ж друга четверть, друга?

— Ну, друга, а що?

— І ти не даси припалити? Гадаєш, я п'яний? А я, дивись: «Сам собі цар, православний государ».

— Почекай, я винесу.

Коли віч зайшов до хати, Мусій тривожно запитав:

— А чого ти, хлопче? Змерз, либонь?

— Сірника там якийсь просить.

— Хто?

— Мабуть, з новаків. Буцой і на ногах не встое.

Всі презирнулись. Мусій почав хутко збивати докупи якісь папірці, що лежали серед столу, й допитливо оглянув землянку, ніби шукаючи, куди б їх заховати.

Данилко спочатку не міг зрозуміти їхньої тривоги, але, помітивши розгубленість, особливо на обличчі галичанина, заляк на порозі з широко відкритими очима й коробкою сірників у руках.

— Неси! — сказав Мусій, ніби спокійно, але твердо, — і проведи його геть туди далше. А ти, — кивнув віч на Василька, який з докором дивився на брата, — теж тихенько вийди за двері й слухай.

Від сорому у Данилка палахкотіли навіть вуха, хотілось або задушити того, хто піддурив його, або заплакати.

П'яний стояв уже біля дверей землянки й продовжував похитуватись на підігнутих ногах.

— Ну, на! Лазити тут,— сердито чиркнув Данилко під самим його носом.

Перший сірник освітив тільки кінчик поса і згас.

Другий вихопив із темряви вже все обличчя. Ніякої цигарки в зубах не було. Вдарити його?

Але він здоровий, як бик. Ну, то вибіжать із землянки й допоможуть. П'яний продовжував хилитатись, ніби навмисне, щоб ще дужче роздразнити Данилка. Ага, так! Данилко нахилився вже за цеглиною, але тут же й схаменувся. Може, йому того й треба, і розлютився ще дужче.

— Повертай голублі! — і штовхнув п'яного в плечі так, що той уже по-справжньому клюнув носом у штахети й мовчки почвалав по болоту.

Коли Данилко повернувся назад, із гостей уже нікого не було. Мати з двома дівчатками спала в хатинці, а Василько мостився спати на долівці.

— Де ти його дів? — запитав батько.

— Аж до сьомої казарми довів. Питав-питав, куди йому? Мимрить щось. Та він готовий...

— Може. Лягайте та не базікайте мені, що тут чули.

Данилко й Василько спали разом. Думка, що й вони тепер стали революціонерами, довго не давала їм заснути, а коли прокинулись, над ними стояв стражник з рудими вусами й шурхав рукою під приголовач. Становий пристав сидів біля столу на скриньці з-під цвяхів, і на дверях стояв ще один стражник. Батько, босий, в підштанках і брудній сорочці, стояв біля ліжка й неслухняними руками патягав штани. Холоша перекрутилась, і він стрибав на одній позі, мов підбитий черногуз. Із хатинки виглядала перелякана мати, прикриваючи руками розхристану пазуху.

— Апу, підведіться,— скомандував рудий стражник.

Розморені сном хлопці зійшли з постелі на холодну долівку. Стражник закотив цупкий лантух, потім витрусив із нього на долівку потерту соломі й копірив чоботом. Маленьку кімнатку наповнила сива курява. Те ж саме зробив він і з Лук'яноюю постіллю. Потім перейшов до хатинки. Одарка схопила дівчаток на руки. Потривожені малята розрюмсались.

— Заткни їм пельки! — прикрикнув становий. Він продовжував сидіти біля столу й палив цигарку за цигаркою.

— В столі треба подивитись,— сказав стражник.

Становий посунувся. Стражник витяг із шухляди різний мотлох. Там же була і батькова рахункова книжка. Лук'ян помітив її і смикнувся до столу. Становий, відсовуючись, ще не встиг сісти знову, і Лук'ян спіткнувся на скриньку, хоч Данилкові здалося, що батько підбив її ногою ближче до станового. Становий, відчувши за собою скриньку, опустився на неї, а Лук'ян, мабуть, щоб приховати своє збентеження, сказав:

— То книжка? А я її, анахтемську, шукаю,— і простяг за нею свою покручену ревматизмом руку.

Його наївний маневр загострив увагу стражника.

— Ні до чого не торкайся! — і почав хутко гортати її сторінки. На сторінках були лише якісь цифри, написані товстим олівцем, і більше нічого.

Лук'ян Солоний здивовано звів брови. Данилко зразу зметикував причину батькового хвилювання, але ж обидві «афішки» і досі не повернув Гриць.

Він весело зазирнув у батькові очі, проте батька це не дуже заспокоїло.

В шухляді стражник знайшов ще кілька сторінок старого календаря, але все це було, мабуть, не те, чого вони шукали. Становий починав дратуватись:

— Чуєш, старий, землянку розвалю, а знайдемо. Краще скажи сам, де ховавш?

Лук'ян знизував плечима.

— Не розумієш? Питаю, де заховав прокламації?

— Та звідкіль би вони взялися в мене?

— Не прикидайся дурнем! Може, ще будеш казати, що в тебе вчора нікого чужого не було.

— Та чого ж, заходять люди. Не гнати ж їх.

Становий глузливо викривив рота.

— Ну то тебе виженуть. Мабуть, читав, що тут надруковано? — В руках він тримав рахункову книжку.

— Малописьменні ми, ваше благородіє.

— А-а, малописьменні, то я тобі прочитаю:

«Стаття 318 карного статуту. Винні в приналежності до компанії, що має на меті протидіяти розпорядженням уряду, або підбивати на непослух настановлений од оного владі, або руйнування підвалин громадського життя, а також підбурювання до влаштування страйків, коли при цім не було вчинено проступків, що караються ще більшою карою, підлягають, в залежності від міри їхньої участі в компанії і від інших обставин справи, або позбавленню

особливих прав і привілеїв і заслання на проживання в Сибір, або ув'язненню у правнім арештантським відділі по одній із ступней артикула 31-го цього статуту».

Становий з шумом перевів дух. Від читання в нього, мабуть, аж заболів язик, бо він з серцем шпурнув засмальцьовану книжечку на стіл.

— А хочеш, я тобі нагадаю й без кпижечки артикул 243 книги 22 Зведення воєнних постанов? «Винні в сприянні або в прихильності до ворога в його воєнних чи яких інших ворожих проти Росії заходах визнаються за державних зрадників і підлягають позбавленню всіх прав і смертній карі». А зараз який час, воєнний? Воєнний. А шахти хіба працюють не на оборону? На оборону! Значить, коли ти будеш зривати роботу чи сам, чи будеш підбурювати на це інших, робитимеш на користь ворога батьківщини? Факт! Значить, хто ти, як не державний зрадник? А чим це карається? А ти знаєш, хто вас підбиває на такі вчинки? Знаєш, що це німецькі шпигуни? А ти тут раду радиш? Як роботу зірвати?

Лук'ян перово переступав з ноги на ногу. Видно було, що він зовсім не слухав повчання, яке ретельно вичитував становий пристав, а тужився відгадати, звідки поліція могла довідатись, хто був у нього звечора? Чи хто виказав, чи підгледів? Так хто ж тоді? Він важко зітхнув.

— Бачу, що зрозумів, куди тебе завели різні соціалісти, — примпрливо сказав становий. — Ото краще сам призначайся, то легше буде.

Лук'ян зпову мовчки знизав плечима. Стражник продовжував нишпорити ще ретельніше.

У пічурці над дверима він щось намацав і занімів, як мисливський пес на стояці. Потім обвів хатніх такими очима, ніби хотів сказати: «А що, спіймались?» Хатні тривозно презирнулись, а стражник продовжував уперто дивитися на Лук'яна, а губи мало не казали: «Малописьменні! Мене не проведеш. Уже не одного такого спровадив, куди Макар телят не гонить!» Нарешті він з торжественним виразом на лиці витяг із пічурки револьвер і поклав на стіл перед становим. Мовляв, з нас і цього досить. Переховував зброю!

— Не займайте, то мій пістолет! — буркнув Данилко.

Становий поморщився і скинув на долівку.

Стражник з рукою біля козирка мимрив: «Винуват, ваше благородіє, винуват!»

Василько чи то з холоду, чи від хвилювання увесь час дрижав, а коли стражник наблизився до столу, засмикався, наче хотів заступити йому дорогу. Данилко помітив, як батько суворим поглядом намагався вгамувати Василька, але безрезультатно.

Трус нічого не виявив. Становий пристав навіть не захотів складати акта. Роздратований, що не пощастило, він важко підвівся з скриньки і ще раз сказав:

— Останній раз питаю, де приховуєш «афішки», нелегальну літературу?

Лук'ян, ніби намагаючись заступити стіл, поставив ногу на скриньку, з якої встав становий, і щиро перехрестився.

— От хресті-бог, нічого не знаю. Чи я не православний, щоб отаким займатись.

— А може, хлопці? — Становий кивнув на Данилка й Василька, що вже сиділи на голих дошках на полу.

— Я в школу ходю, — відказав Василько.

Становий пристав роздратовано відмахнувся рукою й вийшов із землянки. За ним, пристукнувши каблучками, вистрибули й стражники. Один на порозі обернувся й погрозив Лук'янові кулаком.

Залишившись у хаті, обернутій у хлів, самі, усі довгий час мовчки дивилися на двері, за якими зникли дві чорних спини і одна сіра. Знесилений довгим напруженням, Лук'ян нарешті плюхнувся на скриньку з-під цвяхів і розсміявся собі під вуса.

— Тату, а я боявся, щоб... — обізвався першим Василько.

— Мовчіть! — пахмурив брови Лук'ян. — Гадаєте, що вони не стирчать під вікном? Збирайте солому — і спати.

— А я вигляну, — сказав Данилко.

— Хіба ніби як до вітру.

Данилко хутко озується, наопаши накинув піджак і шмигнув за двері.

Виселок утопав у темряві, тільки над шахтою крізь мряку проступало кілька електричних вогників та чути було чохкання паровика. Данилко обійшов свою землянку — ніде нікого не було. Враз на думку йому спало, що поліція, напевно, піде до Мусія. Ні хвилини не вагаючись, він кинувся на кінець висілка. Батько ще давно казав, що Мусій там наймає куток.

Якщо поліція пішла по вулиці, то навпростець її можна випередити. Данилко перевів дух тільки біля сторожки лісного складу, де жив Мусій. А може, він уже перейшов

жити кудись в інше місце? Данилко розгубився. Довкола панувала сонлива тиша, тільки із села вітер приносив валування собак.

Хвилини спливали, а Данилко все ще не наважувався постукати у віконце. Близько десь почувлися кроки, і він злякано заховався за хлівець. Тепер уже стало чути, що по стежці черідкою йшло кілька чоловік. Данилко прослизнув до другої землянки і, коли вже не стало чути кроків, ввірився ногам.

Лук'ян почав уже турбуватись: пропав хлопець.

— Де тебе носило? — спитав він сердито, коли захеканий Данилко вернувся до землянки.

— Я хотів попередити дядька Мусія і... не встиг.

— Куди ж ти бігав?

— До сторожа.

Лук'ян хитро посміхнувся. Данилко тільки зараз помітив, що Василька не було в хаті. Питати батьків він не насмівився: мабуть, тут знову щось таке. В цей час двері розчинилися і до землянки вскочив Василько.

— Встиг? — спитав батько.

— Встиг! Тільки відбіг від хати, а вони... Аж п'ять оселдців.

— Лягайте й ні пари з вуст. Нікому!

В хаті був наведений уже порядок. Одарка заходжувалась біля плити. Для неї ніч уже минула.

— Ну як би ланнув який, — кивнула вона на скриньку з-під цвяхів. — Може, попалити. Щоб за якісь бомажки та смертю тебе лякали.

Лук'ян ляпнув долонею по скриньці.

— Вовків боятися — в ліс не ходити. А скринька пехай так і стоїть.

Натягши на голову ряденце, яким хлопці вкривались, Данилко випитав у Василька, куди він бігав.

— Ти гадаєш, що Мусій устигне втекти?

— Уже, мабуть, аж на четвертій шахті.

— А в скриньці що було?

— Не знаю.

Після цього батько здавався їм за найбільшого революціонера.

Як завжди, на початку шостої години Данилко схопився, щоб іти на роботу.

— Сьогодні можеш ще покачатися,— сказав батько, насупившись.— Забігав Мусій, ніби заминка буде, вся рудня забастувала.

— Сьогодні ми маємо кабель лагодити.

— Може, й не треба. Нехай спеціаліста випишуть.

Данилко тільки зараз зрозумів, що починається справжній страйк. Він такого ще не переживав. Серце забилося, мов з переляку. Він уже хотів засміятись на всю хату, але згадав Мусія і став «спокійним», тільки не втримався, щоб не розбудити Василька.

— Вставай, вставай, почалось уже!

Василько довго лупав заспаними очима, не розуміючи, чого від нього хочуть, нарешті, мабуть, подумав, що до них знову прийшла поліція, почав хутко одягатись.

Лук'ян, звиклий за шістнадцять років до щоденної роботи, не знаходив собі місця. Біля сьомої години, хоч і не почув гудка, але не витримав, насунув на очі шапку й рушив до порога. На плиті лежав наготований жінкою вузлик з їжею, що заміняла йому обід. Лук'ян тільки зирнув на нього, але не взяв. Одарка не зводила з чоловіка очей. Вона, мов вишколений слуга, мовчки стежила за кожним його порухом. Вони вивчили вже одне одного настільки, що розуміли мовчанку більше, ніж слова. Одарка болісно кривилась. Що вони зробили з її чоловіком? Стає вже насупроти начальства!

Лук'ян на порозі завагався.

Данилко й Василько відчували, що батькові непереливки, й притишили свої балачки. Їм теж було тривожно: батько йде без кайла! Зараз буде забастовка проти «существуючого строю». Ці слова вже звично складались у Данилковій голові, а Василько повторював за ним, як пауга, ще не розуміючи їхнього змісту.

Лук'ян рішуче повернув назад і відкрив скриньку з-під цвяхів. В ній було повно папірців. Він вигріб їх і дав половину Данилкові.

— Оці, десь там... Ну, сам розумієш, не маленький уже. А розляпась, додому не повертайся!

Решту листівок запхав собі за пазуху.

Кайло висіло на стінці. Лук'ян простяг до нього руку, але знімати не поспішав. Одарка не стрималась.

— Може б, не треба, Лук'яне?

— Знай своє сідало! — враз визвірився він на неї і вже рішуче зняв кайло й вийшов з хати.

Цього вже не могли зрозуміти хлопці. А чому тоді батько не взяв вузлика з харчами? А прокламації? А приятелювання з Мусієм? Мати своїми зітханнями ще більше заплутувала справу.

— Підмінили нам батька, синочки. Ходять усякі та ще й вас підбивають. Що ото тицьнув тобі батько?

Данилко й сам ще не знав, що це були за «афішки». Він розгорнув одну.

«Пролетарі всіх країн, єднайтесь!

Товариші робітники!

З кожним днем стає все важче...»

Але тексту було на цілу сторінку, і Данилко почав перебігати очима тільки окремі рядки:

«Злочинна війна... несе в собі й інші лиха... дорожнеча».

Це слово було найбільш зрозуміле для Одарки. Вона похитала головою.

— Хіба ж це дорожнеча, як уже нічого не до купишся.

Данилко читав далі на вибір: «Ворог кожного народу знаходиться в його власній країні... Хай живе наша боротьба!.. Геть романовську монархію!..»

Василько дивився наївними очима просто в рот Данилкові. Видно було, що він нічого не розумів. Не розуміли й малі дівчатка, які тяглися до листівки рученятами, щоб погратись білим папірцем. Не більше, мабуть, зрозуміла і їхня мати, хоч її худе обличчя зморщилось від сліз у сіру грудочку.

— Я спалю їх, дайте, дітки. І вам менше страху, і я буду за одного тільки трястися.

Василько ладен був уже підтримати матір, але Данилко відчув себе дорослим. Він, дивлячись на матір ясними очима, твердо сказав:

— Ви ж самі кажете, що дорожнеча.

— Атож, атож, синку.

— Значить, правду пишуть?

— Правду, синку, правду. Залили робочому люду за шкуру сала, земля б під ними завалилась, а самі на трупах жириють. Хоч би на них яку кару вигадав бог.

— Оце й буде для них кара. Одягайся, Васильку. Батько, мабуть, і не знає, що тут написано.

— Давай дома заховаємо одну.

— Щоб я знову ночей не спала,— замахала руками Одарка.— Несіть, песіть. У глинище їх! Васильку, а ти куди?

— Ми вдвох!

Вона бачила, що вже не може примусити дітей криком, вклала в голос і сльози, і благання.

— Зостанься хоч ти, там ще козаки відшмагають.

Але хлопці вже вибігли з хати.

Надворі заходило на годину. З поля тягло весняним вітерцем і духом набучавилої ріллі. Шахтарі сходились на пагорок край висілка. Між ними багато було і з інших шахт. Дехто тримав у руках лампочку чи обушок на плечі. Певне, вони повернули сюди вже від кліті, а може, щойно вийшли із шахти. У таких обличчя були вимазані сажею, шахтьорки пошматовані, із черевиків випазили пальці.

По висілку сновигали поліцаї. Їх сьогодні, мабуть, зігнали зі всіх шахт, бо скрізь поблискували мідні бляхи.

Данилко помітив, що повз лісний склад проходить найбільш робітників.

— Ти біжи вперед,— сказав він Василькові,— і стань на розі. Коли нікого не буде — свиснеш і потім іди поза складом, а я кину на стежку «афішки» і йтиму тобі назустріч.

Василько охоче подався вперед. Видно було, що йому подобалась ця гра, схожа на гру в шпигунів.

Лісний склад був огорожений високим парканом. Василько оглянувся довкола — нікого — і свиснув. Данилко хутко вихопив із-за халяви п'яток листівок і поклав їх на стежку, ще й придавив грудкою. Тут же підняв лозину і, статечно ступаючи, зник за рогом складу. Він не пройшов і десяти кроків, як зустрівся з поліцаями.

Поліцаї кудись поспішали і, щоб довгі шаблі не плутились у ногах, несли їх, як ломаки, в руках. Данилко поступився їм із стежки й прикусив губу: він не боявся, що поліцаї, набрівши на листівки, поженуться за ним. Він зуміє втекти, але листівки тепер не попадуть до рук робітників. Довго думати було ніколи. Данилко тут же за спиною поліцаїв поклав на стежку ще з п'яток прокламацій і подався назустріч Василькові. На розі оглянувся. Біля прокламацій стояла вже купка робітників.

Решту листівок Данилко заткнув у паркан.

По дорозі до них приєднався Гриць і хлопчик Порохні — Пилипко, такий же синьоокий, як і Данилко, навіть схожий на нього.

— Де це ви були? — запитав він.

Василько прибрав таємничого вигляду і вже хотів повеличатись перед чужими хлопцями, але Данилко зіпсував усю справу. Сам зашпав:

— Що там робиться?

— Уже всю гору вкрили, — сказав Гриць.

— Мабуть, із усього Донбасу зійшлись.

Хлопці прискорили ходу. Серед натовпу на якомусь підвищенні стояли Мусій, Порохня і ще якийсь робітник в окулярах. Задні вигукували: «Правильно, правильно!»

Говорив Мусій. Зім'яту кепку він тримав у руці, якою вимахував за кожним словом:

— У адміністрації іншого виходу немає, як задоволити наші вимоги. Будьте уперті, домагайтесь організовано, прислухайтесь, що каже комітет. Не робитимете організовано — зірвете страйк. Майте більше віри в наші сили, не йдіть ні на які провокації, не розбивайте наших лав. Ніхто не повинен стати до роботи, доки адміністрація не задоволить наших вимог, доки не дасть запевнення, що за страйк нікого не віддадуть до рук поліції, нікого не звільнять.

— А що ж ви вимагаєте?

— Поліпшити умови праці, підвищити платню на половину. На дорожнечу! Щоб була по трудам і жизнь, а то в нашого брата мозолів густо, а в пузі пусто!

— Це-то правильно, аби ж вони мали бога в животі.

Після Мусія наперед виступив Василь Порохня — робітник із столярської артілі. Він ще не почав говорити, як уже увесь засмикався, запалився.

— Може, ще молебні правити заходимось? Нас тут тисячі робітників. Та з такою силою можна перевернути весь Донбас. Сам цар Миколка не всидить на троні... Геть війну! Геть поліцію! Геть богів і царів! Озброїти робітників, тоді ми вирвемо не п'ятдесят процентів, а усі сто. Що тепер п'ятдесят!..

Його викрики збуджували людей, що давно вже затамували в собі лють. Знявся крик. Бити, троцтити! Ото буде зрозуміло для панів! Здавалось, ще одне слово — і весь натовп посуне з коляками на інженерську колонію, до машин, щоб стерти все на порох. Але над натовпом знову показалаась голова Мусія. Він був спокійний і дивився на всіх ясними очима.

— Значить, товариші, ви нічого не зрозуміли з моїх

слів. Усі ці гасла гарні, коли їх можна здійснити, а для цього потрібна сила не тільки самого Донбасу, а мільйонів робітників і селян. А солдати? Вони вже з вами? Ні! Тоді ви задаремно покладете життя. А ворог на це тільки й чекає.

Останнім виступив панотець Троїцької церкви Харлампій. Руденька його борідка ніби тліла на сонці. Він нагадав про кров, що ллється на фронтах. «А снарядів не вистачає, бо на заводах не вистачає вугілля!» Сказав і про скруту, і про сутужність через війну. «Взялися б разом, скоріше б закінчили війну».

— Робітники, звичайно, мають право на поліпшення свого життя,— говорив він далі з жалем,— але це треба так гостро ставити питання — вимагаємо! Всяка власть від бога. Треба просити адміністрацію. І в святому писанні сказано: «Просіть, і буде вам дано!»

— Будемо просити, просити, щоб зглянулись на тяжолу нашу жизнь,— підтакував старий робітник, підперезаний налігачем і озутий в кривці на босу ногу. А далі говорив уже до сусіди: — Молодь, звичайно, для себе лаштує життя, тільки ж обидно, наче тебе підганяють до ями.

Поза спинами шахтарів тинялись поліцаї, притримуючи руками чорні піхви, і ніби недочували, про що вигукували на пагорбі. Недочували навіть, як обурювався чи викрикував різні вимоги увесь натовп.

Ці вимоги зачитував робітник з окулярами на носі. В цей час повз натовп проїхав до приміщення поліції фактотон, в якому сиділи справник і військовий начальник. Їх супроводило три ряди чубатих козаків.

За кілька хвилин вони прибули на мітинг, а з ними і адміністрація рудні. На діжку, яку викотили на пагорб, виліз справник, поблискуючи срібним поясом і такими ж гудзиками. Він загонисто розгладив на обидва боки викохані вуса й відкашлявся.

— Що ж це ви, братці, не працюєте? Хіба не знаєте, яке лихоліття на Русі? Чи, може, ви забули наказ фронту: «Міцніше тримайте тил»?

— Наші вороги...— почав хтось і замовк.

А справник продовжував:

— Чи ж тепер думати про забастовки, набавки, коли кожна зайва копійка так потрібна батьківщині? Коли царбатюшка сам...

Йому не дали далі говорити. Довкола нього затюкали, зашпилю, мов на розпечену плиту хтось хлопнув води.

— Наші вороги тут!..

— Там теж ходять і голодні, і холодні!..

— Дайте хліба, хліба! Тут ще гірше, ніж на фронті.

Головний інженер став поруч справника.

— Панове, слухайте, братці, ну ми задоволимо ваші вимоги, але це ж можна було й без забастовки.

— А якої ви співали вчора, пане інженер? — сказав Мусій.

— Ідеться не про копійки.

— Ми вимагаємо тільки п'ятдесят відсотків, хоч життя подорожчало втричі. Інакше на роботу не станемо.

— Ви забули, мабуть, що працюєте на оборону? — викрикнув справник. — На фронт усіх!

Військовий начальник поморщився і щось сказав до нього. Справник закричав ще дужче:

— Тут я собі указ!

Василь Порохня підбіг до діжки і закричав:

— Кровопивці! Нас на огненний фронт, а самі тут до солдаток підсипаєтесь, нашими мозолястими копійками свої широкі кишені набиваєте! Царем-батюшкою ублажаєте? Подавіться ним, а нам хліба дайте!

Справник позеленів, губи нервово засмькалились. Нарешті він не викрикнув, а заревів:

— Розійдись! Ніяких зборів!.. Марш на роботу!

— Захотілось на оборону попрацювати? — і собі кричав Порохня. — Тягніть його в шахту!

Натовп посунув до середини. Над головами завихрили кулаки, але наперед виступив Мусій.

— Спокій, товариші! Василю, годі дратувати людей.

Справник позадкував за козаків і, засипаний лайкою, хутко виприснув із натовпу.

По обіді, коли мітинг із одного великого розбився на кілька менших, у виселок прибули драгуни. Вони цілими загонами проїздили між купками робітників, але нічим їх не чіпали. Намагались тільки ще більше подробити купки. Пам'ятаючи слова Мусія, робітники теж не давали їм воду до чогось прискіпатись.

Драгуни скакали і по дорогах, видно було, що вони завертали зустрінутих шахтарів. Шахтарі звертали на бічні стежки і все-таки пробирались у виселок.

Данилко почував себе, мов засватана дівка, він брав уже по-справжньому участь у страйку. З цього аж поважнішав, особливо коли ставав до розмови з більшими за

себе. А присутність поліції, навіть драгунів, тільки підносила його настрій. Він був ладен виконати зараз яке завгодно доручення. Шкода, що не було більше прокламацій, а то б зійшов на діжку й прочитав до останнього слова. А може, в батька ще є? Данилко забіг до землянки. Мати готувала вечерю.

— Почекай, синку, я зараз.

Але розварений весняним повітрям Данилко не дочекався вечері, він заснув навіть за столом.

Страйковий комітет подбав, щоб смок відкачував із шахти воду, але до вугілля ніхто не ставав. Проте адміністрація продовжувала упиратись. Тоді до страйку пристали ще дві рудні й призначили загальний мітинг на Вигурціні. Від висілка до неї було верстов вісім. Це була глибока балка, з вологими після зими боками. Шахтарі потяглися до неї ще зранку.

Мусій, Лук'ян і Василь Порохня ішли втрьох. Після виступу Порохні на мітингу з ним тепер вітались, як з героєм, і підбивали на ще гостріші виступи.

Шахтарів зустрічали поліцейські пікети, вони маячили по всьому полю й завертали людей назад. Мусій з своєю компанією звернули на глуху стежку, інші теж вишукували або ярки, або проривались поодиноці через поліцейський заслон. Їх не зупиняло й болото, що пудами налипало до ніг.

Данилко прийшов на мітинг із своїми приятелями — з Грицем і з Пилипком. На Пилипка вони дивились тепер, як на героя, хоч він нічим не допомагав батькові бути таким сміливим. Слідом біг, звичайно, й Василько. В такий день ще й менші за нього не хотіли залишатися дома. Їхні обличчя зашарілися від весняного вітру й від швидкої ходи. Їм не терпілося скоріше побачити мітинг, і вони навіть бігли, де було сухіше.

В балці зібралося люду втричі більше, ніж на мітинг у висілку. Всередині, на якомусь підвищенні, уже стояв робітник в окулярах і щось викрикував. Його промову часто переривали вигуками. Вони докочувались аж до берегів балки, де непорушно сиділи на конях поліцаї. На тлі синього неба вони скидалися на бронзові монументи.

Виснажені і завжди сірі обличчя шахтарів, тремтливі повіки їхніх відвиклих від сонця очей, обвіяні першим весняним вітром, напоєні сонцем, — ожили. Ніби помолодшали. А вигуки промовців ніби наелектризували їх.

Говорив уже Василь Порохня. Робітники, забачивши його на підвищенні, посунули до середини, а він бив себе кулаками в груди, розпанахував сорочку, ніби підставляв груди під кулі, і від цього навіть ті, до кого не долітали його слова, кричали:

— Нема чого чекати! Нас тепер он яка сила!..

Тут же серед шахтарів маячили голови інженерів з срібними молоточками на картузах. Вони тримались купи. Біля них тулились конторники і десятники. На вигуки робітників вони тільки мовчки презиркувались або мовчки знизували плечима.

Для хлопців усе це було незвичне — море голів, інженери, конторники, синє небо, весняне сонце. Ні, це не забастовка, це якесь свято! Адже й поліція нікого не чіпає.

Поведінка поліції дивувала і навіть непокоїла робітників. Кінні поліцаї стояли на віддалі, а піші, хоч і ходили поза спинами туго збитого натовпу, проте ні разу не спробували припинити ораторів. Навіть Василя Порохню, який ляяв поліцаїв найбрутальнішими словами і виступ закінчив вигуком: «Геть кривавого царя Миколу! Геть поліцію!»

Ще вчора поліція полювала за прокламаціями по всьому висілку, а сьогодні вони біліли мало не в кожного робітника. Данилко поїд ліктем зазирнув до однієї й прочитав знайомі слова: «Пролетарі всіх країн, єднайтесь! Товариші робітники! З кожним днем стає все важче...»

Данилко штовхнув Василька й по-змовницькому повів очима на листівку, мовляв, «наші!». Василько слухав з одкритим ротом і від утоми переступав з ноги на ногу. За спинами йому нічого не було видно, що діється попереду, а постаті кінних поліцаїв, що вимальовувались просто неба, вселяли страх.

Нарешті він захникав:

— Ходімте, ходімте вже.

Про себе він думав, що кінна поліція сьогодні обов'язково буде бити робітників і що вже треба тікати.

— Он дивіться,— показував він на кінець балки,— аж п'ятеро з'їхалось. Мабуть, зараз почнуть. Хоч на гору треба влізти. Дивіться, дивіться, сюди щось показують.

Але мітинг уже скінчився. Натовп почав розсуватись, як просипане зерно. Поліція залишалась на своїх місцях, та на неї й уваги ніхто не звертав. Робітники були мов потерті перцем: говорили голосніше, ніж завжди, сміялись загоностіше, ступали твердіше. Навіть Макар, що на тве-

резого дивився, як на вошу, і той сьогодні кричав: «Інженерів і техніків під лопату! І царя такого по шапці!» — і він закінчив такою довгою лайкою, що її б вистачило на десятьох коногонів.

— А ти й сьогодні наспиртувався! — сказав робітник в окулярах.

— Бо причину маю! Ти чув, чому розпився святий Йосип? Не чув? То я тобі розкажу. Святого Йосипа обидя взяла: все ж таки Марія жінка його, а дитинча від святого духа привела. І чоловік ударився в горілку. П'є та й п'є, а додому прийде, розкида все до лихої матері. Ну, бог йому й каже:

«Може, годі пити? Ти ж таки святий!»

А Йосип мовчить та п'є. Бог удруге приходить.

«Годі, тобі, Йосипе. Кинь пити!»

А Йосип тільки сопе.

Бог пішов, а він знову за чарку.

Приходить бог і втретє.

«Та кинь же, кажу тобі, ту бісову горілку! Чи ти вже й розум пропив?»

Йосип як розсердиться:

«Мовчи,— каже,— боже, а то як хрякну твого байстрюка по голові, так до біса вся ваша трійця полетить!»

— А я що ж, спокійно буду дивитися на наших панів директорів, панів інженерів? Макар їм ешелони вугілля накопав, а вони на мене воззирають, як на якусь тверезу козявку? Під лопату їх!

Поруч з хлопцями ішло двоє шахтарів, чорних від сажі, і один до одного посміхались.

— Джума Карпа, джума! — казав один з плескатим обличчям і ріденьким волоссям у бороді.

— Яка дума? Що ти белькочеш, Ібрагіме? — казав другий, широкоплечий з чорнявим вусом.

— Празніка, джума Карпа. Ебені йохті! ¹

— Та похоже, скільки людей зійшлося. І на великдень стільки не сходиться. Дійсно — охти!

Пилишко забіг наперед і, готуючись зразу ж утекти, задзижчав: «Анджі, анджі, анджі...» Василько й собі приготувався дражнити, але їх обох відтяг Данилко.

— Чого це ти?

— Татарин!

Шахтар з плескатим лицем усміхався на весь рот:

¹ Перемога!

— Хорошій пісня — анджі, анджі...

Вечір був теплий, парувала земля, а зірки піби обросли золотим мохом. Не хотілось заходити до землянки, в якій тепер особливо гостро відчувалася вогкість.

Прийшов Мусій і потяг Лук'яна Солоного до хати. Він був чимсь збентежений, і це примусило Данилка прислухатись до їхньої розмови, але він виразно почув тільки одне слово — Василь Порохня. Батько смикнув головою, нахмурився, потім здивовано глянув на Мусія, але той, як завжди, був спокійний, він знову нахмурився, довго дивився в одну точку на стіні, мабуть щось обдумуючи, і машинально кусав нижню губу. Знизав плечима.

— Діла, — сказав Мусій.

— Ходили? — нарешті спитав батько.

— Оце йду звідти.

— Ну та й що?

— Більше тридцяти процентів не дають.

— А комітет?

— Будемо продовжувати, доки не доб'ємось!

Але Лук'янова думка вертілась, мабуть, довкола чогось іншого, бо він машинально водив шорсткою долонею по стриженій голові — від лоба до потилиці й назад.

— Та невже-таки?..

Мусій зрозумів його й без слів.

— Звичайно, щоб сумніватись, треба мати підстави. Перевіримо. А береженого, як кажуть, і бог береже.

Лук'ян почав уже терти тім'я. Потім соковито вилаявся і стиснув пальці величезних рук.

— Та я сам...

Мусій підніс до своїх губів палець і повів очима в бік Данилка. Коли б на когось іншого, Данилко б розгнівався — йому не довіряють, але на Мусія він і тепер дивився закоханими очима.

— Що він казав про Порохню, тату? — не втримався Данилко, коли Мусій пішов з хати.

Батько скрива глянув і глухо відказав:

— Тепер такий час, того й гляди, вскочиш. Ти куди подів оті «афішки»?

— Розкидав. Бачили? Майже в кожного біліли.

— А все-таки береженого... Чув?

Настрашений переліченими становим карами, Лук'ян Солоний став похлиплим. Видно було, що він уже не радий був і з Мусієвих відвідин. Попа почав хвалити. Все це помічав Данилко і вже починав боятися за Мусія. А коли

батько не відповів на його запитання, спитав уже прямо:

— А ви б виказали на Мусія? Хоч би й на сновіді попові? — Худеньке його обличчя зблідло, руки тремтіли.

Таке запитання застукало Лук'яна зненацька. Він розгнівався і відкинув ногою стілець, на який наткнувся.

— Шахтар сповідається, коли в шахту спускається.

Решту гніву з шумом видихнув через ніс.

Данилко пустився на хитрощі:

— А ви читали віршик про панів?

— Мало їх...

— Той, що «хай буде й панам така доля, як нам»?

— «Голови з полови»? То якийсь розумний вигадав. Он як напосівся на панів.

— А наш батюшка за них горою стоїть.

— Хіба йому що? Аби гроші. Хоч і за Вільгельма германського буде молитись.

— Отож він, мабуть, і зараз за гроші старається: «Не треба так гостро ставити питання. Власть від бога», — і засміявся.

— Ім би вила в бік, а не питання. Каже Макар: «Під лопату їх!» — то й правда.

— Я б на місці Порохні засів десь нашого попа та дав такого йому духу.

Лук'ян, у якого було розгладились зморшки на лобі, знову насупився.

— Ми й себе не знаємо гаразд, сину, а чужа душа — потьомки. — Він поклав шорстку долоню на Данилкову голову, і в очах йому мигнуло здивування. Ніби хотів сказати: «Коли ти, хлопче, виріс?» — Потьомки, сину, потьомки. — Якась думка все ще не виходила йому з голови, бо вже ні до кого сказав: — Якби знав, де упасти, то соломки б підмостив.

Лук'ян Солопий, певне, гадав, що дехто, наляканий справником, зранку стане на роботу, але, як і вчора, працювала кочегарка, смоки відкачували воду із шахти, а робітники знову попростували до балки. Цього дня зійшлося людей майже вдвічі менше, бо поліція обсіла всі стежки.

На третій день зійшлося не більше. Половина робітників була з торбами за плечима. Прибіг посланець із контори.

— Хто тут у вас головний забастовщик? Директор требає. — Це був маленький конторник, але носа задирав так високо, що робітники навіть не ображались на його

зневагу, а тільки сміялись. Придирься, як гиндик, так у гиндика хоч хвіст поцяцькований!

— Чого це твій директор згадав про нас? — запитав робітник в окулярах.

— Губернатор приїхали. — Він, мабуть, гадав, що цією звісткою нажене такого страху, що й страйк ліквідує.

А робітник в окулярах тільки посміхнувся.

— Ну, а ще хто?

— А тобі генерала мало? — наїжачився конторник.

— Тебе про що питають? — В голосі робітника почулися нотки, від яких дрібненька постать конторника враз зіщулилась. Він дістав хустку й почав витирати піт з тоненької шиї.

— Ну, окружний інженер. Ісправник знову приїхав. Так що краще розходьтесь, доки не пізно. Це я вам кажу.

— Чого ж ти раніше мовчав? — глузливо сказав Порохня і штовхнув конторника у плечі.

— Розходьтесь, розходьтесь, бо генерал-губернатор веде цілий полк солдатів.

— Піди ти до свого генерала, — сказав робітник в окулярах, — і скажи йому, що робітники вимагають, щоб начальство сюди прийшло. Зрозумів? Це вже говорю я, голова страйкового комітету. А ми нікуди ходити не будемо. Ну, повертай голоблі!

— Іди, йди! — штовхали його в плечі робітники. — Так і скажи: «Вимагають».

Конторник вибрався із тугого кола й подався на гору.

Щойно він зник з очей, як до балки підїхав фаєтон, оточений козаками. В ньому сидів справник, зацяцькований срібними гудзиками, перебраний поясом і з таким же темляком на шаблі. Вигляд робітників із торбами за плечима його здивував.

— Чого ви хочете, братці? — Голос аж брив від удаваної турботи.

Із натовпу вийшов робітник в окулярах. За ним Мусій і Порохня. Це був страйковий комітет.

— Ми генерал-губернатора вимагали, — викрикнув Порохня, але його заступив голова комітету й сказав:

— Папе справник, робітники вимагають, щоб їх відправили на фронт.

— Що, що? — повернув у його бік вухо справник.

— Направили на фронт.

— Ми хочемо вмирати не по вибоях, а разом із нашими братами, — викрикнув один. — На полі бою!

— Ви самі проситесь?

— А що ж. Все одно й тут помremo з голоду.

— Мені оце кум покійний снівся. Питаю, ну як тобі ведеться? «Добре,— каже,— далеко краще, ніж тут було». Значить, у раю проживаєш? «Ні,— каже,— в пеклі!»

Справник розгубився.

— Що ви, що ви, братці. Ви ж працюєте на оборону. Це все єдно, що й на фронті!

— Єдно, та не єдно. Там тричі на день їсти дають, а тут нагаями частують.

— Ми всі підемо на фронт! Хто нам заборонить сражаться за царя-батюшку!

— Або нехай задовольять наші вимоги!

За кожним вигуком робітники трясли кулаками.

— Це неможливо! — Справник починав наливатись кров'ю.— Який там у біса цар! Ви зриваєте оборону! Ви мені киньте царя!.. Не дозволю!

— Так ви проти?..

— Мовчати!

— А ми тебе й питати не будемо! — викрикнув Порохня через плече голови комітету.

— Мовчати! — уже репетував справник і смикнувся з кулаками до Порохні.

Дорогу йому заступив Мусій.

— Пане справник, ви самі кажете, що тут — як на фронті. Ну, ми й воюєм і далі будемо воювати за свої права. Коли ви не можете самі розв'язати цього питання, нехай прибуде сюди губернатор.

Справник упав на сидіння. Його душила не вивергнута на голови робітників лайка і бісив спокійний Мусій тон. З місця він погнав риссю. Козаки, мов причеплене до хвоста котів грохало, застрибали слідом.

10

Чекаючи на губернатора, робітники купками присіли на зелену траву, що соковитим килимом вистелила вже дно балки. Над головами було небо, хоч видивись, світило сонце, яке рідко доводилось бачити шахтарям. Легенький вітерець, як пухнасті лапки, гладив їхні оголені тіла, а вгорі мерехтіли крильцями жайворонки. Вони ніби засівали з високості розімлілу землю своїми піснями, дрібними, як зерно, дзвінкими, як весняні струмочки.

Шахтарі купалися в хвилях прозорого моря і від насолоди мружили вищвілі очі.

— Отака благодать дана чоловіку,— казав старий шахтар, гріючи на сонці лисину, яка визирала з обідка волосся, як п'ятка з драної шкарпетки.— А чоловік вигадав шахти, сидить під землею, як той кріт, та молиться, щоб його не придавило. Дурні, на що промінjali сонце.

— Це ти правильно про сонце,— сказав другий.— Тільки треба ж щось і їсти.

— Щоб набратись сил для роботи.

— А робити, щоб було що їсти!

— А їсти, щоб робити.

— Ніби як про той кожух — ми з тобою йшли? Йшли! Кожух знайшли? Знайшли! А де ж він? Хто? Кожух! Який? Та ми ж з тобою йшли? Йшли. І в житті виходить така вертушка!

— А піп тепер каже: «Просіть, і вам буде дапо». Якого біса я мушу просити, коли мене обікрали. Своє вимагаю!

— Правильно, Микито! — гукнув Порохня.— Нехай нас не укоськують, а то воно щось ладаном пахне.

Микита чи не дочув, чи не зрозумів Порохні, бо ні з сього ні з того огризнувся:

— І на ладап треба грошей. А людина, як та машина, теж спрацьовується.

— А потім на смітник.

— Виходить, не працой — з голоду поги витягнеш, будеш більше працювати — швидше зносишся. Так що ж це, людина сама себе підганяє до смерті?

— Ми з тобою йшли? Йшли! Кожух знайшли?..

— Намудрив бог! — Він з серцем плюнув і замовк.

— Десь збився чоловік з путі.

— Може, колись воно й не так було,— продовжував старий шахтар,— а тепер людина тільки й знає, що думає про хліб. Ось же комаха,— шахтар соломинкою підсадив сонечко на гостру травичку,— а й вона більш пользительно живе, ніж людина: і сонця набереться, і росиці нап'ється, і пташок послушає, і на зіроньки намілується. В пахощах цілі дні купається, а ми, як ті каторжники, ні світу-сонця не бачимо, ні радості не знаємо. Уже без горілки й не засміємось. Для чого ж тоді живе людина?

— Щоб їсти...— вкинув Порохня, але на його жарт ніхто не відповів.

Слова старого шахтаря вразили робітників. Так глибоко

вони ще не зазирали в життя. Шахтарі поникли головами, і ніби сонце їм згасло в очах.

Мусій лежав тут же. Він не встрявав до їхніх балачок, аж доки вони, пригнічені чорними думками, не замовкли.

— А хіба всім на світі отак погано живеться? — запитав він серед тиші. — Геть-чисто всім? — Мусій підвівся й охопив руками коліна.

Його запитання вплинуло по-різному — одні посміхались, інші кивали головами, певно складаючи собі відповідь, а дехто все ще сидів з обронею на грудях головою. Може, вони й не чули Мусієвого запитання?

— Приміром, узяти наших інженерів, — сказав йому в тон шахтар, в якому ще не стерлися сліди сільського життя. — Так хіба їм не рай на землі? Квартирка з двох, а то й трьох кімнат, грамофон, капарейка, жінка-бариня, садочок і малинка своя. А хочеш, держи кури, гуси, поросята. Та це ж настояща їже херувима! Він, мабуть, і вино п'є тільки «Донське шишуче».

— Є такі. На них роблять, а вони собі жирують.

— З вашої праці, — додав Мусій. — Така категорія називається — експлуататорами, або Павуками, а хто й зовсім нічого не робить — паразитами. Як ті блощиці! І от же дивно, всяку нужу чоловік пищить, хоч вона вже й не така страшна, що тільки кусається, а на такого паразита, як капіталіст, робить до кривавого поту, надсаджується і пальцем не поворухне, щоб скинути його з своєї шиї, Павука цього, хазяїна. Їх же жменька, а нас мільйони.

Всім ураз особливо ясно стало, що їх без усякого на те права жорстоко експлуатує якийсь бельгійське акціонерне товариство. Що працюють вони до десятого поту на якогось паразита, що, мабуть, і на шахті не був ніколи і до долі шахтарів йому абсолютно байдуже. Та не обидно? Очі їм пойняла така ненависть, що попадись хазяїн, він би не топтав уже більше рясту.

З таким настроєм вони зустріли й генерал-губернатора, що прибув з цілою ватагою адміністрації і поліції.

— Ну, що ви хотіли? — запитав він рипучим голосом, не сходячи з екіпажа.

— А ви й не знаєте? — визивно крикнув Порохня, ставши до нього боком.

— Наша основна вимога, — сказав голова страйкового комітету, робітник в окулярах, — п'ятдесят процентів надвишки, поліпшення побуту — десять пунктів і гарантія, що ніхто не зазнає кари.

— Чи не багато? — глузливо процідив губернатор.

— Від цього ми не відступимо ні на гріш.

Біля губернатора стояв, мов закам'янілий, справник.

Вільніше себе почували інженери з молоточками на кашкетах. Губернатор поманив пальцем директора. Вони щось перебалакали стиха, тоді губернатор обернувся до страйкового комітету.

— Братці, Росія зараз переживає тяжкий стан, усі ми мусимо піти на деякі жертви. Більше тридцяти процентів акціонерне товариство надбавити не зможе. Я так думаю, що й за це треба дякувати. Перекажіть робітникам і негайно ставайте до роботи. Усіх вас треба було б судити воєнно-польовим судом. За допомогу ворогові! Так, так, ворогові! Але государ наш милостивий, він прощає на цей раз.

— Ваше превосходительство, на роботу ніхто не стане, доки не будуть цілком задоволені наші вимоги,— спокійно відказав голова комітету і рукавом витер піт з лоба.

Переговори велися на тому ж самому моріжку, де перед цим пробував зламати страйк справник, тільки зараз було більше козаків, які тісним кільцем оточували адміністрацію, стримуючи шахтарів. З них теж утворилось кільце, яке охопило і козаків, і адміністрацію, а вже за їхніми спинами по вінцях балки маячила кінна поліція.

Губернатор у сірій шинелі на червоній підкладці нахмурив сиві брови, але це не злякало шахтарів. Вони все дужче напірали на козаків.

— Чули, ваше превосходительство? — голосно вигукнув з передніх рядів шахтар з торбою за плечима.— А ні, то відправляйте нас на фронт. Нам однаково життя немає.

— Нехай тоді цар-батюшка сам лізе в шахту,— ще голосніше викрикнув Порохня.

Від його слів шахтарі втягли голови в плечі: таке сказати при губернаторові! Він аж затіпався, з рожевого став сірий, як його шинеля.

— Хам!.. Тварюка!.. Пристрелю! — Від збурення губернатора не знаходив слів і вирячив очі на адміністрацію. Справник уже стояв з прикладеною до картуза рукою. Вона помітно дрижала.— А ви куди дивитесь? — закричав на нього губернатор.— Арештувати!

Страйковий комітет поступився назад і враз розтанув у патовпі. Губернатор тупав тоненькими ніжками й продовжував репетувати:

— Арештувати! Всіх арештувати, хто посмів! Я вас...

— Слухаюсь, ваше прес...тво, слухаюсь! — белькотів справник, вкрай переполошений.— Увесь комітет... Гей, ви! — Він смикнувся слідом за Порохнею, але рев натовпу осадив його.

— Не маєте права! Вони делегати! Спробуйте, ми зітрем вас на порох.

Адміністрація, оточена роздратованими шахтарями, відчувала непереливки. Інженери тривожно перешіптувались і про щось просили губернатора. Він ще раз прокричав:

— Востаннє пропоную стати до роботи!

Шахтарі засвистіли, загукали, затюкали.

Мусій, змішавшись з натовпом, тримався Василя Порохні. Його поведінка йому не подобалась. Коли губернатор викрикнув востаннє своє «пропоную», Порохня хутко пагнувся й щось підняв із землі. Мусій продерся ближче й побачив у його руці цеглину.

— Василю, ти здурів?

— Я йому голову провалю. Пусти!

Їхні погляди зустрілись. Порохня відвернувся і, бурмочучи щось собі під ніс, з серцем кинув цеглину на землю.

Все це бачив Данилко, але нічого не зрозумів, а спитати чи в Мусія, чи в Порохні не посмів. Може б, Пилипко щось пояснив, але його на мітингу не було.

Робітника в окулярах поліція взяла вдень серед вулиці. Вона пробувала зробити це вночі, але несподівано наткнулась на охорону його квартири шахтарями. Вони не допустили поліції навіть близько до його землянки.

Охоронялися так само квартири Мусія і Порохні.

Роздратовані арештом голови страйкового комітету, робітники знову кинулися до балки, але на цей раз поліція вирішила будь-що не допустити мітингу. Всі дороги їй стежки були зайняті не тільки кінною поліцією, а й пішим військом.

Данилко йшов до балки вже втретє і знав стежки, на яких ще ні разу його не перехопила поліція. Цією стежкою він біг і зараз, ляпаючи босими ногами по теплій землі. Слідом за ним лопотіли Гриць і Василько, а за ними підстрибувала Пріся, донька лисого вибійника. І чого ув'язалась? Побачить козаків — і вмере.

Пригрітий сонцем степ парував, крізь торішній прибитий дощами бур'ян пробивалась свіжа трава. Любо було навкруги. Але їхній настрій підупав, коли вони глянули в балку.

— Зовсім мало,— сказав розчаровано Гриць.

Робітники чорними купками лежали на траві, частина купчилась біля пагорба. Посередині щось викрикував і, мов вітряк крилами, вимахував руками Порохня. Біля нього стояв Мусій, вирядившись сьогодні по-святковому в синю сорочку, застебнуту на всі гудзики. Данилко теж був у синій блузі, ліву руку він тримав за ременякою так само, як Мусій. Крізь тонкий сатин у нього рельєфно вимальовувалися тверді м'язи. І Данилко напружив руку.

— Попробуй!

Гриць обмацав пальцями його біцепси, але похвалити не встиг, бо в цей час почувся сполоханий крик: «Козаки!» Робітники схопилися на ноги. В балку дійсно спускались розсипним строем козаки впереміжку з кінною поліцією. Робітники посунули до пагорба і збилися в міцний кулак. Тільки поодинокі чкурнули, мов зайці, навтьоки.

Данилко був розгубився — козаки насували, як чорна хмара, і видно було, що без бійки сьогодні не обійдеться, але Мусій залишився спокійним. Він стояв на пагорбі, як капітан на містку. Данилко й собі випростався і тоном старшого наказав хлопцям:

— Тікайте додому! А я побіжу до Мусія!

Прися настобурчилась, як квочка перед собакою. Василько недоумкувато кліпав очима, уже повними сліз. Данилко повернув його й штовхнув між плечі.

— Сюди біжи! Потім на стежку! І ви тікайте.

Василько заблимав п'ятками, весь час оглядаючись на козаків переполошеними очима. Гриць і Прися мовчки полізли за Данилком у густий натовп.

Козаки наблизились до натовпу. На гнідому коні крутився становий пристав.

— Розійдись!..

Козаки клинцем почали тиспути на туге коло, намагаючись дістатись пагорба. Там уже лопотів у руках Мусія червоний прапор.

— Розійдись!..— кричав становий.

Шахтарі й самі вміли приперчити свою мову терпкою лайкою, але ж вони люди прості.

— А чи ж годиться панам так лаятись! — сказав літній шахтар, притиснутий до коня. Кінь шохвилини міг наступити йому на босі ноги, і він ще більше озлився:

— Ще й палети надів...

— Мовчати, мразь! — крутнувся становий у сідлі й оперіщив літнього шахтаря нагаєм.— Я з вас січеної ка-

пусти нароблю!.. Пам'ятатимете, як бунтувати!.. Мовчати!

В цей час цеглина влучила просто в голову станового. Аж кашкет йому злетів. Становий від болю і від люті заревів, як ведмідь, піднятий на рогатку:

— В нагаї!.. Запорю!.. Всіх перепорю!..

Козаки й поліція на це тільки й чекали.

Данилко бачив, що тепер уже ні Мусієві, ні Порохні не врятуватись. Машинально він кинувся на пагорок, але на його очах за якусь хвилину стався маскарад: на Мусієві була вже замість синьої сорочки брезентова шахтарка, а на голові рваний картуз. Так само виглядав і інший шахтар, схожий на Порохню, а може, то він і був.

Натовп не витримав натиску козаків і посунув по балці. Данилко спочатку відчув, як хтось твердим каблуком наступив йому на босі ноги, потім він одділився від землі й, затиснутий між робітниками, поплив, мов крижина по воді. Його й крутило так, як крижину. Коли він нарешті виприснув із натовпу, його ноги не мали живого місця. Натовп розбігався на всі боки. Козаки вже гасали по всій балці і шмагали підряд усіх, хто тільки траплявся під руки.

Мимо Данилка пробіг, втягнувши голову в плечі, Порохня. Хоч на ньому було драге лахміття, але Данилко його впізнав. В правій руці він затискував револьвер. Козак так уперіщив нагаєм Данилка, що він аж зав'юнився, і в цей час тріснув постріл.

— А-а, так ви ще й стріляти? — вигукнув становий таким голосом, наче це йому зробило задоволення.

В тому ж самому місці тріснуло ще три постріли один за одним, але у відповідь не почулось крику поранених, тільки становий закричав уже, як на пупа:

— Козаки, до зброї — плі!

Данилко, мов ошпарений, подерся на крутий берег балки. Він був уже без кашкета. Козак збив йому кашкет, кров юшила по щоці. Затріщали постріли, а слідом розпачливі крики й стогін.

Стріляли поліцаї, козаки орудували вже шаблями. Робітники падали на траву і не вставали. Страшний, розхристаний Макар щось ревів і гатив кулаками козаків. Повз Данилка пробігло двоє шахтарів, обличчя й сорочки в них були в крові. За ними, мов собака за зайцями, гнався козак, вимахуючи над головою оголеною шаблею.

Данилка опанував страх. Не шукаючи вже потаємної стежки, просто степом він щодуху побіг до висілка.

У висілку запанував гнітючий настрій: було четверо забитих на смерть, а восьмеро покалічених умирало в лікарні, та вночі взяла поліція ще кілька чоловік.

Лук'яна Солоного поліція потоптала кіньми, і він тепер не міг встати з ліжка. Данилко мовчки поснідав і мовчки рушив на роботу. Біля поліцейського участку крутились на конях стражники. Між ними стояли на землі пов'язані Мусій, Порохня і ще кілька незнайомих.

Коли б не люди кругом, Данилко б заплакав. Шахтарі підходили ближче до пов'язаних і тільки гірко зітхали. Стражники, відчувуючи себе переможцями, вже не церемонилися з ними, а кричали, як на своїх наймитів.

Шахтарі, похнюпивши голови, простували до шахти. Серед них Данилко побачив батька. Припадаючи на покалічену ногу, він теж простував до шахти з обушком на плечі. Стражник, забавляючись із безсилої злости шахтарів, коротко стюбнув його нагайкою поплечах. Лук'ян спалахнув, як безigni від сірника. В одну мить він огрів стражника обушком, але той встиг пришпорити коня й гострий зубок влучив коневі по ребрах. Покалічений кінь став цапки й цосили стрибнув уперед, вершник звихнувся з сідла, але не встиг висмикнути ноги із стремена й поволікся за конем, підмітаючи вулицю своїми патлами.

До шахти було кілька кроків. Робітники обступили Лук'яна і, не давши йому опам'ятатися, потягли до кліті. За якусь хвилину почувись чотири удари і шківні завертілися на копрі. Данилко з полегшенням перевів дух і попростував до майстерні.

Гриць уже стояв біля лежат і дряпав якусь деталь терпугом. Прийшов майстер.

— Ну, хлопці, погуляли, погратися в революцію, а тепер гайда мені в шахту.

Від цих слів Данилкові аж мороз пройшов поза спиною. Зирнув на Гриця, той відповів без слів, самими очима — тепер нема на що надіятись, доведеться лізти в ту прокляту шахту. У Данилка ще гірше стало на душі.

— А коли лізти? — запитав він майстра.

— Як коли? Зараз ступайте. Я вас наскрізь бачу — гадали, так минеться, ледацюги. На фронті такі вже честь батьківщини захищають, хрести одержують, а вони все ще тут у підростках ходять.

— Там же драбина... — несміливо почав Гриць.

— Оце заради вас спеціально полізуть лагодити драбину. Двадцять років не лагодили, а сьогодні тебе послухають. Уб'єшся — на тім світі обережнішим будеш.

Перед дверима вітер збивав порох і крутив чорні воронки. Сонце крізь порох здавалось більмом, і від цього ставало сумно, як на похоронах. Немов щось казкове, мигнула перед Данилковими очима на мить зелена балка, жайворонки в небі, сонечко на стеблинці, легка пара над теплою землею. До горла підкочувався клубок сліз, але Данилко уже був дорослий. Мусій би й тут залишався спокійним.

Першим на драбину мав лізти Данилко. Він поставив скриньку на плиту й зазирнув у колодязь. Знизу тягло важким духом і вогкістю. З плити від струсу вниз сипався штиб, стукався об верхні щаблі і зникав у темряві. Драбина стояла сторч. Данилко став на перші щаблі, вони були мокрі й слизькі. Такі ж мокрі й слизькі були й стіни, по яких тягся кабель. Данилко знизився ще на кілька щаблів. Над головою йому шамотіли ноги Гриць: він ліз слідом.

Тому що драбинове відділення не було відгороджене від шахтівниці, поруч з Данилком колівалися сиві від олінафти ливни і то опускалися, то піднімалися кліті, обліті іржавою водою. Іноді в них блищали вогнічки й очі шахтарів.

В одному місці Данилко не намацав щабля. Він присвітив: нижче драбина була зруйнована на кілька аршин, до самої площадки, де починалось друге коліно. Від думки про глибину колодязя, в якому лопотіли ливни, його погнав страх, поги втрачали пружність, ставали хисткими, почипали дрижати. Тіло тримали ще хіба руки, якими він учепився за верхній щабель. Над головою зупинився Гриць.

— Ну, чого ти став? Лізь далі!

У тьмяному світлі його лампочки видно було на ослизлій стіні шматок труби, з-під якої виходила пара. Поруч висів оцинкований електричний кабель. Висіли і ще якісь дроти, як пацьорки. Ставало душно.

— Обірвалася драбина, — відказав Данилко.

Гриць спустився нижче. Колодязь був такий вузький, що вони, ставши поруч, піби заклинили його собою.

Хоч хлопці й сподівалися, що на ремонті кабеля можуть трапитися неприємності, але не так хутко й не таких розмірів. Що ж робити? Поради тут ніхто не міг дати.

— Вилазь назад, — сказав Гриць.

Данилко вагався: його перекривлене обличчя говорило без слів, що тепер за них ніхто не заступиться.

— Ну, спускайся по кабелю.

— Не витримає.

— Тоді по трубі.

Труба була така гаряча, що не можна було доторкнутися голою рукою. Кабель — навпаки, був холодний і слизький.

— Спускайся,— сказав Данилко.

Гриць стояв ближче до кабеля, але не рухався. Лампочка дріботіла дном об щабель: Гриць дрижав. Данилкові стало шкода його. Так би й Мусій поступив. Він сам дістав кабель й повис на ньому. Під ним чорніла безодня. Розмазуючи глей на стінці, він став опускатися вниз.

Уже з площадки, на яку він став, гукнув до Гриця:

— Тільки не дивися вниз. Лізь!

Гриць сопів носом, декілька разів брався за кабель і знову повертався на щабель, а коли нарешті опустився на площадку поруч з Данилком, був біліший за стінку.

Хлопці вже обросилися потом, хоч вони спустилися тільки на три коліна, по дев'ять аршин, ще було видно над головами сірий чотирикутник неба, чути перестук порожняка, коли його заганяли до кліті, а щоб перевірити увесь кабель, треба було спуститись аж до дна.

Данилко почав спускатись нижче, готовий кожну мить перемістити своє тіло в ту чи іншу точку на драбині, коли загрожуватиме небезпека. В одному місці він помітив, що кабель був оголений. Щоб краще оглянути пошкодження, він ступив ближче. Під ногами щось м'яко крехнуло, і його тіло полетіло вниз разом із частиною драбини.

Спочатку Данилко навіть не зрозумів, що сталося. Його огорнула темнота, мигнула кліть з вогниками, і чомусь ніби зупинилась нарівні з драбиною, хоч перед очима миготіла рудими плямами стінка. Враз драбина глухо об щось стукнулася, почувся тріск, Данилкові руки приснули з щабля, з розгону він ударився боком об щось тверде. Зверху долетів крик Гриця, а може, крикнув то він сам.

Крайком пам'яті він ще встиг зрозуміти, що летить у шахту і що зараз настане смерть. Від удару об щось головою в нього обірвалось сприйняття, настала темрява і в голові, і в очах.

Коли Данилко падав у шахту, у вухах свистів вітер. Поступово він почав переходити в якийсь писк, Ніби пища-

ли десятки курчат, задубілих на холоді. І йому було то холодно, то душно, а писк усе збільшувався. Що це могло пиццати? Справді курчата? Данилко намагається розплющити очі, але перед ними спалахують кола, багато різнобарвних спалахів.

Він перестає напружувати очі, тоді перед ним з'являється Мусій, Порохня, робітник в окулярах. Вони говорять до нього, тільки Данилко не може розібрати їхніх слів. А раз вчувся материн голос, а чи то говорив батько, але за писком їх теж не можна було розібрати.

— Даню, Даю! — кликав дитячий голос. Сестричка?

Данилко розплющив очі, але світло було таке колочче, що він зразу ж заплющився. Ні, це не Мотя, це кликала його Пріся. При згадці про струнку, мов берізка, гарну, мов квітка у полі, ласкаву, як весняний вітер, дочку лисого вибійника у Данилка тьохнуло серце. Стало так гарно, ніби його опустили в теплу воду. Нехай щемлять як завжди очі, а на Прісю він подивиться.

Данилко ледь розтулив повіки. Над головою була біла стеля, на засиджених мухами шнурах спускались електричні лампочки. Він сковзнув поглядом нижче, і стіни були білі, від вікна простягався сніп золотого проміння, в якому танцювали золоті порошинки. Він обвів очима довкола себе: ніякої Прісі не було. Не було і його сестрички Моті.

Досі його мозок ніби спав, і те, що він нікого біля себе не побачив і що над ним висіла електрична лампочка, не стурбувало його, але поступово Данилко починав ніби просипатись. Тепер він уже виразно чув десь близько голоси, хотів повернути в той бік голову, але від болю потемніло в очах, обірвалася думка.

Коли Данилко знову розплющив очі, під стелею вже горіла електрична лампочка. Поруч хтось кашляв довго і хрипко. Під ним рипіло ліжко. Тьохнуло карболкою і ще якимись гострими і неприємними ліками. Здалеку чулося ритмічне чохкання паровика.

Данилко вслухався, придивлявся, але все ще не міг зрозуміти, де він і що з ним трапилось. По підлозі зашаркав хтось виступцями. Може, хоч цього побачу? Данилко спробував повернутись і закричав від нестерпного болю у всьому тілі. На якусь мить під ним розверзлась безодня шахтівниці, і він побачив лампу-чугунку в руках, частину поламаної драбини. Лампа погасла, і в його очах стало

темно, але тільки на якусь мить. Боліло над правим вухом. Данилко помацав голову, вона вся була забинтована.

— Давно я тут? — проговорив він, дивлячись перед собою просто в стелю, і напружив слух. Якусь хвилину стояла тиша, потім під кимсь зарипіло ліжко.

— Хто це питає?

— Я питаю!

Але тому що Данилко лежав нерухомо і дивився в одну точку, той же голос знову перепитав:

— Не доберу. Хто це? Це ти, Кусачко?

Кусачка не відповідав. Ще хтось сказав:

— То, мабуть, Солонного хлопець марить.

— Сказано — молоде.

— Скільки це він, більше тижня мучиться?

— Може, ще й виживе.

— Якби не в голову. Така дірка.

Почувся і ще один голос:

— А що з ним?

— Те, що на кожного з нас чекає. Шахта доконала.

— Такий малий?

— А хазяїнові що? Монтерові треба б було платити по шість карбованців, а малого й за полтиник можна. А головне, ніякого тобі догляду за безпекою.

— Щастя його, що саме кліть униз ішла.

— А драбина попереду аж на дно полетіла. Стволовий думає, що таке? Може, кліть обшивку десь здерла. Аж тут і кліть з порожняком. Дивиться, а на кліті хлопець лежить, а по стінці кров тече.

— Помре. Раз у голову, то вже коли не смерть, то каліка на все життя.

Данилкові від їхніх слів стало страшно і шкода себе. Він бачив, що переборов смерть, виживе, але залишитися на все життя таким, як Порфиша, який ходить по висілку і влітку, і взимку босий і до кожного каже: «Я тебе впізнав, дай копійку!» Данилко тихенько заплакав.

Після сліз йому ніби полегшало. А його сусіди, лежачи на ліжках, продовжували лінькувато перекидатися словами:

— Пронав би й Лук'ян, коли б не встиг ускочити у кліть. А то прибігають на плити крючки: «Де він, сякий-такий. Нашого стражника хотів убити при сполненії обов'язаностей, зарубаємо!» — «Хто?» — питає ручковий. «Як хто? Він!» А хто — він, не знають.

— І ручковий ніби не знає.

— Слободна річ, міг і не знати — прибігли гуртом. Ну, він-то знав. А крючки — сюди, туди. «Лізьте в шахту», — каже десятник. Еге, знайшов дурних! Вони піхви в руки — та з двору шаміль, шаміль.

— А того Мусія, кажуть, десь одправили в Луганськ.

— Утече, то такий!

— То батько, значить, дома? — крізь хрипоту проказав Данилко.

На ліжках замовкли. Тільки чути було, як хтось шаргав ногами по коридору.

— Хто там бавиться?

— Це я питаю — Данило Солоний.

Знову запанувала тиша. Мабуть, усі недовірливо повернули в його бік голови, бо чути було, як зарипіли ліжка. Потім зашльопали виступці.

— Ожив, хлопче?

Над ним нахилилася кругла голова, коротко стрижена. На носі сиділи окуляри в нікелевих обідках.

— Це ти питає?

— Я питає, що з батьком?

— Ти за себе подумай, а батько тільки що звідси пішов.

Показалась ще одна стрижена голова. Данилко скосив на неї очі: обидва вони були вже літні, в полотняних сорочках і в таких же підштанках. Тільки один чорнявий, а другий — білявий.

— Ти помовч, хлопче, — сказав білявий, — бо доктора вже до ранку не буде, щоб чого не трапилось. Радій, що видряпався, і мовчи.

— Може, й виживеш, — сказав хтось за його плечима.

— Таке, чого б же він не вижив. Шахтарська кістка міцна, а ви, Степановичу, таке ляпаєте. Відійдіть краще.

Данилко вдячно глянув на білявого робітника з приємними сірими очима. Руку він носив на перев'язі.

— Це вас козаки?

— Вони, вони, хлопче, мовчи.

— А мама?

— Одарка? Була, була сьогодні. І дівчатка прибігали, ну ти був у безсознанні. Спи, щоб поправитись, треба спати.

— Я пити хочу. — Він ураз відчув спрагу. — Холодної.

— Це вже треба санітарку спитати. Почекай.

Данилко не дочекався санітарки. Від почутого, пережитого і сказаного він стомився і знову втратив свідомість.

...Різкий свисток паровоза обірвав думки молодого пасажира з валізкою. Він саме думав про Прісю, до неї летіли всі його думки, а бачив не її личко з великими сірими очима й шовковими бровами, а прозоре, мов порцелянове лице ффрау Грете. Від її дотику ще і досі відчувалось тепло на руці, хоч очі в неї холодні.

Ффрау Грете, певно, стомилась стоячи, від чого ніби прив'яла уся. Мюллер не звертав на неї уваги, він зручно примостився на своїм чемодані і, насупивши острішкуваті брови, смалив люльку. Данило Солоний підставив ффрау Грете свою валізку. Її очі потепіли, а біле личко враз зашарілось. Мовчки вона присіла. Мюллер кивнув головою, але це була не подяка за виказану увагу до його дружини, а скорше докір, що молодий пасажир не додумався до цього зразу, як тільки зайшли до вагона.

Старий шахтар в окулярах уже стояв на ногах. Віп бачив, як повіся Мюллер, і покрутив головою. Цупкий волос із сивиною на його голові був коротко стрижений. «Так це ж той робітник, що в лікарні перший підійшов до мене, коли я прийшов до пам'яті!» — мигнуло в голові Данилові, і думки його знову полетіли на виселок.

Із лікарні він вийшов, коли вже надворі наступала осінь. Степ починав уже рудіти, над висілком стояла сіра мла від диму і пороху.

Ще в лікарні Данилко довідався від Гриця, що електричний кабель у шахтівниці вже закінчили лагодити. Замість Данилка майстер послав теж учня. У тому місці, де зіпсувалася драбина, аж вісімнадцять аршип, вони спускалися по кабелю на руках.

12

В земляниці Данилко, все ще з обвитою бинтом головою, застав двох незнайомих. Вони його не знали в обличчя і зустріли насторожено.

— Чого тобі, хлопче? Хазяїн на шахті. Господиня на базарі, а діти, мабуть, до школи пішли.

— А я додому прийшов.

Певпе, вони вже знали про нього, настороженість зникла, але коли він хотів одчинити віконце, щоб провітрити кімнату, його притримали за руку.

— То ми на ніч зробимо. Розумієш? — і пильно подивилися йому у вічі.

Данилко уже з цікавістю оглянув цих людей. Вони були обидва майже однакового віку, на щоках кущилась, мабуть, перша рослинність. По одязі скидалися на звичайних робітників, а в балачках були вільніші. Нагадували Мусія. Коли заговорили про нього, в обох прояснилися лиця.

— Так його ж заарештували,— сказав Данилко.

— Нам, хлопче, до цього не звикати.

А другий жартома додав:

— Ще скінчить один курс.

Ці люди сподобалися Данилкові, хоч він і не став їх розпитувати, що вони за одні. Пояснив Василько, який прибіг захеканий із школи.

— А мені хлопці сказали, що бачили тебе. Ух ти, який високий став! Це мій брат, Данило,— сказав віп.

— А ми вже і самі догадались.

Василько потяг Данилка до хатинки, зробив великі очі й прошепотів:

— Ти знаєш, хто це? — і кивнув до хати.

Данилко знизав плечима.

— Це справжні революціонери, товариші! Вони переходять в нас. Тільки мовчи! Дівчата думають, що це мамині брати, а вони аж ніскілечки не брати, а більшовики, як Мусій. Той, що вищий, уже аж двічі тікав із Сибіру, а нижчий теж сидів у тюрмі.

Суворий з дітьми, Лук'ян, побачивши Данилка дома, закліпав очима і зволоженим голосом проказав:

— Тебе там розтягли, чи що? Мабуть, вищий за мене. А це приїхали до матері брати її в других.

Данилко посміхнувся тільки кутиками губ, але Лук'ян помітив і ніяково додав:

— Пам'ятаєш, як казав Мусій, береженого...

Данилко і сам відчував, що його дитинство залишилось у лікарні, що він справді вже не маленький. Підійшов до незнайомих і поздоровкався з ними вже як дорослий.

— Надовго до нас?

— Можна б уже й їхати.

— Далеко?

Незнайомі перезирнулися і мовчки посміхнулись.

Данилко зрозумів недоречність запитання і почервонів.

— Я хотів сказати... Ні, я зовсім не хотів... Я тільки...

— Ти тільки ще стаєш на ноги, хлопче. Це нічого,— сказав один.— У вас тут, на станції, виявляється, не жан-дарм, а справжній прожектор.

— Уже б давно поїхали,— сказав другий.— На нас там чекають.

— Зрозумів? — спитав батько.

Данилко нічого не зрозумів, але не хотів у цьому признатись, і знову почервонів.

— Через нього в поїзд не можна сісти.

Данилко прикусив губу. Йому враз прийшла в голову цікава думка — допомогти цим товаришам сісти в поїзд.

Маленька степова станція була за три кілометри від висілка. Одноповерховий будинок, пакгауз і водокачка ховались у високих тополях. За станцією починались яри, які виходили в балку, що межувала з висілком.

Поїзд на Ростов проходив біля десятої години вечора. Товариші вийшли із Лук'янової землянки поодинокі і попростували стежкою до балки. В той же час Данилко прощався з Прісею і просив, щоб вона нікуди не виходила з хати аж до півночі.

На станції зібралось не більше десяти пасажирів.

Коли підійшов поїзд, із темного садочка вийшло ще двоє пасажирів. Їх помітив тільки жандарм. Він витяг шию і, ніби принюхуючись, рушив до них. В цей час за водокачкою луснув постріл. Жандарм клюнув носом і впав на перон. Пасажирки кинулись до жандарма, тим часом двоє пасажирів, що вийшли із садочка, сіли до вагона третього класу.

Жандарма віднесли у станцію, а поїзд свиснув і поїхав далі.

За годину Данилко постукав у віконце до Прісі.

— Коли будуть питати, кажи, що я в дев'ять годин як прийшов до тебе, то оце щойно пішов. А це ми закопасмо. Винеси лопату.— В його руді блиснув револьвер.

Прісія завороженими очима дивилася на Данилка і виконувала все без заперечення.

Гудок паровоза знову обірвав його спогади. Із балки уже визирав териконик, копер мерехтів шківами. Він глянув на фразу Грете, вона ніяково опустила очі.

— Мені треба сходити.

Фрау Грете нехотя встала із його валізки.

— Надіюсь, ще зустрінемось. Будемо сусідами.

— Яволь, яволь,— сказав Мюллер, а фрау відповіла самими очима, від чого Данилові захотілось проїхати з нею ще далі, але згадав Прісію і попростував до дверей.

На прощання кивнув до старого шахтаря в окулярах.

— А я таки пізнав вас. Це ж ви першим підійшли до мого ліжка?

— Пізнав, та не дуже. Я був тоді в іншій лікарні,— і він показав на пальцях решітку.

— Так ви були головою страйкового комітету?

— Тепер понав. А я теж думав, що ти синок Порохні.

— Порохні? Що стріляв у поліцію?

— Не в поліцію, а в нас він стріляв, анахтемська душа.

Данило запитливо звів брови.

— Провокатор.

— Значить, товариш Мусій був правий?

— А ми вуха розвісили — який сміливий!

— І досі живий?

— Давно вже на тому світі. Підклали бомбу на вікно, а його покликали з вулиці. І знаєш хто? Батько твій, Лук'ян. Як бабахнуло! І зразу припинились арешти. Так ти що, на інженера вивчився? Ото зрадіє батько.

— Загинув батько. Ще на війні. І мати померла.

— Шкода старих. А мене ото як звільнила революція, так я прямо в Червону гвардію, до Мусія в полк.

— А де він, товариш Мусій?

— Ге, товариш Мусій тепер у столиці засідає. А ти де гадаєш працювати?

— На своїй шахті!

— Це ти правильно сказав — «на своїй». Тепер вона паша, народна. Ну, збирайся, виселок уже видно.

— А пімець?

— На двадцять сьомий іде!

— Нехай при звичається, може, і в них буде революція. Передай там на шахті — товариш Супрун живий, здоровий. Буде біля землі ходити! У двадцятип'ятитисячниках!

Київ, 1958

ПРИМІТКИ

У томі вміщено оповідання 50—70-х років, твори для дітей.

Тексти подаються переважно за виданням: Петро Панч. Твори в чотирьох томах. К., «Дніпро», 1972—1973. Впнятки обумовлено в примітках до окремих творів. Якщо твір публікувався в періодичці, то в примітці подаємо також дані про перше книжкове видання.

ОПОВІДАННЯ

В Жовтнесу піч.— Уперше надруковано в журн. «Дніпро», 1956, № 11. Увійшло до збірки «В дорозі». К., «Рад. письменник», 1959.

Із далеких країв.— Уперше надруковано в виданні: Петро Панч. Твори. К., «Радянський письменник», 1953. Подається за цим виданням.

Г а л я.— Уперше надруковано в журн. «Дніпро», 1955, № 4. Увійшло до збірки «В дорозі».

Батько й син.— Уперше надруковано в альманасі «Радянське Закарпаття», 1955, кн. 1. Увійшло до видання: Петро Панч. Твори в трьох томах. К., Держлітвидав України, 1956, т. 2. Перекладено російською мовою (1959).

Потерта шкіряна куртка.— Вперше надруковано в журн. «Україна», 1957, № 22. Увійшло до збірки «В дорозі». Перекладено російською мовою (1959).

Розилата.— Вперше надруковано в журн. «Дніпро», 1958, № 1, вдруге — в журн. «Дружно вперед», 1958, № 7 (м. Пряшев, Чехословаччина). Увійшло до збірки «В дорозі».

Краса.— Вперше надруковано в журн. «Радянська жінка», 1957, № 12. Увійшло до збірки «В дорозі».

Смерть зупинилась!— Уперше надруковано в журн. «Піонерія», 1966, № 7. Подається за цим виданням.

Червоні яблука.— Вперше надруковано в збірці «Чорне небо», К., «Радянський письменник», 1969. Подається за цією збіркою.

Іх було трос.— Вперше надруковано в збірці «Чорне небо».

Сухар і миша.— Вперше надруковано в газ. «Зірка» від 23 травня 1969 р. Увійшло до збірки «Чорне небо».

А лозу самі вибирайте!— Вперше надруковано в журн. «Україна», 1970, № 27. Увійшло до видання: Петро Панч. Твори в чотирьох томах. К., «Дніпро», 1972—1973, т. IV.

Володимир Дубовка — білоруський радянський поет.

Рубець на щоді.— Вперше надруковано в газ. «Літературна Україна» від 10 липня 1979 р.

Подається за цією публікацією.

Партизан Калач.— Уперше надруковано в газ. «Літературна Україна» від 18 червня 1976 р.

Подається за цією публікацією.

Жменя зерна.— Друкується вперше.

Полювання на зайців.— Уперше надруковано як розділ нового твору «Із книги життя» в журн. «Піонерія», 1971, № 7.

Подається за цим виданням.

Дурень.— Друкується вперше.

Голка.— Вперше надруковано в газ. «Літературна Україна» від 1 липня 1980 р. Подається за цією публікацією.

Верба рясна.— Вперше надруковано в газ. «Літературна Україна» від 3 липня 1979 р.

Подається за цією публікацією.

Образ; Наука; Волошкові очі.— Друкуються вперше.

В останні роки життя Петро Панч працював над новою книгою, назва якої остаточно не визначилась («Із книги життя», чи «Життя»). Окремі оповідання, які подаються вперше, а також ті, що публікувалися в пресі («Полювання на зайців», «Голка», «Верба рясна» та ін.) мали сформуватися в своєрідну художню мозаїку.

ТВОРИ ДЛЯ ДІТЕЙ

О П О В І Д А Н Н Я

Портрет.— Уперше надруковано в газ. «Селянська правда» від 27 січня 1924 р. Увійшло до збірки «Гарні хлопці», К., Дитвидав, 1959.

Подається за цією збіркою.

Вовчий хвіст.— Уперше надруковано в газ. «На зміну» від 10, 14, 16, 18 жовтня 1933 р. Окреме видання — 1934 р. (Х., Дитвидав).

Валет.— Уперше надруковано в збірці «Будемо літати», Харків—Одеса, Дитвидав, (1935).

Нові чобітки.— Уперше надруковано в газ. «На зміну» від 4 січня 1934 р. Окреме видання — в 1934 р. (Харків—Одеса, Дитвидав). Перекладено російською мовою (1934).

Подається за збіркою «Будемо літати».

Будемо літати.— Уперше надруковано в однойменній збірці.

Після бою.— Вперше надруковано в збірці «Відблиски пожеж» (Уфа, Спілка радянських письменників України, 1942).

Паничі.— Вперше надруковано в журн. «Барвінок», 1955, № 4; у кн.: Петро Панч. Дорогий подарунок. Паничі. К., «Молодь», 1955. Перекладено російською мовою (1959).

Дорогий подарунок.— Уперше надруковано в журн. «Піонерія», 1955, № 6; у кн.: П е т р о П а н ч. Дорогий подарунок. Панчичі.

Подається за збіркою «Гарні хлопці».

Віленький фартушок.— Уперше надруковано в журн. «Барвінок», 1957, № 7.

Подається за збіркою «Гарні хлопці».

Брус.— Уперше надруковано в кн. «Ерік шукає щастя», К., Дит-видав, 1960.

Чарівне радіо.— Вперше надруковано в газ. «Зірка» від 1 січня 1946 р. Увійшло до видання: П е т р о П а н ч. Про вас і для вас. К., «Веселка», 1965.

Розбиті почви.— Вперше надруковано в журн. «Піонерія», 1958, № 6. Увійшло до збірки «Про вас і для вас».

Смерть піонерки.— Вперше надруковано в журн. «Вітчизна», 1960, № 11. Увійшло до збірки «Про вас і для вас».

Одиниця.— Вперше надруковано в кв. «Про вас і для вас».

Гриць і Микола.— Вперше надруковано в журн. «Піонерія», 1961, № 7. Увійшло до збірки «Про вас і для вас».

Міщанка; Спячка; Пушок; Винен засць; Тур і намордник Вовчі зуби.— Вперше надруковано в збірці «Про вас і для вас».

Ранні сливи.— Вперше надруковано в журн. «Піонерія», 1961, № 7. Увійшло до збірки «Про вас і для вас».

С М І Ш И Н К И

Сам себе перехитрив.— Вперше надруковано в журн. «Малятко», 1960, № 1. Увійшло до збірки «Про вас і для вас».

Подається за збіркою «Про вас і для вас».

Виправдався; Дурні сльози; Хитрий дідусь; Серйозна розмова.— Вперше надруковано в збірці «Про вас і для вас».

Подається за цим виданням.

К А З К И

Злий вовк і добра вовчиця.— Вперше надруковано в журн. «Вітчизна», 1960, № 5. Увійшла до видання: П е т р о П а н ч. Твори в п'яти томах. К., Держлітвидав України, 1962, т. 5.

Зацвіла папороть.— Уперше надруковано під назвою «Казка про двох братів та їх сестричку Івону» у 1930 р. (Х., ДВУ). Під новою назвою «Зацвіла папороть» увійшла до збірки «Будемо літати».

Зайці.— Вперше надруковано в газ. «Юный ленинец» від 1 січня 1945 р. Увійшла до збірки «Повісті та оповідання», К., «Молодь», 1952.

Вогник.— Уперше надруковано в журн. «Піонерія», 1957, № 11. Увійшла до збірки «Про вас і для вас».

Пастух і хазяїн.— Уперше надруковано в журн. «Піонерія», 1957, № 6. Увійшла до збірки «Про вас і для вас».

Синичка і горобець.— Уперше надруковано в журн. «Малютко», 1968, № 1.

Подається за цим виданням.

П О В І С Т І

Ерік шукає щастя.— Уривки друкувалися в журн. «Україна» (1947), в газ. «Юный ленинец» (1947, 1948). Окреме видання вийшло в 1950 р. (Харківське книжково-газетне видавництво). Перекладено російською (1950) і болгарською (1962) мовами.

Подається з незначними скороченнями.

Синів не віддам.— Уперше надруковано в журн. «Вітчизна», 1959, № 1. Окреме видання вийшло в 1959 р. (К., «Радянський письменник»).

З М І С Т

О П О В І Д А Н Н Я

В жовтисеву піч	6
Із далеких країв	9
Галя	15
Батько й син	18
Потерта шкіряна куртка	22
Розплата	27
Краса	32
Смерть зупинилась!..	37
Червоні яблука	40
Їх було троє	43
Сухар і миша	47
А лозу самі вибирайте!	49
Рубець на щоді	51
Партизан Калач	54
Жменя зерна	60
Полювання на зайців	65
Дурень	68
Голка	68
Образа	69
Наука	70
Верба рясна	70
Волошкові очі	71

Т В О Р И Д Л Я Д І Т Е Й

О П О В І Д А Н Н Я

Портрет	74
Вовчий хвіст	78
Валет	86
Нові чобітки	92
Будемо літати	95
Після бою	103
Папичі	113
Дорогий подарунок	120
Біленький фартушок	127
Брус	129
Чарівне радіо	132
Розбиті ночви	133
Смерть піонерки	136

Одиниця	138
Гриць і Микола	141
Міщанка	146
Синичка	149
Пушок	150
Винен заєць	154
Тур і намордник	156
Вовчі зуби	159
Ранні сливи	161
СМІШИНКИ	
Сам себе перехитрив	164
Виправдався	164
Дурні сльози	164
Хитрий дідусь	165
Серйозна розмова	165
КАЗКИ	
Злий вовк і добра вовчиця	166
Зацвіла папороть	168
Зайці	172
Вогник	176
Пастух і хазяїн	178
Синичка й горобець	181
ПОВІСТІ	
Ерік шукає щастя	183
Сниів не віддам	334
ПРИМІТКИ	402

ПЕТР ИОСИФОВИЧ ПАНЧ

СОЧИНЕНИЯ В ШЕСТИ ТОМАХ

Том пятый

Рассказы. Произведения для детей

С о с т а в и т е л и:

Виталий Григорьевич Дончик,

Ольга Петровна Рылеева

Редактор тома

Ю. М. Мушкетик

**Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1983
(На украинском языке)**

**Редактор *Й. Й. Брояк*
Художие оформлення *П. П. Чобітька*
Художній редактор *В. А. Кононенко*
Технічний редактор *Т. А. Табаченко*
Коректор *Л. Г. Ляценько***

Информ. бланк № 1972

**Здано до складання 13.07.82.
Підписано до друку 29.12.82.
БФ 46430.
Формат 84×108^{1/32}.
Папір книжково-журнальний № 2.
Гарнітура звичайна нова.
Друк високий.
Ум. друк. арк. 21,42.
Ум. фарб. відб. 21,42.
Обл.-вид. арк. 22,636.
Тираж 100 000. Зам. 2-270.
ціна 2 крб. 10 к.**

**Видавництво художньої
літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.**

**Харківська книжкова
фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків,
вул. Донець-Захаржевська, 6/8.**

Панч Петро

П16 Твори: В 6-ти т. Т. 5. Упоряд. В. Дончик, О. Рылеева. Прим. А. Ковтуненка.— К.: Дніпро, 1983.— 407 с.

До тому увійшли оповідання 50—70-х рр., твори для дітей, повісті «Ерік шукає щастя», «Синів не віддам»;

**П 70303—068
М205(04)—83** передплатис. 4702590200

У2

ПЕТРО
ПАНЧ

5